

Salmedin Mesihović

GENEZA ZLA

Agrarna kriza:
ekonomski i socijalni
pad Republike

Salmedin Mesihović, GENEZA ZLA – Agrarna kriza: ekonomski i socijalni pad Republike

ISBN 978-9926-8217-0-8

9 789926 821708

Sarajevo, 2017.

GENEZA ZLA

Agrarna kriza: ekonomski i socijalni pad Republike

Salmedin Mesihović

Prof. dr. Salmedin Mesihović
Geneza zla
Agrarna kriza: ekonomski i socijalni pad Republike

Izdavač:

Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih
klasičnih civilizacija BATHINVS

Za izdavača:

Dr. sc. Edin Veletovac

Urednik:

Benamina Londrc

Recenzenti:

Dr. sc. Enver Imamović, emeritus
Dr. sc. Adnan Busuladžić, vanredni profesor
Dr. sc. Amra Šaćić, docent
Dr. sc. Edin Veletovac

Lektor:

Elma Durmišević - Cernica

DTP:

Amra Mekić

Štampa:

Arta Centar, Sarajevo

Tiraž:

100 komada

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo

94(37)

MESIHović, Salmedin
Geneza zla : agrarna kriza : ekonomski i socijalni pad Republike / Salmedin
Mesihović. - Sarajevo : Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i
drevnih i klasičnih civilizacija, BATHINVS, 2017. - 210 str. ; 25 cm

Životopis: str. 203. - Bibliografija: str. 190-202 ; bibliografske i druge bilješke uz tekst.

ISBN 978-9926-8217-0-8

COBISS.BH-ID 24577030

SALMEDIN MESIHOVIĆ

GENEZA ZLA

**Agrarna kriza:
ekonomski i socijalni pad Republike**

SARAJEVO, 2017.

SADRŽAJ

Sažetak	5
Predgovor	6
Uvod.....	7
 FONTES	 10
REKONSTRUKCIJA	114
Ager Publicus.....	116
Zakoni Licinija i Sektija i agrarno zakonodavstvo do perioda krize sa kraja Srednje Republike	119
Uzroci agrarne krize sa kraja Srednje Republike	125
Robovski rad	139
Oslobođenici	151
Posljedice krize	156
Demografska kriza	158
Političke posljedice krize	167
Korupcija.....	172
Kriza vojske	176
Pokušaji reformi	183
Zasebna razmatranja.....	185
 Bibliografija	 190
Kratice.....	190
Izdanja izvora/vrela.....	191
Literatura	199
 Životopis	 203
Recenzije.....	204

Sažetak

Djelo je podijeljeno na dva osnovna vida. Prvi dio (*Fontes*) je zbirka podataka iz dostupne izvorne građe, dok drugi (Rekonstrukcija) predstavlja sintetički prikaz nastanka, razvoja i posljedica agrarne krize. U *Fontesu* su dati podaci iz djela Aristotela, Katona Starijeg, Polibija, Nona Marcela, Cicerona, Salustija Krispa, Varona, Diodora, Dionizija iz Halikarnasa, Strabona, Livija, Veleja Paterkula, Valerija Maksima, Seneke, Plinija Starijeg, Kolumele, Plutarha, Apijana, Aula Gelija, Seksta Aurelija Viktora.

U “Rekonstrukciji” se nalaze poglavlja: *Ager publicus*, Zakoni Licinija i Sekstija i agrarno zakonodavstvo do perioda krize sa kraja Srednje Republike, Uzroci agrarne krize sa kraja Srednje Republike, Robovski rad, Oslobođenici, Posljedice krize sa potpoglavljem Demografska kriza, Političke posljedice krize, Korupcija, Kriza vojske, Pokušaji reformi.

PREDGOVOR

Historija ne bi trebalo da bude samo puko podsjećanje na prošle događaje ili samo ispisivanje informacija minulih vremena. Historija u svome znanstvenom obličju prevashodno može i mora da služi sadašnjim i budućim generacijama kao jedna vrlo praktična disciplina koja nudi čitavo jedno obilje povijesnih primjera, iskustava i nadahnuća. Povijesni procesi, dešavanja i događaji nipošto se ne mogu niti smiju zanemariti u donošenju odluka, ali i ponašanju i pojedinaca i institucija. Posebno se to ogleda u tome da kroz neke povijesne fenomene koje je historiografija prepoznala, opisala i prezentirala sadašnji i budući svijet pokuša izbjeći i postupke i procese koji bi mogli imati dugotrajne štetne posljedice.

Jedan od takvih procesa sa iznimno štetnim posljedicama, koje su u konačnici dovele do sloma republikanskog poretka i njegovih institucija, bila je i ekonomska kriza sa kraja Srednje Republike, poznata u historiografiji kao "agrarna kriza". U bukvalnom smislu, samo razvijanje ove krize predstavljalo je genezu zla, tipičnu za sve ekonomske i socijalne dekadense koji su se odvijali kroz prošlost čovječanstva. Finansijska kriza iz 2007/2008. god. koja je zapečatila sudbinu propalog i kratkotrajnog neoliberalnog eksperimenta dobar je primjer kako je neuvažavanje historije i onoga što ona nudi dovelo do velike katastrofe. Ova neoliberalna kriza je u velikoj mjeri i po načelima svoga nastanka, te modalitetima i načinima svoga razvitka slična "agrarnoj krizi" od prije 2150 godina. Ukratko rečeno, onda kada princip sticanja što većega profita, i to na štetu većine stanovništva, štetu općekulturnog progresa i nemjerljivo socijalno raslojavanje, dobije oreol "božanskog", tada se otvaraju kapije "geneze zla".

UVOD

Plutarh, Romul, 6: “Njihove /Romula i Rema op. S. M./ životne djelatnosti i zanimanja bili su dostojni slobodna čovjeka. Nisu smatrali da slobodnom čovjeku pristaju dokolica i nerad.”

Katalizator velikih i suštinskih društveno-političkih, pa i kulturoloških i civilizacijskih turbulencija i promjena nerijetko su one ekonomske krize koje se otmu kontroli i počnu da svojom nesmiljenom destruktivnom energijom razgrađuju institucije, strukture pa i čitave sustave ljudskih zajednica. Samo dva primjera iz moderne historije pokazuju kakve posljedice mogu proizvesti ekonomske krize čiji se uzroci na pravilan način ne liječe, pa one same metastaziraju do stupnja kada ih je nemoguće sanirati dotadašnjim etabliranim metodama i uobičajenim sredstvima. Slom berze u oktobru 1929. god. direktno je, kao krajnju posljedicu, imao II svjetski rat, a neoliberalna finansijska kriza iz 2007/2008. god. dovela je do sloma liberalne demokratije.

Ekonomske krize stalni su pratilac kulture i historije ljudskih zajednica i ne postoji nijedna generacija da nije doživjela ili okusila neki oblik ili tip ekonomske krize, recesije ili bar privrednog “zamora”, stagnacije i gospodarskog “eksperimentiranja” (sa pogubnim ili lošim efektima). Ekonomske krize vrlo su opasne, jer radikalno i negativno utječu na sve ostale segmente ljudskog bivstvovanja, tako da se njihov fenomen ne može izolirati ili ograničiti. Zbog toga su velike mase upetljane, i kao subjekat, i kao objekat ekonomskih kriza, što onda prirodno dovodi i do unutarnjih preobrazbi.

Uzroci mogu biti najrazličitije naravi (u širokom spektru od klimatskih i geomorfoloških promjena, preko dogmatskih ili utopijskih “eksperimenata”, pa sve do nekontrolirane pohlepe i degeneracije dominirajuće elite), i vrlo je zato teško dati neki opći prikaz uzročnika ekonomskih kriza. I posljedice mogu biti različite, jer nekada dovedu do otvorenih ratova, a nekada gdje su mudrost i odgovornost izraženi, dođe i do saniranja uzroka krize.

Jedna od ekonomskih kriza koja se razvijala postupno, kao jedna prava geneza zla koja utječe na sve aspekte života, rada, institucija i struktura rimsko-italske zajednice, i koja je na kraju imala poguban efekt za republikanski poredak Rimske države¹, bila je kriza sa kraja razdoblja Srednje Republike, koja se uobičajeno u znanosti naziva “agrarna kriza”. Uzročne zametke nastanka “agrarne krize” koja je do u temelje potresla Republiku potrebno

¹ O povijesti i civilizaciji rimskoga svijeta v. Mesihović, 2015.

je, paradoksalno, tražiti u situacijama koje je stvarao II punski rat i uvjetima nastalim nakon pobjede Republike u tome ratu i sukladno tome uspostavi njene hegemonije na Mediteranu. Dotadašnji vrijednosno-moralni okviri, društveno-ekonomske strukture i državni legislativni i institucionalni sustav Republike suočili su se s novim zahtjevima, iskušenjima i potrebama, na koje se nisu uspijevali naći pravilni odgovori.²

Kao i svaki drugi krizni ekonomski proces u kojem bogataši postaju superbogataši, srednja klasa stagnira ili nestaje, a većina stanovništva je siromašna, i ovaj uvijek vodi u neumitnu propast. Obrazac te degeneriranosti sustava manifestira se prvo u nezadovoljstvu, zatim u sve većem frustracionom naboju javnosti, onda u otvorenom i nesmiljenom ideološkom, frakcijskom, stranačkom sukobu i u revoluciji, sukobima i ratovima u kojima stradaju svi, ali ponajviše oni superbogataši koji su se suprostavljali bilo kojoj kompromisnoj reformi koja bi išla za ciljem rješavanja uzroka krize. To je povijesna determiniranost. I zbog nepopustljivosti superlatifundista da se odreknu samo dijela javnoga zemljišta koje su koristili u korist većinskog seljaštva, po kompromisnom prijedlogu plebejskog tribuna Tiberija Sempronija Grakha, u stoljeću Kasne Republike sa njena tri građanska rata, savezničkim ratom, bezbrojnim frakcijsko-stranačkim sukobima, došlo je do potpune rekonpozicije posjedovnih odnosa u Italiji. A ta preraspodjela nije se više samo ograničavala na korištenje javnih zemljišta (države ili municipalnih jedinica), nego je dobrano zahvatila i privatno vlasništvo što je bilo nezamislivo u ranijim epohama rimsko-italske povijesti. A to su na svojoj “koži” itekako osjetili i potomci onih superlatifundista koji su se najviše protivili. I zbog te sebičnosti, arogancije i samodopadnosti jedne male korumpirane 1% elite, Republika je završila u principatu, vladavini jednog čovjeka.

Do danas poznata izvorna građa o povijesnom fenomenu agrarne krize sa kraja Srednje Republike, koja je kao posljedicu imala nastanak reformnog pokreta plebejskog tribuna Tiberija Grakha (iz kojega se izrodila frakcija/stranka *populares*), nije obilna. Uglavnom se na podatke koji govore o ovoj krizi nailazi u literarnim vrelima kada se u njima govori o uzrocima pokreta braće Grakh. Ali i tako sažeti, ovi podaci mogu pomoći da se dobije okvirni prikaz procesa nastanka i razvijanja agrarne krize sa njenim teškim posljedicama. Kako bi se i ovi podaci, ali i cjelokupna agrarna kriza (i posebno njene tragične posljedice) mogli bolje shvatiti, potrebno ih je postaviti u odgovarajući kontekst. Zato je neophodno da se razumiju i fenomeni, kao što su ideološka eklektičnost,

² O agrarnoj krizi i pokretu braće Grakh sa kraja Srednje i početka Kasne Republike v. CAH VIII, 163 – 243; 493 – 502. Mesihović, 2011: 171–371. Isto, 2015: 464–520. Isto, 2015 A. Isto, 2016. Isto, 2016 A.

ravnoteža i harmonija odnosa srednjorepublikanskog uređenja, moralni i vrijednosni sustav, poljoprivreda kao ekonomska okosnica, seljaštvo kao društveni temelj, *ager publicus*, zakonodavstvo Licinija i Sekstija, posljedice krize na općekulturni razvitak rimsko-italskog društva (a koje su uzročno-posljedično dovele do haosa Kasne Republike). Svi su oni na neki način bili uvezani sa povijesnim fenomenom agrarne krize i njenim posljedicama. Zbog toga je poglavlje *Fontes* tako strukturirano da predstavlja izbor iz izvorne građe samo onih podataka i izvadaka koji bi na najbolji i najrazumljiviji, ali i bez prevelike opširnosti, način predstavili antička razmišljanja i stavove vezane za agrarnu krizu, posebice njene uzroke, ali i za navedene fenomene. Nakon poglavlja *Fontes*, u radu slijedi analiza i rekonstrukcija povijesnog procesa ekonomskog i socijalnog fenomena poznatog pod nazivom “agrarna kriza”.

FONTES

Aristotel, Ustav Atenski, 41: καὶ τοῦτο δοκοῦσι ποιεῖν ὀρθῶς: εὐδιαφορώτεροι γὰρ ὀλίγοι τῶν πολλῶν εἰσιν καὶ κέρδει καὶ χάρισιν. (“Sve je to učinjeno sa pravom naklonošću i novcem lakše je potkupiti nekolicinu (oligarhiju op. S. M.) nego mnoštvo.”)

Katon Stariji, *de agri cultura*, 2: *Et virum bonum quom laudabant, ita laudabant: bonum agricolam bonumque colonum; amplissime laudari existimabatur qui ita laudabatur.* (“Kada su naši preci hvalili dobrog čovjeka, oni su ga hvalili kao dobrog seljaka. Smatralo se da je neko tako pohvaljen dobio najveću pohvalu.”)

Katon Stariji, *de agri cultura*, 4: *At ex agricolis et viri fortissimi et milites strenuissimi gignuntur, maximeque pius quaestus stabilissimusque consequitur minimeque invidiosus, minimeque male cogitantes sunt qui in eo studio occupati sunt. Nunc, ut ad rem redeam, quod promisi institutum principium hoc erit.* (“Sa druge strane, od zemljoradnika postaju najhrabriji junaci i najpreduzimljiviji vojnici, sama zemljoradnja je najpobožnije i najtrajnije zanimanje, a ljudima koji se njom bave najmanje su svojstvene zle misli, i oni koji se bave tim najmanje su skloni da budu nezadovoljni. I sada, da se vratim na moj predmet, ovo već izrečeno će poslužiti kao uvod u ono što ću preuzeti.”)

Katon Stariji, *de agri cultura*, 5, 1–5: *Haec erit vilici officia. Disciplina bona utatur. Feriae servantur. Alieno manum abstineat, sua servet diligenter. Litibus familia supersedeat; si quis quid deliquerit, pro noxa bono modo vindicet. Familiae male ne sit, ne algeat, ne esuriat; opere bene exerceat, facilius malo et alieno prohibebit. Vilicus si nolet male facere, non faciet. Si passus erit, dominus inpune ne sinat esse. Pro beneficio gratiam referat, ut aliis recte facere libeat. Vilicus ne sit ambulator, sobrius siet semper, ad cenam nequo eat. Familiam exerceat, consideret, quae dominus imperaverit fiant. Ne plus censeat sapere se quam dominum. Amicos domini, eos habeat sibi amicos. Cui iussus siet, auscultet. Rem divinam nisi Conpitalibus in conpito aut in foco ne faciat. Iniussu domini credat nemini: quod dominus crediderit, exigat. Satui semen, cibaria, far, vinum, oleum mutuum dederit nemini. Duas aut tres familias habeat, unde utenda roget et quibus det, praeterea nemini. Rationem cum domino crebro putet. Operarium, mercennarium, politorem diutius eundem ne habeat die. Nequid emisse velit insciente domino, neu quid dominum celavisse velit. Parasitum nequem habeat. Haruspitem, augurem, hariolum, Chaldaeum nequem consuluisse velit. Segetem ne defrudet: nam id infelix est. Opus rusticum omne curet uti sciat facere, et id*

faciat saepe, dum ne lassus fiat; si fecerit, scibit in mente familiae quid sit, et illi animo aequiore facient. Si hoc faciet, minus libebit ambulare et valebit rectius et dormibit libentius. Primus cubitu surgat, postremus cubitum eat. Prius villam videat clausa uti siet, et uti suo quisque loco cubet et uti iumenta pabulum habeant. (“Sljedeće su dužnosti nadzornika. On mora pokazati dobro upravljanje. Mora se pridržavati prazničnih dana. On se mora uzdržavati tuđih dobara i vrijedno čuvati sopstvena. On mora rješavati razmirice među robovima, i ako neko učini prijestup on ga mora kazniti sukladno krivici. On se mora starati da je služinčad dobro snabdjevena, i da oni ne pate od hladnoće ili gladi. Neka ih /robove op. S. M./ drži zaposlenima, tako će ih lakše držati van prijestupa i spletkarenja. Ako se nadzornik postavi protiv prijestupa, oni ih neće činiti, ali ako ih dozvoli, gospodar ga ne smije pustiti nekažnjenog. On mora izraziti svoju zahvalnost za dobar rad, tako da ostali budu zadovoljni da dobro rade. Nadzornik ne smije biti danguba, mora uvijek biti trijezan, i ne smije izlaziti na večere. On ne smije pretpostavljati da zna više nego gospodar. On mora gospodareve prijatelje smatrati sopstvenim prijateljima. On mora obraćati pažnju svakome kome je on obavezan da sluša. On ne smije izvoditi religijske obrede, izuzev prilikom *Compitalia* na raskršćima ili pred ognjištem. On nikome ne smije davati kredite bez zapovijedi gospodara, i mora prikupiti zajmove koje je učinio gospodar. Ne smije posuditi nikome sjemena, krmog bilja, pira, vina ili ulja. On mora imati dva ili tri domaćinstva, ne više, od kojih on posuđuje i kojima posuđuje. On mora često sređivati račune sa gospodarem. On ne smije zapošljavati radnika, slugu ili čuvara /misli se na slobodnjake op. S. M./ duže od dana. Ne smije kupovati bez znanja gospodara, niti zadržavati ništa skriveno od učitelja. On ne mora imati vješalicu. On ne smije imati prišipetlju. On ne smije konsultirati vračare, proroke, proricatelja ili astrologe. On ne smije ograničiti sjeme za sjetvu, jer to donosi lošu sreću. Mora se uvjeriti da zna kako obavljati sve poslove na imanju, i da ih, zapravo, često izvodi, ali ne do te mjere da se iscrpi. Tako čineći, on će saznati šta je u umovina služinčadi, i oni će svoj posao raditi sa više zadovoljstva. Također, on će biti izložen gnjavaži, biti će boljšeg zdravlja i uživati će više sna. On mora prvi ustati iz kreveta, i posljednji da ide u krevet. Prije toga, on se mora postarati da je farma zatvorena, da svi spavaju na odgovarajućem mjestu, i da zalihe imaju krmnog bilja.”)

Katon Stariji, *de agri cultura*, 10, 1: *Quo modo oletum agri iugera CCXL instruere oporteat. Vilicum, vilicam, operarios quinque, bubulcos III, asinarium I, subulcum I, opilionem I, summa homines XIII* (“Ovo je odgovarajuća oprema za polje maslina od 240 jugera: nadzornik, domaćica, 5 radnika, 3 vozača, 1 zadužen za mule, 1 svinjar, 1 pastir. Ukupno 13 osoba.”)

Katon Stariji, *de agri cultura*, 11, 1: *Quo modo vineae iugera C instruere oporteat. Vilicum, vilicam, operarios X, bubulcum I, asinarium I, salictarium I, subulcum I, summa homines XVI* ("Ovo je odgovarajuća oprema za vinograd od 100 jugera: nadzornik, domaćica, 10 radnika, 1 vozač, 1 zadužen za mule, 1 za rad na vrbama, 1 svinjar. Ukupno 16 osoba.")

Katon Stariji, *de agri cultura*, 56–59: *Familiae cibaria. Qui opus facient per hiemem tritici modios IIII, per aestatem modios IIII S, vilico, vilicae, epistatae, opilioni modios III, conpeditis per hiemem panis P. IIII, ubi vineam fodere coeperint, panis P. V, usque adeo dum ficos esse coeperint, deinde ad P. IIII redito. Vinum familiae. Ubi vindemia facta erit, loram bibant menses tres; mense quarto heminas in dies, id est in mense congios II S: mense quinto, sexto, septimo, octavo in dies sextarios, id est in mense congios quinque; nono, decimo, undecimo, duodecimo in dies heminas ternas, id est in mense amphoram; hoc amplius Saturnalibus et Compitalibus in singulos homines congios III S summa vini in homines singulos inter annum Q. VII. Conpeditis, uti quidquid operis facient, pro portione addito; eos non est nimium in annos singulos vini Q. X ebibere. Pulmentarium familiae. Oleae caducae quam plurimum condito. Postea oleas tempestivas, unde minimum olei fieri poterit, eas condito, parcito, uti quam diutissime durent. Ubi oleae comesae erunt, hallecem et acetum dato. Oleum dato in menses uni cuique S. I. Salis uni cuique in anno modium satis est. Vestimenta familiae. Tunicam P. III S, saga alternis annis. Quotiens cuique tunicam aut sagum dabis, prius veterem accipito, unde centones fiant. Sculponias bonas alternis annis dare oportet.* ("Obroci za služinčad. 4 modija brašna zimi, a ljeti 4 ½ za poljske radnike. Nadzornik, domaćica, nadglednik i pastir trebali bi dobiti tri. Oni /koji su u op. S.mM./ u lancima /poglavito buntovni robovi op. S. M./ trebali bi imati obrok od 4 funte hljeba preko zime, da bi se povećao na 5 kada oni počnu raditi u vinogradima, da bi se ponovo povratio na 4 kada smokve sazriju. Obroci vina za služinčad. U toku tri mjeseca koja slijede berbu neka piju vino napravljeno od ljuski grožđa.³ Četvrtoga mjeseca izdati heminu dnevno, što je 2 ½ kongija mjesečno. Petoga, šestoga, sedmoga i osmoga mjeseca /davati op. S. M./ sekstarij dnevno, što je 5 kongija mjesečno. Devetoga, desetoga, jedanaestog i dvanaestog mjeseca 3 hemine dnevno, što je amfora po mjesecu. Uz to, izdaje se 3 ½ kongija po osobi za Saturnalije⁴ i Kompitalije⁵. Ukupno vina po svakoj osobi godišnje 7 kvadrantala, i dodatnu količinu za one u okovane u lancima u

³ Vino slabijeg kvaliteta zvano lora, jer je najbolji dio za vino ili sok već izvučen iz bobica grožđa. Postupak njegove izrade je opisao Varon u svome djelu o poljoprivredi (I, 53, 3), kada navodi i da se ovo piće (umjesto standardnog vina) daje radnicima – robovima na latifundiji u toku zime.

⁴ 17. XII → Saturnalia u čast boga Saturna.

⁵ 2. I. → Compitalia.

skladu sa njihovim radom. Deset kvadrantala vina po osobi nije prekomjerno godišnje sljedovanje. Začini za služinčad. Skupite sve opale masline koje možete, i kasnije zrele masline koje će dati veoma malo ulja. Izdajte ih /robovima – služinčadi op. S. M./ štedljivo i učinite da traju što je moguće duže. Kada se potroše, dajte riblji sos i vinski ocat, i pintu ulja mjesečno po osobi. Modij soli godišnje po osobi je dovoljno. Sljedovanje odjeće za služinčad. Tunika 3 ½ stopa⁶ duga i pokrivač svake druge godine. Kada izdajete tuniku ili pokrivač, prvo uzmite one stare i napravite krpe od toga. Par jakih drvenih cipela trebao bi se izdati svake druge godine.”)

Katon Stariji, *de agri cultura*, 104: *Vinum familiae per hiemem qui utatur. Musti Q. X in dolium indito, aceti acris Q. II eodem infundito, sapae Q. II, aquae dulcis Q. L. Haec rude misceto ter in die dies quinque continuos. Eo addito aquae marinae veteris sextarios LXIII et operculum in dolium inponito et oblinito post dies X. Hoc vinum durabit tibi usque ad solstitium. Siquid superfuerit post solstitium, acetum acerrimum et pulcherrimum erit.* (“Vino za služinčad u toku zime. Sipajte u krčag 10 kvadrantala nefermentiranog soka od grožđa, 2 kvadrantala oštrog vinskog octa, 2 kvadrantala kuhanog groždanog soka, 50 kvadrantala svježe vode. Miješajte štapom tri puta dnevno u toku pet uzastopnih dana. Zatim dodajte 64 sekstarija stare morske vode, pokrijte krčag i zapečatite ga 10 dana kasnije. Ovo vino će vam trajati do ljetnog solsticija. Sve što ostane nakon solsticija, biti će veoma oštar i odličan vinski ocat”)

Katon Stariji, fr. 167 *Origines*, kod Aula Gelija, VI, 3, 37; 39–40: *Deinde paulo infra dicit: “Quid nunc? ecqua tandem lex est tam acerba, quae dicat “si quis illud facere voluerit, mille minus dimidium familiae multa esto; si quis plus quingenta iugera habere voluerit, tanta poena esto; si quis maiorem pecuum numerum habere voluerit, tantum damnas esto?” Atque nos omnia plura habere volumus, et id nobis impune est.”....His argumentis Tiro Tullius M. Catonem contendere et conficere dicit Rhodiensibus quoque impune esse debere, quod hostes quidem esse populi Romani voluissent, ut qui maxime non fuissent. Dissimulari autem non posse ait, quin paria et consimilia non sint plus quingenta iugera habere velle, quod plebiscito Stolonis prohibitum fuit, et bellum iniustum atque impium populo Romano facere velle, neque item infitiri posse, quin alia causa in praemio sit, alia in poenis.* (Zatim, nešto dalje on /Katon Stariji op. S. M./ kaže: “Što? Ima li neki zakon tako strog da osigura da ako neko želi nešto da uradi tako i tako, da bude kažnjen sa 1000 sesteracija, pod pretpostavkom da bude manje nego polovina njegove imovine. Ako neko želi da ima više nego 500 jugera, neka kazna bude tolika. Ako neko želi da ima više stoke, neka bude

⁶ 1 stopa (pes) iznosi cc 296 mm.

kažnjen tako. Ustvari, mi svi želimo da imamo više, i mi to radimo nekažnjeno...³⁹: Sa takvim argumentima Tulije Tiro⁷ kaže da je Marko Katon nastojao da pokaže da Rođani također ne bi trebalo da budu kažnjeni, zato, iako su oni željeli da budu neprijatelji rimskoga naroda, oni to stvarno nisu bili. Nadalje, on kaže da se ne može osporiti da je želja da se ima više od 500 jugera, koja je bila zabranjena sa zakonima Stola, nije u potpunosti ista stvar kao želja da se učini nepravedni rat sa rimskim narodom. Također, ne može se osporiti da nagrade i kazne pripadaju različitim kategorijama.”)

Katon Stariji, Govor: “O podjeli plijena među vojnicima” fragment kod Aula Gelija, XI, 18, 18: *Fures inquit privatorum furtorum in nervo atque in compedibus aetatem agunt, fures publici in auro Itque in purpura.* (“Oni koji građanina pokradu završe svoj život u okovima, a oni koji orobe državu umru u zlatu i purpuru.”)

Polibije, II, 24: ἵνα δὲ συμφανὲς ἐπ’ αὐτῶν γένηται τῶν ἔργων ἡλίκοις Ἀννίβας ἐτόλμησε πράγμασιν ἐπιθέσθαι [μετὰ δὲ ταῦτα] καὶ πρὸς ἡλικὴν δυναστείαν παραβόλως ἀντοφθαλμήσας ἐπὶ τοσοῦτο καθίκετο τῆς προθέσεως ὥστε τοῖς μεγίστοις συμπτώμασι περιβάλλειν Ῥωμαίους, ῥητέον ἂν εἴη τὴν παρασκευὴν καὶ τὸ πλῆθος τῆς ὑπαρχούσης αὐτοῖς τότε δυνάμεως. μετὰ μὲν δὴ τῶν ὑπάτων ἐξεληλύθει τέτταρα στρατόπεδα Ῥωμαϊκά, πεντάκις μὲν χιλίους καὶ διακοσίους πεζούς, ἵππεῖς δὲ τριακοσίους ἔχον ἕκαστον. σύμμαχοι δὲ μεθ’ ἑκατέρων ἦσαν οἱ συνάμφω πεζοὶ μὲν τρισμῦριοι, δισχίλιοι δ’ ἵππεῖς. τῶν δ’ ἐκ τοῦ καιροῦ προσβοηθησάντων εἰς τὴν Ῥώμην Σαβίνων καὶ Τυρρηνῶν ἵππεῖς μὲν ἦσαν εἰς τετρακισχίλιους, πεζοὶ δὲ πλείους τῶν πεντακισμυρίων. τούτους μὲν ἀθροίσαντες ὡς ἐπὶ Τυρρηνίας προεκάθισαν, ἐξαπέλεκυν αὐτοῖς ἡγεμόνα συστήσαντες. οἱ δὲ τὸν Ἀπεννίνον κατοικοῦντες Ὀμβροὶ καὶ Σαρσινάτοι συνήχθησαν εἰς δισμύριους, μετὰ δὲ τούτων Οὔένετοι καὶ Γονομάνοι δισμῦριοι. τούτους δ’ ἔταξαν ἐπὶ τῶν ὄρων τῆς Γαλατίας, ἵν’ ἐμβαλόντες εἰς τὴν τῶν Βοίων χώραν ἀντιπερισπῶσι τοὺς ἐξεληλυθότας. τὰ μὲν οὖν προκαθήμενα στρατόπεδα τῆς χώρας ταῦτ’ ἦν. ἐν δὲ τῇ Ῥώμῃ διέτριβον ἡτοιμασμένοι χάριν τῶν συμβαινόντων ἐν τοῖς πολέμοις, ἐφεδρείας ἔχοντες τάξιν, Ῥωμαίων μὲν αὐτῶν πεζοὶ δισμῦριοι, μετὰ δὲ τούτων ἵππεῖς χίλιοι καὶ πεντακόσιοι, τῶν δὲ συμμάχων πεζοὶ μὲν τρισμῦριοι, δισχίλιοι δ’ ἵππεῖς. καταγραφαιδ’ ἀνηνέχθησαν Λατίνων μὲν ὀκτακισμῦριοι πεζοί, πεντακισχίλιοι δ’ ἵππεῖς, Σαυνιτῶν δὲ πεζοὶ μὲν ἑπτακισμῦριοι, μετὰ δὲ τούτων ἵππεῖς ἑπτακισχίλιοι, καὶ μὴν Ἰαπύγων καὶ Μεσσαπίων συνάμφω πεζῶν μὲν πέντε μυριάδες, ἵππεῖς δὲ μῦριοι σὺν

⁷ Marcus Tullius Tiro (umro 4. god. pr. n. e.) bio je Ciceronov oslobođenik i tajnik. O njemu v. Smith W., 1849; III, 1152–1153. PWRE, 1948, VII A. 2, col. 1319–1325.

ἑξακισχίλοις, Λευκανῶν δὲ πεζοὶ μὲν τρισμῦριοι, τρισχίλιοι δ' ἵππεῖς, Μαρσῶν δὲ καὶ Μαρρουκίνων καὶ Φερεντάνων, ἔτι δ' Οὐεστίνων πεζοὶ μὲν δισμῦριοι, τετρακισχίλιοι δ' ἵππεῖς, ἔτι γε μὴν καὶ ἐν Σικελίᾳ καὶ Τάραντι στρατόπεδα δύο παρεφῆδρευεν, ὧν ἑκάτερον ἦν ἀνὰ τετρακισχίλιους καὶ διακοσίους πεζούς, ἵππεῖς δὲ διακοσίους. Ῥωμαίων δὲ καὶ Καμπανῶν ἡ πληθὺς πεζῶν μὲν εἰς εἴκοσι καὶ πέντε κατελέχθησαν μυριάδες, ἵππέων δ' ἐπὶ ταῖς δύο μυριάσιν ἐπῆσαν ἔτι τρεῖς χιλιάδες. ὥστ' εἶναι τὸ [κεφάλαιον τῶν μὲν προκαθημένων τῆς Ῥώμης δυνάμεων πεζοὶ μὲν ὑπὲρ πεντεκαίδεκα μυριάδες, ἵππεῖς δὲ πρὸς ἑξακισχίλιους, τὸ δὲ] σύμπαν πληθὺς τῶν δυναμένων ὅπλα βαστάζειν, αὐτῶν τε Ῥωμαίων καὶ τῶν συμμάχων, πεζῶν ὑπὲρ τὰς ἑβδομήκοντα μυριάδας, ἵππέων δ' εἰς ἑπτὰ μυριάδας. ἐφ' οὓς Ἀννίβας ἐλάττους ἔχων δισμυρίων ἐπέβαλεν εἰς τὴν Ἰταλίαν. περὶ μὲν οὖν τούτων ἐν τοῖς ἑξῆς σαφέστερον ἐκποιήσει κατανοεῖν. ("Da bi iz samih događaja bilo jasno kolika je bila sila koju se Hanibal kasnije usudio da napadne i sa kolikom se državom hrabro suočio i u tolikoj mjeri ostvario svoj plan da je Rimljane uvalio u velike nesreće, treba nešto reći o rimskim priprema-
 mama i brojnosti snaga kojima su ovi tada raspolagali. Sa konzulima su izašle četiri rimske legije, svaka sa 5200 pješadinaca i 300 konjanika. Saveznika je u obje konzulske vojske ukupno bilo 30 000 pješadinaca i 2000 konjanika. Sabi-
 njana i Etruraca koji su na brzinu stigli u Rim kao pomoćne trupe bilo je oko 4000 konjanika i više od 50 000 pješadinaca. Sakupivši ih, ove pomoćne trupe odredili su da stražare na granici prema Etruriji i dali im za vođu jednoga od pretora. Umbra i Sarsinata koji žive uz Apenine sakupilo se oko 20 000. Veneta i Cenomana je bilo isto toliko. Njih su postavili na granicu prema Galiji da upadnu na teritoriju Boja i vežu one koji su pošli u pohod. To su, dakle, legije kojima je bila povjerena odbrana zemlje. U Rimu se kao rezerva, spremni na sve što se u ratu može dogoditi, nalazilo 20 000 pješadinaca i 1500 konjanika iz redova Rimljana i 30 000 pješadinaca i 2000 konjanika iz redova saveznika. Prema ispostavljenim spiskovima, Latini su imali 80 000 pješadinaca i 7000 konjanika, Japigi i Mesapi zajedno 50 000 pješadinaca i 16 000 konjanika, Lu-
 kanci 30 000 pješadinaca i 3000 konjanika, Marsi, Marucini, Frentani i Vestini 20 000 pješadinaca i 4000 konjanika. Također, na Siciliji i u Tarantu stražarile su još dvije legije, od kojih je svaka imala po 4200 pješadinaca i 200 konjanika. Rimljana i Kampanaca je na regrutnim listama zajedno bilo 250 000 pješadi-
 naca i 23 000 konjanika. Tako su trupe koje su stajale ispred Rima brojale više od 15 000 pješadinaca i oko 6000 konjanika, a ukupno Rimljana i saveznika sposobnih za nošenje oružja bilo je iznad 700 000 pješadinaca i 70 000 konja-
 nika. Da ratuje protiv njih, Hanibal je poveo u Italiju manje od 20 000 vojnika. U nastavku ću o svemu ovome detaljnije govoriti.")

Polibije, VI, 3: συμβαίνει δὴ τοὺς πλείστους τῶν βουλομένων διδασκαλικῶς ἡμῖν ὑποδεικνύειν περὶ τῶν τοιούτων τρία γένη λέγειν πολιτειῶν, ὧν τὸ μὲν καλοῦσι βασιλείαν, τὸ δ' ἀριστοκρατίαν, τὸ δὲ τρίτον δημοκρατίαν. δοκεῖ δέ μοι πάνυ τις εἰκότως ἂν ἐπαπορῆσαι πρὸς αὐτούς, πότερον ὡς μόνας ταύτας ἢ καὶ νῆ Δί' ὡς ἀρίστας ἡμῖν εἰσηγοῦνται τῶν πολιτειῶν. κατ' ἀμφοτέρα γὰρ ἄγνοεῖν μοι δοκοῦσι. δῆλον γὰρ ὡς ἀρίστην μὲν ἡγητέον πολιτείαν τὴν ἐκ πάντων τῶν προειρημένων ιδιωμάτων συνεστῶσαν: ("Većina pisaca koji žele da nas poduče ovim stvarima govore da postoje tri oblika državnog uređenja: kraljevina, aristokratija i demokratija. Čini mi se da bi ih se sa pravom moglo zapitati da li postoje samo ta tri oblika državnog uređenja, ili ih oni posebno ističu kao najbolje. Kako god da misle, čini mi se da nisu u pravu. Jasno je, naime, da najboljim treba smatrati uređenje koje je kombinacija svih spomenutih.")

Polibije, VI, 4: τρία μὲν ἃ πάντες θρυλοῦσι καὶ νῦν προεῖρηται, τρία δὲ τὰ τούτοις συμφυῆ, λέγω δὲ μοναρχίαν, ὀλιγαρχίαν, ὀχλοκρατίαν. πρώτη μὲν οὖν ἀκατασκεύως καὶ φυσικῶς συνίσταται μοναρχία, αὕτη δ' ἔπεται καὶ ἐκ ταύτης γεννᾶται μετὰ κατασκευῆς καὶ διορθώσεως βασιλεία. μεταβαλλούσης δὲ ταύτης εἰς τὰ συμφυῆ κακά, λέγω δ' εἰς τυραννίδ', αὐτὴς ἐκ τῆς τούτων καταλύσεως ἀριστοκρατία φύεται. καὶ μὴν ταύτης εἰς ὀλιγαρχίαν ἐκτραπείσης κατὰ φύσιν, τοῦ δὲ πλήθους ὀργῇ μετελθόντος τὰς τῶν προεστῶτων ἀδικίας, γεννᾶται δῆμος. ἐκ δὲ τῆς τούτου πάλιν ὕβρεως καὶ παρανομίας ἀποπληροῦται σὺν χρόνοις ὀχλοκρατία. γνοίη δ' ἂν τις σαφέστατα περὶ τούτων ὡς ἀληθῶς ἐστὶν οἷα δὴ νῦν εἶπον, ἐπὶ τὰς ἐκάστων κατὰ φύσιν ἀρχὰς καὶ γενέσεις καὶ μεταβολὰς ἐπιστήσας. ὁ γὰρ συνιδῶν ἕκαστον αὐτῶν ὡς φύεται, μόνος ἂν οὗτος δύναιτο συνιδεῖν καὶ τὴν αὐξήσιν καὶ τὴν ἀκμὴν καὶ τὴν μεταβολὴν ἐκάστων καὶ τὸ τέλος, πότε καὶ πῶς καὶ ποῦ καταντήσῃ πάλιν: μάλιστα δ' ἐπὶ τῆς Ῥωμαίων πολιτείας τοῦτον ἀρμόσειν τὸν τρόπον ὑπέιληφα τῆς ἐξηγήσεως διὰ τὸ κατὰ φύσιν αὐτὴν ἀπ' ἀρχῆς εἰληφέναι τὴν τε σύστασιν καὶ τὴν αὐξήσιν. ("Zato treba reći da postoji šest oblika državnog uređenja, tri o kojima svi pričaju i koje sam već naveo, i tri srodna, tj. monarhija, oligarhija i ohlokratija. Prva, sama od sebe i prirodno, nastaje monarhija, slijedi je i njenim doradivanjem i ispravljanjem njenih grešaka rađa se kraljevina. Kada se kraljevina pretvori u svoj urođeni iskvareni oblik, tj. u tiranidu, propašću obje, rađa se aristokratija. Po svojoj prirodi, aristokratija se izrođuje u oligarhiju, a kada se narod u bijesu osveti vođama države za njihove nepravde, nastaje demokratija. Vremenom se iz njene objesti i bezakonja rađa ohlokratija. Istinitost ovoga što sam rekao bit će najočiglednija onome ko obrati pažnju na početak, nastanak i promjene svakoga pojedinačnog uređenja. Naime, samo onaj ko je shvatio kako neki oblik nastaje, moći će da shvati njegovo napredovanje, vrhunac, pro-

mjenu i kraj, i da predvidi kada, kako i gdje će se ponovo pojaviti. Mislim da ovo najviše važi za rimski ustav, jer su od samoga početka njegov nastanak i napredovanje bili prirodni.”)

Polibije, VI, 9: καὶ μέχρι μὲν ἂν ἔτι σώζωνται τινες τῶν ὑπεροχῆς καὶ δυναστείας πείραν εἰληφότων, ἀσμενίζοντες τῇ παρούσῃ καταστάσει περὶ πλείστου ποιοῦνται τὴν ἰσηγορίαν καὶ τὴν παρρησίαν: ὅταν δ’ ἐπιγένωνται νέοι καὶ παισὶ παίδων πάλιν ἡ δημοκρατία παραδοθῇ, τότε οὐκέτι διὰ τὸ σύνηθες ἐν μεγάλῳ τιθέμενοι τὸ τῆς ἰσηγορίας καὶ παρρησίας ζητοῦσι πλέον ἔχειν τῶν πολλῶν: μάλιστα δ’ εἰς τοῦτ’ ἐμπίπτουσιν οἱ ταῖς οὐσίαις ὑπερέχοντες. λοιπὸν ὅταν ὀρμήσωσιν ἐπὶ τὸ φιλαρχεῖν καὶ μὴ δύνωνται δι’ αὐτῶν καὶ διὰ τῆς ἰδίας ἀρετῆς τυγχάνειν τούτων, διαφθείρουσι τὰς οὐσίας, δελεάζοντες καὶ λυμαινόμενοι τὰ πλήθη κατὰ πάντα τρόπον. ἐξ ὧν ὅταν ἅπαξ δωροδόκους καὶ δωροφάγους κατασκευάσωσι τοὺς πολλοὺς διὰ τὴν ἄφρονα δοξοφαγίαν, τότε ἤδη πάλιν τὸ μὲν τῆς δημοκρατίας καταλύεται, μεθίσταται δ’ εἰς βίαν καὶ χειροκρατίαν ἡ δημοκρατία. συνειθισμένον γὰρ τὸ πλῆθος ἐσθίειν τὰ ἀλλότρια καὶ τὰς ἐλπίδας ἔχειν τοῦ ζῆν ἐπὶ τοῖς τῶν πέλας, ὅταν λάβῃ προστάτην μεγαλόφρονα καὶ τολμηρόν, ἐκκλειόμενον δὲ διὰ πενίαν τῶν ἐν τῇ πολιτείᾳ τιμίων, τότε δὴ χειροκρατίαν ἀποτελεῖ, καὶ τότε συναθροιζόμενον ποιεῖ σφαγὰς, φυγὰς, γῆς ἀναδασμούς, ἕως ἂν ἀποτεθῇριωμένον πάλιν εὖρῃ δεσπότην καὶ μόναρχον. αὕτη πολιτειῶν ἀνακύκλωσις, αὕτη φύσεως οἰκονομία, καθ’ ἣν μεταβάλλει καὶ μεθίσταται καὶ πάλιν εἰς αὐτὰ καταντᾷ τὰ κατὰ τὰς πολιτείας. (“Dok su još živi oni koji su iskusili zla prevelike vlasti, zadovoljni su trenutnom situacijom i iznad svega cijene jednakost i slobodu govora. Kada dođe nova generacija i demokratija se preda djeci djece, ona tada, naviknuta na takve uvjete, više ne cijene mnogo ni jednakost ni slobodu govora, nego teže većoj vlasti od ostalih. U ovakvu grešku najčešće zapadaju bogatiji građani. Kada, dakle počnu da teže vlasti, a nisu sposobni da je steknu svojim sposobnostima, troše bogatstva na zavođenje i kvarenje naroda ne birajući sredstva. Učine li, svojom bezumnom glađu za slavom, narod podmitljivim i lakomim, tada i demokratija propada i pretvara se u nasilje i vladavinu silom. Naime, narod se navikne da jede tuđe i živi na tuđ račun, a kada stekne ambicioznog i smjelog vođu koji zbog siromaštva nije bio biran na važne položaje u državi, uvodi vladavinu sile. Udružuje se i počinju pokolji, proganjanja, dijeljenja zemlje, sve dok ne podivlja i ponovo nađe gospodara i monarha. Ovo je bilo kružno smjenjivanje državnih uređenja i prirodni tok stvari po kome se uređenja mijenjaju, smjenjuju i vraćaju na početak.”)

Polibije, VI, 10: καθάπερ γὰρ σιδήρῳ μὲν ἰός, ξύλοις δὲ θρίπες καὶ τερηδόνες συμφυεῖς εἰσι λῦμαι, δι’ ὧν, κἂν πάσας τὰς ἔξωθεν διαφύγῳσι

βλάβας, ὅπ' αὐτῶν φθείρονται τῶν συγγενομένων, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τῶν πολιτειῶν συγγενᾶται κατὰ φύσιν ἐκάστη καὶ παρέπεται τις κακία, βασιλεία μὲν ὁ μοναρχικὸς λεγόμενος τρόπος, ἀριστοκρατία δ' ὁ τῆς ὀλιγαρχίας, δημοκρατία δ' ὁ θηριώδης καὶ χειροκρατικός, εἰς οὓς οὐχ οἷόν τε μὴ οὐ πάντα τὰ προειρημένα σὺν χρόνῳ ποιεῖσθαι τὰς μεταστάσεις κατὰ τὸν ἄρτι λόγον. ἂν προϊδόμενος Λυκούργος οὐχ ἀπλὴν οὐδὲ μονοειδῆ συνεστήσατο τὴν πολιτείαν, ἀλλὰ πάσας ὁμοῦ συνήθροιζε τὰς ἀρετὰς καὶ τὰς ιδιότητας τῶν ἀρίστων πολιτευμάτων, ἵνα μηδὲν ἀξανάμενον ὑπὲρ τὸ δέον εἰς τὰς συμφύεις ἐκτρέπεται κακίας, ἀντισπωμένης δὲ τῆς ἐκάστου δυνάμεως ὅπ' ἀλλήλων μηδαμοῦ νεύῃ μηδ' ἐπὶ πολὺ καταρρέπῃ μηδὲν αὐτῶν, ἀλλ' ἰσορροποῦν καὶ ζυγοστατούμενον ἐπὶ πολὺ διαμένη κατὰ τὸν τῆς ἀντιπλοίας λόγον ἀεὶ τὸ πολίτευμα, τῆς μὲν βασιλείας κωλυομένης ὑπερηφανεῖν διὰ τὸν ἀπὸ τοῦ δήμου φόβον, δεδομένης καὶ τούτῳ μερίδος ἱκανῆς ἐν τῇ πολιτείᾳ, τοῦ δὲ δήμου πάλιν μὴ θαρροῦντος καταφρονεῖν τῶν βασιλέων διὰ τὸν ἀπὸ τῶν γερόντων φόβον, οἱ κατ' ἐκλογὴν ἀριστίνδην κεκριμένοι πάντες ἔμελλον ἀεὶ τῷ δικαίῳ προσνέμειν ἑαυτούς, ὥστε τὴν τῶν ἐλαττουμένων μερίδα διὰ τὸ τοῖς ἔθεσιν ἐμμένειν, ταύτην ἀεὶ γίνεσθαι μείζω καὶ βαρυτέραν τῇ τῶν γερόντων προσκλίσει καὶ ῥοπῇ. τοιγαροῦν οὕτως συστήσάμενος πλεῖστον ὧν ἡμεῖς ἴσμεν χρόνον διεφύλαξε τοῖς Λακεδαιμονίοις τὴν ἐλευθερίαν. ἐκεῖνος μὲν οὖν λόγῳ τινὶ προϊδόμενος πόθεν ἕκαστα καὶ πῶς πέφυκε συμβαίνειν, ἀβλαβῶς συνεστήσατο τὴν προειρημένην πολιτείαν: Ῥωμαῖοι δὲ τὸ μὲν τέλος ταὐτὸ πεποίησαν τῆς ἐν τῇ πατρίδι καταστάσεως, οὐ μὴν διὰ λόγου, διὰ δὲ πολλῶν ἀγώνων καὶ πραγμάτων, ἐξ αὐτῆς ἀεὶ τῆς ἐν ταῖς περιπετείαις ἐπιγνώσεως αἰρούμενοι τὸ βέλτιον, οὕτως ἦλθον ἐπὶ ταὐτὸ μὲν Λυκούργῳ τέλος, κάλλιστον δὲ σύστημα τῶν καθ' ἡμᾶς πολιτειῶν. ("Kao što su željezu rđa, a drvetu termi i crvi urođene bolesti, tako da, čak ako i izbjegnu sva spoljašnja oštećenja, na kraju ipak propadaju od onoga što zajedno sa njima nastaje, na isti način se i kod državnih uređenja zajedno sa njima po prirodnim zakonima rađa i prati ih neki iskvareni oblik: kraljevinu takozvana monarhija, aristokratiju oligarhiju, demokratiju životinjska vladavina sile. Kao što sam upravo rekao, nemoguće je da se svi spomenuti državni oblici vremenom u njih ne izrode. Likurg je ovo predviđao, te zato nije stvorio jednostavno uređenje u kojem vlada samo jedan princip, već je na jednom mjestu sakupio sve prednosti i karakteristike najboljih državnih oblika, da nijedan element ustava ne bi previše ojačao i pretvorio se u svoj urođeni iskvareni oblik, već da se snazi svakog od njih suprotstavlja snaga ostalih i tako održava ravnotežu.⁸ Nije želio, dakle, da ijedan sastavni

⁸ Polibije je ovdje u potpunom krivu, jer tzv. "Likurgov ustav", odnosno standardni i klasični tip političkog, društvenog, ekonomskog, socijalnog, kulturološkog uređenja Lakedemonske države uopće nije bio projiciran da bude eklektička kombinacija različitih modela i ideologija tadašnjeg antičkog svijeta.

dio države pretegne nad drugima, već da država dugo ostane uravnotežena i izbalansirana po principu izjednačenih snaga, pa je strahom od naroda kome je dat odgovarajući udio u upravi spriječio kraljeve da se uzohole. Narod se sa svoje strane ne usuđuje da prezre kraljeve jer se plaši geronata koji se biraju među najboljim građanima i svi se posvećuju pravdi, tako da strana koja bi zbog svoje vjernosti običajima bila na gubitku, stalno postaje veća i jača zahvaljujući naklonosti i uticaju geronata. Donijevši ovakav ustav, Likurg je uspio da Lakedemonjanima duže očuva slobodu nego što je ijednom nama poznatom narodu pošlo za rukom. Likurg je, dakle, teoretskim razmišljanjem shvatio zašto i kako se sve dešava pa je stvorio uređenje sigurno od svih opasnosti kojima su izložena druga uređenja. Što se Rimljana tiče, i oni su na kraju u stvaranju svoga državnog uređenja došli do istoga rezultata, ali ne razmišljanjem, nego kroz mnoge borbe i teškoće. Iskustvo stečeno u nevoljama vodilo ih je uvijek ka boljem rješenju, pa su stigli do istoga rezultata kao Likurg i do najboljeg od svih trenutno postojećih ustava.”)

Polibije VI, 11: ἤν μὲν δὴ τρία μέρη τὰ κρατοῦντα τῆς πολιτείας, ἅπερ εἶπα πρότερον ἅπαντα: οὕτως δὲ πάντα κατὰ μέρος ἴσως καὶ πρεπόντως συνετέτακτο καὶ διωκεῖτο διὰ τούτων ὥστε μηδένα ποτ’ ἂν εἰπεῖν δύνασθαι βεβαίως μηδὲ τῶν ἐγχωρίων πότερ’ ἀριστοκρατικὸν τὸ πολίτευμα σύμπαν ἢ δημοκρατικὸν ἢ μοναρχικόν. καὶ τοῦτ’ εἰκὸς ἦν πάσχειν. ὅτε μὲν γὰρ εἰς τὴν τῶν ὑπάτων ἀτενίσαιμεν ἐξουσίαν, τελείως μοναρχικὸν ἐφαίνεται εἶναι καὶ βασιλικόν, ὅτε δ’ εἰς τὴν τῆς συγκλήτου, πάλιν ἀριστοκρατικόν: καὶ μὴν εἰ τὴν τῶν πολλῶν ἐξουσίαν θεωροῖη τις, ἐδόκει σαφῶς εἶναι δημοκρατικόν. ὣν δ’ ἕκαστον εἶδος μερῶν τῆς πολιτείας ἐπεκράτει, καὶ τότε καὶ νῦν ἔτι πλὴν ὀλίγων τινῶν ταῦτ’ ἐστίν. (“Dakle, tri gore spomenuta organa upravljaju Rimskom državom. Zahvaljujući njima, svi ogranci državne uprave, gledajući pojedinačno, toliko su pravedno i pravilno uređeni i regulisani da čak ni Rimljanin ne bi mogao sa potpunom sigurnošću reći da li je rimsko uređenje aristokratsko, demokratsko ili monarhijsko. Tome se ne treba čuditi. Naime, ako se posmatraju samo konzulska ovlaštenja, izgleda kao da je Rimska država prava monarhija i kraljevina. Uzme li se u razmatranje vlast Senata, čini se da imamo posla sa aristokratskom republikom, a usredsredimo li se na moć naroda, reći ćemo da je, nesumnjivo, rimski ustav demokratski. Krenemo li redom, konzuli, Senat i narod oduvijek su, pa i sada, izuzev malih promjena, imali sljedeća ovlaštenja.”)

“Likurgov ustav” bio je primarno oligarhijska forma uprave jedne autarkične, iznimno staleške zajednice sa apsolutnom dominacijom militarizirane kaste funkcionalne na načelu porijekla, a ne sposobnosti ili umijeća. Srednja Republika (a ni druge razvojne faze 1200-godišnjeg rimskog svijeta) nije bila ni po jednom aspektu života ni ubližu standardnog modela uređenja Lakedemonske države. Polibije inače najbolje poznaje uređenje Srednje Republike, za vrijeme koje i živi i djeluje.

Polibije VI, 18: τοιαύτης δ' ούσης τῆς ἐκάστου τῶν μερῶν δυνάμεως εἰς τὸ καὶ βλάπτειν καὶ συνεργεῖν ἀλλήλοις, πρὸς πάσας συμβαίνει τὰς περιστάσεις δεόντως ἔχειν τὴν ἀρμογὴν αὐτῶν, ὥστε μὴ οἶόν τ' εἶναι ταύτης εὐρεῖν ἀμείνω πολιτείας σύστασιν. ὅταν μὲν γάρ τις ἔξωθεν κοινὸς φόβος ἐπιστὰς ἀναγκάσῃ σφᾶς συμφρονεῖν καὶ συνεργεῖν ἀλλήλοις, τηλικαύτην καὶ τοιαύτην συμβαίνει γίνεσθαι τὴν δύναμιν τοῦ πολιτεύματος ὥστε μήτε παραλείπεσθαι τῶν δεόντων μηδέν, ἅτε περὶ τὸ προσπεσὸν αἰ πάντων ὁμοῦ ταῖς ἐπινοίαις ἀμιλλωμένων, μήτε τὸ κριθὲν ὑστερεῖν τοῦ καιροῦ, κοινῇ καὶ κατ' ἰδίαν ἐκάστου συνεργούντος πρὸς τὴν τοῦ προκειμένου συντέλειαν. διόπερ ἀνυπόστατον συμβαίνει γίνεσθαι καὶ παντὸς ἐφικνεῖσθαι τοῦ κριθέντος τὴν ιδιότητα τοῦ πολιτεύματος. ὅταν γε μὴν πάλιν ἀπολυθέντες τῶν ἐκτὸς φόβων ἐνδιατρίβωσι ταῖς εὐτυχίαις καὶ περιουσίαις ταῖς ἐκ τῶν κατορθωμάτων, ἀπολαύοντες τῆς εὐδαιμονίας, καὶ ὑποκολακευόμενοι καὶ ῥαθυμοῦντες τρέπωνται πρὸς ὕβριν καὶ πρὸς ὑπερηφανίαν, ὃ δὴ φιλεῖ γίνεσθαι, τότε καὶ μάλιστα συνιδεῖν ἔστιν αὐτὸ παρ' αὐτοῦ ποριζόμενον τὸ πολίτευμα τὴν βοήθειαν. ἐπειδὴν γὰρ ἐξοιδοῦν τι τῶν μερῶν φιλονεικῇ καὶ πλεον τοῦ δέοντος ἐπικρατῇ, δῆλον ὡς οὐδενὸς αὐτοτελοῦς ὄντος κατὰ τὸν ἄρτι λόγον, ἀντισπᾶσθαι δὲ καὶ παραποδίζεσθαι δυναμένης τῆς ἐκάστου προθέσεως ὑπ' ἀλλήλων, οὐδὲν ἐξοιδεῖ τῶν μερῶν οὐδ' ὑπερφρονεῖ. πάντα γὰρ ἐμμένει τοῖς ὑποκειμένοις τὰ μὲν κωλυόμενα τῆς ὁρμῆς, τὰ δ' ἐξ ἀρχῆς δεδιότα τὴν ἐκ τοῦ πέλας ἐπίστασιν. ("Iako svaki dio državne uprave ima tolike mogućnosti da ometa druge ili da sarađuje sa njima, njihovo jedinstvo je u svim slučajevima na odgovarajućem nivou, te se ne može pronaći bolji oblik ustava od rimskog. Naime, kada ih neka spoljna opasnost prisili da se dogovaraju i sarađuju, tada snaga države postaje tolika da se ne zanemaruje ništa što je neophodno, već se svi takmiče u smišljanju načina za suprotstavljanje opasnostima, a ne kasne ni sa sprovođenjem odluka jer svi i javno i privatno pomažu njihovo ostvarivanje. Zato je država sa ovakvim uređenjem nesavladiva, pa postiže sve što naumi. Ipak, kada se njeni građani oslobode spoljne opasnosti i duže požive u sreći i bogatstvu koje su im donijele pobjede, uživajući u tome bogatstvu i neradu i zavedeni laskanjima, okreću se nasilju i bahatosti, što je česta pojava među ljudima, i tada se najbolje može vidjeti kako država sama sebi pomaže. Naime, kada jedan njen dio suviše naraste, on počne da se takmiči sa ostalima i postaje jači nego što je potrebno. Kako iz prethodnog izlaganja proizlazi da nijedan dio nije potpuno samostalan, već da mu se ostali mogu suprotstavljati i ometati ga u ostvarivanju njegovih planova, jasno je da ni konzuli, ni Senat, ni narod ne mogu previše ojačati i uzoholiti se. Sa jedne strane im se na vrijeme zaustavlja prevelika revnost, sa druge se od početka plaše suprotstavljanja ostalih, pa svi ostaju pri prvobitnom dogovoru")

Polibije, VI, 19: ἐπειδὴν ἀποδείξωσι τοὺς ὑπάτους, μετὰ ταῦτα χιλιάρχους καθιστᾷσι, τετταρασκαίδεκα μὲν ἐκ τῶν πέντ' ἐνιαυσίους ἐχόντων ἤδη στρατείας, δέκα δ' ἄλλους σὺν τούτοις ἐκ τῶν δέκα. τῶν λοιπῶν τοὺς μὲν ἵππεῖς δέκα, τοὺς δὲ πεζοὺς ἕξ καὶ δέκα δεῖ στρατείας τελεῖν κατ' ἀνάγκην ἐν τοῖς τετταράκοντα καὶ ἕξ ἔτεσιν ἀπὸ γενεᾶς πλὴν τῶν ὑπὸ τὰς τετρακοσίας δραχμὰς τιμημένων: τούτους δὲ παριᾷσι πάντας εἰς τὴν ναυτικὴν χρεῖαν. (“Kada izaberu konzule, poslije toga biraju 24 vojna tribuna, četrnaestericu među vojnicima sa pet godina vojne službe i desetericu među vojnicima sa desetogodišnjim stažom. Što se tiče običnih vojnika, konjanici su obavezni da služe deset godina, a pješadini šestnaest godina prije navršених 46 godina starosti. Izuzetak su građani sa cenzom ispod 400 drahmi, koji svi služe u floti.”)

Polibije, VI, 52: αἴτιον δὲ τούτων ἐστὶν ὅτι ξενικαῖς καὶ μισθοφόροις χρῶνται δυνάμεσι, Ῥωμαῖοι δ' ἐγγχωρίοις καὶ πολιτικαῖς. ἥ καὶ περὶ τοῦτο τὸ μέρος ταύτην τὴν πολιτείαν ἀποδεκτέον ἐκείνης μᾶλλον: ἡ μὲν γὰρ ἐν ταῖς τῶν μισθοφόρων εὐψυχίαις ἔχει τὰς ἐλπίδας αἰετῆς ἐλευθερίας, ἡ δὲ Ῥωμαίων ἐν ταῖς σφετέραις ἀρεταῖς καὶ ταῖς τῶν συμμάχων ἐπαρκείαις. διὸ καὶ ποτε πταίσωσι κατὰ τὰς ἀρχάς, Ῥωμαῖοι μὲν ἀναμάχονται τοῖς ὅλοις, Καρχηδόνιοι δὲ τὸναντίον. ἐκείνοι γὰρ ὑπὲρ πατρίδος ἀγωνιζόμενοι καὶ τέκνων οὐδέποτε δύνανται λῆξαι τῆς ὀργῆς, ἀλλὰ μένουσι ψυχομαχοῦντες, ἕως ἄν περιγένηνται τῶν ἐχθρῶν. (“Razlog tome je što Kartaginjani koriste strane i najamničke trupe, a Rimljani domaće i građanske, i s obzirom na to, rimsko uređenje zaslužuje veću pohvalu od kartaginskog. Kartaginjanima sloboda uvijek zavisi od hrabrosti najamnika, a Rimljanima od sopstvene hrabrosti i pomoći saveznika. Čak i ako se desi da u početku pretrpe poraz, Rimljani nastavljaju borbu svim snagama, dok se Kartaginjanima dešava suprotna stvar. Doista, Rimljani se bore za domovinu i svoju djecu i ne mogu da odustanu od riješenosti, već se bore do posljednjeg daha, sve dok ne savladaju neprijatelje.”)

Polibije, VI, 56: καὶ μὴν τὰ περὶ τοὺς χρηματισμοὺς ἔθη καὶ νόμιμα βελτίω παρὰ Ῥωμαίοις ἐστὶν ἢ παρὰ Καρχηδονίοις παρ' οἷς μὲν γὰρ οὐδὲν αἰσχρὸν τῶν ἀνηκόντων πρὸς κέρδος, παρ' οἷς δ' οὐδὲν αἷσχιον τοῦ δωροδοκεῖσθαι καὶ τοῦ πλεονεκτεῖν ἀπὸ τῶν μὴ καθηκόντων καθ' ὅσον γὰρ ἐν καλῷ τίθενται τὸν ἀπὸ τοῦ κρατίστου χρηματισμόν, κατὰ τοσοῦτο πάλιν ἐν ὀνείδει ποιοῦνται τὴν ἐκ τῶν ἀπειρημένων πλεονεξίαν. σημεῖον δὲ τοῦτο: παρὰ μὲν Καρχηδονίοις δῶρα φανερώς διδόντες λαμβάνουσι τὰς ἀρχάς, παρὰ δὲ Ῥωμαίοις θάνατός ἐστι περὶ τοῦτο πρόστιμον. ὅθεν τῶν ἄθλων τῆς ἀρετῆς ἐναντίων τιθεμένων παρ' ἀμφοῖν, εἰκὸς ἀνόμοιον εἶναι καὶ τὴν παρασκευὴν ἐκατέρων πρὸς ταῦτα. μεγίστην δὲ μοι δοκεῖ διαφορὰν ἔχειν τὸ Ῥωμαίων πολίτευμα πρὸς βέλτιον ἐν τῇ περὶ θεῶν διαλήψει. καὶ μοι δοκεῖ τὸ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἀνθρώποις ὀνειδιζόμενον, τοῦτο

συνέχειν τὰ Ῥωμαίων πράγματα, λέγω δὲ τὴν δεισιδαιμονίαν: ἐπὶ τοσοῦτον γὰρ ἐκτετραγώδεται καὶ παρεισῆκται τοῦτο τὸ μέρος παρ' αὐτοῖς εἷς τε τοὺς κατ' ἰδίαν βίους καὶ τὰ κοινὰ τῆς πόλεως ὥστε μὴ καταλιπεῖν ὑπερβολήν. ὁ καὶ δόξειεν ἂν πολλοῖς εἶναι θαυμάσιον. ἐμοί γε μὴν δοκοῦσι τοῦ πλήθους χάριν τοῦτο πεποιηκέναι. εἰ μὲν γὰρ ἦν σοφῶν ἀνδρῶν πολίτευμα συναγαγεῖν, ἴσως οὐδὲν ἦν ἀναγκαῖος ὁ τοιοῦτος τρόπος: ἐπεὶ δὲ πᾶν πλήθος ἐστὶν ἐλαφρὸν καὶ πλήρες ἐπιθυμιῶν παρανόμων, ὀργῆς ἀλόγου, θυμοῦ βιαίου, λείπεται τοῖς ἀδήλοισι φόβοις καὶ τῇ τοιαύτῃ τραγωδίᾳ τὰ πλήθη συνέχειν. διόπερ οἱ παλαιοὶ δοκοῦσί μοι τὰς περὶ θεῶν ἐννοίας καὶ τὰς ὑπὲρ τῶν ἐν ἄδου διαλήψεις οὐκ εἰκῇ καὶ ὥς ἔτυχεν εἰς τὰ πλήθη παρεισαγαγεῖν, πολὺ δὲ μᾶλλον οἱ νῦν εἰκῇ καὶ ἀλόγως ἐκβάλλειν αὐτά. τοιγαροῦν χωρὶς τῶν ἄλλων οἱ τὰ κοινὰ χειρίζοντες παρὰ μὲν τοῖς Ἕλλησιν, ἐὰν ταλάντου μόνον πιστευθῶσιν, ἀντιγραφεῖς ἔχοντες δέκα καὶ σφραγίδας τοσαύτας καὶ μάρτυρας διπλασίους οὐ δύνανται τηρεῖν τὴν πίστιν: παρὰ δὲ Ῥωμαίοις κατὰ τε τὰς ἀρχὰς καὶ πρεσβείας πολὺ τι πλῆθος χρημάτων χειρίζοντες δι' αὐτῆς τῆς κατὰ τὸν ὄρκον πίστεως τηροῦσι τὸ καθήκον. καὶ παρὰ μὲν τοῖς ἄλλοις σπάνιόν ἐστὶν εὐρεῖν ἀπεχόμενον ἄνδρα τῶν δημοσίων καὶ καθαρεύοντα περὶ ταῦτα: παρὰ δὲ τοῖς Ῥωμαίοις σπάνιόν ἐστι τὸ λαβεῖν τινα πεφωραμένον ἐπὶ τοιαύτῃ πράξει. “Takoder, i rimski običaji i zakoni o bogaćenju bolji su od kartaginskih. Naime, kod Kartaginjana nijedan način sticanja dobitka nije sramotan, a kod Rimljana ništa nije sramotnije od primanja mita i bogaćenja na nepošten način. Koliko cijene sticanje bogatstva poštenim putem, toliko, opet, sramotnim smatraju dobitak stečen na nedozvoljen način. Dokaz za to je sljedeći: Kod Kartaginjana državne funkcije dobijaju oni koji otvoreno daju mito, a kod Rimljana se takav postupak kažnjava smrću. Kako su im, dakle, nagrade za vrlinu suprotne, prirodno je da im je priprema za njihovo sticanje različita. Čini mi se da se najveća prednost rimske države nalazi u rimskim predstavama o bogovima, te da ono što kod drugih ljudi izaziva samo prekore, mislim na praznovjericu, održava koheziju rimske države. Zaista, u ovim stvarima kod njih se toliko pretjeruje i u tolikoj mjeri one čine dio privatnog i javnog života da ih u tome niko ne može prevazići. Možda će se mnogi ovome čuditi, a ja mislim da oni to čine zbog narodnih masa. Naime, da je moguće stvoriti državu od mudrih ljudi, onda to možda ne bi bilo potrebno. Ipak, kako je narod nestabilan, pun nedopuštenih želja, nerazumne jarosti i silnih strasti, ostaje da se drži na uzdi neodređenim strahovima i sličnim pretjerivanjima. Zato mi se čini da naši stari nisu napamet i bez razmišljanja uvodili u narod predstave o bogovima i vjerovanja o Hadu, već da ih baš današnji ljudi napamet i glupo odbacuju. Baš zbog toga, da ne spominjem ostalo, magistrati u helenskim gradovima, ako im se povjeri samo jedan talent, i pored deset kontrolora, isto toliko pečata i dvostrukog broja svje-

doka, nisu u stanju da ostanu poštteni, dok kod Rimljana, magistrati i poslanici rukuju velikim svotama novca, a samo zbog zakletve koju su položili obavljaju svoju dužnost kako treba. Kod drugih naroda teško se nalazi čovjek koji se drži podalje od državnog novca i u tome pogledu ostaje potpuno čist. Kod Rimljana se, naprotiv, rijetko sreće čovjek koji je otkriven na takvome djelu.”)

Polibije, XV, 18: ἦν δὲ τὰ κεφάλαια τῶν προτεινομένων ταῦτα. πόλεις ἔχειν κατὰ Λιβύην ἃς καὶ πρότερον εἶχον ἢ τὸν τελευταῖον πόλεμον ἐξενεγκεῖν Ῥωμαίοις, καὶ χώραν ἦν καὶ τὸ παλαιὸν εἶχον, κτήνη καὶ σώματα καὶ τὴν ἄλλην ὑπαρξιν, ἀπὸ δὲ τῆς ἡμέρας ἐκείνης ἀσινεῖς Καρχηδονίους ὑπάρχειν, ἔθεσι καὶ νόμοις χρῆσθαι τοῖς ἰδίοις, ἀφρουρήτους ὄντας. ταῦτα μὲν οὖν ἦν τὰ φιλάνθρωπα, τὰ δ' ἐναντία τούτοις πάλιν τὰ κατὰ τὰς ἀνοχὰς ἀδικήματα γενόμενα πάντα Καρχηδονίους ἀποκαταστῆσαι Ῥωμαίοις, τοὺς αἰχμαλώτους καὶ δραπετάς ἐκ παντὸς ἀποδοῦναι τοῦ χρόνου, τὰ μακρὰ πλοῖα παραδοῦναι πάντα πλὴν δέκα τριήρων, ὁμοίως καὶ πάντας τοὺς ἐλέφαντας. πόλεμον μηδενὶ τῶν ἔξω τῆς Λιβύης ἐπιφέρειν καθόλου μηδὲ τῶν ἐν τῇ Λιβύῃ χωρὶς τῆς Ῥωμαίων γνώμης: οἰκίας καὶ χώραν καὶ πόλεις, καὶ εἴ τι ἕτερόν ἐστι Μασσαννάσου τοῦ βασιλέως ἢ τῶν προγόνων ἐντὸς τῶν ἀποδειχθησομένων ὅρων αὐτοῖς πάντα ἀποδοῦναι Μασσαννάσῃ: σιτομετρησαί τε τὴν δύναμιν τριμήνου καὶ μισθοδοτῆσαι μέχρι ἂν ἐκ Ῥώμης ἀντιφωνηθῇ τι κατὰ τὰς συνθήκας: ἐξενεγκεῖν ἀργυρίου τάλαντα μύρια Καρχηδονίους ἐν ἔτεσι πεντήκοντα, φέροντας καθ' ἕκαστον ἐνιαυτὸν Εὐβοϊκὰ τάλαντα διακόσια: ὁμήρους δοῦναι πίστεως χάριν ἑκατὸν οὓς ἂν προγράψῃ τῶν νέων ὁ στρατηγὸς τῶν Ῥωμαίων, μὴ νεωτέρους τετταρεσκαίδεκα ἐτῶν μηδὲ πρεσβυτέρους τριάκοντα. (“Glavni uvjeti /mira sa Kartaginom op. S. M./ bili su sljedeći: Kartaginjani će zadržati one gradove u Libiji kojima su vladali prije nego što su povelili posljednji rat protiv Rimljana, kao i zemlju koju su ranije imali, stoku, robove i ostalu imovinu. Od ovog dana Kartaginjanima neće biti nanošena nikakva šteta, živjet će po svojim običajima i zakonima, bez stranih posada. To su bili rimski ustupci. Od Kartaginjana se zahtijevalo sljedeće: da nadoknade svu štetu koju su nanijeli Rimljanima u toku primirja, da predaju sve zarobljenika i dezertere od početka rata, sve ratne brodove, izuzev deset trijera, i sve slonove. Neka ne ratuju ni s kim van Libije, a u Libiji samo sa rimskom dozvolom. Kuće, zemlju, gradove i sve ostalo što pripada kralju Masinisi ili njegovim precima, a nalazi se unutar granica koje im budu određene, neka predaju Masinici. Neka rimskoj vojsci osiguraju hranu za tri mjeseca i neka isplaćuju vojnike dok iz Rima ne stigne odgovor o mirovnom ugovoru. Neka Kartaginjani za pedeset godina isplate 10 000 talenata srebra, svake godine po 200 eubejskih talenata. Neka kao zalog daju 100 talaca koje će rimski vojskovođa izabrati među mladićima od 14 do 30 godina.”)

Polibije, XVIII, 35: ἐγὼ δὲ κατὰ μὲν τοὺς ἀνωτέρω χρόνους καὶ κοινὴν ἂν ποιούμενος ἀπόφασιν ἐθάρρησα περὶ πάντων Ῥωμαίων εἰπεῖν ὡς οὐδὲν ἂν πράττειν τοιοῦτον, λέγω δὲ πρότερον ἢ τοῖς διαποντίοις αὐτοὺς ἐγχειρῆσαι πολέμοις, ἕως ἐπὶ τῶν ἰδίων ἐθῶν καὶ νομίμων ἔμενον. ἐν δὲ τοῖς νῦν καιροῖς περὶ πάντων μὲν οὐκ ἂν τολμήσαιμι τοῦτ' εἰπεῖν: κατ' ἰδίαν μέντοι γε περὶ πλειόνων ἀνδρῶν ἐν Ῥώμῃ θαρρήσαιμι ἂν ἀποφύνασθαι διότι δύνανται τὴν πίστιν ἐν τούτῳ τῷ μέρει διαφυλάττειν. μαρτυρίας δὲ χάριν ὁμολογούμενα δὴ ὀνόματα τοῦ μὴ δοκεῖν ἀδύνατα λέγειν. Λεύκιος μὲν γὰρ Αἰμίλιος ὁ Περσέα νικήσας, κύριος γενόμενος τῆς Μακεδόνων βασιλείας, ἐν ἧ τῆς ἄλλης χωρὶς κατασκευῆς καὶ χορηγίας ἐν αὐτοῖς εὐρέθη τοῖς θησαυροῖς ἀργυρίου καὶ χρυσοῦ πλείω τῶν ἑξακισχιλίων ταλάντων, οὐχ οἷον ἐπεθύμησε τούτων τινός, ἀλλ' οὐδ' αὐτόπτης ἡβουλήθη γενέσθαι, δι' ἐτέρων δὲ τὸν χειρισμὸν ἐποιήσατο τῶν προειρημένων, καίτοι κατὰ τὸν ἴδιον βίον οὐ περιττεύων τῇ χορηγίᾳ, τὸ δ' ἐναντίον ἐλλείπων μᾶλλον. μεταλλάξαντος γοῦν αὐτοῦ τὸν βίον οὐ πολὺ κατόπιν τοῦ πολέμου, βουλευθέντες οἱ κατὰ φύσιν υἱοὶ Πόπλιος Σκιπίων καὶ Κόιντος Μάξιμος ἀποδοῦναι τῇ γυναικὶ τὴν φερνήν, εἴκοσι τάλαντα καὶ πέντε, ἐπὶ τοσοῦτον ἐδυσχρηστήθησαν ὡς οὐδ' εἰς τέλος ἐδυνήθησαν, εἰ μὴ τὴν ἐνδοχίαν ἀπέδοντο καὶ τὰ σώματα καὶ σὺν τούτοις ἔτι τινὰς τῶν κτήσεων. εἰ δέ τις ἀπίστῳ τὸ λεγόμενον εἰσφέρειν δόξει, ῥάδιον ὑπὲρ τούτου λαβεῖν πίστιν: πολλῶν γὰρ ἀμφισβητουμένων παρὰ Ῥωμαίοις καὶ μάλιστα περὶ τοῦτο τὸ μέρος διὰ τὰς πρὸς ἀλλήλους ἀντιπαραγωγὰς, ὅμως τὸ νῦν εἰρημένον ὑφ' ἡμῶν ὁμολογούμενον εὐρήσει παρὰ πᾶσιν ὁ ζητῶν. καὶ μὴν Πόπλιος Σκιπίων, ὁ τούτου μὲν κατὰ φύσιν υἱός, Ποπλίου δὲ τοῦ μεγάλου κληθέντος κατὰ θέσιν υἱωνός, κύριος γενόμενος τῆς Καρχηδόνας, ἥτις ἐδόκει πολυχρημονεστάτη τῶν κατὰ τὴν οἰκουμένην εἶναι πόλεων, ἀπλῶς τῶν ἐξ ἐκείνης οὐδὲν εἰς τὸν ἴδιον βίον μετήγαγεν, οὔτ' ὠνησάμενος οὔτ' ἄλλῳ τρόπῳ κτησάμενος οὐδέν, καίπερ οὐχ ὅλως εὐπορούμενος κατὰ τὸν βίον, ἀλλὰ μέτριος ὢν κατὰ τὴν ὑπαρξιν, ὡς Ῥωμαῖος. οὐχ οἷον δὲ τῶν ἐξ αὐτῆς τῆς Καρχηδόνας ἀπέσχετο μόνον, ἀλλὰ καὶ καθόλου τῶν ἐκ τῆς Λιβύης οὐδὲν ἐπιμιχθῆναι πρὸς τὸν ἴδιον εἶασε βίον. περὶ δὲ τούτου πάλιν τάνδρὸς ὁ ζητῶν ἀληθινῶς ἀναμφισβήτητον εὐρήσει παρὰ Ῥωμαίοις τὴν περὶ τοῦτο τὸ μέρος δόξαν. ("Da se bavim ranijim vremenima, prije nego što su započeli prekomorske ratove i dok su još bili vjerni svojim običajima i zakonima, usudio bih se da kažem da baš nijedan Rimljanin ne bi učinio nešto slično /tj. korumpirao se op. S. M./. Sada već ne bih smio da to kažem za sve bez izuzetka,⁹ ali bih zato za više ljudi u Rimu bez

⁹ Crawford, 1993: 75: "The context of Polybius remarks is precisely bribery of Romans by foreigners; it was probably used by Cotys of Thrace in his dispute with Abdera, certainly by the Syrian satrap Timarchus in 161. The alternative advice given to Jugurtha at Numantia in 133 was *Romae omnia venalia esse*, that at Rome everything was for sale; in 123 the likelihood of bribery by foreign potentates was taken for granted by C. Gracchus." (ORF 48, XII, 44)

oklijevanja rekao da su u stanju da u ovakvim stvarima ostanu poštteni. Da potvrdim ovo što sam rekao i da se ne učini da pričam bajke, navest ću dva imena koja su svima poznata. Lucije Emilije, pobjednik nad Persejem, osvojio je makedonsku kraljevinu u kojoj je, pored ostaloga, samo u riznicama našao više od 6000 talenata srebra i zlata, ali ne samo da nije poželio išta od svega toga, nego nije želio ni da vidi to blago i neposrednu upravu nad njime prepustio je drugima, iako u privatnom životu nije bio bogat, već prije siromašan. Naime, kratko vrijeme nakon rata je preminuo i kada su njegovi sinovi Publije Scipio / Emilijan Mlađi op. S. M./ i Kvint Maksim poželjeli da njegovoj ženi vrate miraz u iznosu od 25 talenata, našli su se u tolikoj nevolji da ne bi uspjeli da vrate dug da nisu prodali pokućstvo, robove i još neke nekretnine. Ako nekome izgleda nevjerovatno ovo što govorim, lako može dobiti dokaz, jer, iako se u Rimu zbog političkih razloga spore o mnogim stvarima, naročito o onima u koje je upleten novac, ipak će svako ko se raspituje otkriti da svi priznaju istinitost ovoga što sam sada naveo. Također, kada je Publije Scipion /Emilijan Mlađi op. S. M./, rođeni sin Lucija Emilija i usvojeni unuk Publija /Scipiona Afrikanca Starijeg op. S. M./ 10 poznatog pod nadimkom Veliki, osvojio Kartaginu, grad koji je važio za najbogatiji na svijetu, nije prisvojio ni najmanju stvar, bilo kupovinom, bilo na neki drugi način. Iako nikada nije bio bogat, već samo srednje imućan po rimskim mjerilima. Ovakvu uzdržanost nije pokazao samo u slučaju Kartagine, već nije dozvolio ni da se bilo koji dio plijena iz ostale Libije pripoji njegovoj imovini. Onaj koji zaista istražuje, lako će pronaći da je među svim Rimljanima uživao dobar glas u novčanim stvarima.”)

Polibije, XVIII, 44: ὅτι κατὰ τὸν καιρὸν τοῦτον ἦκον ἐκ τῆς Ῥώμης οἱ δέκα, δι’ ὧν ἔμελλε χειρίζεσθαι τὰ κατὰ τοὺς Ἕλληνας, κομιζόντες τὸ τῆς συγκλήτου δόγμα τὸ περὶ τῆς πρὸς Φίλιππον εἰρήνης. ἦν δὲ τὰ συνέχοντα τοῦ δόγματος ταῦτα, τοὺς μὲν ἄλλους Ἕλληνας πάντας, τοὺς τε κατὰ τὴν Ἀσίαν καὶ κατὰ τὴν Εὐρώπην, ἐλευθέρους ὑπάρχειν καὶ νόμοις χρῆσθαι τοῖς ἰδίοις: τοὺς δὲ ταττομένους ὑπὸ Φίλιππον καὶ τὰς πόλεις τὰς ἐμφρούρους παραδοῦναι Φίλιππον Ῥωμαίοις πρὸ τῆς τῶν Ἰσθμίων πανηγύρεως, Εὐρωμον δὲ καὶ Πήδασα καὶ Βαργύλια καὶ τὴν Ἰασέων πόλιν, ὁμοίως Ἀβυδὸν, Θάσον, Μύριναν, Πέρινθον, ἐλευθέρας ἀφεῖναι τὰς φρουρὰς ἐξ αὐτῶν μεταστησάμενον: περὶ δὲ τῆς τῶν Κιανῶν ἐλευθερώσεως Τίτον γράψαι πρὸς Προυσίαν κατὰ τὸ δόγμα τῆς συγκλήτου: τὰ δ’ αἰχμάλωτα καὶ τοὺς αὐτομόλους ἅπαντας ἀποκαταστήσαι Φίλιππον Ῥωμαίοις ἐν τοῖς αὐτοῖς χρόνοις, ὁμοίως δὲ καὶ τὰς καταφράκτους ναῦς πλὴν πέντε σκαφῶν καὶ τῆς ἐκκαϊδεκῆρους: δοῦναι δὲ καὶ χίλια τάλαντα, τούτων τὰ μὲν ἡμίση

¹⁰ *Publius Cornelius Scipio Africanus Maior* (živio 236–183. god. pr.n.e.; konzul za 205. i 194. god. pr.n.e.). O njemu v. Smith W., 1849: III, 743–747; PWRE, 1900, IV, 1, col. 1462–1470.

παραντίκα, τὰ δ' ἡμίση κατὰ φόρους ἐν ἔτεσι δέκα. (“U isto vrijeme je iz Rima stigla desetočlana komisija koja je trebalo da uredi stvari u Heladi. Donijela je odluku Senata o miru sa Filipom, čije su glavne odredbe bile sljedeće: svi ostali Heleni u Aziji i Evropi bit će slobodni i živjet će po svojim zakonima. Helene koji su pod njegovom vlašću i gradove sa posadama Filip će predati Rimljanima prije Istamskih svečanosti. Osloboditi će Eurom, Pedasu, Bargiliju, Jas, Abid, Tas, Mirinu i Perint i povući će garnizone iz njih. Tit će pisati Prusiji o oslobađanju Kijana u skladu sa senatskom odlukom. Filip će u istom roku Rimljanima predati sve zarobljenike i dezertere, kao i sve ratne brodove, izuzev pet lađa i jedne lađe sa šesnaest redova vesala. Platit će im 1000 talenata, polovinu odmah, a ostatak u ratama u roku od deset godina.”)

Polibije, XXI, 17: ὁ δὲ προειρημένος ἀνὴρ οὔτε νικήσαντας ἔφη Ῥωμαίους οὐδέποτε γενέσθαι βαρυτέρους, διὸ καὶ νῦν αὐτοῖς τὴν αὐτὴν ἀπόκρισιν δοθήσεσθαι παρὰ Ῥωμαίων, ἦν καὶ πρότερον ἔλαβον, ὅτε πρὸ τῆς μάχης παρεγενήθησαν ἐπὶ τὸν Ἑλλήσποντον. δεῖν γὰρ αὐτοὺς ἔκ τε τῆς Εὐρώπης ἐκχωρεῖν καὶ τῆς Ἀσίας τῆς ἐπὶ τάδε τοῦ Ταύρου πάσης. πρὸς δὲ τούτοις Εὐβοϊκὰ τάλαντ' ἐπιδοῦναι μύρια καὶ πεντακισχίλια Ῥωμαίοις ἀντὶ τῆς εἰς τὸν πόλεμον δαπάνης. τούτων δὲ πεντακόσια μὲν παραχρῆμα, δισχίλια δὲ καὶ πεντακόσια πάλιν, ἐπειδὴν ὁ δῆμος κυρώσῃ τὰς διαλύσεις, τὰ δὲ λοιπὰ τελεῖν ἐν ἔτεσι δώδεκα, διδόντα καθ' ἑκαστον ἔτος χίλια τάλαντα. ἀποδοῦναι δὲ καὶ Εὐμένει τετρακόσια τάλαντα τὰ προσοφειλόμενα καὶ τὸν ἐλλείποντα σῆτον κατὰ τὰς πρὸς τὸν πατέρα συνθήκας. σὺν δὲ τούτοις Ἀντίβαν ἐκδοῦναι τὸν Καρχηδόνιον καὶ Θόαντα τὸν Αἰτωλὸν καὶ Μνασίλοχον Ἀκαρνᾶνα καὶ Φίλωνα καὶ Εὐβουλίδαν τοὺς Χαλκιδέας. πίστιν δὲ τούτων ὁμήρους εἴκοσι δοῦναι παραχρῆμα τὸν Ἀντίοχον τοὺς παραγραφέντας. ταῦτα μὲν οὖν ὁ Πόπλιος ἀπεφῆναθ' ὑπὲρ παντὸς τοῦ συνεδρίου. συγκαταθεμένων δὲ τῶν περὶ τὸν Ἀντίπατρον καὶ Ζεῦξιν, ἔδοξε πᾶσιν ἑξαποστεῖλαι πρεσβευτὰς εἰς τὴν Ῥώμην τοὺς παρακαλέσοντας τὴν σύγκλητον καὶ τὸν δῆμον ἐπικυρῶσαι τὰς συνθήκας. καὶ τότε μὲν ἐπὶ τούτοις ἐχωρίσθησαν, ταῖς δ' ἐξῆς ἡμέραις οἱ Ῥωμαῖοι διείλον τὰς δυνάμεις μετὰ δέ τινας ἡμέρας παραγενομένων τῶν ὁμήρων εἰς τὴν Ἐφεσον, εὐθέως ἐγίνοντο περὶ τὸ πλεῖν εἰς τὴν Ῥώμην ὃ τ' Εὐμένης οἱ τε παρ' Ἀντιόχου πρεσβευταί, παραπλησίως δὲ καὶ παρὰ Ῥοδίων καὶ παρὰ Σμυρναίων καὶ σχεδὸν τῶν ἐπὶ τάδε τοῦ Ταύρου πάντων τῶν κατοικούντων ἔθνων καὶ πολιτευμάτων ἐπρέσβευον εἰς τὴν Ῥώμην. (“Publije /Scipion Afrikanac Stariji op. S. M./ je rekao da Rimljane ni pobjeda nikada ranije učinila strožima [...], pa će im zato i sada dati isti odgovor koji su dobili ranije, kada su prije bitke došli na Helespont. Antioh treba da se povuče iz Evrope i Azije sa ove strane Taura, zatim da Rimljanima nadoknadi trošak za

rat i uplati 15 000 eubejskih talaca: 500 odmah, 2500 kada rimski narod potvrdi mirovni ugovor, a ostalo u roku od dvanaest godina, svake godine po 1000 talenata. Eumenu treba da vrati 400 talenata duga i ostatak žita u skladu sa odredbama ugovora sklopljenog sa njegovim ocem. Pored toga, treba da preda Kartaginjanina Hanibala, Etolca Toanta, Akarnanca Mnasiloha i Halkidane Filona i Eubulidu. Kao zalog, treba odmah da preda dvadeset talaca čija se imena nalaze na posebnom spisku. Ovo je bio Publijev odgovor u ime čitavoga Vijeća. Pošto su Antipatar i Zeuksid pristali na rimske uvjete, donijeta je zajednička odluka da se u Rim upute poslanici koji će pozvati Senat i narod da ratificiraju ugovor. Nakon toga su se rastali. Tokom sljedećih dana Rimljani su podijelili trupe [...]. Poslije nekoliko dana, kada su taoci stigli u Efes, Eumen i Antiohovi poslanici su počeli sa pripremama za odlazak u Rim, a slično su postupali i poslanici iz Rodosa, Smirne i skoro svih naroda i gradova sa ove strane Taura.”)

Polibije, XXI, 30: ροῦντες τὴν πρὸς τοὺς συμμάχους πίστιν. ὁ δὲ Μάρκος συγκατέθετο τοῖς Αἰτωλοῖς ἐπὶ τούτῳ ποιήσασθαι τὰς διαλύσεις, ὥστε διακόσια μὲν Εὐβοϊκὰ τάλαντα παραχρῆμα λαβεῖν, τριακόσια δ' ἐν ἔτεσιν ἕξ, πεντήκοντα καθ' ἕκαστον ἔτος· ἀποκατασταθῆναι δὲ καὶ τοὺς αἰχμαλώτους καὶ τοὺς αὐτομόλους Ῥωμαίοις ἅπαντας τοὺς παρ' αὐτοῖς ὄντας ἐν ἕξ μηνὶ χωρὶς λύτρων· πόλιν δὲ μηδεμίαν ἔχειν ἐν τῇ συμπολιτείᾳ μηδὲ μετὰ ταῦτα προσλαβέσθαι τούτων, ὅσαι μετὰ τὴν Λευκίου Κορνηλίου διάβασιν ἐάλωσαν ὑπὸ Ῥωμαίων ἢ φιλίαν ἐποίησαντο πρὸς Ῥωμαίους· Κεφαλληνίους δὲ πάντας ἐκσπόνδους εἶναι τούτων τῶν συνθηκῶν. ταῦτα μὲν οὖν ὑπετυπώθη τότε κεφαλαιωδῶς περὶ τῶν διαλύσεων· ἔδει δὲ τούτοις πρῶτον μὲν εὐδοκῆσαι τοὺς Αἰτωλοὺς, μετὰ δὲ ταῦτα γίνεσθαι τὴν ἀναφορὰν ἐπὶ Ῥωμαίους. οἱ μὲν οὖν Ἀθηναῖοι καὶ Ῥόδιοι παρέμενον αὐτοῦ, караδοκοῦντες τὴν τῶν Αἰτωλῶν ἀπόφασιν· οἱ δὲ περὶ τὸν Δαμοτέλην ἐπανελθόντες διεσάφουν τοῖς Αἰτωλοῖς περὶ τῶν συγκεχωρημένων. τοῖς μὲν οὖν ὅλοις εὐδόκουν· καὶ γὰρ ἦν αὐτοῖς ἅπαντα παρὰ τὴν προσδοκίαν· περὶ δὲ τῶν πόλεων τῶν πρότερον συμπολιτευομένων αὐτοῖς διαπορήσαντες ἐπὶ ποσὸν τέλος συγκατέθεντο τοῖς προτεινομένοις. ὁ δὲ Μάρκος παραλαβὼν τὴν Ἀμβρακίαν τοὺς μὲν Αἰτωλοὺς ἀφῆκεν ὑποσπόνδους, τὰ δ' ἀγάλματα καὶ τοὺς ἀνδριάντας καὶ τὰς γραφὰς ἀπήγαγεν ἐκ τῆς πόλεως, ὄντα καὶ πλείω διὰ τὸ γεγονέναι βασιλεῖον Πύρρου τὴν Ἀμβρακίαν. ἐδόθη δ' αὐτῷ καὶ στέφανος ἀπὸ ταλάντων ἑκατὸν καὶ πεντήκοντα. ταῦτα δὲ διοικησάμενος ἐποίειτο τὴν πορείαν εἰς τὴν μεσόγειον τῆς Αἰτωλίας, θαυμάζων ἐπὶ τῷ μηδὲν αὐτῷ παρὰ τῶν Αἰτωλῶν ἀπαντᾶσθαι. παραγενόμενος δὲ πρὸς Ἄργος τὸ καλούμενον Ἀμφιλοχικὸν κατεστρατοπέδευσεν, ὅπερ ἀπέχει τῆς Ἀμβρακίας ἑκατὸν ὀγδοήκοντα σταδίους. ἐκεῖ δὲ συμμαζάντων αὐτῷ τῶν περὶ τὸν Δαμοτέλην καὶ διασαφούντων ὅτι δέδοκται τοῖς Αἰτωλοῖς

βεβαιούν τὰς δι' ἑαυτῶν γεγενημένας ὁμολογίας, διεχωρίσθησαν, Αἰτωλοὶ μὲν εἰς τὴν οἰκίαν, Μάρκος δ' εἰς τὴν Ἀμβρακίαν. κάκεισε παραγενόμενος οὗτος μὲν ἐγένετο περὶ τὸ περαιούν τὴν δύναμιν εἰς τὴν Κεφαλληνίαν, οἱ δ' Αἰτωλοὶ προχειρισάμενοι Φαινέαν καὶ Νικάνδρον πρεσβευτὰς ἐξέπεμψαν εἰς τὴν Ῥώμην περὶ τῆς εἰρήνης: ἀπλῶς γὰρ οὐδὲν ἦν κύριον τῶν προειρημένων, εἰ μὴ καὶ τῷ δήμῳ δόξαι τῷ τῶν Ῥωμαίων. (“/Konzul op. S. M./ Marko /Fulvije Nobilior op. S. M./ se dogovorio sa Etolcima da pod sljedećim uvjetima sklope mir: da Etolci odmah plate 200 eubejskih talenata, a u sljedećih šest godina još 300, po 50 svake godine, da sve [zarobljenike] i dezertere koji se nalaze kod njih vrate Rimljanima bez otkupa u roku od šest mjeseci. Da nijedan od gradova koji su nakon prelaska Lucija Kornelija /Scipiona op. S. M./¹¹ Rimljani zarobili ili primili u savez ne zadrže u svom Savezu niti ga kasnije priključe, da svi Kefalenjani budu isključeni iz ovoga ugovora. To su bile glavne odredbe nacрта mirovnog ugovora. Trebalo je da mir prvo prihvate Etolci, a da se onda iznese i pred Rimljane. Atenjani i Rođani su ostali na licu mjesta i čekali etol-sku odluku, a Damotel i Feneja su se vratili kući i Etolce obavijestili o uvjeti-ma mira. Narod je u cjelini bio zadovoljan jer se nije nadao takvim uvjetima. Jedno vrijeme su se kolebali oko gradova koji su ranije bili u njihovom Save-zu, a na kraju su se složili i sa tim prijedlogom. Marko je ušao u Ambrakiju i Etolcima dozvolio Slobodan odlazak, a zavjetne darove, statue i slike odnio iz grada. Kako je Ambrakija bila Pirova prijestolnica, takvih stvari je bilo dosta. Dodijeljen mu je i vijenac od 150 talenata. Sredivši spomenute stvari, krenuo je u unutrašnjost Etolije, čudeći se što mu niko nije izašao u susret sa etolske strane. Došavši u Amfilohijski Arg, koji se nalazi 180 stadija od Ambrakije, podigao je tabor. Tamo su ga sreli Damotel i Feneja i obavijestili ga da su Etolci odlučili da potvrde ugovor. Kada su se rastali, Etolci su otišli kući, a Marko u Ambrakiju. Stigavši u Ambrakiju, Marko je počeo sa pripremama za prebaci-vanje vojske na Kefaleniju, a Etolci su Feneju i Nikandra odredili za poslanike i poslali ih u Rim da pregovaraju o miru, jer ni jedan od spomenutih dogovora nije bio punovažan bez saglasnosti rimskog naroda.”)

Polibije, XXI, 35–36: ὅτι κατὰ τὸν καιρὸν ἡνίκα Γνάιος διῆει τὸν Κολοβάτον προσαγορευόμενον ποταμόν, ἦλθον πρὸς αὐτὸν πρέσβεις ἐκ τῆς Ἰσίνδης προσαγορευομένης πόλεως, δεόμενοι σφίσι βοηθῆσαι: τοὺς γὰρ Τερμησσεῖς, ἐπισπασαμένους Φιλόμηλον, τὴν τε χώραν ἔφασαν αὐτῶν ἀνάστατον πεποηκέναι καὶ τὴν πόλιν διηρπακέναι, νῦν τε πολιορκεῖν τὴν ἄκραν, συμπεφευγόντων εἰς αὐτὴν πάντων τῶν πολιτῶν ὁμοῦ γυναῖξί καὶ τέκνοις. ὧν

¹¹ Mlađi brata Scipiona Afrikanca Starijeg bio je *Lucius Cornelius Scipio* (kasnije dobio i ime Azijski / Azijski / *Asiaticus* / *Asiagenus*; rođen nakon svoga brata Publija – umro nakon 183. god. pr. n. e.; konzul za 190. god. pr. n. e.). O njemu v. Smith W., 1849: III, 748–748; PWRE, 1900, IV. 1, col. 1471–1483.

διακούσας ὁ Γνάιος ἐκείνοις μὲν ὑπέσχετο βοηθήσειν μετὰ μεγάλης χάριτος, αὐτὸς δὲ νομίσας ἔρμαϊον εἶναι τὸ προσπεπτωκὸς ἐποιεῖτο τὴν πορείαν ὡς ἐπὶ τῆς Παμφυλίας. ὁ δὲ Γνάιος συνεγγίσας τῇ Τερμησσῶ, πρὸς μὲν τούτους συνέθετο φιλίαν, λαβὼν πεντήκοντα τάλαντα, παραπλησίως δὲ καὶ πρὸς Ἀσπενδίους. ἀποδεξάμενος δὲ καὶ τοὺς παρὰ τῶν ἄλλων πόλεων πρεσβευτὰς κατὰ τὴν Παμφυλίαν καὶ τὴν προειρημένην δόξαν ἐνεργασάμενος ἐκάστοις κατὰ τὰς ἐντεύξεις, ἅμα δὲ καὶ τοὺς Ἰσινδεῖς ἐξελόμενος ἐκ τῆς πολιορκίας, αὐθις ἐποιεῖτο τὴν πορείαν ὡς ἐπὶ τοὺς Γαλάτας. – ὅτι Κύρμασα πόλιν λαβὼν ὁ Γνάιος καὶ λείαν ἄφθονον ἀνέζευξεν. προαγόντων δ' αὐτῶν παρὰ τὴν λίμνην, παρεγένοντο πρέσβεις ἐκ Λυσινόης διδόντες αὐτοὺς εἰς τὴν πίστιν. οὓς προσδεξάμενος ἐνέβαλεν εἰς τὴν τῶν Σαγαλασσέων γῆν καὶ πολὺ πλῆθος ἐξελασάμενος λείας ἀπεκαρὰδόκει τοὺς ἐκ τῆς πόλεως ἐπὶ τίνος ἔσσονται γνώμης. παραγενομένων δὲ πρεσβευτῶν ὡς αὐτόν, ἀποδεξάμενος τοὺς ἄνδρας καὶ λαβὼν πεντήκοντα ταλάντων στέφανον καὶ δισμυρίους κριθῶν μεδίμνους καὶ δισμυρίους πυρῶν, προσεδέξατο τούτους εἰς τὴν φιλίαν. (“Kada je Gnej prelazio rijeku zvanu Kolobat, došli su mu poslanici iz grada poi menu Isinda da ga zamole za pomoć. Naime, Termešani su im uz pomoć Filomela opustošili zemlju i opljačkali grad, a sada opsjedaju tvrđavu u koju su se sklonili svi građani sa ženama i djecom. Saslušavši ih, Gnej je odgovorio da će mu biti veoma drago da im pruži pomoć, i pomislivši da su mu ovu priliku sami bogovi poslali, krenuo je u pravcu Pamfilije. Približivši se Termesu, sklopio je prijateljstvo sa njegovim građanima i primio od njih 50 talenata. Slično je bilo i u Aspendu. Pošto je primio poslanike ostalih pamfilijskih gradova i na sve njih u toku razgovora ostavio opisani utisak, prvo je Isindu oslobodio opsade, a onda je pošao protiv Galata. Gnej je osvojio grad Kirmasu i sakupio veliku količinu plijena, a onda je krenuo dalje. Dok je išao uz jezero, stigili su poslanici iz Lisinoje da ga obavijeste o svojoj predaji. Primio ih je, upao je na teritoriju Sagalasa, gdje je stekao veliku količinu plijena, i čekao je da vidi šta će građani odlučiti. Kada su mu stigili njihovi poslanici, primio ih je i prihvatio vijenac od 50 talenata, kao i 20 000 medimni ječma i 20 000 medimni žita, a onda je grad Sagalas primio u savez.”)

Polibije, XXXI, 25: ἀπὸ δὲ τούτων τῶν καιρῶν λοιπὸν ἤδη κατὰ τὸ συνεχές ἐπ' αὐτῶν τῶν πραγμάτων πείραν αὐτῶν διδόντες ἀλλήλοις εἰς πατρικὴν καὶ συγγενικὴν ἤλθον αἵρεσιν καὶ φιλοστοργίαν πρὸς ἀλλήλους. πρώτη δέ τις ἐνέπεσεν ὁρμὴ καὶ ζήλος τῶν καλῶν τὸ τὴν ἐπὶ σωφροσύνη δόξαν ἀναλαβεῖν καὶ παραδραμεῖν ἐν τούτῳ τῷ μέρει τοὺς κατὰ τὴν αὐτὴν ἡλικίαν ὑπάρχοντας. ὧν δὲ μέγας οὗτος καὶ δυσέφικτος ὁ στέφανος εὐθήρατος ἦν κατ' ἐκείνον τὸν καιρὸν ἐν τῇ Ῥώμῃ διὰ τὴν ἐπὶ τὸ χεῖρον ὁρμὴν τῶν πλείστων. οἱ μὲν γὰρ εἰς ἐρωμένους

τῶν νέων, οἱ δ' εἰς ἑταίρας ἐξεκέχυντο, πολλοὶ δ' εἰς ἀκροάματα καὶ πότους καὶ τὴν ἐν τούτοις πολυτέλειαν, ταχέως ἡρπακότες ἐν τῷ Περσικῷ πολέμῳ τὴν τῶν Ἑλλήνων εἰς τοῦτο τὸ μέρος εὐχέριαν. καὶ τηλικαύτη τις ἐνεπεπτώκει περὶ τὰ τοιαῦτα τῶν ἔργων ἀκρασία τοῖς νέοις ὥστε πολλοὺς μὲν ἐρώμενον ἡγορακεῖν ταλάντου, πολλοὺς δὲ ταρίχου Ποντικοῦ κεράμιον τριακοσίων δραχμῶν. ἐφ' οἷς καὶ Μάρκος ἀγανακτῶν εἶπέ ποτε πρὸς τὸν δῆμον ὅτι μάλιστ' ἂν κατίδοιεν τὴν ἐπὶ τὸ χεῖρον προκοπὴν τῆς πολιτείας ἐκ τούτων, ὅταν πωλούμενοι πλεῖον εὐρίσκωσιν οἱ μὲν εὐπρεπεῖς παῖδες τῶν ἀγρῶν, τὰ δὲ κεράμια τοῦ ταρίχου τῶν ζευγηλατῶν. συνέβη δὲ τὴν παροῦσαν αἵρεσιν οἷον ἐκλάμψαι κατὰ τοὺς νῦν λεγομένους καιροὺς πρῶτον μὲν διὰ τὸ καταλυθείσης τῆς ἐν Μακεδονίᾳ βασιλείας δοκεῖν ἀδήριτον αὐτοῖς ὑπάρχειν τὴν περὶ τῶν ὄλων ἐξουσίαν, ἔπειτα διὰ τὸ πολλὴν ἐπίφασιν γενέσθαι τῆς εὐδαιμονίας περὶ τε τοὺς κατ' ἰδίαν βίους καὶ περὶ τὰ κοινά, τῶν ἐκ Μακεδονίας μετακομισθέντων εἰς τὴν Ῥώμην χορηγίων. πλὴν ὃ γε Σκιπίων ὁρμήσας ἐπὶ τὴν ἐναντίαν ἀγωγὴν τοῦ βίου καὶ πάσαις ταῖς ἐπιθυμίαις ἀντιταξάμενος καὶ κατὰ πάντα τρόπον ὁμολογούμενον καὶ σύμφωνον ἑαυτὸν κατασκευάσας κατὰ τὸν βίον ἐν ἴσως πέντε τοῖς πρώτοις ἔτεσι πάνδημον ἐποίησατο τὴν ἐπ' εὐταξίᾳ καὶ σωφροσύνῃ δόξαν. (“Od onoga trenutka nadalje dokazivali su se svakodnevnim postupcima i odnjegovali ljubav i prisnost svojstvenu rođacima ili ocu i sinu¹² Scipionova /Emilijan op. S. M./ velika žudnja za vrlim životom povelala ga je prvo ka sticanju ugleda umjerenog čovjeka i ka prevazilaženju svih vršnjaka u spomenutoj vrlini. Ovaj vrijeđan i teško osvojiv vijenac se u ono vrijeme u Rimu mogao lako steći zbog rđavih sklonosti većine. Naime, jedni su se predavali ljubavi među mladićima, drugi heterama /žene, prostitutke visokog ranga, kao npr. kurtizane op. S. M./, treći predstavama, pijankama i pratećoj raskoši, jer su u Persejevom ratu brzo prihvatili helensku naklonost sličnim uživanjima. Neumjerenost mladića bila je tolika da su mnogi plaćali cijeli talent za dječaka ili 300 drahmi za vrč usoljene pontske rive. Ovo je izazivalo ljutnju Marka Katona /Starijeg op. S. M./ te je jednom u narodnoj skupštini rekao da je siguran znak kvarenja Republike kada se lijepi dječaci prodaju skuplje od njive, a vrčevi slane ribe dostižu više cijenu od vještog ratara. U periodu o kome sada govorim, razbuktaše se spomenute strasti. Naime, nakon pada makedonske kraljevine Rimljani su povjerovali da im je vlast nad svijetom osigurana, a poslije prenošenja makedonskog blaga u Rim došlo je do velikoga razmetanja bogatstvom, i privatno i javno. Međutim, Scipion je odabrao drugačiji život. Okrenuo je leđa svim požudama i uložio veliki trud da uvijek u svakom pogledu bude dosljedan sebi samome i postojan, što mu je za oko pet godina osiguralo slavu čovjeka koji živi sređenim i umjerenim životom.”)

¹² Misli se na odnos Polibija i Scipiona Emilijana.

Polibije, XXXII, 1: ὅτι κατὰ τὸν καιρὸν τοῦτον ἦκον παρ’ Ἀριαράθου πρέσβεις στέφανόν τε κομίζοντες ἀπὸ μυρίων χρυσῶν καὶ διασαφούντες τὴν τοῦ βασιλέως προαίρεσιν, ἣν ἔχει πρὸς τὰ Ῥωμαίων πράγματα, *** καὶ τούτων μάρτυρας ἐπήγοντο τοὺς περὶ τὸν Τεβέριον. ὧν ἀνθομολογησαμένων ἡ σύγκλητος τὸν τε στέφανον ἀπεδέξατο μετὰ μεγάλης χάριτος καὶ τὰ μέγιστα τῶν παρ’ αὐτῇ νομιζομένων δώρων ἀνταπέστειλε, τὸν τε σκίπωνα καὶ τὸν ἐλεφάντινον δίφρον. τούτους μὲν οὖν ἐξ αὐτῆς ἔτι πρὸ τοῦ χειμῶνος ἀπέλυσεν ἡ σύγκλητος. (“U ovo vrijeme su stigli Arijaratovi poslanici sa vijencem od 10 000 zlatnika i uvjeravanjima o kraljevom prijateljskom stav prema rimskoj državi... Kao svjedoke su navodili Tiberija i ostale poslanike. Senat je potvrdio njihove izjave, sa velikom zahvalnošću prihvatio vijenac i zauzvrat kralju poslao darove koji u Rimu važe za najveće – skiptar i stolicu od slonovače. Spomenute poslanike su odmah poslali kući, još prije zime.”)

Polibije, XXXII, 2: ὅτι ἦκον καὶ παρὰ τοῦ Δημητρίου τοῦ βασιλέως πρέσβεις οἱ περὶ τὸν Μηνοχάρην, στέφανον ἀπὸ μυρίων χρυσῶν τῇ Ῥώμῃ κομίζοντες, ἅμα δὲ καὶ τὸν προσενέγκαντα τῷ Γναίῳ τὰς χεῖρας ἄγοντες. ἡ δὲ σύγκλητος ἐπὶ πολὺν μὲν χρόνον διηπόρησε περὶ τούτων πῶς δεῖ χρῆσασθαι τοῖς πράγμασιν, ὅμως δὲ προσεδέξατο καὶ τοὺς πρεσβευτὰς καὶ τὸν στέφανον: τοὺς γε μὴν ἀγομένους ἀνθρώπους οὐ προσεδέξατο. καίτοι γε Δημήτριος οὐ μόνον τὸν Λεπτίνην ἀπέστειλε τὸν αὐτόχειρα τοῦ Γναίου γενόμενον, ἀλλὰ καὶ τὸν Ἰσοκράτην. (“Stigli su i poslanici od kralja Demetrija predvođeni Menoharom. Nosili su vijenac od 10 000 zlatnika i vodili Gnejevog ubicu. Senat je dugo bio u nedoumici kako da postupi sa njim. Na kraju je primio poslanike i vijenac, ali ne i ljude koje su sobom doveli, iako Demetrije nije poslao samo Gnejevog ubicu Leptina, nego i Isokrata.”)

Polibije, XXXVI, 9: O promjeni shvatanja u vođenju vanjske politike Republike sa vizije Scipiona Afrikanca Starijeg na *Nova sapientia*: ὅτι περὶ Καρχηδονίων, ὅτε κατεπολέμησαν αὐτοὺς οἱ Ῥωμαῖοι, καὶ περὶ τῶν κατὰ τὸν Ψευδοφίλιππον κατὰ τὴν Ἑλλάδα πολλοὶ καὶ παντοῖοι διεφέροντο λόγοι, τὰς μὲν ἀρχὰς ὑπὲρ τῶν κατὰ Καρχηδονίους, μετὰ δὲ ταῦτα πάλιν ὑπὲρ τῶν κατὰ τὸν Ψευδοφίλιππον. τὰ μὲν οὖν περὶ Καρχηδονίους ἀμφιδοξουμένας εἶχε τὰς ἀποφάσεις καὶ τὰς διαλήψεις: ἔνιοι μὲν γὰρ συγκατήνουν τοῖς Ῥωμαίοις, φάσκοντες αὐτοὺς φρονίμως καὶ πραγματικῶς βουλευσασθαι περὶ τῆς δυναστείας: τὸ γὰρ τὸν ἐπικρεμάμενον φόβον καὶ τὴν πολλάκις μὲν ἡμφισβητηκυῖαν πρὸς αὐτοὺς πόλιν ὑπὲρ τῆς ἡγεμονίας, ἔτι δὲ καὶ νῦν δυναμένην ἀμφισβητῆσαι σὺν καιρῷ, ταύτην ἐπανελομένους βεβαιῶσαι τῇ σφετέρᾳ πατρίδι τὴν ἀρχὴν νοῦν ἐχόντων εἶναι καὶ μακρὰν βλεπόντων ἀνθρώπων. ἔνιοι δὲ τούτοις ἀντέλεγον, φάσκοντες οὐ ταύτην ἔχοντας αὐτοὺς

τὴν προαίρεσιν κατεκτήσθαι τὴν ἡγεμονίαν καὶ κατὰ μικρὸν εἰς τὴν Ἀθηναίων καὶ Λακεδαιμονίων ἐκτρέπεσθαι φιλαρχίαν καὶ βραδύτερον μὲν ἐκείνων ὁρμᾶν, ἥξειν δ' ἐπὶ ταὐτὸ τέλος ἐκ τῶν προφαινομένων. πρότερον μὲν γὰρ πᾶσι πεπολεμηκέναι μέχρι τοῦ κρατῆσαι καὶ συγχωρῆσαι τοὺς ἀντιταξαμένους ὅτι δεῖ πείθεσθαι σφίσι καὶ ποιεῖν τὸ παραγγελλόμενον: νῦν δὲ προοίμιον μὲν ἐκτεθεῖσθαι τῆς ἰδίας προαιρέσεως τὰ κατὰ Περσέα, βαστάσαντας ἐκ ῥιζῶν τὴν Μακεδόνων βασιλείαν, τετελειωκέναι δὲ κατὰ τὸ παρὸν διὰ τῆς περὶ Καρχηδονίων διαλήψεως: μηδενὸς γὰρ ἀνηκέστου γεγονότος ἐξ ἐκείνων, ἀνηκέστως καὶ βαρέως βεβουλεῦσθαι περὶ αὐτῶν, πᾶν ἀναδεχομένων καὶ πᾶν ὑπομενόντων ποιήσιν τὸ προσταττόμενον. ἕτεροι δὲ καθόλου μὲν πολιτικὸν εἶναι τὸ Ῥωμαϊκὸν ἔθνος ἔφασαν καὶ τοῦτ' ἴδιον εἶναι καὶ ἐπὶ τούτῳ σεμνύνεσθαι τοὺς Ῥωμαίους, ἐπὶ τῷ καὶ τοὺς πολέμους ἀπλῶς καὶ γενναίως πολεμεῖν, μὴ νυκτεριναῖς ἐπιθέσεσι χρωμένους μηδ' ἐνέδραις, πᾶν δὲ τὸ δι' ἀπάτης καὶ δόλου γινόμενον ἀποδοκιμάζοντας, μόνους δὲ τοὺς ἐκ προδήλου καὶ κατὰ πρόσωπον κινδύνους ὑπολαμβάνοντας αὐτοῖς καθήκειν. νῦν δὲ πάντα περὶ τοὺς Καρχηδονίους δι' ἀπάτης καὶ δόλου κεχειρικέναι, κατὰ βραχὺ τὸ μὲν προτείνοντας, τὸ δ' ἐπικρυπτομένους, ἕως οὗ παρείλαντο πάσας τὰς ἐλπίδας τοῦ βοηθεῖν αὐτοῖς τοὺς συμμάχους. τοῦτο δὲ μοναρχικῆς πραγματοποιίας οἰκεῖον εἶναι μᾶλλον ἢ πολιτικῆς καὶ Ῥωμαϊκῆς αἰρέσεως καὶ προσεοικὸς ἀσεβήματι καὶ παρασπονδήματι κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον. ἦσαν δὲ τινες οἱ καὶ τούτοις ἀντιλέγοντες. εἰ μὲν γὰρ πρὶν ἢ δοῦναι τοὺς Καρχηδονίους τὴν ἐπιτροπὴν αὐτῶν οὕτως ἐχειρίζον τὰ πράγματα, κατὰ βραχὺ τὰ μὲν προτείνοντες, τὰ δὲ παραγυμνοῦντες, εἰκότως ἂν αὐτοὺς ἐνόχους φαίνεσθαι τοῖς ἐγκαλουμένοις εἰ δὲ δόντων αὐτῶν τῶν Καρχηδονίων τὴν ἐπιτροπὴν ὥστε βουλεύεσθαι Ῥωμαίους ὅ, τι ποτὲ φαίνοιτο περὶ αὐτῶν, οὕτω κατὰ τὴν ἐξουσίαν, ὥς ποτε δοκοῖ σφίσι, τὸ κριθὲν ἐπέταττον καὶ παρήγγελλον, οὐκέτι τὸ γινόμενον ἀσεβήματι παραπλήσιον εἶναι καὶ μὴν οὐδὲ παρασπονδήματι μικροῦ δεῖν: ἔνιοι δ' ἔφασαν οὐκ ἀδικήματι τὸ παράπαν: τριῶν γὰρ οὐσῶν διαφορῶν, εἰς ἃς τὸ πᾶν ἔγκλημα φύσει καταντᾶν, εἰς οὐδεμίαν ἐμπίπτειν τούτων τὸ γινόμενον ὑπὸ Ῥωμαίων: ἀσεβήμα μὲν γὰρ εἶναι τὸ περὶ τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς τεθνεῶτας ἀμαρτάνειν, παρασπόνδημα δὲ τὸ παρὰ τὰς ἐνόρκους καὶ τὰς ἐγγράπτους ὁμολογίας πραττόμενον, ἀδίκημα δὲ τὸ παρὰ τοὺς νόμους καὶ τοὺς ἐθισμοὺς ἐπιτελούμενον: ὧν οὐδὲν κατὰ τὸ παρὸν ἐνόχους εἶναι Ῥωμαίους: οὐ γὰρ εἰς τοὺς θεοὺς οὐδ' εἰς τοὺς γονεῖς οὐδ' εἰς τοὺς τεθνεῶτας ἐξαμαρτάνειν, οὐδὲ μὴν ὅρκους οὐδὲ συνθήκας παραβαίνειν, τὸ δ' ἐναντίον αὐτοὺς ἐγκαλεῖν τοῖς Καρχηδονίοις ὅτι παραβεβήκασι. καὶ μὴν οὐδὲ νόμους οὐδ' ἐθισμοὺς οὐδὲ τὴν κατ' ἰδίαν πίστιν ἀθετεῖν: λαβόντας γὰρ τὴν ἐπιτροπὴν παρ' ἐκόντων ὃ βούλονται πράττειν, οὐ πειθαρχούντων τοῖς

παραγγελλομένοις, οὕτως αὐτοῖς προσάγειν τὴν ἀνάγκην. (“U Heladi su se pojavila mnoga različita mišljenja o Kartaginjanima u vrijeme njihovog poraza i o ratu protiv lažnog Filipa, najprije o Kartaginjanima, a onda i o lažnom Filipu. Gledišta i mišljenja o Kartaginjanima nisu bila jednodušna. Jedni su hvalili Rimljane i govorili da su donijeli mudru i razboritu odluku da zaštite svoju vlast. Uklonili su opasnost koja im je stalno prijetila i grad koji se više puta sa njima sporio oko svjetske vlasti i koji bi to i tada bio u stanju da čini da mu se pružila prilika. Na taj način su svom gradu osigurali vlast i pokazali mudrost i dalekovidnost. Drugi su zastupali suprotno mišljenje. Govorili su da Rimljani više ne vode onu politiku kojom su stekli prevlast i da ih polako obuzima atensko i lakedemonsko vlastoljublje, da, doduše napreduju sporije od njih, ali da će, po svemu sudeći, stići do istoga cilja. Naime, ranije su ratovali samo dok ne bi postigli pobjedu i dok njihovi protivnici ne bi priznali da im se treba pokoravati i ispunjavati njihova naređenja, a sada su postupkom prema Perseju i potpunim uništenjem makedonske kraljevine započeli novu politiku, koju su doveli do potpunog ostvarenja odlukom o Kartaginjanima, iako im ovi nisu učinili ništa nepopravljivo, donijeli su neumoljivu odluku o ljudima koji sve prihvataju i pristaju da ispune svaku naredbu. Treći su govorili da su Rimljani u cjelini civilizirani, i da je ono što im je svojstveno i čime se ponose jednostavno i pošteno vođenje ratova u kome ne preduzimaju noćne napade i zasjede, odbacuju sve što se zasniva na prevari i lukavstvu i smatraju da im dolikuje samo otvorene borbe licem u lice. Međutim, u cijelom sadašnjem ratu sa Kartaginjanima stalno su se služili prevarama i lažima. Čas su im nešto nudili, čas prikrivali svoje prave namjere, sve dok neprijatelje nisu lišili svih nada u savezničku pomoć. To su postupci karakteristični za intrige jednoga samodršca, ne za principe civiliziranog grada kao što je Rim, i otvoreno rečeno, najbliži su bezbožništvu i izdaji. Bilo je ljudi koji se ni s ovim gledištem nisu slagali. Po njima, da su Rimljani prije bezuvjetne predaje Kartaginjanima pribjegli ovakvim sredstvima, nuđenju lažnih nada i naknadnom objavljivanju svojih pravih namjera, s pravom bi izgledali krivi za ono što ih optužuju. No, ako su im Kartaginjani dali vlast da sa njima postupaju onako kako sami odluče, pa su onda, na osnovu te vlasti, oni u skladu sa svojim odlukama, izdavali naređenja i naredbe, u tom slučaju ono što se dogodilo više ne liči na bezbožništvo, još manje na vjerolomstvo, a neki su smatrali da nije ni nepravedno. Naime, postoje tri kategorije u koje mora spadati svaki zločin, a ono što su Rimljani činili ne spade ni u jednu. Bezbožništvo je grijeh prema bogovima, roditeljima i umrlima, vjerolomstvo je postupak suprotan zakletim i pisanim ugovorima, [a nepravda povreda zakona i običaja]. Rimljani trenutno nisu krivi ni za je-

dan od ova tri prijestupa: nisu zgriješili ni protiv bogova, ni protiv roditelja, ni protiv umrlih, i nisu prekršili zakletve i ugovore, nego same Kartaginjane optužuju za takav prekršaj. Također, nisu prekršili ni zakone, ni običaje, ni svoju zadatu riječ. Kartaginjani su im sami dopustili da sa njima postupaju kako žele, a kada nisu pristali da ispune njihove naredbe, Rimljani su pribjegli sili.”)

Kasije Hemina,¹³ fragment kod Nona Marcela, s.v. *plebitatem*: *Hemina in Annalibus: quicumque propter plebitatem agro publico eiecti sunt*. (“Hemina u Analima: Oni koji su bili otjerani sa javnog zemljišta zbog svoga plebejstva.”)

Ciceron, o Republici, II, 40: *in quo etiam verbis ac nominibus ipsis fuit diligens; qui cum locupletis assiduos appellasset ab asse dando, eos qui aut non plus mille quingentos aeris aut omnino nihil in suum censum praeter caput attulissent, proletarios nominavit, ut ex iis quasi proles, id est quasi progenies civitatis, expectari videretur*. (“U ovome uređenju, /kralj op. S. M./ Servije /Tulije op. S. M./ bio je vrlo oprezan u svome izboru izraza i pojmova. Nazvao je imućne *assidui*, zato jer su oni novčano doprinosili državi. One čija imovina nije prelazila 1500 asa, ili one koji nisu imali ništa izuzev svoga rada, on je nazvao proleterima, kao da bi država od njih očekivala odvažno potomstvo /tj. djecu op. S. M./ i stanovništvo.”)

Ciceron, o Zakonima, III, 20: Ciceronov brat Kvint (*Quintus Tullius Cicero*) govori o negativnosti rasta tribunske moći. *Namque, ut C. Flaminium atque ea, quae iam prisca videntur propter uetustatem, relinquam, quid iuris bonis uiris Tiberi Gracchi tribunatus reliquit? Etsi quinquennio ante Decimum Brutum et P. Scipionem consules—quos et quantos uiros!—homo omnium infimus et sordidissimus tribunus plebis C. Curiatius in uincula coniecit, quod ante factum non erat. C. uero Gracchi tribunatus sicis quas ipse se proiecisce in forum dixit, quibus digladiarentur inter se ciues, nonne omnem rei publicae statum perturbauit? Quid iam de Saturnino, Sulpicio, reliquis dicam? Quos ne depellere quidem a se sine ferro potuit res publica*. (“Da ne spominjem Gaja Flaminija¹⁴ i druge, koje možete nazvati zastarjelim slučajevima. Kakva je to prava /plebejski op. S.M./ tribun Tiberije Grakh ostavio najboljim muževima /Ciceron misli na nobile op. S.M./. Već je pet godina prije /Tiberija op. S.M./ Grakha, da je plebejski tribun Gaj Kuriatije, najlošiji i najodvratniji od svih ljudi, počinio /138. god. p. n. e./ djelo koje

¹³ Lucije Kasije Hemina (Lucius Cassius Hemina) bio je rimski analista koji je živio sredinom II st. pr.n.e. O njemu v. PWRE, 1899, III, 2, col. 1723–1725.

¹⁴ *Caius Flaminius Nepos*, jedan od najpoznatijih demokratskih vođa u Republici, konzul za 223. i 217. god. pr.n.e.

je apsolutno bez presedana, bacajući u tamnicu konzule Decima /Junija op. S.M./ Bruta¹⁵ /Kalaika op. S.M./ i Publija Scipiona /Kornelija Scipiona Nasiku Serapiona op. S.M./, kakvi su to ljudi bili!. Nadalje, nije li to rušenje Gaja Grakha i unošenje bodeža na Forum, kako bi ih građani mogli koristiti da ubadaju jedan drugog (ovo je /Gajev op. S.M./ Grakhov sopstveni opis šta je on učinio), da je donijelo kroz /plebejski tribunat op. S.M./ opću revoluciju u Republici. Zašto trebam govoriti o zločinima Saturnina, Sulpicija i drugih, s čijim nasiljem se Republika jedva mogla oduprijeti izvan građanskog rata.”)

Salustije Krisp, Katilin rat (O zavjeri Katiline), 5, 9: *Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis tempus admonuit, supra repetere ac paucis instituta maiorum domi militiaeque, quo modo rem publicam habuerint quantamque reliquerint, ut paulatim inmutata ex pulcherruma atque optuma pessuma ac flagitiosissima facta sit, disserere.* (“Budući da nas je prigoda podsjetila na čudoredno stanje Republike, čini se da nas sama stvar potiče da se podsjetimo i ukratko raspravimo o ustanovama naših predaka u miru i u ratu, na koji su to način državom upravljali i koliku su je ostavili, kako se ova malo pomalo promijenila, te se od najvaljanije i najvrsnije pretvorila u najpokvareniju i naj-sramotniju.”)

Salustije Krisp, Katilin rat (O zavjeri Katiline), 7: *Sed ea tempestate coepere se quisque magis extollere magisque ingenium in promptu habere. Nam regibus boni quam mali suspiciores sunt semperque iis aliena virtus formidulosa est. Sed civitas incredibile memoratu est adepta libertate quantum brevi creverit; tanta cupido gloriae inceserat. Iam primum iuventus, simul ac belli patiens erat, in castris per laborem usum militiae discebat magisque in decoris armis et militaribus equis quam in scortis atque conviviis lubidinem habebant. Igitur talibus viris non labor insolitus, non locus ullus asper aut arduus erat, non armatus hostis formidulosus: virtus omnia domuerat. Sed gloriae maxumum certamen inter ipsos erat: se quisque hostem ferire, murum ascendere, conspici, dum tale facinus faceret, properabat. Eas divitias, eam bonam famam magnamque nobilitatem putabant. Laudis avidi, pecuniae liberales erant, gloriam ingentem, divitias honestas volebant. Memorare possum, quibus in locis maxumas hostium copias populus Romanus parva manu fuderit, quas urbis natura munitas pugnando ceperit, ni ea res longius nos ab incepto traheret.* (“U ono vrijeme /sa uspostavom Republike op. S. M./ počeo je svako sve to više osjećati svoju vrijednost i sve više razvijati svoje sposobnosti. Kraljevima su, naime, sumnjiviji dobri negoli zli ljudi i uvijek tuđa vrlina u njima izaziva strah. Nevjerovatno je kad se spomene,

¹⁵ *Decimus Iunius Brutus Callaicus* ili *Gallaecus* ili *Callaecus*.

koliko je država stekavši slobodu /izgonom kralja Tarkvinija Oholog i uspostavom Republike op.S. M./ u kratko vrijeme narasla. Tolika je bila želja za slavom zavládala. Već od samoga početka omladina se, čim je bila sposobna za rat, u taboru kroz naporan rad učila vojničkom umijeću, te je veće uživanje nalazila u sjajnu oružju i bojnim konjima, negoli u bludnicarna i gozbama. Stoga takvim muževima nijedan napor nije bio stran, nijedno mjesto neprohodno ili strmo, nijedan naoružan neprijatelj strašan. Vrlina je bila sve nadvládala. No, najveće nadmetanje u slavi vodilo se između njih samih. Svako se trudio ubiti neprijatelja, popeti se na zid, biti viđen dok čini takvo djelo. To su smatrali bogatstvom, to sjajnim glasom i velikom slavom. Za hvalom su /Rimljani op. a./ bili pohlepni, u novcu darežljivi, željeli su veliku slavu i pošteno /stečeno op. a./ bogatstvo. Mogao bih spominjati na kojim je sve mjestima rimski narod šakom vojnika razbio goleme čete neprijatelja, koje je to gradove, utvrđene prirodnim položajem, osvojio u bici, kad nas to ne bi predaleko odvelo od našega predmeta.”)

Salustije Krisp, Katilin rat (O zavjeri Katiline), 8: *Sed profecto fortuna in omni re dominatur; ea res cunctas ex lubidine magis quam ex vero celebrat obscuratque. Atheniensium res gestae, sicuti ego aestumo, satis amplae magnificaeque fuere, verum aliquanto minores tamen, quam fama feruntur. Sed quia provenere ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta pro maxumis celebrantur. Ita eorum, qui fecere, virtus tanta habetur, quantum eam verbis potuere extollere praeclara ingenia. At populo Romano numquam ea copia fuit, quia prudentissimus quisque maxime negotiosus erat: ingenium nemo sine corpore exercebat, optumus quisque facere quam dicere, sua ab aliis benefacta laudari quam ipse aliorum narrare malebat.* (“Uistinu sreća gospodari u svakoj stvari. Ona sva zbivanja, više iz hira negoli iz pravednosti, proslavlja i potamnjuje. Junačka su djela Atenjana, kako ja mislim, bila doista sjajna i veličanstvena, ali ipak nešto manja nego što se o njima pripovijeda. No, budući da su se ondje pojavili veliki umovi pisaca, djela se Atenjana kao najveća slave širom svijeta. Tako se vrlina onih koji su ih počinili drži tolikom, koliko su ih riječima uz mogli uzvisiti presjajni umovi. A rimskom se narodu nije nikada ukazala takva prilika, jer što je ko bio razumniji, to je bio i zaposleniji. Um niko nije usavršavao bez tijela. Svakomu je čestitu čovjeku bilo više do toga da djeluje negoli da govori, da drugi hvale njegova slavna djela, negoli da sam pripovijeda o tuđima.”)

Salustije Krisp, Katilin rat (O zavjeri Katiline), 9: *Igitur domi militiaeque boni mores colebantur; concordia maxuma, minuma avaritia erat; ius bonumque apud eos non legibus magis quam natura valebat. Iurgia, discordias, simultates*

cum hostibus exercebant, cives cum civibus de virtute certabant. In suppliciis decorum magnifici, domi parci, in amicos fideles erant. Duabus his artibus, audacia in bello, ubi pax evenerat, aequitate, seque remque publicam curabant. Quarum rerum ego maxuma documenta haec habeo, quod in bello saepius vindicatum est in eos, qui contra imperium in hostem pugnaverant quique tardius revocati proelio excesserant, quam qui signa relinquere aut pulsi loco cedere ausi erant; in pace vero, quod beneficiis magis quam metu imperium agitabant et accepta iniuria ignoscere quam persequi malebant. (“U miru su se, dakle, i u ratu gajili dobri običaji. Sloga je bila vrlo velika, a lakomost mala. Pravo i dobro vrijedilo je kod njih ne toliko po zakonima, koliko po naravnom nagonu. U svađe, razmirice, zavade upuštali su se s neprijateljima, /rimski op. S. M./ građani su se međusobno natjecali u vrlini. U žrtvovanjima bogovima bili su veličanstveni, kod kuće štedljivi, prema prijateljima vjerni. Ovim dvjema osobinama: smionošću u ratu, a kad bi nastao mir, pravednošću, brinuli su se za sebe i za državu. Za ovo ja imam ove vrlo čvrste dokaze. Što se u ratu češće znala primijeniti kazna nad onima koji bi se protiv zapovijedi bili upustili u bitku s neprijateljem i koji bi, pozvani natrag, prekasno istupili iz bitke, negoli nad onima koji bi se bili usudili napustiti bojne znakove ili, otjerani, uzmaknuti sa svojega mjesta. U miru pak, što su vlast sprovodili više dobročinstvima negoli strahom, a kad bi pretrpjeli kakvu uvredu, što su je voljeli oprostiti negoli se za nju svetiti.”)

Salustije Krisp, Katilin rat (O zavjeri Katiline), 10: *Sed ubi labore atque iustitia res publica crevit, reges magni bello domiti, nationes ferae et populi ingentes vi subacti, Carthago, aemula imperi Romani, ab stirpe interiit, cuncta maria terraeque patebant, saevire fortuna ac miscere omnia coepit. Qui labores, pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant, iis otium divitiaeque optanda alias, oneri miseriaeque fuere. Igitur primo imperi, deinde pecuniae cupido crevit: ea quasi materies omnium malorum fuere. Namque avaritia fidem, probitatem ceterasque artis bonas subvortit; pro his superbiam, crudelitatem, deos neglegere, omnia venalia habere edocuit. Ambitio multos mortalis falsos fieri subegit, aliud clausum in pectore, aliud in lingua promptum habere, amicitias inimicitiasque non ex re, sed ex commodo aestumare magisque voltum quam ingenium bonum habere. Haec primo paulatim crescere, interdum vindicari; post, ubi contagio quasi pestilentia invasit, civitas inmutata, imperium ex iustissimo atque optumo crudele intolerandumque factum.* (“Kada je, trdom i pravednošću, Republika porasla, kada su moćni kraljevi bili ratom pokoreni, divlji narodi i veliki puci silom podjarmljeni, Kartagina, suparnica Rimske Republike, do temelja propala, sva mora i kopna postala otvorenima, sreća je počela bjesnjeti i sve isprepletati. Ljudi koji su bili lako podnosili napored, opasnosti, dvojbene

i teške okolnosti, njima su dokolica, bogatstvo, nešto inače poželjno, bile na teret i nesreću. Najprije je, stoga porasla žudnja za novcem, potom za vlašću. To je postalo kao kakvim uzrokom svih zala. Jer, lakomost je uništila vjetu, poštenje i ostale dobre osobine. Umjesto njih naučila je ljude oholosti, okrutnosti, prezirati bogove, sve držati na prodaju. Častohleplje je navelo mnoge smrtnike da postanu prijetvornima, da jedno drže zaključano u srcu, drugo spremno na jeziku, da prijateljstva i neprijateljstva ne cijene po njihovu sadržaju nego po njihovu probitku, da imaju više lice negoli srce pošteno. Ovo je ispočetka malo pomalo preotimalo mah, kadšto se i kažnjavalo. Kad se, potom, zaraza (oholosti, korupcije, pohlepe, okrutnosti op. S. M.), poput kakve kuge, raširila, Republika se preobrazila, a vlast se od vrlo pravedne i čestite pretvorila u okrutnu i nepodnošljivu.”)

Salustije Krisp, Katilin rat (O zavjeri Katiline), 11: *Sed primo magis ambitio quam avaritia animos hominum exercebat, quod tamen vitium propius virtutem erat. Nam gloriam, honorem, imperium bonus et ignavus aequae sibi exoptant; sed ille vera via nititur, huic quia bonae artes desunt, dolis atque fallaciis contendit. Avaritia pecuniae studium habet, quam nemo sapiens concupivit: ea quasi venenis malis inbuta corpus animumque virilem effeminat, semper infinita, insatiabilis est, neque copia neque inopia minuitur. Sed postquam L. Sulla armis recepta re publica bonis initiis malos eventus habuit, rapere omnes, omnes trahere, domum alius, alius agros cupere, neque modum neque modestiam victores habere, foeda crudeliaque in civis facinora facere. Huc accedebat, quod L. Sulla exercitum, quem in Asia ductaverat, quo sibi fidum faceret, contra morem maiorum luxuriose nimisque liberaliter habuerat. Loca amoena, voluptaria facile in otio ferocis militum animos molliverant. Ibi primum insuevit exercitus populi Romani amare, potare, signa, tabulas pictas, vasa caelata mirari, ea privatim et publice rapere, delubra spoliare, sacra profanaque omnia polluere. Igitur ii milites, postquam victoriam adepti sunt, nihil reliqui victis fecere. Quippe secundae res sapientium animos fatigant: ne illi corruptis moribus victoriae temperarent.* (“Isprva je više častoljublje negoli lakomost mučilo srca ljudi, što je kao mana bilo ipak dosta blisko vrlini. Jer, slavu, čast, vlast priželjkuje za sebe jednako i vrijedan i nevrijedan, no onaj ide za njima pravim putom, a ovaj, budući da mu nedostaju dobre osobine, teži za njima prevarama i spletkama. Lakomost nosi u sebi žudnju za novcem, kojega se nijedan mudrac nije zaželio, ona, kao da je natopljena ljutim otrovom, omekopućuje tijelo i muževan duh i uvijek je bezgranična, nezasićna i ne umanjuje se ni obiljem ni nestašicom. No, pošto se Lucije Sula oružjem dokopao državne vlasti i nakon dobrih početaka polučio loš svršetak, svi su počeli grabiti i vući. Jedan je poželio kuću, drugi

zemlju. Pobjednici nisu znali ni za mjeru ni za svrhu, sramotna su i okrutna djela počinili protiv svojih sugrađana. K ovomu je dolazilo i to što je Lucije Sula prema vojsci kojom je zapovijedao u Aziji, ne bi li je učinio sebi odanom, protivno običaju predaka, raskošno i previše darežljivo postupao. Privlačna i ugodna mjesta lako su u miru smekšala ratoborna srca vojnika. Ondje se prvi put vojska rimskoga naroda navikla bludničiti, pijančevati, diviti se kipovima, šarenim slikarijama, umjetnički oblikovanu posuđu, otimati ih za sebe i za državu, plijeniti hramove, kaljati sve sveto i nesveto. Stoga ovi vojnici, pošto su se domogli pobjede, ništa nisu prepuštali pobijeđenima. Ta sreća umara i srca mudraca, a kamoli da bi se ovi ljudi iskvarena ponašanja obuzdavali u svojoj pobjedi.”)

Salustije Krisp, Katilin rat (O zavjeri Katiline), 12: *Postquam divitiae honori esse coepere et eas gloria, imperium, potentia sequebatur, hebescere virtus, paupertas probro haberi, innocentia pro malevolentia duci coepit. Igitur ex divitiis iuventutem luxuria atque avaritia cum superbia invasere: rapere, consumere, sua parvi pendere, aliena cupere, pudorem, pudicitiam, divina atque humana promiscua, nihil pensi neque moderati habere. Operae pretium est, cum domos atque villas cognoveris in urbium modum exaedificatas, visere templa deorum, quae nostri maiores, religiosissimi mortales, fecere. Verum illi delubra deorum pietate, domos suas gloria decorabant neque victis quicquam praeter iniuriae licentiam eripiebant. At hi contra, ignavissimi homines, per summum scelus omnia ea sociis adimere, quae fortissimi viri victores reliquerant: proinde quasi iniuriam facere id demum esset imperio uti.* (“Nakon što je bogatstvo počelo služiti na čast, te ga je stala pratiti slava, vlast, moć, počela je slabiti krepost, siromaštvo se počelo smatrati sramotom, neporočnost držati za pakost. Zbog bogatstva je, stoga, mladež zahvatila raskoš i lakomost zajedno s ohološću. Počeli su grabiti, trošiti, svoje slabo cijeniti, za tuđim žudjeti; poštenje, stid, božansko i ljudsko držati jednakim, ni na što se ne obazirati, ni u čemu držati mjere. Vrijedno je truda, kad si već upoznao kuće i ljetnikovce sazidane poput gradova, razgledati i hramove bogova koje su naši pradjedovi, ti prepobožni ljudi, podigli. Oni su, dakako, svetišta bogova kitili pobožnošću, domove svoje slavom, a pobijeđenima nisu otimali ništa, negoli samovolju da čine nepravdu. A ove su kukavice nad kukavicama, naprotiv, s najvećom bezdušnošću saveznicima stale otimati ono što su im najhrabriji muževi kao pobjednici bili prepustili. Kao da bi upravo nepravdu činiti značilo služiti se vlašću.”)

Salustije Krisp, Katilin rat (O zavjeri Katiline), 13: *Nam quid ea memorem, quae nisi iis, qui videre, nemini credibilia sunt: a privatis compluribus subvorsos montis, maria constrata esse? Quibus mihi videntur ludibrio fuisse divitiae: qui-*

ppe, quas honeste habere licebat, abuti per turpitudinem properabant. Sed libido stupri, ganeae ceterique cultus non minor incesserat: viri muliebria pati, mulieres pudicitiam in propatulo habere; vescendi causa terra marique omnia exquirere; dormire prius, quam somni cupido esset; non famem aut sitim, neque frigus neque lassitudinem opperiri, sed ea omnia luxu antecapere. Haec iuventutem, ubi familiares opes defecerant, ad facinora incendebant: animus inbutus malis artibus haud facile libidinibus carebat; eo profusius omnibus modis quaestui atque sumptui deditus erat. (“Jer, što da spominjem ono u što, osim onih koji su to vidjeli, nitko ne može vjerovati: da su, naime, mnogi privatnici prevrnuli brda i zasuli mora? Čini mi se kako je njima bogatstvo služilo za ruglo. Žurili su se da ono što su mogli posjedovati na častan način koriste na sramotan. No, zavladała je bila ne manja strast za bludničanjem, pijančevanjem i ostalim vrstama razvrata. Muškarci su se počeli podavati kao ženskinje, ženske otvoreno nuditi svoju čistoću. Radi žderanja pretraživalo se sve na kopnu i na moru, na spavanje se išlo prije nego što bi nastupila želja za snom, nije se čekalo na glad ili žeđ niti na studen niti na umor, nego se sve to unaprijed pobuđivalo na umjetan način. To je mladež, kad bi im ponestalo obiteljskog imetka, podjarivalo na zlodjela. Srce otrovano pogubnim navikama nije lako moglo biti bez naslada. Stoga se to neumjerenije na sve načine odavalo stjecanju i rasipanju.”)

Salustije Krisp, Katilin rat (O zavjeri Katiline), 37, 5–6: *Sed urbana plebes, ea vero praeceps erat de multis causis. Primum omnium, qui ubique probro atque petulantia maxime praestabant, item alii per dedecora patrimoniis amissis, postremo omnes, quos flagitium aut facinus domo expulerat, ii Romam sicut in sentinam confluxerant.* (“Gradski plebs, taj je doista iz mnogih razloga srljao u propast. Prije svega, oni koji su se bilo gdje najviše isticali u sramoti i razuzdanosti, a isto tako i drugi koji su na nečastan način izgubili nasljedstvo, napokon svi oni koje je sramota ili zločin bio istjerao iz kuće, svi su se oni slili u Rim kao u kakvu smrdljivu baruštinu.”)

Salustije Krisp, Katilin rat (O zavjeri Katiline), 52, 19–23. Iz govora Marka Katona Mlađeg: *Nolite existumare maiores nostros armis rem publicam ex parva magnam fecisse! Si ita esset, multo pulcherrumam eam nos haberemus; quippe sociorum atque civium, praeterea armorum atque equorum maior copia nobis quam illis est. Sed alia fuere, quae illos magnos fecere, quae nobis nulla sunt: domi industria, foris iustum imperium, animus in consulundo liber, neque delicto neque libidini obnoxius. Pro his nos habemus luxuriam atque avaritiam, publice egestatem, privatim opulentiam. Laudamus divitias, sequimur inertiam. Inter bonos et malos discrimen nullum, omnia virtutis praemia ambitio possidet.* 23 *Neque mirum: ubi vos separatim sibi quisque consilium capitis, ubi domi vo-*

luptatibus, hic pecuniae aut gratiae servitis, eo fit, ut impetus fiat in vacuum rem publicam. ("Nemojte misliti kako su preci našu Republiku oružjem od male učinili velikom. Kada bi to doista bilo tako, mi bismo je imali u mnogo ljepšem stanju, jer u nas je veća množina saveznika i građana, a osim toga i oružja i konja, negoli u njih. Ali postojalo je nešto drugo što je njih učinilo velikima, a čega u nas uopće nema. Kod kuće radinost, vani pravedna vlast, duh slobodan u odlučivanju, niti grijehu niti požudi podložan. Umjesto ovoga, mi imamo rasipnost i lakomost, državnu neimaštinu, privatno blagostanje. Hvalimo bogatstvo, povodimo se za lijenošću. Između dobrih i zlih nikakve razlike, sve nagrade za vrline posjeduje častohlepnost. Nikakvo čudo, kad vi odvojeno svaki za sebe stvarate odluku, kad kod kuće robujete nasladama, ovdje novcu ili ugledu; tako se događa da se vrši napad na goloruku Republiku.")

Salustije Krisp, Katilin rat (O zavjeri Katiline), 53: *Postquam Cato ad-sedit, consulares omnes itemque senatus magna pars sententiam eius laudant, virtutem animi ad caelum ferunt, alii alios increpantes timidos vocant. Cato clarus atque magnus habetur; senati decretum fit, sicuti ille censuerat. Sed mihi multa legenti, multa audienti, quae populus Romanus domi militiaeque, mari atque terra praeclara facinora fecit, forte lubuit attendere, quae res maxume tanta negotia sustinuisset. Sciebam saepenumero parva manu cum magnis legionibus hostium contendisse; cognoveram parvis copiis bella gesta cum opulentis regibus, ad hoc saepe fortunae violentiam toleravisse, facundia Graecos, gloria belli Gallos ante Romanos fuisse. Ac mihi multa agitantibus constabat paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse eoque factum uti divitias paupertas, multitudinem paucitas superaret. Sed postquam luxu atque desidia civitas corrupta est, rursus res publica magnitudine sua imperatorum atque magistratuum vitia sustentabat ac, sicuti effeta parentum <vi>, multis tempestatibus haud sane quisquam Romae virtute magnus fuit. Sed memoria mea ingenti virtute, divorsis moribus fuere viri duo, M. Cato et C. Caesar. Quos quoniam res obtulerat, silentio praeterire non fuit consilium, quin utriusque naturam et mores, quantum ingenio possum, aperirem.* ("Pošto je Katon / Mlađi op. S. M./ sjeo, svi konzulari, a isto tako i veliki dio Senata, počnu hvaliti njegov prijedlog, u nebo dizati njegovu srčanost i, koreći jedan drugoga, nazivati se plašljivcima. Katona su počeli smatrati slavnim i velikim. Odluka Senata postala je onakvom kakvom ju je on bio predložio. Dok sam čitao i slušao o mnogim preslavnim djelima što ih je rimski narod učinio u miru i u ratu, na moru i na kopnu, slučajno mi se svidjelo promotriti koja je to stvar najviše omogućila tako velike pothvate. Znao sam da se često malenom čedom znao pobiti s velikim legijama. Saznao sam i da su neznatnim sredstvima

vođeni ratovi s moćnim kraljevima, da je uz to često znao pretrpjeti i pod-muklost sudbine, da su Heleni rječitošću, a Gali ratnom slavom bili ispred Rimljana. Dok sam o tome uvelike razmišljao, uvjerio sam se kako je sve to postigla izvanredna vrlina nekolicine građana, te se tako dogodilo da je siromaštvo odnijelo pobjedu nad bogatstvom, manjina nad većinom. Ali pošto se građanstvo iskvarilo raskoši i neradom, ponovo je država svojom veličinom izdržavala poroke zapovjednika i poglavarstava i, kao da se istrošila roditeljska snaga, za dugo vremena nije se u Rimu pojavio nijedan vrlinom znamenit muž. No, u moje su vrijeme živjela dva muža velike vrline, različita značaja: Marko Katon i Gaj Cezar; njih mi, kad me je već zgoda namjerila na njih, nije bila namjera šutnjom mimoići, a da, koliko to mogu prema svojim sposobnostima, ne otkrijem narav i značaj jednoga i drugoga.”)

Salustije Krisp, Jugurtin rat, 31, govor Gaja Memija¹⁶ upućen Rimljanima:
Multa me dehortantur a vobis, Quirites, ni studium rei publicae omnia superet: opes factionis, vestra patientia, ius nullum, ac maxime quod innocentiae plus periculi quam honoris est. Nam illa quidem piget dicere, his annis quindecim quam ludibrio fueritis superbiae paucorum, quam foede quamque inulti perierint vestri defensores, ut vobis animus ab ignavia atque socordia corruptus sit, qui ne nunc quidem obnoxiis inimicis exurgitis atque etiam nunc timetis eos, quibus decet terrori esse. Sed quamquam haec talia sunt, tamen obviam ire factionis potentiae animus subigit. Certe ego libertatem, quae mihi a parente meo tradita est, experiar. Verum id frustra an ob rem faciam, in vestra manu situm est, Quirites. “Neque ego vos hortor, quod saepe maiores vestri fecere, uti contra iniurias armati eatis. Nihil vi, nihil secessione opus est; necesse est suomet ipsi more praecipites eant. Occiso Ti. Graccho, quem regnum parare aiebant, in plebem Romanam quaestiones habitae sunt; post C. Gracchi et C. Fulvi caedem item vestri ordinis multi mortales in carcere necati sunt: utriusque cladis non lex, verum libido eorum finem fecit. Sed sane fuerit regni paratio plebi sua restituere; quicquid sine sanguine civium ulcisci nequitur, iure factum sit. Superioribus annis taciti indignabamini aerarium expilari, reges et populos liberos paucis nobilibus vectigal pendere, penes eosdem et summam gloriam et maximas divitias esse. Tamen haec talia facinora impune suscepisse parum habuere, itaque postremo leges, maiestas vestra, divina et humana omnia hostibus tradita sunt. Neque eos qui ea fecere pudet aut paenitet, sed incedunt per ora vestra magnifici, sacerdotia et consulatus, pars triumphos suos ostentantes; proinde quasi ea honori, non praedae habeant. Servi aere parati iniusta imperia dominorum non perferunt; vos, Quirites, in imperio nati aequo

¹⁶ Caius Memmius (plebejski tribun 111. god. pr. n. e.). O njemu v. Smith W., 1849: II, 1026; PWRE, 1931, XV 1, col. 604–607.

animo servitutem toleratis? At qui sunt ii, qui rem publicam occupavere? Homines sceleratissimi, cruentis manibus, immani avaritia, nocentissimi et idem superbissimi, quibus fides decus pietas, postremo honesta atque inhonesta omnia quaestui sunt. Pars eorum occidisse tribunos plebis, alii quaestiones iniustas, plerique caedem in vos fecisse pro munimento habent. Ita quam quisque pessime fecit, tam maxime tutus est. Metum ab scelere suo ad ignaviam vestram transtulere, quos omnis eadem cupere, eadem odisse, eadem metuere in unum coegit. Sed haec inter bonos amicitia, inter malos factio est. Quod si tam vos libertatis curam haberetis, quam illi ad dominationem accensi sunt, profecto neque res publica sicuti nunc vastaretur et beneficia vestra penes optimos, non audacissimos forent. Maiores vestri parandi iuris et maiestatis constituendae gratia bis per secessionem armati Aventinum occupavere; vos pro libertate, quam ab illis accepistis, nonne summa ope nitemini? Atque eo vehementius, quo maius dedecus est parta amittere quam omnino non paravisse. "Dicet aliquis 'quid igitur censes?' Vindicandum in eos, qui hosti prodidere rem publicam, non manu neque vi, quod magis vos fecisse quam illis accidisse indignum est, verum quaestionibus et indicio ipsius Iugurthae. Qui si dediticius est, profecto iussis vestris oboediens erit; sin ea contemnit, scilicet existimabitis, qualis illa pax aut deditio sit, ex qua ad Iugurtham scelerum impunitas, ad paucos potentis maximae divitiae, ad rem publicam damna atque dedecora pervenerint. Nisi forte nondum etiam vos dominationis eorum satietas tenet et illa quam haec tempora magis placent, cum regna provinciae leges iura iudicia bella atque paces, postremo divina et humana omnia penes paucos erant; vos autem, hoc est populus Romanus, invicti ab hostibus, imperatores omnium gentium, satis habebatis animam retinere. Nam servitutem quidem quis vestrum recusare audebat? "Atque ego tametsi viro flagitiosissimum existimo impune iniuriam accepisse, tamen vos hominibus sceleratissimis ignoscere, quoniam cives sunt, aequo animo paterer, ni misericordia in perniciem casura esset. Nam et illis, quantum importunitatis habent, parum est impune male fecisse, nisi deinde faciendi licentia eripitur, et vobis aeterna sollicitudo remanebit, cum intellegitis aut serviendum esse aut per manus libertatem retinendam. Nam fidei quidem aut concordiae quae spes est? Dominari illi volunt, vos liberi esse; facere illi iniurias, vos prohibere; postremo sociis nostris veluti hostibus, hostibus pro sociis utuntur. Potestne in tam diversis mentibus pax aut amicitia esse? "Quare moneo hortorque vos, ne tantum scelus impunitum omittatis. Non peculatus aerari factus est neque per vim sociis ereptae pecuniae, quae quamquam gravia sunt, tamen consuetudine iam pro nihilo habentur; hosti acerrimo prodita senatus auctoritas, proditum imperium vestrum est; domi militiaeque res

publica venalis fuit. Quae nisi quaesita erunt, nisi vindicatum in noxios, quid erit relituum, nisi ut illis qui ea fecere oboedientes vivamus? Nam impune quae libet facere, id est regem esse. Neque ego vos, Quirites, hortor, ut malitis civis vestros perperam quam recte fecisse, sed ne ignoscendo malis bonos perditum eatis. Ad hoc in re publica multo praestat benefici quam malefici immemorem esse: bonus tantummodo segnior fit, ubi negligas, at malus improbior. Ad hoc si iniuriae non sint, haut saepe auxili egeas. ("Mnogo bi me toga odvrćalo od vas, Kviriti,¹⁷ kad ne bi ljubav prema domovini bila od svega jaća: moć stranke, vaša popustljivost, nikakvo pravo, a ponajviše to što je u nedužnosti više opasnosti negoli časti. Doista mi je, naime, mrsko spominjati kako ste ovih petnaest godina bili igračkom obijesti nekolicine, kako su sramotno i kako neosvećeni poginuli vaši branitelji, kako vam je srce iskvareno od lijenosti i nemara, kad se ni sada, kad su vam neprijatelji ropski pokorni, ne dižete na noge, nego se i sada bojite onih kojima biste trebali ulijevati strah. No, premda je tomu tako, srce me ipak potiče da se suprotstavim moći stranke. Ja ću se poslužiti barem slobodoumljem koje sam naslijedio od svojega oca. Ali hoću li to učiniti uzalud ili s uspjehom, to leži u vašim rukama, Kviriti! I ne nagovaram ja vas, što su često činili vaši preci, da protiv nepravde krenete s oružjem u ruci; ne treba tu nikakve sile, nikakva iseljenja;¹⁸ neizbježno je da sami na svoj vlastiti način propadnu u bezdan. Pošto je ubijen Tiberije Grakh, za kojega su govorili da je spremao kraljevstvo, protiv rimskoga puka provedene su istrage. Nakon umorstva Gaja Grakha i Marka Fulvija isto su tako u tamnici pobijeni mnogi ljudi vašega staleža. Jednomu i drugomu krvoproliću kraj je učinio ne zakon, nego njihov hir. No, neka je doista i bila priprava za kraljevstvo vratiti puku njegova prava. Što se god ne može osvetiti

¹⁷ Kviriti (*Quirites*) jeste veoma drevni naziv za rimske građane. Njegova etimologija je još uvijek sporna, i možda je došla iz sabinjanske riječi za "koplje" ili od sabinjanskog naselja Cures. Ako je etimologija kviritskog imena vezana za riječ *quiris* (koplje), jasno je da ona odražava koncepciju u kojoj je narod identificiran sa zajednicom ratnika, vojnika. Ta je koncepcija bila raširena kod indoeuropskih naroda, pa je kod njih i narodna skupština u svojim osnovama imala primarno vojničko značenje, odnosno termini politički punopravan narod i vojska su i teorijski i praktičko i funkcionalno bili jedno te isto. Slikovit primjer pružaju i latinske riječi *populus* (narod) i *populari* (pustošiti u vojničkom smislu) koje pokazuju nesumnjivu sličnost i zajedničko porijeklo. U frazi *populus Romanus quirites* (ili *quiritium*) obilježava individualnog građanina u kontrastu sa zajednicom. Ius *quiritium* u rimskom pravu je puno rimsko građanstvo. Vremenom je termin Kviriti izgubio svoje vojničke atribute, pa se primjenjivao za rimske građane u domaćim, unutarnjim poslovima, dok je ime "Rimljani" bilo korišteno za vanjske poslove.

¹⁸ Po Josip Miklić (Gaj Salustije Krisp, Djela, 1998: 116, fus. 280): "*Secessio*, u prvobitnom značenju: namjerno i dobrovoljno odjeljivanje plebejaca od patricija u borbi za vlastita prava. Prva takva secesija zbila se u Rimu 494. pr. Kr. *in montem sacrum* (Liv. II 32). Patriciji su plebejcima priznali instituciju pučkog tribunata koju je čuvao poseban zakon, *lex sacrata*. Za svaki prijestup tog zakona bila je predviđena smrtna kazna. Druga secesija dogodila se 449. pr. Kr.; patriciji su tada ponovo priznali nedodirljivost pučkih tribuna, ali isto tako i, u međuvremenu uspostavljenih, decemvira i edila (Liv. III 55); svi su bili *sacrosancti*, prijestupi su se kažnjavali *sacratio capitis*. Treća se secesija zbila god. 287. pr. Kr."

O plebejskim secesijama v. Mesihović, 2015: 235–236; 241; 259; 307.

bez krvi građana, neka je s pravom učinjeno. Prethodnih ste se godina šuteći ljutili što se državna blagajna plijeni, što kraljevi i slobodni narodi plaćaju danak nekolicini nobila, što su u rukama tih istih ljudi i najviša slava i najveće bogatstvo. Ipak su to što su nekažnjeno počinili ova tako strašna zlodjela smatrali premalim, te su tako naposljetku zakoni, Veličanstvo vaše, sve božansko i čovječansko predani neprijateljima. A oni koji su to počinili niti se srame niti kaju, nego stupaju pred vašim očima gizdavi, razmećući se svećeništvima i konzulatima, a dio njih i trijumfima svojim, kao da ih imaju kao kakvu čast, a ne kao plijen. Robovi, novcem pribavljeni, ne podnose nepravednih zapovijedi svojih gospodara; vi, Kviriti, u vlasti rođeni, mirne duše podnosite ropstvo! Ko su ti koji su prisvojili Republiku? Najveći zločinci, krvavih ruku, besprimjerne lakomosti, najveći krivci, a ujedno i najveće oholice, kojima vjernost, čast, privrženost, napokon, sve časno i nečasno predstavlja izvor zarade. Neki od njih imaju za odbranu to što su pobili plebejske tribune, drugi svoje nepravedne istrage, većina njih što su među vama počinili krvoproliće. Tako, što je ko veće zlo počinio, to je sigurniji. Strah su sa svojih zločina prenijeli na vaš kukavičluk oni koje je sve ista želja, ista mržnja, ista strepnja združila u jedno. Ali ovo je među dobrima prijateljstvo, među opakima strančarstvo. Kad biste vi vodili takvu brigu za slobodu koliko su oni izgarali za gospodstvom, zacijelo se ne bi Republika, kao sada, pustošila, a vaša bi dobročinstva bila u rukama najboljih, a ne najdrskijih. Preci su vaši, da ostvare pravo i uspostave svoje dostojanstvo, dvaput iseljenjem pod oružjem zaposjeli Aventin. A vi, zar se za slobodu, koju ste od njih naslijedili, nećete svom silom potruditi? I to to silnije, što je veća sramota stečeno izgubiti negoli uopće ne steći. Reći će ko: Što, dakle, predlažeš? Valja kazniti one koji su neprijatelju izdali Republiku. Ne mačem niti silom, jer bi to bilo nedostojnije za vas da ste učinili negoli za njih da im se dogodilo, nego sudbenim istragama i priznanjem samoga Jugurte. Ako se ovaj doista predao, jamačno će se pokoriti vašim zapovijedima. Ako li ih prezire, dakako da ćete prosuditi kakav je to mir ili predaja po kojoj je Jugurti dopala nekažnjivost za zločine, nekolicini moćnika najveće bogatstvo, Republici šteta sramota. Osim ako se možda još uvijek ni vi niste zasitili njihova gospodstva i više vam se dopadaju ona, negoli ova vremena kad su kraljevstva, provincije, zakoni, prava, sudovi, ratovi i mirovni ugovori, napokon sve božansko i ljudsko bili u rukama nekolicine, a vi ste, pak, to jest rimski narod, nepobijeđeni od neprijatelja, vladari nad svim narodima, bili zadovoljni što ste zadržali život. Ko se, naime, od vas usuđivao suprotstaviti ropstvu? Što se mene tiče, premda smatram kako je za junaka najveća sramota pretrpjeti nepravdu, a ne

osvetiti se za nju, ja bih ipak mirne duše dopustio da oprostite najvećim zločincima, budući da su građani, samo kad se milosrđe ne bi izvrgnulo u propast. I za njih je, naime – koliko u sebi imaju drskosti – premalo što su nekažnjeno zlo činili ako im se ne oduzme prilika da i dalje to čine, a i vama će ostati vječna briga kada uvidite da vam valja robovati ili s oružjem u ruci izboriti slobodu. Ima li, naime, kakve nade u vjeru ili slogu? Oni hoće gospodariti, vi biti slobodnima; oni činiti, vi priječiti nepravde. Napokon, oni s našim saveznicima postupaju kao s neprijateljima, s neprijateljima kao sa saveznicima. Može li pri tako oprečnim namjerama biti mira ili prijateljstva? Zbog toga vas opominjem i pozivam da tako velik zločin ne ostavite nekažnjenim. Nije se dogodilo potkradanje državne blagajne, niti je nasilno otet novac saveznicima, što su, doduše, teška djela, ali se po običaju ipak drže za ništavna. Najljućem je neprijatelju izdano dostojanstvo Senata, izdana vaša vlast; kod kuće i na ratištu Republika je bila na prodaju. Ako se ovo ne istraži, ako se ne kazne krivci, što će nam preostati negoli da živimo pokoravajući se onima koji su to počinili? Nekažnjeno, naime, činiti ono što se komu prohtije, to znači biti kraljem. I ne pozivam ja vas, Kviriti, da volite što su vaši sugrađani krivo negoli pravo učinili, nego da praštajući zlima ne upropastite dobre. Uz to, u Republici je mnogo bolje zaboraviti dobročinstvo negoli zločin. Dobar samo postaje mlitavijim kad ga zanemariš, a zao još gorim. Osim toga, ako ne bi bilo nepravde, onda ne bi tako često trebao ni pomoći.”)

Salustije Krisp, Jugurтин rat, 41: *Ceterum mos partium et factionum ac deinde omnium malarum artium paucis ante annis Romae ortus est otio atque abundantia earum rerum, quae prima mortales ducunt. Nam ante Carthaginem deletam populus et senatus Romanus placide modesteque inter se rem publicam tractabant, neque gloriae neque dominationis certamen inter civis erat: metus hostilis in bonis artibus civitatem retinebat. Sed ubi illa formido mentibus decessit, scilicet ea, quae res secundae amant, lascivia atque superbia incessere. Ita quod in adversis rebus optaverant otium, postquam adepti sunt, asperius acerbiusque fuit. Namque coepere nobilitas dignitatem, populus libertatem in libidinem vertere, sibi quisque ducere trahere rapere. Ita omnia in duas partis abstracta sunt, res publica, quae media fuerat, dilacerata. Ceterum nobilitas factione magis pollebat, plebis vis soluta atque dispersa in multitudine minus poterat. Paucorum arbitrio belli domique agitabatur; penes eosdem aerarium provinciae magistratus gloriae triumphique erant; populus militia atque inopia urgebatur; praedas bellicas imperatores cum paucis diripiebant: interea parentes aut parvi liberi militum, uti quisque potentiori confinis erat, sedibus pellebantur. Ita cum*

potentia avaritia sine modo modestiaque invadere, polluere et vastare omnia, nihil pensi neque sancti habere, quoad semet ipsa praecipitavit. Nam ubi primum ex nobilitate reperti sunt, qui veram gloriam iniustae potentiae anteponebant, moveri civitas et dissensio civilis quasi permixtio terrae oriri coepit. ("Inače, običaj stvaranja stranaka i klika, a potom i svakovrsnih spleta, pojavio se u Rimu prije malo godina zbog dokolice i obilja onih stvari koje ljudi drže najvećim dobrom. Prije, naime, razaranja Kartagine narod i Senat rimski upravljali su Republikom mirno i samozatajno jedni prema drugima, a među građanima nije bilo borbe za slavu i gospodstvo. Strah od neprijatelja održavao je Republiku u dobrim osobinama. No, otkako je iz srca nestalo ovoga straha, nastupilo je, dakako, ono što prija sreći: razuzdanost i obijest. Tako je dokolica, koje su se bili zaželjeli u nesreći, pošto su je se domogli, postala još gorča i ljuča. Nobilitet je, naime, počelo svoje dostojanstvo, a narod svoju slobodu pretvarati u samovolju. Svako je sebi vukao, grabio, otimao. Tako je sve odvučeno na dvije strane, a Republika je, koja je bila ostala u sredini, rastrgnuta. Međutim, nobilitet je zbog stranačke sloge bio moćniji, a snaga je naroda, nepovezana i raspršena u mnoštvu, manje toga mogla. Po samovoljnoj se odluci nekolicine djelovalo i u ratu u miru. U rukama istih ljudi nalazile su se državna blagajna, provincije, poglavarstva, slave i trijumfi. Narod su tištale vojnička služba i neimaština; ratni su plijen grabili zapovjednici s nekolicinom svojih prijatelja. U međuvremenu su roditelji ili nejaka djeca vojnika, kako je već ko bio susjed kakvu moćniku, tjerani sa svojih posjeda. Tako je zajedno s moći nastupila pohlepa bez kraja i konca, koja je počela sve kaljati i pustošiti, ništa ne držati vrijednim ni svetim, dok nije sama sebe strmoglavila u bezdan. Čim su se, naime, iz nobiliteta našli ljudi koji su istinsku slavu pretpostavljali nepravednoj moći, Republika se počela buniti i stao se javljati građanski razdor poput kakva komešanja zemlje.")

Salustije Krisp, Jugurtin rat, 42: *Nam postquam Ti. et C. Gracchus, quorum maiores Punico atque aliis bellis multum rei publicae addiderant, vindicare plebem in libertatem et paucorum scelera patefacere coepere, nobilitas noxia atque eo percussa modo per socios ac nomen Latinum, interdum per equites Romanos, quos spes societatis a plebe dimoverat, Gracchorum actionibus obviam ierat; et primo Tiberium, dein paucos post annos eadem ingredientem Gaium, tribunum alterum, alterum triumvirum coloniis deducendis, cum M. Fulvio Flacco ferro necaverat. Et sane Gracchus cupidine victoriae haud satis moderatus animus fuit. Sed bono vinci satius est quam malo more iniuriam vincere. Igitur ea victoria nobilitas ex libidine sua usa multos mortalis ferro aut fuga extinxit plusque in relicuum sibi timoris quam potentiae addidit. Quae res plerumque magnas ci-*

vitatis pessum dedit, dum alteri alteros vincere quovis modo et victos acerbius ulcisci volunt. Sed de studiis partium et omnis civitatis moribus si singillatim aut pro magnitudine parem disserere, tempus quam res maturius me deseret. Quam ob rem ad inceptum redeo. ("Pošto su, naime, Tiberije i Gaj Grakh, čiji su preci u Punscome i drugim ratovima uvelike proširili državu, počeli ostvarivati narodu slobodu i otkrivati zločine nekolicine, nobilitet se, krivo i zbog toga uplašeno, čas preko saveznika i Latina, a ponekad preko rimskih vitezova, koje je nada u savez bila udaljila od naroda, suprotstavilo prijedlozima Grakha, te je najprije Tiberija, a potom, nakon nekoliko godina, i Gaja, koji je pošao istim putem, jednoga kao /plebejskog op. S. M./ tribuna, drugoga kao trijumvira za osnutak naseobina zajedno s Markom Fulvijem Flakom, mačem usmrtilo. U Grakha je, doduše, zbog njihove želje za pobjedom, bio nedovoljno umjeren duh. No, poštenu je čovjeku bolje biti svladan negoli na nepošten način svladati nepravdu. Po svojoj je, dakle, volji okoristivši se pobjedom, nobilitet mnoge ljude uklonilo sebi s puta oružjem ili progonstvom, te je za budućnost priskrbilo sebi više straha negoli moći. Ovakav je postupak često znao upropastiti velike države. Kad, naime, jedni hoće na svaki način svladati druge i nad svladanima se još ljucé osvetiti. Ali kad bih o težnjama stranaka i ponašanju cijele države htio raspravljati pojedinačno ili prema njihovoj važnosti, prije bi mi ponestalo vremena negoli gradiva. Zbog toga se vraćam na započeto.")

Salustije Krisp, *His. fr.* Mitridatovo pismo kralju Partije Arzaku 6–7: *Ei subvenientem Antiochum concessione Asiae per dolum avortere, ac mox fracto Philippo Antiochus omni cis Taurum agro et decem milibus talentorum spoliatus est.* ("Kada je ovome /Filipu V. Antigonidu op. S. M./ u pomoć htio priteći Antioh /III. op. S. M./, oni su ga od toga lukavo odvratili ustupajući mu Aziju, a kada su uskoro potom slomili Filipa, Antioh je bio lišen svekolike zemlje sa ove strane Taurusa i iznosa od 10 000 talenata.")

Salustije Krisp, *His. fr.* Govor Gaja Licinija Macera,¹⁹ plebejskog tribuna rimskom narodu, 6: *Itaque omnes concessere iam in paucorum dominatorem, qui per militare nomen, aerarium, exercitus, regna, prouincias occupauere et arcem habent ex spoliis uostris; cum interim, more pecorum, uos, multitudo, singulis habendos fruendosque praebetis, exuti omnibus quae maiores reliquere, nisi quia uobismet ipsi per suffragia, ut praesides olim, nunc dominos destinatis. Itaque concessere illuc omnes; at mox, si uostra receperitis, ad uos plerique: raris enim animus est ad ea quae placent defendunda; ceteri ualidiorum sunt.* ("Zbog

¹⁹ Caius Licinius Macer (plebejski tribun 73. god. pr. n. e.). O njemu v. Smith W., 1849: II, 883; PWRE, 1926, XIII. 1, col. 419–428.

toga su se već svi prepustili vlasti nekolicine ljudi koji su pod izlikom svoga vojničkog položaja prisvojili državnu blagajnu, vojske, kraljevstva i provincije, te tako sebi podignuli utvrdu od vašega plijena, dok se vi za to vrijeme, premda brojčano jači, poput kakve stoke prepuštate pojedinicima od njih da nad vama gospodare i da vas iskorištavaju, lišeni svega onoga što su vam vaši preci ostavili, osim što sada glasanjem, umjesto nekadašnjih branitelja, sami sebi određujete gospodare. Zbog toga su svi prešli onamo, ali uskoro, ako povratite ono što je vaše, većina će njih biti uz vas. Rijetki, naime, imaju srčanosti da brane ono za što su se odlučili; ostali su na strani moćnijih.”)

Salustije Krisp, Dvojbeni djela, Poslanica o državi upućena Cezaru, 5: *De pace firmanda quoniam tuque et omnes tui agitis; primum id, quaeso, considera, quale id sit, de quo consultas: ita, bonis malisque dimotis, patenti via ad verum perges. Ego sic existimo: quoniam orta omnia intereunt, qua tempestate urbi romanae fatum excidii adventarit, cives cum civibus manus conserturos: ita defessos et exsanguis regi, aut nationi praedae futuros: aliter non orbis terrarum, neque cunctae gentes conglobatae, movere aut contundere queunt hoc imperium. Firmanda igitur sunt concordiae bona, et discordiae mala expellenda. Id ita eveniet, si sumtuum et rapinarum licentiam demseris; non ad vetera instituta revocans, quae, iam pridem corruptis moribus, ludibrio sunt; sed si suam cuique rem familiarem finem sumtuum statueris: quoniam is incessit mos, ut homines adolescentuli, sua atque aliena consumere, nihil libidini, atque aliis rogantibus denegare, pulcherrimum putent; eam virtutem, et magnitudinem animi, pudorem, atque modestiam pro socordia aestiment. Ergo animus ferox, prava via ingressus, ubi consueta non subpetunt, fertur accensus in socios modo, modo in cives; movet composita, et res novas veteribus acquirit. Quare tollendus foenerator in posterum, uti suas quisque res curemus. Ea vera, atque simplex via est, magistratum populo, non creditori, gerere; et magnitudinem animi in addendo, non demendo reipublicae, ostendere.* (“O ratu je dosta rečeno. Budući da i ti i svi tvoji radite na učvršćenju mira, molim te, razmisli prvo kakvo je to o čemu odlučuješ, tako ćeš, odvojivši dobro od zla, otvorenim putem krenuti prema istini. Ja mislim ovako: budući da sve ono što je nastalo nestaje, u vrijeme kad se rimskom gradu približi kobni dan propasti, građani će se sa građanima uhvatiti u koštac, te će tako, iscrpljeni i iskrvavljeni, postati plijenom kakva kralja ili naroda. Drukčije ni sav svijet ni svi narodi združeni zajedno ne mogu uzdrmati ili razbiti ovu državu. Stoga treba učvrstiti upravo blagodati sloge i odstraniti zla nesloge. To će se dogoditi tako ako dokineš samovolju u trošenju i pljačkanju, ne pozivajući na stare uredbe, koje zbog iskvarenih običaja već

odavna služe na ruglo, nego ako svakomu njegov imetak postaviš među troškova, budući da je nastupio takav običaj da nezreli mladići drže najljepšim trošiti svoje i tuđe i ništa ne uskraćivati ni svojoj požudi ni tuđim molbama, tako da požudu smatraju vrlinom i veličinom duha, a čednost i umjerenost mlitavošću. Kad, dakle, neukroćen duh zagazi krivim putem i kad mu stane ponestajati onoga na što je navikao, on se, raspaljen, baca sad na svoje saveznike, sad na svoje sugrađane, obara ustaljeno i bez razlike sastavlja novo sa starim. Stoga se u budućnosti valja riješiti lihvara, kako bi se svako od nas brinuo za svoj vlastiti posjed. Ovo je pravi i pošten put: poglavarstvo obnašati za narod, a ne za vjerovnika, i veličinu duha pokazivati jačanjem, a ne potkradanjem države.”)

Varon, O seoskom gospodarstvu, I, 2, 9, u okviru razgovora o razvijenosti i kvaliteti italijanske poljoprivrede koje vode Marko Terencije Varon, njegov punac Gaj Fundanije (*Caius Fundanius*), rimski vitez i sokratista Gaj Agrije (*Caius Agrius*) i zemljišni posjednik Publije Agrasije (*Publius Agrasius*): *Sed, opinor, qui haec commodius ostendere possint adsunt. Nam C. Licinium Stolonem et Cn. Tremelium Scrofam video venire; unum, cuius maiores de modo agri legem tulerunt (nam Stolonis illa lex, quae vetat plus D iugera habere civem R.), et qui propter diligentiam culturae Stolonum confirmavit cognomen, quod nullus in eius fundo reperiri poterat stolo, quod effodiebat circum arbores e radicibus quae nascerentur e solo, quos stolones appellabant. Eiusdem gentis C. Licinius, tr. pl. cum esset, post reges exactos annis CCCLXV primus populum ad leges accipiendas in septem iugera forensia e comitio eduxit.* (“Ali, mislim, ima neke prisutne gospode koja mogu govoriti sa više autoriteta o ovim stvarima. Ja vidim Gaja Licinija Stola i Gneja Tremelija Skrofa kako se približavaju, jedan od njih je čovjek čiji su preci napravili zakon koji je regulirao držanje zemlje (jer taj zakon koji zabranjuje rimskom građaninu da drži više od 500 jugera bio je predložen od Stola) i koji je dokazao podesnost svoga porodičnog imena svojom marljivošću u poljoprivredi. On je kopao oko svoga drveća tako duboko da se nije mogao na njegovom posjedu naći nijedan od onih izdanaka koji se pojavljuju iz korijena i zvani su stolones. Sa istoga je posjeda bio onaj Gaj Licinije koji je, kada je bio plebejski tribun, 365 godina nakon protjerivanja kraljeva, bio prvi koji vodio narod, da bi slušao zakone, sa Komicije na ‘sedam jugera’ /misli se na prostor, posjed op. S. M./ Foruma.”²⁰)

Varon, O seoskom gospodarstvu, I, 17–18: *De fundi quattuor partibus, quae cum solo haerent, et alteris quattuor, quae extra fundum sunt et ad culturam pertinent, dixi. Nunc dicam, agri quibus rebus colantur. Quas res alii dividunt*

²⁰ Gaj Licinije bio je prvi koji se obraćao narodu na Forumu, umjesto na Komiciju. Cic. *De Amicitia* XXV.

in duas partes, in homines et adminicula hominum, sine quibus rebus colere non possunt; alii in tres partes, instrumenti genus vocale et semivocale et mutum, vocale, in quo sunt servi, semivocale, in quo sunt boves, mutum, in quo sunt plaustra. Omnes agri coluntur hominibus servis aut liberis aut utrisque: liberis, aut cum ipsi colunt, ut plerique pauperculi cum sua progenie, aut mercennariis, cum conducticiis liberorum operis res maiores, ut vindemias ac faenisicia, administrant, iique quos obaerarios nostri vocitarunt et etiam nunc sunt in Asia atque Aegypto et in Illyrico complures. De quibus universis hoc dico, gravia loca utilius esse mercennariis colere quam servis, et in salubribus quoque locis opera rustica maiora, ut sunt in condendis fructibus vindemiae aut messis. De iis, cuius modi esse oporteat, Cassius scribit haec: operarios parandos esse, qui laborem ferre possint, ne minores annorum XXII et ad agri culturam dociles. Eam coniecturam fieri posse ex aliarum rerum imperatis, et in eo eorum e noviciis requisitione, ad priorem dominum quid factitarint.

Mancipia esse oportere neque formidulosa neque animosa. Qui praesint esse oportere, qui litteris atque aliqua sint humanitate imbuti, frugi, aetate maiore quam operarios, quos dixi. Facilius enim iis quam qui minore natu sunt dicto audientes. Praeterea potissimum eos praeesse oportere, qui periti sint rerum rusticarum. Non solum enim debere imperare, sed etiam facere, ut facientem imitetur et ut animadvertat eum cum causa sibi praeesse, quod scientia praestet. Neque illis concedendum ita imperare, ut verberibus coerceant potius quam verbis, si modo idem efficere possis. Neque eiusdem nationis plures parandos esse; ex eo enim potissimum solere offensiones domesticas fieri. Praefectos alacriores faciendum praemiis dandaque opera ut habeant peculium et coniunctas conservas, e quibus habeant filios. Eo enim fiunt firmiores ac coniunctiores fundo. Itaque propter has cognationes Epiroticae familiae sunt illustriores ac cariores. Inliciendam voluntatem praefectorum honore aliquo habendo, et de operariis qui praestabunt alios, communicandum quoque cum his, quae facienda sint opera, quod, ita cum fit, minus se putant despici atque aliquo numero haberi a domino. Studiosiores ad opus fieri liberalius tractando aut cibariis aut vestitu largiore aut remissione operis concessioneve, ut peculiare aliquid in fundo pascere liceat, huiusce modi rerum aliis, ut quibus quid gravius sit imperatum aut animadversum qui, consolan De familia Cato derigit ad duas metas, ad certum modum agri et genus sationis, scribens de olivetis et vineis ut duas formulas: unam, in qua praecipit, quo modo olivetum agri iugera CCXL instruere oporteat. Dicit enim in eo modo haec mancipia XIII habenda, vilicum, vilicam, operarios V, bubulcos III, asinarium I, subulcum I, opilionem I. Alteram formulam scribit de vinearum iugeribus C, ut dicat haberi oportere haec XV mancipia, vilicum,

vilicam, operarios X, bubulcum, asinarium, subulcum. Saserna scribit satis esse ad iugera VIII hominem unum; ea debere eum confodere diebus XLV, tametsi quaternis operis singula iugera possit; sed relinquere se operas XIII valetudini, tempestati, inertiae, indiligentiae. do eorum restituat voluntatem ac benevolentiam in dominum. ("Sada ću raspravljati o četiri podjele imanja koje se tiču zemljišta, i o sljedeće četiri koje su tiču obrade zemlje. Sada ću se baviti sredstvima kojima se obrađuje zemlja. Neki dijele ova /sredstva op. S. M./ u dva dijela: ljude i onu pomoć ljudima bez koje se ne može obrađivati. Drugi dijele u tri /dijela op. S. M./: oruđa koja govore, na oruđa koja ispuštaju neartikulirane glasove i nijema oruđa. Oruđa koja govore obuhvaćaju robove, koja ispuštaju neartikulirane glasove /obuhvataju op. S. M./ stoku i koja su nijema /obuhvataju op. S. M./ zaprežna kola. Sva se poljoprivreda održava uz pomoć ljudi, robova ili slobodnjaka ili i pomoću i jednih i drugih. Od slobodnjaka, kada oni obrađuju zemlju za sebe, kao što to čine mnogi siromašni ljudi uz pomoć svoje familije, ili unajmljenih radnika, kada se izvode teži radovi na imanju, kao što su berba ili skupljanje sijena izvode se unajmljivanjem slobodnjaka i od onih koje naš narod zove *obaerarii*, i kojih ima još uvijek mnogo u Aziji, Egiptu i Iliriku. Što se tiče ovih /slobodnjaka op. S. M./ općenito, ovo je moje mišljenje. Profitabilnije je da se na nezdravim mjestima radi sa unajmljenim radnicima nego sa robovima. I čak je na zdravijim mjestima profitabilnije da se tako izvode teški poljoprivredni radovi, kao što je skupljanje proizvoda u berbi ili žetvi. Što se tiče karaktera takvih /slobodnjaka op. S. M./ zaposlenika Kasije daje ovaj savjet: Takve zaposlenike trebalo bi odabirati jer mogu iznijeti teški posao, i da nisu mlađi od 22 godine i da pokazuju neke sposobnosti za rad na farmi. Vi možete suditi o ovome na način na koji oni izvršavaju njihove druge naloge, a u slučaju novih zaposlenika, pitajući nekoga od njih šta su uobičavali raditi za svoga prethodnog poslodavca. Robovi ne bi trebali biti ni zaplašeni niti smion. Oni bi trebali da imaju nekoga iznad sebe /u hijerarhiji op. S. M./ ko zna čitati i pisati i ima nešto obrazovanja, koji je pouzdan i stariji nego služinčad koju sam spominjao, jer će oni imati više poštovanja prema ovima, nego prema onome koji je mlađi. Nadalje, osobito je bitno da nadzornici budu ljudi koji imaju iskustva u poslovima na imanju, jer nadzornik mora ne samo da daje naredbe nego da također uzme učešća u radovima, tako da njegovi podređeni mogu slijediti njegov primjer, a i također da razumiju da postoji dobar razlog zašto im je on nadređeni – tj. činjenica da je nadmoćniji od njih u znanju. Njima nije dozvoljeno da kontroliraju svoje podređene bičevima nego riječima, ako samo mogu postići isti rezultat. Izbjegavati posjedovanje previše robova iste nacije, jer je to plodno tlo za svađe u domaćinstvu. Nadzornici bi

morali biti više zainteresirani za nagrade, i mora se pobrinuti da imaju malo sopstvene imovine i supruge iz reda njihovih sudrugova robova koje će roditi djecu. Ovim načinima oni će biti više stabilniji i više vezani za mjesto. Tako, zbog ovakvih veza, familije robova iz Epira imaju najbolju reputaciju i imaju najvišu cijenu. Dobra volja nadzornika mogla bi biti ostvarena tretiranjem njih sa izvjesnom dozom razumijevanja. I oni od služinčadi koji se ističu nad ostalima, trebalo bi također konsultirati kako posao da bude činjen. Kada se ovo učini, oni su manje skloni da misle da ih se gleda nadmeno, i radije misle da gospodar ima neko poštovanje za njih. Oni će imati više interesa u svome radu ako su tretirani darežljivo u pogledu bilo hrane ili više odjeće, ili izuzimanja od posla, ili dozvole da može njihova stoka da pase na imanju ili nekih drugih stvari ovoga tipa. Tako da, ako se neki neuobičajeno teški posao nametne ili kazna primjenjena na njih na neki način, njihova lojalnost i ljubazna osjećanja prema gospodaru mogu se obnoviti utjehom koja nastaje iz takvih mjera.

Što se tiče broja robova koji su potrebni, Katon /Stariji op. S. M./ ima u vidu dvije osnove za izračun: veličinu mjesta i prirodu kulture koja se uzgaja. Pišući o poljima maslina i vinogradima, on daje dvije formule. Prva je ona u kojoj on pokazuje kako da se polje maslina od 240 jugera opremi. Na mjestu ove veličine on kaže da sljedećih 13 robova trebalo bi se držati: nadzornik, domaćin, pet radnika, tri vozača, jedan zadužen za mule, jedan svinjar i jedan pastir. U drugoj on govori o vinogradu od 100 jugera, na kojem bi po njemu trebalo držati sljedećih 15 robova: nadzornika, domaćicu, deset radnika, vozača, jedan zadužen za mule, svinjar. Saserna tvrdi da je jedan čovjek dovoljan za osam jugera, i da bi on trebao da obradi ovu količinu, iako on može obraditi jedan juger za 4 dana posla. Ali on /Saserna op. S. M./ kaže da on dozvoljava 13 dana za stvari kao što su: bolest, loše vrijeme, besposlica.”)

Diodor, V, 38, 1–2 (nadovezujući se na opis rudnika u Hispaniji): οἱ δ' οὖν ταῖς ἐργασίαις τῶν μετάλλων ἐνδιατρίβοντες τοῖς μὲν κυρίοις ἀπίστους τοῖς πλήθεσι προσόδους περιποιοῦσιν, αὐτοὶ δὲ κατὰ γῆς ἐν τοῖς ὀρύγμασι καὶ καθ' ἡμέραν καὶ νύκτα καταξαινόμενοι τὰ σώματα, πολλοὶ μὲν ἀποθνήσκουσι διὰ τὴν ὑπερβολὴν τῆς κακοπαθείας· ἄνεσις γὰρ ἢ παῦλα τῶν ἔργων οὐκ ἔστιν αὐτοῖς, ἀλλὰ ταῖς τῶν ἐπιστατῶν πληγαῖς ἀναγκαζόντων ὑπομένειν τὴν δεινότητα τῶν κακῶν ἀτυχῶς προΐενται τὸ ζῆν, τινὲς δὲ ταῖς δυνάμεσι τῶν σωμάτων καὶ ταῖς τῶν ψυχῶν καρτερίαις ὑπομένοντες πολυχρόνιον ἔχουσι τὴν τάλαιπωρίαν· αἰρετώτερος γὰρ αὐτοῖς ὁ θάνατός ἐστι τοῦ ζῆν διὰ τὸ μέγεθος τῆς τάλαιπωρίας. πολλῶν δ' ὄντων περὶ τὰς προειρημένας μεταλλείας παραδόξων, οὐχ ἥκιστ' ἂν τις θαυμάσειε διότι τῶν μεταλλουργείων οὐδὲν

πρόσφατον ἔχει τὴν ἀρχήν, πάντα δ' ὑπὸ τῆς Καρχηδονίων φιλαργυρίας ἀνεώχθη καθ' ὃν καιρὸν καὶ τῆς Ἰβηρίας ἐπεκράτουν. (“Ali da nastavimo sa rudnicima. Robovi koji učestvuju u radu u njima, proizvode za svoje gospodare prihode u iznosima koji prkose uvjerenjima /u smislu da su toliko visoki da je u to teško povjerovati op. S. M./, dok oni troše svoja tijela i danju i noću u kopanju pod zemljom, umirući u velikom broju zbog iznimnih teškoća koje trpe. Ne dodjeljuje im se ikakav predah ili stanka u njihovim radovima, nego su prisiljeni pod udarcima nadzornika da trpe težinu svojih nesreća. Oni odbacuju svoje živote na ovaj bijedan način, premda neki od njih mogu izdržati da trpe, zbog svoje tjelesne snage i svojih ustrajnih duša, takve teškoće duži period. Zaista, smrt u njihovim očima se više želi nego život, zbog veličine teškoća koje oni moraju trpiti. I premda su mnoge zapanjujuće značajke povezane sa upravo opisanim rudarstvom, čovjek se ne treba ni najmanje čuditi činjenici da nijedan od rudnika nije nedavno započeo, nego ih je pokrenula pokvarenost Kartaginjana u vrijeme kada je Iberija bila u njihovom posjedu.”)

Fotijev ekscerpt Diodorove XXXIV. knjige (2, 1–2): ἐπὶ πολὺ τοῖς βίοις ἀναδραμόντες καὶ μεγάλους περιποιησάμενοι πλούτους συνηγόραζον οἰκετῶν πλῆθος, οἷς ἐκ τῶν σωματοτροφείων ἀγεληδὸν ἀπαχθεῖσιν εὐθὺς χαρακτῆρας ἐπέβαλλον καὶ στιγμὰς τοῖς σώμασιν. 2 ἐχρῶντο δὲ αὐτῶν τοῖς μὲν νέοις νομεῦσι, τοῖς δ' ἄλλοις ὥς πη ἐκάστῳ ἡ χρεία ἐπέβαλλε. βαρέως δ' αὐτοῖς κατὰ τε τὰς ὑπηρεσίας ἐχρῶντο, καὶ ἐπιμελείας παντελῶς ὀλίγης ἤξιουν, ὅσα τε ἐντρέφεσθαι καὶ ὅσα ἐνδύσασθαι. ἐξ ὧν οἱ πλείους ἀπὸ ληστείας τὸ ζῆν ἐπορίζοντο, καὶ μεστὰ φόνων ἦν ἅπαντα, καθάπερ στρατευμάτων διεσπαρμένων τῶν ληστῶν. (“Sicilijanci, uživajući dugi mir, veoma su se oboгатили i kupovali su mnoštvo robova. Pošto bi ih u masama, poput mnogih stada stoke, odveli sa mjesta gdje su bili čuvani, odmah bi ih žigosali /kao što se radilo sa stokom kako bi se označila pripadnost nekom vlasniku op. S. M./ Mlađe robove upotrebljavali su kao pastire, a ostale kako je kome bilo potrebno. Njihovi su gospodari bili veoma strogi i teški prema njima, i nisu vodili računa ni da im osiguraju neophodnu hranu niti odjeću, tako da je većina od njih /robova op. S. M./ bila prisiljena da pljačka i krade kako bi došla do ovih neophodnih stvari. Tako su sva mjesta /na otoku op. S. M./ bila puna pokolja i ubijanja, kao da se vojska lopova i razbojnika raširila svuda po otoku.”).

Po ekscerptu Konstantina Porfirogenita XXXIV knjige Diodorovog djela (2, 27): Ὅτι παραπλησίως καὶ πρὸς τὰς γεωργίας ἕκαστος τῶν πολλὴν χώραν κεκτημένων ὅλα σωματοτροφεία συνηγόραζον· τοὺς μὲν πέδαις δεσμεύειν, τοὺς δὲ ταῖς βαρύτησι τῶν ἔργων καταπονεῖν, πάντας δὲ τοῖς ὑπερηφάνοις χαρακτῆρσι κατέστιζον. διὸ δαὶ τοσοῦτο τῶν οἰκετῶν ἐπέκλυσε πλῆθος

ἄπασαν Σικελίαν, ὥστε τοὺς ἀκούοντας τὴν ὑπερβολὴν μὴ πιστεῦσαι. καὶ γὰρ τῶν Σικελιωτῶν οἱ πολλοὺς πλούτους κεκτημένοι διημιλλῶντο πρὸς τὰς τῶν Ἰταλιωτῶν ὑπερηφανίας τε καὶ πλεονεξίας καὶ κακουργίας. (“Na sličan na-čin, oni koji su imali velike posjede na Siciliji kupovali su kompletne tržnice robljem za obrađivanje zemlje. Neke su oni /robovlasnici op. S. M./ okovali, a neke iscrpljivali teškim radom i žigosali su svakog od njih. Tako je veliko mnoštvo robova preplavilo Siciliju, kao potop, da je taj prevelik broj izgledao nevjerovatnim svima koji bi čuli za to. Bogataši Sicilije bili su takmaci Italijanima u oholosti, pohlepi i poročnosti.”)

Po ekscerptu Konstantina Porfirogenita XXXIV knjige Diodorovog djela (33, 3–6): Οὐ μόνον γὰρ τῇ πρὸς θεοὺς εὐσεβείᾳ διαφέρειν ἔδοξεν, ἀλλὰ καὶ πολιτικὸς ὑπῆρξεν καὶ συνετὸς ἐν τῷ τὴν γνώμην ἀποφαίνεσθαι. μετὰ γὰρ τὸν Ἀννιβιακὸν πόλεμον Μάρκος μὲν Κάτων ὁ ἐπικληθεὶς Δημοσθένης εἰώθει λέγειν παρ’ ἑκαστον ἐν τῇ συγκλήτῳ κατὰ τὴν ἀπόφασιν τῆς ἰδίας γνώμης Καρχηδόνα μὴ εἶναι. καὶ τοῦτο ἐποίει πολλάκις οὐχ ὑποκειμένης περὶ τούτου βουλῆς, ἀλλ’ ἐτέρων τινῶν αἰεὶ ζητουμένων. ὁ δὲ Νασικᾶς αἰεὶ τοῦναντίον ἀπεφαίνετο Καρχηδόνα διὰ παντὸς εἶναι. 4 ἑκατέρω μὲν οὖν ἀπόφασιν ἑδόκει τῷ συνεδρίῳ μεγάλην ἔχειν ἀναθεώρησιν· τοῖς δὲ διαφέρουσι τῇ φρονήσει πολὺν προτερεῖν ἢ τοῦ Νασικᾶ διελαμβάνετο. οὐ γὰρ ἐκ τῆς ἄλλων ἀσθενείας ἔκριναν δεῖν θεωρεῖσθαι τὴν τῆς Ῥώμης ἰσχύν, ἀλλ’ ἐκ τοῦ φαίνεσθαι τῶν μεγάλων μείζονα. 5 πρὸς δὲ τούτοις σωζομένης μὲν τῆς Καρχηδόνας ὁ ἀπὸ ταύτης φόβος ἡνάγκαζεν ὁμονοεῖν τοὺς Ῥωμαίους καὶ τῶν ὑποτεταγμένων ἐπιεικῶς καὶ ἐνδόξως ἄρχειν· ὧν οὐδὲν κάλλιον ἐστὶν πρὸς ἡγεμονίας διαμονὴν τε καὶ αὐξήσιν· ἀπολομένης δὲ τῆς ἀντιπάλου πόλεως πρόδηλος ἦν ἐν μὲν τοῖς πολίταις ἐμφύλιος πόλεμος ἐσόμενος, ἐκ δὲ τῶν συμμάχων ἀπάντων μῖσος εἰς τὴν ἡγεμονίαν διὰ τὴν εἰς αὐτοὺς ἐκ τῶν ἀρχόντων πλεονεξίαν τε καὶ παρανομίαν. Ἄπερ ἅπαντα συνέβη τῇ Ῥώμῃ μετὰ τὴν τῆς Καρχηδόνας κατασκαφὴν· καὶ γὰρ ἐπικίνδυνον ἡμαγωγίαι καὶ χώρας ἀναδασμοὶ καὶ συμμάχων ἀποστάσεις μεγάλαι καὶ ἐμφύλιοι πόλεμοι πολυτετεῖς καὶ φοβεροὶ καὶ τᾶλλα τὰ προαγορευθέντα ὑπὸ τοῦ Σκιπίωνος ἠκολούθησεν. (“On /Publije Kornelije Scipion Nasika Korkul,²¹ op. S. M./ nije bio samo eminentan zbog svoje pobožnosti prema bogovima, nego također kao dobar državnik koji je mudro izražavao svoja gledišta. Marko Katon, kojem je bilo dato ime Demosten, bilo kada je izražavao svoje mišljenje u Senatu, uvijek je ponavljao da Kartagina mora biti uništena, čak i kada je Senat raspravljao o nečemu drugome, nezvezanoj stvari. Ali Publije Nasika je uvijek bio suprotnoga mišljenja, da bi Kartagina trebala biti sačuvana. Oba ova mišljenja izgledala su Senatu

²¹ *Publius Cornelius Scipio Nasica Corculum*, konzul za 162. i 155. god. pr. n. e.

vrijedna razmatranja, ali najdomišljatiji mislioci među njima su preferirali Nasikino mišljenje. Oni su mislili da bi moć i veličanstvo Rimljana trebala biti suđena, ne u usporedbi sa slabostima drugih, nego radije sa nadmoćnošću nad čak najjačim državama. Osim toga, dok je Kartagina stajala, strah od ovoga grada je silio Rimljane da ostanu u međusobnom miru i suglasju, i oni bi vladali nad svojim podanicima sa više umjerenosti i mudrosti. To su stvari koje uobičajeno jačaju i proširuju imperije. Ali ako rivalski grad bude uništen, šta bi oni mogli očekivati izuzev građanskih ratova među samim Rimljanima, i mržnju prema njihovom vodstvu među saveznicima, koji bi trpili od pohlepe i bezobrazluk rimskih magistrata. Sve se to, dakle, dogodilo Rimljanima nakon razaranja Kartagine. Turbulentni demagozi, preraspodjela zemlja, teške pobune saveznika, trajni i razarački građanski ratovi, i sve druge nesreće koje je Publije Scipion /Nasika Korkul op. S.M./ prevideo, došle su.”)

Dionizije iz Halikarnasa, Rimska arheologija, IV, 18, 2: τοὺς δὲ λοιποὺς πολίτας, οἱ τίμησιν εἶχον ἐλάττονα δώδεκα καὶ ἡμίσεους μῶν, πλείους τὸν ἀριθμὸν ὄντας τῶν προτέρων, ἅπαντας εἰς ἓνα συντάξας λόχον στρατείας τ’ ἀπέλυσε καὶ πάσης εἰσφορᾶς ἐποίησεν ἀτελεῖς. (“Ostatak građana /koji nije po servijanskoj reformi razvrstan u rangove viteza i pet klasa op. S. M./ koji je procijenjen /misli se na njihovu imovinu op. S. M./ na manje od 12 i po mina, ali je bio brojniji²² nego oni već spomenuti /vitezovi i *assidui* iz pet klasa op. S. M./, on /Servije Tulije op. S. M./ uvrstio je u jednu centuriju i izuzeo ih službe u vojsci i svake vrste poreza.”)

Dionizije iz Halikarnasa, Rimska arheologija, VII, 59, 6: οἱ δ’ ἀπορώτατοι τῶν πολιτῶν οὐκ [p. 93] ἐλάττους τῶν ἄλλων ἀπάντων ὄντες ἔσχατοι τὴν ψῆφον ἀνελάμβανον, ἓνα μόνον ἔχοντες λόχον: οὗτοι στρατειῶν τ’ ἦσαν ἐλεύθεροι τῶν ἐκ καταλόγου καὶ εἰσφορῶν τῶν κατὰ τιμήματα γινομένων ἀτελεῖς καὶ δι’ . (“Najsiromašniji od građana, koji nisu bili manje brojni nego ostatak /građana u rangu vitezova i pet klasa op. S. M./ glasao je zadnji i činio je jednu centuriju /po servijanskom ustroјstvu skupštine centurijatskih komicija op. S. M./ . Oni su bili izuzeti od vojne službe i od poreza koje su plaćali ostali građani proporcionalno svome /imovinsko-klasnom op. S. M./ rangu. I zbog oba ova razloga, njima je data najmanja čast u glasanju /na skupštini: centurijatskim komiciјama op. S. M./”)

²² Ovdje je nesumnjivo riječ o anahronizmu Dionizija iz Halikarnasa, gdje on stanje iz svog vremena prenosi u starija razdoblja. Broj onih građana, koji nisu bili vitezovi niti su bili uvrštavani u pet klasa, nije bio veliki i izražajni sve do agrarne krize.

Strabon, *Geografija*, V, 3, 1: φησὶ δ' ὁ συγγραφεὺς Φάβιος Ῥωμαίους αἰσθέσθαι τοῦ πλούτου τότε πρῶτον, ὅτε τοῦ ἔθνους τούτου κατέστησαν κύριοι. ("Fabije,²³ historičar, kaže da su Rimljani prvi put okusili bogatstvo / tj. domogli se veće i bogatije količine ratnog plijena op. S. M./ kada su postali gospodari nad ovim narodom / misli se na Sabinjane op. S.M./")

Livije, *Praef. 9*: *ad illa mihi pro se quisque acriter intendat animum, quae vita, qui mores fuerint, per quos viros quibusque artibus domi militiaeque et partum et auctum imperium sit; labente deinde paulatim disciplina velut desidentes primo mores sequatur animo, deinde ut magis magisque lapsi sint, tum ire coeperint praecipites, donec ad haec tempora quibus nec vitia nostra nec remedia pati possumus perventum est. Hoc illud est praecipue in cognitione rerum salubre ac frugiferum, omnis te exempli documenta in inlustri posita monumento intueri; inde tibi tuaeque rei publicae quod imitere capias, inde foedum inceptu foedum exitu quod vites. Ceterum aut me amor negotii suscepti fallit, aut nulla unquam res publica nec maior nec sanctior nec bonis exemplis ditior fuit, nec in quam [civitatem] tam serae avaritia luxuriaque immigraverint, nec ubi tantus ac tam diu paupertati ac parsimoniae honos fuerit. Adeo quanto rerum minus, tanto minus cupiditatis erat: nuper divitiae avaritiam et abundantes voluptates desiderium per luxum atque libidinem pereundi perdendique omnia invexere.* ("Meni je, prije svega, stalo do toga da svakom pokažem kakav je bio život i kakvi su bili običaji, koji ljudi i kojim snagama su u ratu i miru stvorili i povećali državu, kako je potom, pošto je red postepeno slabio, opadao i moral i kako smo, padajući sve niže, najzad strmoglavo došli do ovih vremena da više nismo kadri ni da podnosimo naše mane ni da se liječimo od njih. Ono što izučavanje povijesti čini zdravim i plodonosnim jeste, upravo, to što ti dozvoljava da vidiš poučne primjere uzidane u spomenik slave. Tu je tebi i državi dato da vidiš kakve primjere treba podražavati, a šta treba izbjegavati jer je sramno i po pobudama i po posljedicama. Uostalom, ili me ljubav prema započetom poslu vara, ili stvarno nije nikad postojala država ni veća ni zdravija od rimske, niti bogatija dobrim primjerima, nema države u koju su tako kasno prodrli luksuz i gramzivost, nigde tako dugo nije značilo čast biti skroman i štedljiv. Istina je da ukoliko ima manje bogatstva, manje je i pohlepe. Bogatstvo je odnedavno rodilo lakomost, a prevelika

²³ Kvint Fabije Piktora (*Quintus Fabius Pictor*; kraj III. st. pr. n. e.) napisao je prvo pravo rimsko prozno historijsko djelo (na grčkom jeziku). Njegovo djelo je analitičkog tipa. Znači, događaji su bili izloženi po godinama upravljanja konzula, i počinjalo je sa pričom o Eneji i završavala je sa opisom punskih ratova. O njemu v. Smith W., 1849: III, 364–365; PWRE, 1909, VI. 2, col. 1836–1841; Fragmenti rimskih historičara, 2013: I, 160–178; II, 32–105; III, 13–49.

zadovoljstva su izazvala želju za luksuzom i razuzdanost. To je povuklo za sobom opće propadanje i sunovrat.”)

Livije, I, 42–43: *Censum enim instituit, rem saluberrimam tanto futuro imperio, ex quo belli pacisque munia non viritim, ut ante, sed pro habitu pecuniarum fierent; tum classes centuriasque et hunc ordinem ex censu discripsit, vel paci decorum vel bello. Ex iis qui centum milium aeris aut maiorem censum haberent octoginta confecit centurias, quadragenas seniorum ac iuniorum; prima classis omnes appellati; seniores ad urbis custodiam ut praesto essent, iuvenes ut foris bella gererent; arma his imperata galea, clipeum, ocreae, lorica, omnia ex aere; haec ut tegumenta corporis essent: tela in hostem hastaque et gladius. Additae huic classi duae fabrum centuriae quae sine armis stipendia facerent; datum munus ut machinas in bello ferrent. Secunda classis intra centum usque ad quinque et septuaginta milium censum instituta, et ex iis, senioribus iunioribusque, viginti conscriptae centuriae; arma imperata scutum pro clipeo et praeter lorica omnia eadem. Tertiae classis in quinquaginta milium censum esse voluit; totidem centuriae et hae eodemque discrimine aetatum factae; nec de armis quicquam mutatum, ocreae tantum ademptae. In quarta classe census quinque et viginti milium, totidem centuriae factae, arma mutata: nihil praeter hastam et verutum datum. Quinta classis aucta; centuriae triginta factae; fundas lapidesque missiles hi secum gerebant; in his accensi cornicines tubicinesque in duas centurias distributi; undecim milibus haec classis censebatur. Hoc minor census reliquam multitudinem habuit; inde una centuria facta est, immunis militia. Ita pedestri exercitu ornato distributoque, equitum ex primoribus civitatis duodecim scripsit centurias; sex item alias centurias, tribus ab Romulo institutis, sub iisdem quibus inauguratae erant nominibus fecit. Ad equos emendos dena milia aeris ex publico data, et, quibus equos alerent, viduae attributae quae bina milia aeris in annos singulos penderent. Haec omnia in dites a pauperibus inclinata onera. Deinde est honos additus. Non enim, ut ab Romulo traditum ceteri servaverant reges, viritim suffragium eadem vi eodemque iure promisce omnibus datum est; sed gradus facti, ut neque exclusus quisquam suffragio videretur et vis omnis penes primores civitatis esset; equites enim vocabantur primi, octoginta inde primae classis centuriae, ibi si variaret – quod raro incidebat – [fiebat] ut secundae classis vocarentur; nec fere unquam infra ita descenderunt ut ad infimos pervenirent. Nec mirari oportet hunc ordinem qui nunc est post expletas quinque et triginta tribus, duplicato earum numero centuriis iuniorum seniorumque, ad institutam ab Ser. Tullio summam non convenire. Quadrifariam enim urbe divisa regionibus collibus qui habitabantur, partes eas tribus appellavit, ut ego arbitror, ab tributo; nam eius quoque aequaliter ex censu conferendi ab eodem*

inita ratio est; neque eae tribus ad centuriarum distributionem numerumque quicquam pertinere. ("Kralj Servije Tulije op. S. M./ uspostavio je census koji se pokazao kao veoma dobra stvar za državu koja će postati tako velika, jer obaveze i dužnosti u ratu i miru nisu bile jednake za sve kao ranije, nego su utvrđene prema imovinskom stanju. Podijelio je narod u klase i centurije, što se pokazalo kao dobro i u ratu i u miru. Od onih koji su imali 100 000 asa i više po censusu načinio je 80 centurija, po 40 seniora i juniora. Svi su nazvani prva klasa. Seniorima je bila dužnost da uvijek budu spremni da čuvaju grad, a juniori da vode rat van granica. Od njih je traženo da od oružja imaju kacigu, štit, potkoljenice, oklop za grudi – sve od bronzene – da bi im tijelo bilo pokriveno. Oružje za napad bili su koplje i mač. Ovoj klasi su dodane dvije centurije zanatlija – majstora koje su služile bez oružja, a dužnost im je bila da prave ratne mašine. Drugu klasu činili su oni čiji je godišnji prihod bio od 75 000 do 100 000 asa. Među njima je regrutirano 20 centurija seniora i juniora. Od oružja je trebalo da imaju veliki štit umjesto ovalnog, a osim oklopa je sve ostalo bilo isto kao kod prve klase. Za treću klasu je zahtijevano da census bude 50 000 asa. Od nje je tražen i isti broj centurija, a one su bile na isti način podijeljene po godinama starosti. U naoružanju im ništa nije bilo promijenjeno, osim što su im oduzete potkoljenice. Census u četvrtoj klasi iznosio je 25 000 asa i davala je isti broj centurija. Oružje im je drugačije, nije im bilo ostavljeno ništa drugo sem koplja za borbu i koplja za bacanje. U petoj klasi je broj regruta povećan i ona je formirala 30 centurija. Regruti su nosili pračke i kamenje za bacanje. Ovima su bili priključeni duvači u rog i trubači, podijeljeni u dvije centurije. Po censusu, ova klasa je imala 11 000 asa. Ostala masa je imala census niži od ovoga, činili su jednu centuriju, a ostali su bili oslobođeni vojske. Pošto je tako uređio i podijelio pješadiju obrazovao je i 12 centurija konjanika od vodećih ljudi u državi. Šest drugih centurija – tri je uveo Romul – uzeo pod imenima pod kojim su osnovane. Za kupovinu konja isplaćeno je iz državne kase 10 000 asa, a udovice su određene da hrane konje. Svaka od njih je davala po 2000 asa svake godine. Tako je sav teret obaveza prenio sa siromašnih na bogate. Zatim su podijeljene počasti i dužnosti. Nisu svakom bez razlike dati ista prava i ista moć, kao što je bilo naslijeđeno od Romula i od ostalih kraljeva prihvaćeno, nego je načinjena gradacija tako da nikom nije bilo ništa uskraćeno, a vlast je ipak ostala u rukama državnih prvaka. Konjanici su prvi prozivani da glasaju, a potom 80 centurija prve klase. Ukoliko bi postojala razlika među njima, što se rijetko događalo, bilo je uređeno tako da se proziva druga klasa, a gotovo nikad nisu išli toliko naniže da bi došli do posljednje klase. Ne treba se čuditi što sadašnja organizacija sa 35 tribusa i brojem dva puta većim od broja centurija

seniora i juniora ne odgovara više broju koji je uveo Servije Tulije,²⁴ jer je on, podijelivši Grad na četiri regiona prema naseljenim oblastima i bregovima, te dijelove nazvao tribama, kako ja smatram po tributu (porezu). I on je u početku namjeravao da izvrši jednaku podjelu na osnovi cenzusa. Ovi tribusi se ne odnose ni na podjele na centurije niti na njihov broj.”)

Livije, II, 41: Sp. Cassius deinde et Proculus Verginius consules facti. Cum Hernicis foedus ictum; agri partes duae ademptae. Inde dimidium Latinis, dimidium plebi divisurus consul Cassius erat. Adiciebat hic muneri agri aliquantum, quem publicum possideri a privatis criminabatur. Id multos quidem patrum, ipsos possessores, periculo rerum suarum terrebat; sed et publica patribus sollicitudo inerat largitione consulem periculosas libertati opes struere. Tum primum lex agraria promulgata est, nunquam deinde usque ad hanc memoriam sine maximis motibus rerum agitata. Consul alter largitioni resistebat auctoribus patribus nec omni plebe adversante, quae primo coeperat fastidire munus volgatum a civibus isse in socios; saepe deinde et Verginium consulem in contionibus velut vaticinantem audiebat pestilens collegae munus esse; agros illos servitutem iis qui acceperint laturos; regno viam fieri. Quid ita enim adsumi socios et nomen Latinum, quid attinisset Hernicis, paulo ante hostibus, capti agri partem tertiam reddi, nisi ut hae gentes pro Coriolano duce Cassium habeant? Popularis iam esse dissuasor et intercessor legis agrariae coeperat. Uterque deinde consul, ut certatim, plebi indulgere. Verginius dicere passurum se adsignari agros, dum ne cui nisi civi Romano adsignentur: Cassius, quia in agraria largitione ambitiosus in socios eoque civibus vilior erat, ut alio munere sibi reconciliaret civium animos, iubere pro Siculo frumento pecuniam acceptam retribui populo. Id vero haud secus quam praesentem mercedem regni aspernata plebes; adeo propter suspicionem insitam regni, velut abundarent omnia, munera eius [in animis hominum] respuebantur. Quem ubi primum magistratu abiit damnatum necatumque constat. Sunt qui patrem auctorem eius supplicii ferant: eum cognita domi causa verberasse ac necasse peculiumque filii Cereri consecravisse; signum inde factum esse et inscriptum, “ex Cassia familia datum.” Invenio apud quosdam, idque propius fidem est, a quaestoribus Caesone Fabio et L. Valerio diem dictam perduellionis, damnatumque populi iudicio, dirutas pu-

²⁴ U centurijatskim komicijama, po izvornom servijanskom modelu, svaka je centurija imala po jedan glas. U prvo vrijeme glasale bi prvo centurije viših klasa (vitezovi – 18 centurija, i prva klasa – 80 centurija), a u slučaju da su one glasale isto, postignuta bi bila većina od 98 glasova od mogućih 193 i više se nije glasalo. Između 241. i 222. god. pr. n. e. i 179. god. pr. n. e. izvršene su reforme strukture centurijatskih komicija, kojom se stari servijanski sistem u svojoj suštini prilično demokratizirao u korist nižih klasa. Umjesto stare “servijanske” podjele, sada je svaki od 35 tribusa davao po 2 centurije (1 *iuniores* i 1 *seniores*) iz svake od pet klasa i na taj su način sve klase dobile podjednak broj centurija i prema tome podjednak broj glasova u centurijatskim komicijama. Ukupan broj centurija iznosio je 373 (35 x 10 + 18 centurija konjanika + 4 centurije pionira i muzičara + 1 centurija proletera). Vitezovi više nisu prvi glasali, nego je prvo glasala centurija (određena ždrijeбом).

blice aedes. Ea est area ante Telluris aedem. Ceterum sive illud domesticum sive publicum fuit iudicium, damnatur Servio Cornelio Q. Fabio consulibus. ("Sljedeće godine /486. god. pr. n. e./ bili su konzuli /misli se na ranorepublikanske pretore op. S. M./ Spurije Kasije²⁵ i Prokul Verginije²⁶. Sa Hernicima je sklopljen mir po kome su izgubili dvije trećine teritorije. Konzul /ranorepublikanski pretor op. S. M./ kasije je smatrao da jednu polovinu treba dati Latinima, a drugu podijeliti plebejcima u Rimu. Tom poklonu je dodao i neka polja /iz fonda *ager publicus* op. S. M./ koja su pripadala Republici, a bespravno su je držala privatna lica.²⁷ Ovo je izazvalo strah kod mnogih patricija, koji su sami bili posjednici, da je ugrožen njihov interes. No, i opći interes je podsticao patricije jer je konzul /ranorepublikanski pretor op. S. M./ svojom darežljivošću stvarao moć koja je opasna za slobodu. Tada je prvi put predložen agrarni zakon, koji potom, kako se zna, nije nikad donijet u Rimu bez socijalnih nereda. Drugi konzul se protivio ovoj darežljivosti uz odobravanje patricija, ali i dijela plebejaca jer su prezirali poklon koji je "postao opći i preniyet od građana i na saveznike". Često su potom slušali konzula Verginija koji je na skupštinama govorio, kao da proriče, da je poguban dar koji nudi njegov kolega, da će ta zemlja donijeti ropstvo onima koji je prime i da će otvoriti put monarhiji. "Zašto da se ona podijeli i Latinima i saveznicima? Zašto je treći dio vraćen Hernicima, koji su donedavno bili neprijatelji, osim zato da bi ovaj narod umjesto Koriolana imao sada za vođu Kasija?" Tako je postao popularan kao protivnik agrarnog zakona. Došlo je dotle da su se oba konzula /ranorepublikanska pretora op. S. M./ nadmetala u tome ko će više ugoditi plebejcima. Verginije je izjavio da će dozvoliti da prođe zakon o dodjeljivanju zemlje pod uvjetom da se ona dodijeli samo građanima, a Kasije je, pošto je agrarnim zakonom kojim je pridobio saveznike izazvao prezir građana, nastojao da ih pridobije drugim poklonom. Naredio je da se novac primljen za žito sa Sicilije razdijeli narodu. Međutim, plebejci su to prezreli jer se činilo da je u pitanju samo kupovanje kraljevske vlasti. Sumnja da on želi uspostaviti kraljevsku vlast bila je tolika da su odbili sve njegove ponude kao da imaju svega u izobilju. Kasije je, kao što je poznato, bio osuđen i pogubljen čim je otišao sa položaja. Neki smatraju da je kaznu izvršio njegov otac, kod kuće je donio presudu, sina je išibao i ubio, a njegovu imovinu posvetio Cereri. Tu je stajala statua sa natpisom: "Poklon porodice Kasija". A kod nekih pisaca sam našao – i to mi se čini vjerovatnije – da su ga kvestori Cezon Gaj Fabije i Lucije Valerije izveli na sud zbog veleizdaje, i da ga je narod osudio, a kuća mu je javno porušena. To je sada prostor ispred hrama boginje Zemlje. Uostalom, bilo da je presuda bila privatna

²⁵ *Spurius Cassius Viscellinus (Vecellinus).*

²⁶ *Proculus Verginius Tricostus Rutilus.*

²⁷ O agrarnoj problematici u ranorepublikanskom razdoblju v. i Liv. II, 43; 45; 47.

ili javna, kazna je izvršena pod konzulima /ranorepublikanskim pretorima op. S. M./ Servijem Kornelijem²⁸ i Kvintom Fabijem /485. god. pr. n. e./”)²⁹

Livije, VI, 35: *creatique tribuni C. Licinius et L. Sextius promulgavere leges omnes adversus opes patriciorum et pro commodis plebis: unam de aere alieno, ut deducto eo de capite quod usuris pernumeratum esset id quod superesset triennio aequis portionibus persolveretur; alteram de modo agrorum, ne quis plus quingenta iugera agri possideret; tertiam, ne tribunorum militum comitia fierent consulumque utique alter ex plebe crearetur; cuncta ingentia et quae sine certamine maximo obtineri non possent.* (“Za /plebejske op. S. M./ tribune izabrani su Gaj Licinije i Lucije Sekstije, koji su predložili zakone protiv moći patricija: jedan o dugovima, da se oduzme od glavnice ono što je od dužnika kao kamata prekomjerno uzeto, a ono što je preostalo da se u toku tri godine u jednakim ratama otplati. Drugi o veličini zemlje, da neko ne bi posjedovao više od 500 jugera³⁰. Treći da ne bude izbor vojnih tribuna /konzularnih tribuna op. S. M./ i da jedan od konzula bude biran među plebejcima. Sve je to imalo golemi značaj i nije se moglo postići bez velike borbe.”)

Informaciju o 500 jugera po Licinijevom zakonu, Livije ponavlja (XXXIV, 4), usputno i dosta šturo, i znatno kasnije u svome djelu, u okviru govora (kojega pripisuje Marku Porciju Katonu Starijem Cenzoru): *Quid legem Liciniam excitavit de quingentis iugeribus nisi ingens cupido agros continuandi* (“Šta je uzrokovalo Licinijev zakon o 500 jugera nego nekontrolisana želja da se pridružuje polje polju /u smislu velikim uvećavanja posjeda zahvaćanjem u fond *ager publicus* op. S. M./”)

Perioha³¹ XX knjige Livijevog djela: *Eo bello populum R. sui Latiniq̄ue nominis DCCC milia armatorum habuisse dicit.* (“Govori se /vjerojatno se poziva

²⁸ *Servius Cornelius Maluginensis.*

²⁹ *Quintus Fabius Vibulanus.*

³⁰ *Iugerum* (*iugera, iuger, iugus*) bio je ekvivalent nasega pravougaonika od oko 71 x 35 ½ m. To bi onda približno odgovaralo cc ¼ hektaru. Jedan hektar iznosi 10 duluma ili 10 000 m², pa bi juger iznosio naših cc 2500 m². Dva jugera su formirala heredium. Stotinu heredija je formiralo centuriju, četiri centurije 1 *saltus*. Ovakva podjela je rezultat činjenice da su u najranijim podjelama zemljišta, građanima u nasljedno vlasništvo davana po 2 jugera.

O jugeru v. Smith W., 1859: 651–652.

³¹ Svoje djelo od 142 knjige, sam Livije je grupirao u cjeline, barem kada su u pitanju događaji obuhvaćeni u prvih 40 knjiga. U grupi XVI–XXX knjiga su prikazani I i II punski rat, a u grupi XXXI–XL obrađena je historija do zaključno sa slomom antigonidske Makedonije. Od Livijevog djela je sačuvano u skoro kompletnoj formi 35 knjiga, i to od prve knjige sa predgovorom do i sa 10. knjigom i knjige 21–45, te dio 91. knjige na jednom palimpsestu. Ostatak monumentalnog Livijevog djela je poznat djelimično na osnovi fragmenata, sažetaka i citata drugih pisaca. Sadržaj svih knjiga izuzev CXXXVI i CXXXVII knjiga je poznat na osnovi sažetaka/epitoma, a koje su i same kasnije (u IV st. n. e.) sažete (ali dosta neprecizno) u periohe/periochae. Epitome i periohe su nastale još u antičko doba. Izvodi, fragmenti iz nekih knjiga, sačuvani su i na nizu otkrivenih egipatskih papirusa, posebno onih iz *Oxyrhynchusa* (kratica EpOX).

na Polibija ili na neki izvor koji je i Polibije koristio op. S. M./ da su za vrijeme ovoga rata /sa Galima 225. god. pr. n. e./ rimski narod i njegovi latinski saveznici angažirali 800 000 vojnika.”)

Perioha XX knjige Livijevog djela: *Lustrum a censoribus ter conditum est. Primo lustrum censa sunt ciuium capita CCLXX milia CCXII. Libertini in quattuor tribus redacti sunt, cum antea dispersi per omnes fuissent, Esquilinam, Palatinam, Suburanam, Collinam.* (“Tri puta, cenzori /jedan od njih je bio Gaj Flaminije, koji je zaslužan i za izgradnju *Via Flaminia* op. S. M./ slavili su lustrum. Prvi put je bilo 270 212 građana³² registrirano. Oslobođeni robovi bili su registrirani u 4 izborne tribe: Eskvilina, Palatina, Subura i Kolina. Do tada su oni bili dijeljeni jednako /među tribama op. S. M./.”)

Livije, XXVII, 36, 6–7: *hoc eodem anno et lustrum conditum est a censoribus P. Sempronio Tuditano et M. Cornelio Cethego. censa civium capita centum triginta septem milia centum octo, minor aliquanto numerus quam qui ante bellum fuerat.* (“Također, iste godine, *lustrum*³³/odred pročišćenja nakon obavljenog *cenusa* – popisa op. S. M./; bio je zaključen od cenzora, Publija Sempronija Tuditana i Marka Kornelija Cetega. Popisano je u cenzusu 137 108 /rimskih op. S. M./ građana, značajno manji broj nego što je bio prije rata.”)

Perioha XXVII knjige Livijevog djela: *Lustrum a censoribus conditum est. Censa sunt civium capita CXXXVII milia CVIII; ex quo numero apparuit quantum hominum tot proeliorum aduersa fortuna populo R. abstulisset.* (“Cenzori su izvršili *lustrum*; 137 108 građana je popisano. Iz ovoga broja, jasno je kako je mnogo pripadnika rimskoga naroda nepovoljna Fortuna odnijela u toliko mnogo poraza.”)

Livije, XXIX, 37, 6–7: *lustrum conditum serius quia per provincias dimiserunt censores, ut civium Romanorum in exercitibus quantus ubique esset referretur numerus. censa cum iis ducenta quattuordecim milia hominum. condidit lustrum C. Claudius Nero. duodecim deinde coloniarum, quod numquam antea factum erat, deferentibus ipsarum coloniarum censoribus, censum acceperunt, ut quantum numero militum, quantum pecunia valerent in publicis tabulis monumenta exstarent.* (“Ceremonija pročišćenja /*lustrum* op. S. M./ završena je kasnije nego što je bilo uobičajeno, jer su cenzori bili poslali ljude u različite provincije da izvještaju o broju rimskih građana u svakoj od armija. Uključujući

³² Dionizije iz Halikarnasa (IX, 36, 3) navodi da su se u cenzusima registrirali građani pod njihovim imenima, njihovom imovinom i imenima njihovih odraslih sinova (ἐγένετο δὲ καὶ τίμησις ἐπὶ τῆς τούτων ἀρχῆς, καὶ ἦσαν οἱ τιμησάμενοι πολῖται σφᾶς τ’ αὐτοὺς καὶ χρήματα καὶ τοὺς ἐν ἡβῇ παῖδας ὀλίγῳ πλείους τρισχιλίων τε καὶ δέκα μυριάδων.).

³³ O *lustrumu* koji se izvršavao nakon održanog popisa v. Mesihović, 2015: 172; 245–246; 257; 529; 1378–1379.

i ove, popisano je 214 000 rimskih građana. Gaj Klaudije Neron /jedan od dvojice tadašnjih cenzora op. S. M./ zaključio je obred pročišćenja. Nakon toga su oni primili cenzorske popise 12 kolonija koje su predstavljene od njihovih sopstvenih cenzora, što nije nikada ranije učinjeno. Svrha je bila da se dokumenti, koji pokazuju kolika je bila njihova snaga u broju vojnika i u novcu, mogu naći u javnim evidencijama.”)

Perioha XXIX knjige Livijeovog djela: *Lustrum a censoribus conditum est. Censa sunt civium capita CCXIII milia.* (“Cenzori su zaključili *lustrum*; 214 000 građana je popisano.”)

Livije, XXXV, 9, 1–2: *censores erant priore anno creati Sex. Aelius Paetus et C. Cornelius Cethegus. Cornelius lustrum condidit. censa sunt civium capita CXLIII DCCIV.* (“Cenzori su bili izabrani sljedeće godine, Sekst Elije Pet i Gaj Kornelije Ceteg. Kornelije je zaključio *lustrum*. Broj građana je iznosio 143 704.³⁴)

Livije XXXVIII, 36, 9–10: *M. Claudius Marcellus censor sorte superato T. Quinctio lustrum condidit. censa sunt civium capita CCLVIII CCCXVIII. Lustrum perfecto consules in provincias profecti sunt.* (“Marko Klaudije Marcel, cenzor, bio je pobjednik nad Titom Kvinktijem /drugim cenzorom op. S. M./ u ždrijebu /kojim se izabirao onaj cenzor koji će završiti census svečanim pročišćenjem, *lustrumom* op. S. M./ i zaključio je *lustrum*. Broj građana pokazan censusom je bio 258 318. *Lustrum* je bio zaključen, konzuli su poslani u njihove provincije.”)

Perioha XXXVIII knjige Livijeovog djela: *Lustrum a censoribus conditum est. Censa sunt civium capita CCLVIII milia CCCX.* (“*Lustrum* je zaključen od cenzora; 258 310 građana je popisano.”)

Livije, XXXVIII, 38: *ibi ex decem legatorum sententia foedus in haec verba fere cum Antiocho conscriptum est: ‘amicitia regi Antiocho cum populo Romano his legibus et condicionibus esto: ne quem exercitum, qui cum populo Romano sociisve bellum gesturus erit, rex per fines regni sui eorumve, qui sub dicione eius erunt, transire sinito, neu commeatu neu qua alia ope iuvato; idem Romani sociique Antiocho et iis, qui sub imperio eius erunt, praestent. belli gerendi ius Antiocho ne esto cum iis, qui insulas colunt, neve in Europam transeundi. excedito*

³⁴ Po Franku Tenney, 1924: 331: “Again I should retain Livy’s number (143,704) for the year 194–3. Flamininus’ army of four legions was still in Greece, and large forces were engaged in active warfare both in Cisalpine Gaul (Livy xxxv. 46) and in Spain (4 legions). It is more logical to assume that the armies in foreign parts were not registered this time than to change Livy’s text.” Međutim, po Sage, Evan T (Livije, 1935: 25, fus. 3): “While the MSS. give the number thus, some editors follow Pighius in prefixing an additional C to the numeral. The census reported in XXIX. xxxvii. 6 showed a population of 214,000 in 204 B. C.; in 188 B. C. (XXXVIII. xxxvi. 10) it was 258.318. The fluctuation is so great that the emendation is probably correct. I have, however, kept the reading of the MSS. despite the fact that numerals are notoriously liable to corruption.”

urbibus agris vicis castellis cis Taurum montem usque ad Halyn amnem, et a valle Tauri usque ad iuga, qua in Lycaoniam vergit. ne qua praeter arma efferto ex iis oppidis agris castellisque, quibus excedat; si qua extulit, quo quaeque oportebit, recte restituito. ne militem neu quem alium ex regno Eumenis recipito. si qui earum urbium cives, quae regno abscedunt, cum rege Antiocho intraque fines regni eius sunt, Apameam omnes ante diem certam redeunto; qui ex regno Antiochi apud Romanos sociosque sunt, iis ius abeundi manendique esto; servos seu fugitivos seu bello captos, seu quis liber captus aut transfuga erit, reddito Romanis sociisque. elephantos tradito omnis neque alios parato. tradito et naves longas armamentaue earum, neu plures quam decem naves tectas neve plures quam naves actuarias, quarum nulla plus quam triginta remis agatur, habeto, neve monerem ex belli causa, quod ipse illaturus erit. ne navigato citra Calycadnum neu Sarpedonium promunturia, extra quam si qua navis pecuniam in stipendium aut legatos aut obsides portabit. milites mercede conducendi ex iis gentibus, quae sub ditione populi Romani sunt, Antiocho regi ius ne esto, ne voluntarios quidem recipiendi. Rhodiorum sociorumve quae aedes aedificiaque intra fines regni Antiochi sunt, quo iure ante bellum fuerunt, eo Rhodiorum sociorumve sunt; si quae pecuniae debentur, earum exactio esto; si quid ablatum est, id conquirendi cognoscendi repetendique item ius esto. si quas urbes, quas tradi oportet, ii tenent, quibus Antiochus dedit, et ex iis praesidia deducito, utique recte tradantur, curato. argenti probi talenta Attica duodecim milia dato intra duodecim annos pensionibus aequis—talentum ne minus pondo octoginta Romanis ponderibus pendat—et tritici quingenta quadraginta milia modium. Eumeni regi talenta trecenta quinquaginta intra quinquennium dato, et pro frumento, quod aestimatione fit, talenta centum viginti septem. obsides Romanis viginti dato et triennio mutato, ne minores octonum denum annorum neu maiores quinum quadragenum. si qui sociorum populi Romani ultro bellum inferent Antiocho, vim vi arcendi ius esto, dum ne quam urbem aut belli iure teneat aut in amicitiam accipiat. controversias inter se iure ac iudicio disceptanto, aut, si utrisque placebit, bello.’ de Hannibale Poeno et Aetolo Thoante et Mnasilocho Acarnane et Chalcidensibus Eubulida et Philone dedendis in hoc quoque foedere adscriptum est, et ut, si quid postea addi demi mutarive placuisset, ut id salvo foedere fieret. (“U skladu sa odlukom deset povjerenika ugovor s Antiohom / III. op. S. M./ skiciran je ovim riječima: ‘Postojat će prijateljstvo između kralja Antioha /III. op. S. M./ i rimskog naroda pod tim uvjetima: Kralj neće dopustiti nijednoj vojsci koja namjerava da povede rat sa rimskim narodom ili njegovim saveznicima da prođe kroz teritoriju njegovog kraljevstva ili njegovih saveznika, i on ih neće pomagati žitom ili nekom drugim oblikom pomoći.

Rimljani i njihovi saveznici će garantirati isto Antiohu /III op. S. M./ i onima koji su pod njegovom kontrolom. Antioh /III op. S. M./ neće imati pravo da povede rat protiv onih naroda koji naseljavanju otoke niti da pređe u Evropu. On /Antioh III., ustvari se misli na njegovu vlast, upravu i vojsku op. S. M./ će se povući iz gradova, sela i uporišta sa ove strane planine Taurus sve do rijeke Halis i iz doline sve do rubova Taurusa gdje se spušta u Likaoniju. On /Antioh III., ustvari se misli na njegovu vojsku op. S. M./ neće iz ovih gradova, zemalja i utvrda, iz kojih se povlači, odnijeti ništa izuzev sopstvenog oružja. Ako on /Antioh III. ili neko od njegovih podređenih op. S. M./ ukloni bilo šta, on će uredno vratiti to na mjesto u kojem svaki predmet pripada. On /misli se na njegovo kraljevstvo op. S. M./ neće kriti nijednog ni vojnika ni bilo koju drugu ličnost iz /Atalidskog, pergamskog op. S. M./ kraljevstva Eumena. Ako su neki građani ovih gradova koji su odvojeni od njegovog /Eumenovog op. S. M./ kraljevstva sa kraljem Antiohom i unutar granica njegovog kraljevstva, oni se svi moraju vratiti u Apameju prije određenog datuma. Ako je neka osoba iz kraljevstva Antioha /III. op. S. M./ sa Rimljanima ili njihovim saveznicima, ona ima pravo da ode ili da ostane. Robovi, bilo da su bjegunci ili zarobljenici, i bilo koji slobodnjak, bilo da su zarobljenici ili dezertteri, on /Antioh III. op. S. M./ će predati Rimljanima i njihovim saveznicima. On će predati sve svoje slonove i neće ih više stjecati. On će, također, predati svoje ratne brodove i njihovu opremu, i on neće imati više nego deset brodova, niti više nego deset trgovačkih plovila, niti će ijedan od ovih /brodova op. S. M./ imati više nego 30 vesala, niti će on imati ratni brod u kojem bi on sam mogao biti napadač. On /misli se na seleuskidsku mornaricu op. S. M./ neće ploviti iza rtova Kalikadnus i sarpedon, izuzev ako brod ne nosi isplatu danka ili poslanike ili taoce. Kralju Antiohu neće biti dozvoljeno da unajmljuje vojnike iz onih naroda koji su pod kontrolom rimskoga naroda niti čak da primi dobrovoljce odatle. Ako Rođani i njihovi saveznici posjeduju neke kuće ili zgrade unutar granica Antiohovog kraljevstva, one će pripadati Rođanima ili njihovim saveznicima na istoj osnovi kao prije rata. Ako je neki novac dužan, pravo da se ono prikupi će postojati. Ako bilo što bude odneseno, postojati će pravo da se ono traži, nađe i povrati. Ako su neki gradovi koji bi trebali biti predani, držani od osoba kojima ih je Antioh povjerio, on će povući svoje garnizone iz njih i vidjet će se da su oni propisno predati. On /seleukidski kralj Antioh III op. S. M./ platit će 12 000 atičkih talenata provjerenog /u smislu izvrsnog, najboljeg op. S. M./ srebra u jednakim ratama, pod uvjetom da talenat neće težiti manje nego 80 rimskih libri, i 540 000 modija žita. On /Antioh III op. S. M./ isplatit će kralj Eumenu 350 talenata u roku od pet godina, i u zamjenu za žito, na, po njegovoj vlastitoj

procjeni, 127 talenata. On će dati Rimljanima 20 talaca i mijenjat će ih svake tri godine, pod uvjetom da niko od njih ne bude mlađi od 18, niti stariji od 45 godina. Ako neki od saveznika Rimljana, a da nije izazvan, pokrene rat na Antioha, on će imati pravo da se suprotstavi sa svojim snagama, pod uvjetom da on neće niti držati neki grad po pravilima rata niti će primiti neki u savezništvo. Oni će riješiti sporove između sebe zakonom i legalnim formulama, ili ako obje države žele, ratom. Što se tiče predaje Hanibala Kartaginjanina, Toasa Etolca i Mnasiloha Akarnjanca i Eubulida i Filona Halkidanina, postojala je, također, klauzula u ovom ugovoru, i druga /klauzula op. S. M./ da ako bi u budućnosti bilo poželjno da se doda, oduzme ili izmijeni, da bi se moglo izmijeniti bez poništavanja ugovora.”)

Livije, XXXVIII, 55: Ser. Sulpicio deinde referente, quem rogatione Petillia quaerere uellent, Q. Terentium Culleonem patres iusserunt. Ad hunc praetorem, adeo amicum Corneliae familiae, ut, qui Romae mortuum elatumque P. Scipionem—est enim ea quoque fama—tradunt, pilleatum, sicut in triumpho ierat, in funere quoque ante lectum isse memoriae prodiderint, et ad Portam Capenam mulsum prosecutis funus dedisse, quod ab eo inter alios captiuos in Africa ex hostibus receptus esset, aut adeo inimicum eundem, ut propter insignem simultatem ab ea factione, quae aduersa Scipionibus erat, delectus sit potissimum ad quaestionem exercendam—; ceterum ad hunc nimis aequum aut iniquum praetorem reus extemplo factus L. Scipio. Simul et delata et recepta nomina legatorum eius, A. Et L. Hostiliorum Catonum, et C. Furii Aculeonis quaestoris et, ut omnia contacta societate peculatus uiderentur, scribae quoque duo et accensus. L. Hostilius et scribae et accensus, priusquam de Scipione iudicium fieret, absoluti sunt, Scipio et A. Hostilius legatus et C. Furius damnati: quo commodior pax Antiocho daretur, Scipionem sex milia pondo auri, quadringenta octoginta argenti plus accepsisse, quam in aerarium retulerit, A. Hostilium octoginta pondo auri, argenti quadringenta tria, Furium quaestorem auri pondo centum triginta, argenti ducenta. Has ego summas auri et argenti relatas apud Antiatem inueni. In L. Scipione malim equidem librarium mendum quam mendacium scriptoris esse in summa auri atque argenti; similis enim ueri est argenti quam auri maius pondus fuisse, et potius quadragiens quam ducentiens quadragiens litem aestimatam, eo magis, quod tantae summae rationem etiam ab ipso P. Scipione requisitam esse in senatu tradunt, librumque rationis eius cum Lucium fratrem adferre iussisset, inspectante senatu suis ipsum manibus concerpsisse indignantem, quod, cum bis milliis in aerarium intulisset, quadragiens ratio ab se posceretur. Ab eadem fiducia animi, cum quaestores pecuniam ex aerario contra legem promere non auderent, poposcisse clauis et se aperturum aerarium dixisse, qui, ut clauderetur, effecisset. (“/Gradski pretor op. S. M./ Servije

Sulpicije je zatim konsultirao Senat ko bi trebao da provede istragu /vezano za pitanje novca koji je bio zaplijenjen, konfisciran, oduzet, iznuđen ili dobiven od Antioha III i njegovih podanika u toku sirijskog rata koji su vodili braća Lucije Kornelije Scipion i Publije Kornelije Afrikanac Stariji op. S. M./, i oni su odredili Kvinta Terencija Kulea. Ima nekih pisaca koji tvrde da je ovaj pretor bio tako povezan sa familijom Kornelija da je na sahrani /Afrikanca Starijeg op. S. M./ – oni kažu da je on umro i bio sahranjen u Rimu³⁵ – on prethodio posmrtnim nosilima /na kojima je kao nošen Afrikanac Stariji op. S. M./, noseći kapu slobode /na glavi, simbol oslobođenja od ropstva /op. S. M./, baš kao da je marširao u trijumfalnoj procesiji, i na Porta Kapena on je dijelio vino zaslađeno medom onima koji su slijedili tijelo, zato što je među ostalim zarobljenicima u Africi, on bio oslobođen od Scipiona. Po drugom izvještaju, on je bio neprijateljski nastrojen prema familiji, i da je znajući ovo, stranka koja je bila protivna Scipionima, izabrala njega kao onoga koji će sprovesti istragu. Kako god je moglo biti, to je pred ovim pretorom, bez obzira na to da li je bio pristrasan ili protiv optuženog, da je Lucije Scipion odmah stavljen na suđenje. Imena njemu potčinjenih zapovjednika /u sirijskom ratu op. S. M./, Aula i Lucija Hostilija Katona, također su predana pretoru, i otvorena od njega, kao i ono od kvestora Gaja Furija Akuleja. I da se čini da je cijeli njegov štab povezan sa pronevjerom, uključeni su također i njegovi sekretari i njegov posilni. Lucije Hostilije, sekretari i posilni bili su optuženi prije nego što je Scipionov slučaj bio saslušan. On, zajedno sa Aulom Hostilijem i Gajem Furijem, proglašen je krivim. /Lucije op. S. M./ Scipion da je primio 6000 funti zlata i 480 srebra više i iznad nego što je on unio u /javni, državni op. S. M./ trezor. Hostilije je bio osuđen jer je slično pronevjerio 80 funti zlata i 403 srebra. Kvestor je bio proglašen krivim jer je primio 130 funti zlata i 200 srebra. Ovo su iznosi koje sam ja našao kod Ancija /*Valerius Antias*, raniji rimski historičar op. S. M./ U slučaju Lucija Scipiona, ja bih preferirao da smatram ove iznose kao grešku prepisivača, nego kao pogrešan navod autora, jer je iznos srebra bio najvjerojatnije veći nego onaj od zlata, i novčana kazna je vjerojatnije fiksirana na 400 000, nego na 2 400 000 sestercija, posebno jer se tvrdi da je to bila suma za koju se zahtijevalo od Publija Scipiona da je objavi u Senatu. Također je zabilježeno da kada je on rekao svome bratu Luciju da donese svoje knjigovodstvene knjige, da ih je on izderao sa svojim sopstvenim rukama dok je Senat to promatrao, i ogorčeno je protestirao protiv toga što se tražio izvještaj o 400 000 sestercija koji je bio zahtijevan od njega nakon što je on donio u /javni,

³⁵ Druga verzija, a koju donose druga vrela i koja je izgleda vjerojatnija, govori da je Publije Kornelije Scipion Afrikanac Stariji umro u Liternumu i da je oporučno zahtijevao da ne bude sahranjen u Rimu nego u ovom gradu. O svim nedoumicama, kontroverzama i dvosmislenosti koje su još u ranom principatu vladale vezano za posljednje godine života Afrikanca Starijeg (posebno za tužbe i sudske procese vezane za njega i brata, te njegovu smrt, sahranu i grob) v. *Liv.* XXXVIII, 56.

državni trezor op. S. M./ 2 000 000 sestercija. Nadalje se tvrdilo da je on pokazao isto samopouzdanje u zahtijevanju ključeva trezora, kada se kvestori nisu usudili da iznesu novac protivno zakonu, i izjavljujući da je zbog njega to bilo zatvoreno, tako da će ga on i otvoriti.³⁶)

Livije, XLI, 7: *triumphi deinde ex Hispania duo continui acti. prior Sempronius Gracchus de Celtiberis sociisque eorum, postero die L. Postumius de Lusitanis aliisque eiusdem regionis Hispanis triumphavit. quadraginta milia pondo argenti [Ti.] Gracchus transtulit, viginti milia Albinus. militibus denarios quinos uicenos, duplex centurioni, triplex equiti ambo diuiserunt; sociis tantumdem quantum Romanis.* (“Dva trijumfa nad Španijom bila su slavljena jedan za drugim. Prvi je bio onaj od /Tiberija op. S. M./ Sempronija Grakha /oca istoimenog čuvenog plebejskog tribuna iz 133. god. pr. n. e./, koji je trijumfirao nad Keltiberima i njihovim saveznicima, a sljedeći dan je Lucije Postumije /Albin op. S.M./ trijumfirao nad Luzitancima i drugim Špancima u tome području. Grakh je nosio u povorki 40 000 libri srebra, a Albin 20 000. Obojica su podijelili kao poklone 24 denara svakome pješadincu, duplu tu sumu centurionima, a tri puta tu sumu konjanicima. Saveznicima su dijelili pod istim uvjetima kao i Rimljanima.”)

Livije, XLI, 28, 6–9: *comitiis perfectis Ap. Claudius Cento ex Celtiberis ovans cum in urbem iniret, decem milia pondo argenti, quinque milia auri in aerarium tulit. flamen Dialis inauguratus est Cn. Cornelius. eodem anno tabula in aede Matris Matutae cum indice hoc posita est: “Ti. Semproni Gracchi consulis imperio auspicioque legio exercitusque populi Romani Sardiniam subegit. in ea provincia hostium caesa aut capta supra octoginta milia. re publica felicissime gesta atque liberatis sociis, vectigalibus restitutis exercitum salvum atque incolumem plenissimum praeda domum reportavit; iterum triumphans in urbem Romam redit. cuius rei ergo hanc tabulam donum Iovi dedit.” Sardiniae insulae forma erat, atque in ea simulacra pugnarum picta.* (“Kada su izbori /za konzule za narednu 174. god. pr. n. e. op. S. M./ bili gotovi, Apije Klaudije Cento proslavio je svoju pobjedu nad Keltiberima, ulazeći u Grad u ovaciji, i donio je u /državni op. S. M./ trezor 10 000 funti srebra i 5000 funti zlata. Gnej Kornelij bio je inauguriran kao flamen *Dialis*. Za vrijeme /ove op. S. M./ godine, u hram Majke Matute postavljena je ploča sa ovim tekstom: ‘Pod auspicijama i komandom konzula Tiberija Sempronija Grakha, legije rimske vojske su potčinile Sardiniju. U ovoj provinciji je 80 000 domorodaca bilo ili ubijeno ili zarobljeno. On je bio veoma sretan u upravi. Oslobodio je saveznike Rima. Obnovio je prihode i doveo armiju sigurno kući

³⁶ Sudeći po *Liv.* XXXVIII, 60 i *Cass. Dio* fr. knjige XIX, 63. i optužba za pronevjeru i osuda Lucija Kornelija Scipiona bili su, ustvari, iskonstruisani i montirani od strane političkih protivnika njega i njegovog brata. Prilikom konfisciranja imovine Lucija Kornelija Azijatika ispostavilo se da se sastojala samo od nasljedstva.

opterećen golemim plijenom. Drugi put je on ušao u Rim u trijumfu. Zbog toga je on dao ovu ploču kao dar Jupiteru.' /Ploča op. S. M./ imala je oblik otoka Sardinije sa nacrtanim predstavama bitaka.”)

Perioha XLI knjige Livijevog djela: *Censa sunt civium capita CCLVIII milia CCXCIII* (“Cenzori su izveli *lustrum*; 258 294 građana je registrirano.”)

Livije, XLII, 10, 1–2: *eo anno lustrum conditum est; censores erant Q. Fulvius Flaccus A. Postumius Albinus; Postumius condidit. censa sunt civium Romanorum capita ducenta sexaginta novem milia et quindecim, minor aliquanto numerus, quia L. Postumius consul pro contione edixerat, qui socium Latini nominis ex edicto C. Claudii consulis redire in civitates suas debuissent, ne quis eorum Romae, et omnes in suis civitatibus censerentur.* (“Ove godine je zaključen *lustrum*. Cenzori su bili Kvit Fulvije Flak i Aul Postumije Albin. Postumije je zaključio *lustrum*. Broj rimskih građana pokazan u cenzusu je bio 269 015, nešto manji broj nego u prethodnom /cenzusu op. S. M./. Ovo je bilo zato što je konzul Lucije Postumije proglasio pred skupštinom da latinski saveznici³⁷ koji su bili dužni prema ediktu konzula Gaja Klaudija da se vrate u svoje gradove, nijedan ne bi trebao da bude popisano u Rimu, nego u svojim gradovima.”). Ali po Periohi XLII knjige Livijevog djela: *Lustrum a censoribus conditum est. Censa sunt civium capita CCLXVII milia CCXXXI.* (“Cenzori su izveli *lustrum*; 267 231 građana je bilo registrirano.”)

Perioha XLV knjige Livijevog djela: *Lustrum a censoribus conditum est. Censa sunt civium capita CCCXII milia DCCCV.* (“Cenzori su proveli *lustrum*; 312 805 građana je popisano.”)

Perioha XLVI knjige Livijevog djela: *Lustrum a censoribus conditum est. Censa sunt civium capita CCCXXXVII milia XXII.* (“Cenzori su proveli *lustrum*; 337 022 građana je bilo popisano.”)

Perioha XLVII knjige Livijevog djela: *Lustrum a censoribus conditum est. Censa sunt civium capita CCCXVIII milia CCCXVI.* (“Cenzori su izveli *lustrum*; 328 316 građana je popisano.”)

Perioha XLVIII. knjige Livijevog djela: *Lustrum a censoribus conditum est. Censa sunt civium capita CCCXXIII milia.* (“Cenzori su izvršili *lustrum*; 324 000 građana je bilo evidentirano.”)

Perioha LIV knjige Livijevog djela: *Lustrum a censoribus conditum est. Censa sunt civium capita CCCXXVIII milia CCCXLII.* (“Cenzori su zaključili *lustrum*; 328 442 građana je bilo evidentirano.”)

³⁷ Ukoliko je osoba sa latinskim pravom, prije preseljenja u latinsku koloniju bila nosilac rimskoga građanstva, automatski ga je ponovo sticala činom dolaska na *ager Romanus*, tj. teritoriju koja je neposredno pripadala Republici. Mesihović, 2015: 278.

Perioha LV knjige Livijevog djela: *P. Cornelio Nasica, cui cognomen Serapion fuit ab inridente Curiatio trib. pleb. impositum, et Dec. Iunio Bruto coss. dilectum habentibus in conspectu tironum res saluberrimi exempli facta est: nam C. Matienius accusatus est apud tribunos pl., quod exercitum ex Hispania deseruisset, damnatusque sub furca diu uirgis caesus est et sestertio nummo veniit. Tribuni pleb. quia non inpetrarent ut sibi denos quos uellent milites eximere liceret, consules in carcerem duci iusserunt.* (“Kada su konzuli Publije Kornelije Nasika (čiji nadimak Serapion je bio kreiran od bez poštovanja plebejskog tribuna Kurijatija³⁸) i Decim Junije Brut provodili novačenje, nešto se desilo ispred regruta što je služilo kao primjer. Gaj Matijen je bio optužen pred tribunima jer je dezertirao iz hispanske armije /misli se na rimsko – italske trupe u Hispaniji op. S.M./ i bio, nakon što je bio osuđen, poslan pod jaram, bičevan i prodan /u ropstvo op. S.M./.³⁹ Zato što nije bilo dozvoljeno /plebejskim op. S.M./ da izaberu deset ljudi koji bi bili oslobođeni vojne službe, oni /plebejski tribune op. S.M./ su naredili da se konzuli uhapsu.”)⁴⁰

Perioha LVI knjige Livijevog djela: *Lustrum a censoribus conditum est. Censa sunt civium capita CCCXVII milia DCCCCXXXIII.* (“Cenzori su zaključili *lustrum*; 317 933 građana je bilo evidentirano.”)

Perioha LIX knjige Livijevog djela: *Q. Pompeius Q. Metellus, tunc primum uterque ex plebe facti censores, lustrum condiderunt. Censa sunt civium capita CCCXVIII milia DCCCCXXXIII praeter pupillos, pupillas et viduas.* (“Prva dvojica plebejskih cenzora: Kvint Pompej i Kvintije Metel proveli su *lustrum*; 318 823 građana su popisana. Štićenici i udovice nisu uključeni.”)

Perioha LX knjige Livijevog djela: *Lustrum a censoribus conditum est. Censa sunt civium capita CCCXCIII milia DCCXXXVI.* (“Cenzori su zaključili *lustrum*; 394 736 građana je bilo evidentirano.”)

Velej Paterkul, II, I, 1–2: *Potentiae Romanorum prior Scipio viam aperuerat, luxuriae posterior aperuit: quippe remoto Carthaginis metu sublataque imperii aemula non gradu, sed praecipiti cursu a virtute descitum, ad vitia transcursum; vetus disciplina deserta, nova inducta; in somnum a vigiliis, ab armis ad voluptates, a negotiis in otium conversa civitas. Tum Scipio Nasica in Capitolio porticus, tum, quas praediximus, Metellus, tum in circo Cn. Octavius multo amo-*

³⁸ Gaj Kurijatije je namjerno Nasiki dao nadimak Serapion, po kojem je ovaj ostao zapamćen u historiji, zato što je Nasika sličio izvjesnom robu. O tome v. i Val. Max. IX, 14, 3 i Plin. NH. VII, 54.

³⁹ Vrlo sažeti opis kažnjavanja Matijena se nalazi i u *Liv. Ep. Ox. (T. Livi Periocharum Fragmenta Oxyrhynchi Reperta)*, 55.

⁴⁰ Vrlo sažeti opis događaja sa hapšenjem konzula se nalazi i u *Liv. Ep. Ox. (T. Livi Periocharum Fragmenta Oxyrhynchi Reperta)*, 55.

enissimam moliti sunt, publicamque magnificentiam secuta privata luxuria est. ("Rimskoj je moći put otvorio stariji Scipion /Publije Kornelije Scipion Afrikanac Stariji op. S. M./, a raskoši mlađi /Scipion Emilijan op. S. M./ jer, nakon što je otklonjen strah od Kartagine i uništena suparnica Republici, odstupilo se od vrline i poletjelo ka manama ne korakom, nego vratolomnim trkom. Napušten je stari, a uveden novi nauk. Država se od bdijenja okrenula snu, od oružja nasladi, od poslova dokolici. Tada je Scipion Nazika /Publije Kornelije Scipion Nazika Korkul op. S. M./ na Kapitolu sagrađio trijemove, Metel sagrađio već spomenute, Gnej Oktavije podigao u Cirkusu vrlo zgodan trijem, a javnu je veličanstvenost slijedila privatna raskoš.")

Velej Paterkul, I, IX, 6: *Quam sit adsidua eminentis fortunae comes invidia altissimisque adhaereat, etiam hoc colligi potest, quod cum Anicii Octaviiue triumphum nemo interpellaret, fuere, qui Pauli impedire obniterentur. Cuius tantum priores excessit vel magnitudine regis Persei vel specie simulacrorum vel modo pecuniae, ut bis miliens centiens sestertium aerario intulerit is, et omnium ante actorum comparationem amplitudine vicerit.* ("Kako je zavist upoma pratiteljica istaknute sreće i kako se lijepi uz najuzvišenije, može se zaključiti po tomu što je bilo onih koji su se trudili spriječiti Paulov trijumf, iako nitko nije prigovarao Anicijevu⁴¹ i Oktavijevu⁴² trijumfu. A njegov je tako nadvisio prijašnje, što veličanstvenošću kralja Perzeja, što sjajem kipova, što količinom novca, da je u državnu blagajnu unio dvjesta miliona sestercija⁴³ te veličinom nadmašio svaku usporedbu sa svim prijašnjim junačkim djelima.")

Velej Paterkul, II, VI: *Decem deinde interpositis annis, qui Ti. Gracchum, idem Gaium fratrem eius occupavit furor, tam virtutibus eius omnibus quam huie errori similem, ingenio etiam eloquentiaque longe praestantiorum. Qui cum summa quiete animi civitatis princeps esse posset, vel vindieandae fraternae mortis gratia vel praemuniendae regalis potentiae eiusdem exempli tribunatum ingressus, longe maiora et acriora petens dabat civitatem omnibus Italieis, extendebat eam paene usque Alpis, dividebat agros, vetabat quem quam civem plus quingentis iugeribus habere, quod aliquando lege Licinia cautum erat, nova constituebat portoria, novis coloniis replebat provincias, iudicia a senatu transferebat*

⁴¹ *Lucius Anicius Gallus*, pretor 168. god. pr. n. e. O njemu v. Smith W., 1849: II, 224; PWRE, 1894, I. 1–2, col. 2197–2198.

⁴² *Gnaeus Octavius*, konzul *ordinarius* za 165. god. pr. n. e. O njemu v. Smith W., 1849: III, 6; PWRE, 1937, XVII. 2, col. 1810–1814.

⁴³ Sestercij/*sestertius* (od *semis tertius* u značenju 2 ½) jeste rimski srebreni novčić vrijedan 2 ½ bakrenih asa. Jedan srebreni denar/*denarius* (*deni* = „sadržava deset”) iznosio je 4 sestercija ili 10 asa, a srebreni *quinarius* 2 sestercija ili 5 asa. Oko 141/140. god. pr. n. e. denar je redefiniran i od tada je vrijedio 16 asa (kako bi se bolje reflektirao pad težine asa), što je onda automatski značilo da je sestercij vrijedio 4 asa, a *quinarius* 8 asa.

ad equites, frumentum plebi dari instituerat; nihil immotum, nihil tranquillum, nihil quietum, nihil denique in eodem statu relinquebat; quin alterum etiam continuavit tribunatum. ("Potom je, nakon deset godina, ista ona mahnitost koja je bila zahvatila Tiberija Grakha obuzela i Gaja, njegova brata, koji mu je bio sličan po svim vrlinama, a i po ovoj zabludi, no umom ga je i rječitošću daleko nadvisivao. Premda je zbog mirnoće svoga duha mogao postati prvakom Republike, on je, radi osvete bratove smrti ili radi učvršćenja kraljevske moći, po istome uzoru započeo /plebejski op. S. M./ tribunat. Njegovi su ciljevi bili daleko krupniji i opasniji. Počeo je davati građanstvo svim Italicima i širiti ga gotovo sve do Alpa, dijeliti zemlju, zabranjivati da bilo koji građanin ima više od pet stotina jugera, što je nekoć bilo uglavljeno Licinijevim zakonom, uspostavljati nove uvoznine, novim naseljenicima popunjavati provincije, prenositi sudove sa senata na vitezove, a ustanovio je i da se puku daje žito. Ništa nije ostavljao netaknuto, ništa mirno, ništa spokojno, ništa, napokon, u istome stanju. Naprotiv, nastavio je i drugi /plebejski op. S. M./ tribunat."⁴⁴)

Velej Paterkul, II, 26, 2: *Ne quid usquam malis publicis deesset, in qua civitate semper virtutibus certatum erat, certabatur sceleribus, optimusque sibi videbatur, qui fuerat pessimus.* ("Da bi javne nevolje bile potpune, u Gradu u kojem se uvijek vodila borba vrlinama, sad se nadmetalo zločinima, te se onaj koji je bio najgori sam sebi činio najboljim.")

Valerije Maksim II, 4, 4: *Nunc causam instituendorum ludorum ab origine sua repetam. C. Sulpicio Petico C. Licinio Stolone consulibus intoleranda vis ortae pestilentiae civitatem nostram a bellicis operibus revocatam domestici atque intestini mali cura afflixerat, iamque plus in exquisito et novo cultu religionis quam in ullo humano consilio positum opis videbatur. itaque placandi caelestis numinis gratia compositis carminibus vacuas aures praebeuit, ad id tempus circensi spectaculo contenta, quod primus Romulus raptis virginibus Sabinis Consualium nomine celebravit.* ("Sada dopustite mi da se prisjetim od početka razloga zašto su igre bile ustanovljene. U konzulatu Gaja Sulpicija Petika i Gaja Licinija Stola, kuga je izbila sa nepodnošljivom žestinom, odvrćajući našu zajednicu od vojnih aktivnosti i lomeći ga sa brigom za unutarnje zločine. I sada izgleda da je veća pomoć bila nađena u pažljivo izabranoj novoj religijskoj praksi nego u bilo kojem ljudskom uređaju. Tako su oni, koji su dosad bili zadovoljni sa igrama prvi put

⁴⁴ Velej Paterkul, koji se inače veoma negativno odnosi prema djelatnosti braće Grakh, uopće ne spominje agrarnu krizu niti ijednu njenu posljedicu. I ovo je još jedan dodatak zaključku da je Velej Paterkul bio loš i površan historičar, koji uopće nije razumijevao uzročno-posljedičnu vezu, niti značenje ekonomskih odnosa po opći razvitak. Njegov fokus pažnje, pa samim tim i objašnjenja povoda dešavanja, koncentrirani su na ličnosti i njihove osobne djelatnosti, ambicije i naravi.

postavljenim od Romula pod imenom *Consualia* nakon otmice Sabinjanki, sada pozajmljuju prazne uši poemama sastavljenim da stišaju nebeske moći.”)

Valerije Maksim, III, 7, 3: *In quamcumque memorabilium partem exemplorum convertor, velim nolimve, in cognomine Scipionum haeream necesse est: qui enim licet hoc loci Nasicam praeterire, fidentis animi dicti[que]⁸⁴ clarissimum auctorem? annonae caritate increbrescente C. Curiatius tribunus plebis productos in contionem consules compellebat ut de frumento emendo atque <ad>⁸⁵negotium explicandum mittendis legatis in curia referrent. cuius instituti minime utilis interpellandi gratia Nasica contrariam actionem ordiri coepit. obstrepente deinde plebe ‘tacete, quaeso, Quirites,’ inquit: ‘plus ego enim quam vos quid rei publicae expediat intellego.’ qua voce audita omnes pleno venerationis silentio maiorem auctoritatis eius quam suorum alimentorum respectum egerunt.* (“Bilo kojem dijelu nezaboravnih primjera ja se okrenem, svidalo mi se to ili ne, moram “ubosti” u prezime Scipion. Kako to u ovom momentu mogu proći preko Nasike /Serapiona op. S.M./, čuvenog autora kazivanja koja su izražavala njegov samopouzdan duh. Cijena žita je rasla i plebejski tribun Gaj Kurijatije je doveo konzule pred narod i pozvao ih da podnesu prijedlog u Senatu oko kupovine žita i pošalju izaslanike kako bi dogovorili stvar. Nasika je počeo da govori suprotno, kako bi onemogućio ovu vrlo neumjerenu akciju. Zatim, kada je narod uzvikivao u znak prosvjeda, on je rekao: “Budite tihi, građani, molim vas. Razumijem bolje nego vi šta je za javno dobro.” Kada su čuli ovo, svi su sa poštovanjem zašutili, dajući veće poštovanje njegovom autoritetu nego sopstvenoj prehrani.”)

Valerije Maksim VIII, 6, 3: *C. vero Licinius Stolo, cuius beneficio plebi petendi consulatus potestas facta est, cum lege sanxisset ne quis amplius quingenta agri iugera possideret, ipse mille comparavit, <dis>simulandique criminis gratia dimidiam partem filio emancipavit. quam ob causam a M. Popillio Laenate accusatus, primus sua lege cecidit, ac docuit nihil aliud praecipi debere nisi quod prius quisque sibi imperaverat.* (“Gaj Licinije Stolo, zahvaljujući kome je plebejcima bilo dato pravo /kandidiranja op. S.M./ za konzulat, je postavio kroz zakon uvjet da niko ne bi trebao da zauzima više od 500 jugera /javne op. S.M./ zemlje. On sam je stekao 1000 /jugera javnog zemljišta op. S.M./, a da prekršaj prikrije on je polovinu preveo na svoga sina. Zbog toga je bio procesuiran od Marka Popilija Lenata i postao je prvi koji je kažnjen po sopstvenom zakonu. Lekcija da ništa ne bi trebalo prepisati drugima, što onaj koji propisuje nije prethodno primijenio na sebi.”)

Seneka, epistule, XIV, 89, 20–23: *Quousque fines possessionum propagabitis? Ager uni domino qui populum cepit angustus est? Quousque arationes vestras*

porrigetis, ne provinciarum quidem spatio contenti circumscribere praediorum modum? Inlustrum fluminum per privatum decursus est et amnes magni magnarumque gentium termini usque ad ostium a fonte vestri sunt. Hoc quoque parum est nisi latifundiis vestris maria cinxistis, nisi trans Hadriam et Ionium Aegaeumque vester vilicus regnat, nisi insulae, ducum domicilia magnorum, inter vilissima rerum numerantur. Quam vultis late possidete, sit fundus quod aliquando imperium vocabatur, facite vestrum quidquid potestis, dum plus sit alieni. 'Nunc vobiscum loquor quorum aequae spatiosae luxuria quam illorum avaritia diffunditur. Vobis dico: quousque nullus erit lacus cui non villarumstrarum fastigia immineant? nullum flumen cuius non ripas aedificia vestra praetexant? Ubicumque scatebunt aquarum calentium venae, ibi nova deversoria luxuriae excitabuntur. Ubicumque in aliquem sinum litus curvabitur, vos protinus fundamenta iacietis, nec contenti solo nisi quod manu feceritis, mare agetis introrsus. Omnibus licet locis tecta vestra resplendeant, aliubi inposita montibus in vastum terrarum marisque prospectum, aliubi ex plano in altitudinem montium educta, cum multa aedificaveritis, cum ingentia, tamen et singula corpora estis et parvula. Quid prosunt multa cubicula? in uno iacetis. Non est vestrum ubicumque non estis. 'Ad vos deinde transeo quorum profunda et insatiabilis gula hinc maria scrutatur, hinc terras, alia hamis, alia laqueis, alia retium variis generibus cum magno labore persequitur: nullis animalibus nisi ex fastidio pax est. Quantum [est] ex istis epulis [quae] per tot comparatis manus fesso voluptatibus ore libatis? quantum ex ista fera periculose capta dominus crudus ac nauseans gustat? quantum ex tot conchyliis tam longe advectis per istum stomachum inexplabilem labitur? Infelices, ecquid intellegitis maiorem vos famem habere quam ventrem?' Haec aliis dic, ut dum dicis audias ipse, scribe, ut dum scribis legas, omnia ad mores et ad sedandam rabiem adfectuum referens. Stude, non ut plus aliquid scias, sed ut melius. Vale. ("Dokle ćete proširivati granice svojih imanja? Zemljište je suviše tijesno za jednog gospodara, a na njemu je nekad bilo mjesto za cijeli jedan narod. Dokle ćete nastaviti sa svojim preoravanjima kad niste zadovoljni čak ni time da možete opisati granice samih provincija? Čuvene rijeke teku preko privatnog zemljišta u velike rijeke, granice velikih naroda i zemalja pripadaju vama od izvora pa sve do ušća. A i to je još malo kad svojim zemljištima okružujete more. Sa one strane Jadrana, Jonskog i Egejskog mora vi imate svoje zakupnike i upravitelje zemljišta. Velike najamne kuće koje inače služe kao stanovi velikih vojskovođa, vi smatrate nekim posjedom osrednje ili male vrijednosti. Imajte i posjedujte koliko god želite, neka vaše imanje bude onoliko koliko je nekada bilo čitavo kraljevstvo, načinite svojim što god možete, ali još uvek će tuđega biti više.'Sada razgovaram s vama, zato što su vaša

raskoš i vaše rasipništvo isto tako bezgranični kao što je lakomost onih prvih. Vama to govorim: ‘Zar neće više biti nijednoga jezera, a da se u njemu ne blistaju odsjaji sljemena vaših kuća? Neće biti ni rijeke, a da duž njenih obala ne stoje podignute vaše zgrade i vile? Gde god izvire topla voda, tamo će se podizati vaša prenoćišta i služiti će vašoj raskoši i pohotljivosti. Gde god se neka morska obala povila i stvorila zaliv, odmah ćete na tom mestu iskopati temelje za vaše zgrade i, kao da nigdje na drugom mjestu nema prostora za to, vi ćete ga sebi na taj način ponovo stvoriti i čak ćete i samo more potisnuti unatrag. Mada sa svih strana i svuda blješte vaše zgrade, negdje podignute na brdima, odakle se pruža beskrajan vidik na okolinu i na mora, a negdje u ravnici, samo visoke kao kakva planina: makar koliko takvih zgrada podigli, ipak svako od vas raspolaže samo jednim i to jednim sasvim sićušnim tijelom. Kakve koristi od tolikih spavaćih soba? Pa vi spavate samo u jednoj. Ono što sami ne upotrebljavate, to nije vaše.’ A sad, naposljetku, prelazim na vas, čija nezasita proždrljivost istražuje zemlje i mora i vreba udicama, zamkama i najraznovrsnijim mrežama i uz veliki napor životinje koje nemaju mira od vas, sve dok vam one ne dosade. A koliko malo vaša usta, otupjela od silnog uživanja, osjete na svim tim gozbama koje sprema toliki broj ruku! Kako malo okusi od divljači, uhvaćene uz velike opasnosti, gospodar lično, koji ima pokvaren stomak pa mu je tako svako jelo odvratno! Koliko ostriga donijetih iz velike daljine sklizne u vaš stomak, koji nikad ne zna koliko mu je dosta!’ Govori ovako drugima tako da, govoreći, čuješ i samoga sebe; piši, također, da pišući i sam pročitaš, obraćaj sve to na sopstvenu korist i svoje dobro kako bi postao bolji i kako bi mogao ugušiti divlje strasti. Trudi se ne da bi znao što više, već da bi to što znaš, znao bolje. Ostaj mi zdravo!”)

Seneka, epistule, XV, 90, 38–41: *Quid hominum illo genere felicius? In commune rerum natura fruebantur; sufficebat illa ut parens in tutelam omnium; haec erat publicarum opum segura possessio. Quidni ego illud locupletissimum mortalium genus dixerim in quo pauperem invenire non posses? Inrupit in res optime positas avaritia et, dum seducere aliquid cupit atque in suum vertere, omnia fecit aliena et in angustum se ex immenso redegit. Avaritia paupertatem intulit et multa concupiscendo omnia amisit. Licet itaque nunc conetur reparare quod perdidit, licet agros agris adiciat vicinum vel pretio pellens vel iniuria, licet in provinciarum spatium rura dilatet et possessionem vocet per sua longam peregrinationem: nulla nos finium propagatio eo reducet unde discessimus. Cum omnia fecerimus, multum habebimus: universum habebamus. Terra ipsa fertilior erat inlaborata et in usus populorum non diripientium larga. Quidquid natura protulerat, id non minus invenisse quam inventum monstrare alteri voluptas*

erat; nec ulli aut superesse poterat aut deesse: inter concordēs dividebatur. Nondum valentior inposuerat infirmiori manum, nondum avarus abscondendo quod sibi iaceret alium necessariis quoque excluserat: par erat alterius ac sui cura. Arma cessabant incruentaeque humano sanguine manus odium omne in feras verterant. Illi quos aliquod nemus densum a sole protexerat, qui adversus saevitiam hiemis aut imbris vili receptaculo tuti sub fronde vivebant, placidas transigebant sine suspirio noctes. Sollicitudo nos in nostra purpura versat et acerrimis excitat stimulis: at quam mollem somnum illis dura tellus dabit! ("I koji je ljudski rod bio srećniji od toga roda? Prirodu su uživali zajednički, a ova je bila kao majka i svega je imala u dovoljnoj mjeri za sve. Nikada neki posao nije bio sigurniji od tadašnjeg, koji je bio zajednički svima! Kako da ne spomenem ono najbogatije ljudsko pleme, gde ne bi mogao da nađeš siromaha? Ali u takav, na najbolji način sređeni život provalila je lakomost i ona je od svega načinila tuđi posjed i imanje, tako što je ovo ili ono počela da dijeli na sve strane i htjela ujedno da sve zadrži za sebe. Lakomost je stvorila siromaštvo i izgubila sve zato što je željela imati suviše. Makar se ona sada trudila da dobije natrag ono što je bila izgubila, makar da je pripajala jednu njivu drugoj i mada je susjeda tjerala s njegovoga imanja bilo novcem ili pak silom, makar svoje oblasti proširivala na čitave provincije i svojim nazivala tolika prostranstva koja bi čovjek jedva mogao pješke da pređe – uprkos svemu tome nikakvo proširivanje granica neće nas vratiti i dovesti tamo odakle smo došli. I kad budemo uradili sve, imat ćemo mnogo: a ne kada nam je pripadalo sve. Neobrađena zemlja je bila plodnija i široke ruke prema narodima koji nisu pljačkali. Nimalo manje nisu se radovali ljudi što su našli ono što je priroda bila stvorila, onako kao da su nešto pronašli, i to pokazali svome susjedu. Niko nije mogao posjedovati ni suviše premalo, jer su ljudi sve što su imali skromno dijelili između sebe. Jači još nije bio stavio ruku na slabijeg, lakom čovjek još nije krio od drugih ono što je za njega bilo bez koristi, a nije ni uzimao drugome što je ovom bilo potrebno. Svako je vodio računa o drugome kao o samome sebi. Oružje se odmaralo i ljudske ruke, neokaljane ljudskom krvlju, bile su opasne i neprijateljske samo divljim zvijerima. Oni ljudi koje je gusta šuma štitila od žarkog sunca, koji su bili zaštićeni od oštrog zime ili od kišnih oluja jednim krovom načinjenim od grana i lišća – svi ti ljudi provodili bi noći mirno, bez uzdisanja. Mi se preturamo na svojim ležajima prostrtim purpurom i brige nas svaki čas bude svojim ostrim strelicama: a kako su slatko oni spavali na goloj i tvrdoj zemlji!")

U svojim moralističko-filozofskim stavovima koje iznosi u pismu prijatelju Luciliju, Seneka iznosi i niz negativnih posljedica pohlepnog širenja latifundija, te načina (npr. prisvajanja zemljišta susjeda) na koji je dolazilo do njihovih širenja.

Plinije Stariji, *Naturalis historia*, XVIII, 7: *bina tunc iugera p. R. satis erant, nullique maiorem modum adtribuit, quo servorum paulo ante principis Neronis contento huius spatii viridiariis? piscinas iuvat maiores habere, gratumque, si non aliquem culinas.* (“U ovim ranim vremenima /misli se na Romulovo⁴⁵ kraljevanje op. S. M./, smatralo se da su dva jugera zemlje dovoljnim za građanina Rima, niko i nije imao više. Danas, od onih koji su do nedavno bili robovi princepsa Nerona, koliko njih bi bilo zadovoljno ukrasnom baštom te veličine? Oni sada zahtijevaju ribnjake veće od toga, i sretni smo ako ne žele kuhinje veće površine.”)

Plinije Stariji, *Naturalis historia*, XVIII, 9: *Iugum vocabatur, quod uno iugo boum in die exarari posset; actus, in quo boves agerentur cum aratro uno impeto iusto.... dona amplissima imperatorum ac fortium civium quantum quis uno die plurimum circumaravisset...* (“Komad zemlje koji je par volova, *iugum*, mogao da preore za dan zvao se jucer. Razdaljina na kojoj su volovi mogli da vuku plug u jednom tegljenju, bez zaustavljanja, razumne dužine /cc 35 metara op. S. M./ zvao se aktus... Najvelikodušniji poklon dodjeljivan zapovjednicima i hrabrim građanima bio je najveći komad zemlje koji je čovjek mogao da izore za dan.”)

Plinije Stariji, *Naturalis historia*, XVIII, 11: *atque, ut refert Cato, cum virum bonum laudantes bonum agricolam bonumque colonum dixissent, amplissime laudasse existimabantur. hinc et locupletes dicebant loci, hoc est agri, plenos. pecunia ipsa a pecore appellabatur. etiam nunc in tabulis censoriis pascua dicuntur omnia, ex quibus populus reditus habet, quia diu hoc solum vectigal fuerat. multitatio quoque non nisi ovium boumque inpendio dicebatur,* (“Katon /Stariji op. S. M./ nam kaže da je najveća nagrada pohvaliti čovjeka da je dobar ratar i da najbolje obrađuje zemlju. To je porijeklo riječi “bogat”, *locuples*, što dolazi od *loci plenus* “prostrana zemlja”. Naša riječ za novac, *pecunia*, izvedena je iz riječi za stoku, *pecus*. Čak i danas u cenzorovim izvještajima sav državni prihod naziva se “pašnjaci”, pošto je renta od pašnjaka zadugo bila jedini izvor javnih prihoda. Štaviše, globe su se računale tako da se daju samo ovce i bivoli.”)

Plinije Stariji, *Naturalis historia*, XVIII, 17-18: *nec e latifundiis singulorum contingebat arcentium vicinos, quippe etiam lege Stolonis Licini incluso modo quingentorum iugerum, et ipso sua lege damnato, cum substituta filii persona amplius possideret. luxuriantis iam rei p. fuit ista mensura. Mani quidem Curi post triumphos inmensumque terrarum adiectum imperio nota contio est: perniciosum intellegi civem, cui septem iugera non essent satis. haec autem mensura plebei post exactos reges adsignata est.* (“Niti je ova jeftinost /namirnica u rani-

⁴⁵ Romul je po tradiciji, koju prenosi Plinije Stariji (NH, XVIII, 6), ustanovio i arvalsko svećenstvo koje je brinulo o “poljima”, tj. obradivim površinama.

jim epohama rimske povijesti op. S. M./ poticala zbog široko rasprostranjenih posjeda /latifundija, kao u vrijeme kada je živio Plinije Stariji op. S. M./ pojedina /u tim ranijim epohama rimske povijesti op. S. M./ koji se neprestano šire po svojim susjedima, jer zbog zakona Licinija Stola, zemljišni posjed svakoga pojedinca bio je ograničen na 500 jugera. I on sam /Licinije op. S. M./ bio je osuđen po vlastitom zakonu jer je posjedovao više od toga limita, zamaskiravši to tako što je nagovorio svoga sina da mu posudi svoje ime /tj. pod njegovim imenom je koristio dio zemljišta koji je išao i iznad limita koji je on sam kao plebejski tribun predložio i proveo kroz proceduru. op. S. M./.⁴⁶ Takve su bile cijene robe u vrijeme kada je sreća Republike bila u naglom usponu. Također, riječi koje je izgovorio Manije Kurije /Dentat op. S. M./, nakon svojih trijumfa i dodavanja prostrane teritorije rimskom imperiju, veoma su poznate: ‘Mora se paziti kao na opasnoga građanina, na onoga kome sedam jugera zemlje nije dovoljno.’ Takva je bila veličina /sedam jugera op. S. M./ posjeda koja je bila dodjeljivana plebejcima nakon protjerivanja kraljeva.”)

Plinije Stariji, *Naturalis historia*, XVIII, 35: *Modum agri in primis servandum antiqui putavere, quippe ita censebant, satius esse minus serere et melius arare; qua in sententia et Vergilium fuisse video. verumque confitentibus latifundia perdidere Italiam, iam vero et provincias* (“Preci su bili mišljenja, da bi se, prije svega, umjerenosti trebalo pridržavati u opsegu posjeda. Njihova omiljena maksima bila je da bi trebalo da se sije manje, a žanje više. Tako je, također, vjerujem, bilo mišljenje koje je imao na umu Vergilije i zaista, ako bismo mi morali priznati istinu, to su bile latifundije /veleposjedi op. S. M./ koje su uništile Italiju, a uskoro će također i provincije.”)

Plinije Stariji, *Naturalis historia*, XXXIII, 56: *intulit et Aemilius Paulus Perseo rege victo e Macedonica praeda [MMM], a quo tempore populus Roma-*

⁴⁶ Livije (VII, 16) o ovome navodi sljedeće: *Eodem anno C. Licinius Stolo a M. Popilio Laenate sua lege decem milibus aeris est damnatus, quod mille iugerum agri cum filio possideret emancupandoque filium fraudem legi fecisset.* (“Iste godine /357. god. pr. n. e. op. S. M./ Licinije Stolo je za tužbu Marka Popilija Lenata, po ovom zakonu osuđen da plati 10 000 asa zato što je posjedovao 1000 jugera zemlje, zajedno sa sinom koga je oslobodio /emancipovao op. S. M./ očinske vlasti /*patria potestas* op. S. M./ da bi izigrao zakon /Licinija i Sekstija op. S. M./”). Sa emancipacijom sina, ovaj je formalno-pravno dobijao mogućnost da bude *pater familias* familije i čelnik novoga domaćinstva, pa samim tim i da odvojeno od svoga oca ima pravo na zasebni limit. Naravno, ovo je u ovom slučaju bilo osmišljeno kako bi se izigrao zakon koji je na prijedlog samoga Licinija Stola donesen. Zakonski je bilo dozvoljeno da emancipirani sin koristi zemljište do propisanog limita, jer bi bio odvojen od oca. Međutim, u ovom slučaju se prevara očitovala što je otac (Licinije) nastavio da koristi i uživa i zemljište svoga “emancipiranog” sina, kao da ga nije formalno-pravno “emancipirao”. Znači, iako se formalno odvojio od svoga oca, sin je praktično ostao u zajednici sa ocem, a sve to u cilju izigravanja zakona i povećavanja opsega korištenog zemljišta. Naravno, takva zloupotreba zakona je brzo otkrivena, spriječena i kažnjena. Zato što je pokušao da prevari Republiku i sopstveni zakon (koji još nosi i njegovo ime), Licinije Stolo je pravedno kažnjen vrlo visokom kaznom. Zanimljiva je ova priča o pokušaju Gaja Licinija da izigra sopstveni zakon, ali i stroga reakcija Republike.

nus tributum pendere desiit. (“Emilije Paul, također, nakon poraza kralja Perseja, u državni trezor unio je, od plijena zadobijenog u Makedoniji, 300 miliona sestercija i od ovoga vremena rimski narod je prestao plaćati tribut.”)

Plinije Stariji, *Naturalis historia*, XXXIII, 150: *Nec copia argenti tantum furit vita, sed valdius paene manipretiis, idque iam pridem, ut ignoscamus nobis. delphinos quinque milibus sestertium in libras emptos C. Gracchus habuit, L. vero Crassus orator duos scyphos Mentoris artificis manu caelatos HS C, confessus tamen est numquam iis uti propter verecundiam ausum. scimus eundem HS VI in singulas libras vasaempta habuisse. Asia primum devicta luxuriam misit in Italiam, siquidem L. Scipio in triumpho transtulit argenti caelati pondo mille et CCC et vasorum aureorum pondo MD [anno conditae urbis DLXV]. at eadem Asia donata multo etiam gravius adflixit mores, inutiliorque victoria illa hereditas Attalo rege mortuo fuit. tum enim haec emendi Romae in auctionibus regiis verecundia exempta est urbis anno DCXXII, mediis LVII annis erudita civitate amare etiam, non solum admirari, opulentiam externam, inmenso et Achaicae victoriae momento ad inpellendos mores, quae et ipsa in hoc intervallo anno urbis DCVIII parta signa et tabulas pictas invexit. ne quid deesset, pariter quoque luxuria nata est et Carthago sublata, ita congruentibus fatibus, ut et liberet amplecti vitia et liceret. petiere et dignationem hinc aliqui veterum.* (“Međutim, nije to samo zbog velikih količina posuda da postoji među ljudima toliki bijes, nego čak još više, ako je moguće zbog posuda pojedinih umjetnika. I to također, izvan našega sopstvenoga doba, ima dugu povijest. Gaj Grakh je posjedovao neke srebrne delfine, za koje je on platio 5000 sestercija po funti /težine op. S. M./. Orator Lucije Kras, platio je za dva pehara koje je izradio umjetnik Mentor 100 000 sestercija. Ali je on priznao da zbog velike sramote nikada se nije usudio da ih koristi, kao također da on ima i druge predmete u svome posjedu za koje je platio 6 000 sestercija po funti /težine op. S. M./. To je bilo osvajanje Azije /misli se na pobjedu u sirijskom ratu op. S. M./ koje je prvo uvelo luksuz u Italiji, tako mi saznajemo da je Lucije Scipion /brat Publija Kornelija Scipiona Afrikanca Starijeg op. S. M./ u svojoj trijumfalnoj procesiji izložio 1400 funti težine zarobljenog srebra, sa zlatnim predmetima, težine koja je iznosila 1500 funti. Ovo se desilo 565. godine od osnivanja Grada. Ali ono što je nanijelo još ozbiljniji udarac na rimski moral, bilo je zavještanje Azije /misli se na Pergamsko kraljevstvo op. S. M./ koje je kralj Atal /III op. S. M./ ostavio državi po njegovoj smrti, ostavština koja je po svojim posljedicama bila još nepovoljnija od pobjede /Lucija op. S. M./ Scipiona. Jer, ovom prilikom, sve skrupule su u potpunosti uklonjene, sa žudnjom koja je postojala u Rimu za kupnju na aukciji kraljevskih učinaka. Ovo se desilo 622. godine od osnivanja

Grada, narod je naučio, za vrijeme tih 57 godina, da se ne samo divi nego čak da žudi za raskoši stranih naroda. Ukusi rimskoga naroda su primili, također, veliki impuls sa osvajanjem Ahaje, koje, za vrijeme ovoga perioda, u 608. godini od osnivanja Grada, da ništa nije moglo nedostajati, uvelo statue i slike. Isto doba je, također, vidjelo rađanje luksuza, svjedočilo padu Kartagine, tako da je fatalnom slučajnošću rimski narod, u isto vrijeme, i zadobio ukus za poroke i dobio dozvolu za uživanje u njima.”)

Frontin, Strategemata, IV, 1, 20 : *P. Cornelio Nasica Decimo Iunio consulibus, qui exercitum deseruerant, damnati virgis caesi publice venierunt.* (“Za konzula Publija Kornelije Nasike i Decima Junija /Bruta op. S.M./ oni koji su dezertirali iz armije su bili osuđeni da budu javno bičevani a zatim da budu prodani u ropstvo”)

Kolumela, O stvarima poljoprivrede, I, praef. 3: *Nec post haec reor violentia caeli numerus ista, sed nostro potius accidere vitio, qui rem rusticam pessimo cuique servorum velut carnifici noxae dedimus, quam maiorum nostrorum optimus quisque et optime tractaverat.* (“Nadalje, ne vjerujem da takve nesreće padaju na nas zbog bijesa stihije, već zbog vlastite krivnje. Jer smo obrađivanje zemlje prepustili najgorim robovima, kao da smo je predali dželatima da je kazni, dok su se, međutim, najbolji ljudi među našim precima sami bavili njenim obrađivanjem, uz najveće staranje”).

Kolumela, O stvarima poljoprivrede, I, 3, 9–11: *Nec dubium quin minus reddat lusus ager non recte cultus, quam angustus eximie. Ideoque post reges exactos Liciniana illa septena iugera, quae plebi tribunus viritim diviserat, maiores quaestus antiquis rettulere, quam nunc nobis praebent amplissima veterata. Tanta quidem Curius Dentatus, quem paulo ante rettulimus, prospero ductu parta victoria, ob eximiam virtutem deferente populo praemii nomine quinquaginta soli iugera, supra consularem triumphalemque fortunam putavit satis esse; repudiatoque publico munere populari ac plebeia mensura contentus fuit. Mox etiam cum agrorum vastitatem victoriae nostrae et interneciones hostium fecissent, criminis tamen senatori fuit supra quinquaginta iugera possedissee, suaeque lege C. Licinius damnatus est, quod agri modum, quem in magistratu rogatione tribunicia promulgaverat, immodica possidendi libidine transcendisset; nec magis quia superbum videbatur tantum loci detinere, quam quia flagitiosum, quos hostis profugiendo desolasset agros, novo more civem Romanum supra vires patrimonii possidendo deserere.* (“I nema sumnje da veliki posjed, koji

nije odgovarajuće kultiviran, donosi manje nego mali /posjed op. S. M./koji je obrađivan sa značajnom brigom. Zbog ovoga, onih sedam jugera Licinija, koje je plebejski tribun dodijelio svakome nakon izgnanstva kraljeva, nagrađivalo je drevne pretke sa većim prihodom nego što nam daruju danas naši veoma prostrani posjedi. Takva veličina, zaista, bio je Manije Kurijs Dentat, koga smo spomenili nešto ranije, smatra se srećom većom nego onoga ko je bio konzul i nagrađen sa trijumfom, kada mu je nakon pobjede pod njegovim uspješnim vodstvom, narod darovao, u znak nagrade za njegovu neuobičajenu sposobnost, 50 jugera zemlje. I odbivši velikodušnost republike, on je bio zadovoljan dijelom koji je dodjeljivan i njegovim sugrađanima i običnom narodu. Kasnije, čak i kada su naše pobjede i uništenje neprijatelja doveli do pustih širokih pojaseva, još uvijek bilo nezakonito za senatora da ima više nego 50 jugera u svome posjedu. I Gaj Licinije je bio osuđen pod uvjetima sopstvenog zakona kada je sa neobuzdanom strašću za vlasništvom, on prekoračio limit držanja zemljišta koji je on sam zakonski postavio kada je bio /plebejski op. S. M./tribun. I to ne samo zato što je to bio znak arogancije da se zauzme posjed takve veličine nego prilično i iz razloga da je to izgledalo više skandaloznije za rimskog građanina, da šireći svoje vlasništvo, na nečuveni način, iznad dostatnosti svoga naslijeđa, da ostavi neobrađene one zemlje koje je neprijatelj napustio pobjegavši.”)

Plutarh, Usporedni životopisi, Numa Pompilije, 16: πρῶτον δὲ φασὶ καὶ Πίστεως καὶ Τέρμονος ἱερὸν ἰδρύσασθαι. καὶ τὴν μὲν Πίστιν ὄρκον ἀποδείξαι Ῥωμαίοις μέγιστον, ὃ χρώμενοι μέχρι νῦν διατελοῦσιν: ὁ δὲ Τέρμων ὄρος ἂν τις εἴη, καὶ θύουσιν αὐτῷ δημοσίᾳ καὶ ἰδίᾳ κατὰ τοὺς τῶν ἀγρῶν περιορισμούς, νῦν μὲν ἔμψυχα, τὸ παλαιὸν δὲ ἀναίμακτος ἦν ἡ θυσία, Νομᾶ φιλοσοφήσαντος ὡς χρὴ τὸν ὄριον θεὸν εἰρήνης φύλακα καὶ δικαιοσύνης μάρτυν ὄντα φόνου καθαρὸν εἶναι, δοκεῖ δὲ καὶ ὅλως οὗτος ὀρίσαι τὴν χώραν ὁ βασιλεὺς, Ῥωμύλου μὴ βουλευθέντος ἐξομολογήσασθαι τῷ μέτρῳ τοῦ οἰκείου τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ ἀλλοτρίου: δεσμὸν γάρ εἶναι τῆς δυνάμεως τὸν ὄρον, ἂν φυλάττηται, μὴ φυλαττόμενον δὲ τῆς ἀδικίας ἔλεγχον. οὐ μὴν οὐδὲ ἦν δαψιλῆς χώρα τῇ πόλει κατ’ ἀρχάς, ἀλλὰ τὴν πολλὴν αἰχμῇ προσεκτέησατο Ῥωμύλος: καὶ ταύτην πᾶσαν ὁ Νομᾶς διένειμε τοῖς ἀπόροις τῶν πολιτῶν, ὡς ἀνάγκην τῆς ἀδικίας ἀφαιρῶν τὴν ἀπορίαν, καὶ τρέπων ἐπὶ γεωργίαν τὸν δῆμον ἅμα τῇ χώρᾳ συνεξημερούμενον. οὐδὲν γάρ ἄλλο τῶν ἐπιτηδευμάτων οὕτως ἔρωτα δριμὺν εἰρήνης ἐργάζεται καὶ ταχὺν ὡς ὁ ἀπὸ γῆς βίος, ἐν ᾧ καὶ τῆς πολεμικῆς εὐτολμίας τὸ μὲν ὑπερμαχητικὸν τοῦ οἰκείου διαμένει καὶ πάρεστι, τὸ δὲ εἰς ἀδικίαν καὶ πλεονεξίαν ἀνειμένον ἐκκέκοπται. διὸ καὶ τὴν γεωργίαν

ὁ Νομάς οἷον εἰρήνης φίλτρον ἐμμίξας τοῖς πολίταις καὶ μᾶλλον ὥς ἡθοποιὸν ἢ πλουτοποιὸν ἀγαπήσας τέχνην, εἰς μέρη τὴν χώραν διείλεν, ἃ πάγους προσηγόρευσε, καὶ καθ' ἕκαστον ἐπισκόπους ἔταξε καὶ περιπόλους, ἔστι δ' ὅτε καὶ αὐτὸς ἐφορῶν καὶ τεκμαιρόμενος ἀπὸ τῶν ἔργων τοὺς τρόπους τῶν πολιτῶν τοὺς μὲν εἰς τιμὰς καὶ πίστεις ἀνῆγε, τοὺς δὲ ῥαθύμους καὶ ἀμελεῖς ψέγων καὶ κακίζων ἐσωφρόνιζε ("Tvrde da je bio prvi koji je podigao hram Dobroj Vjeri i bogu Terminu. I naučio je Rimljane da Dobru Vjeru čine najvećim jamstvom svojih zakletvi, a njom se neprestano služe sve do današnjega dana. Termin bi pak bio neki bog međa i prinose mu i javne i privatne žrtve ondje gdje su granice njihovih polja i to sada žive, dok je u stare dane žrtva bila nekrvna jer je Numa mudro zaključio da međašnji bog, čuvar mira i svjedok pravičnosti, treba da bude čist od krvi. A uopće se i čini da je taj kralj omedio rimsko područje jer Romul nije htio odmjeravanjem svoje zemlje priznati koliko je oteo tuđe. Međa je, znao je, okov za nezakonitu moć ako ju se poštuje. Ako ju se pak ne poštuje, dokaz je nepravde. I stvarno, u početku zemljište koje je pripadalo gradu i nije bilo prostrano, nego je većinu toga Romul kasnije stekao kopljem, sve to podijeli Numa građanima bez sredstava željeći uklanjanjem siromaštva ukloniti izvor nanošenja nepravde i, navraćajući narod na obradu tla, privoditi ih kulturi zajedno sa zemljom. Ta nema nijednoga drugog zanimanja koje usađuje tako snažnu i brzu ljubav prema miru kao život od obrađivanja zemlje pri kojem se uvijek čuva i postoji ratnička smionost kao spremnost da se brani svoje, ali se iskorjenjuje neobuzdani nagon ratnika za nanošenjem zla drugima i za gramzivost. Stoga i jest Numa smiješao za svoje sugrađane zemljodjelstvo kao mirotvorni napitak, zavojevši to umijeće više radi oplemenjivanja značaja nego radi bogaćenja, porazdijelio gradsko područje na kotare koje nazva *pagi* i u svakom odredio nadziratelja i stražarske patrole. Ali nadgledajući ih ponekad osobno i zaključujući o značaju građana po stanju njihovih polja, jedne je podizao na položaje časti i povjerenja, dok je nemarne i nebrižne korio i grdio nastojeći ih dovesti pameti.")

Plutarh, Usporedni životopisi, Furije Kamil, 10: οὕτως δὲ τῆς πολιορκίας κατεφρόνουν οἱ Φαλέριοι τῷ πανταχόθεν ἐξωχυρῶσθαι πιστεύοντες, ὥστε πλὴν τῶν τὰ τεῖχη φυλαττόντων τοὺς ἄλλους ἐν ἱματίοις κατὰ τὴν πόλιν ἀναστρέφεσθαι, τοὺς δὲ παῖδας αὐτῶν εἰς τε τὰ διδασκαλεῖα φοιτᾶν καὶ παρὰ τὰ τεῖχη περιπατήσοντας καὶ γυμνασομένους ὑπὸ τοῦ διδασκάλου καταβιβάζεσθαι. κοινῷ γὰρ ἐχρῶντο τῷ διδασκάλῳ, ὥσπερ Ἕλληνες, οἱ Φαλέριοι, βουλόμενοι συντρέφεσθαι καὶ συναγελάζεσθαι μετ' ἀλλήλων εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τοὺς παῖδας. οὗτος οὖν ὁ διδάσκαλος ἐπιβουλεύων τοῖς Φαλερίοις διὰ τῶν παιδῶν ἐξῆγεν αὐτοὺς ἡμέρας ἐκάστης ὑπὸ τὸ τεῖχος ἐγγὺς

τὸ πρῶτον, εἴτ' ἀπῆγεν αὖθις εἴσω γυμνασαμένους, ἐκ δὲ τούτου κατὰ μικρὸν ὑπάγων εἶθισε θαρρεῖν ὡς πολλῆς οὔσης ἀδείας, καὶ τέλος ἔχων ἅπαντας εἰς τοὺς προφύλακας τῶν Ῥωμαίων ἐνέβαλε καὶ παρέδωκεν, ἄγειν κελεύσας πρὸς τὸν Κάμιλλον. ἀχθεῖς δὲ καὶ καταστάς εἰς μέσον ἔλεγε παιδευτῆς μὲν εἶναι καὶ διδάσκαλος, τὴν δὲ πρὸς ἐκείνους χάριν ἀντὶ τούτων ἐλόμενος τῶν δικαίων, ἦκειν αὐτῷ τὴν πόλιν ἐν τοῖς παισὶ κομίζων, δεινὸν οὖν ἀκούσαντι τὸ ἔργον ἐφάνη Καμίλλῳ: καὶ πρὸς τοὺς παρόντας εἰπὼν, ὡς χαλεπὸν μὲν ἐστὶ πόλεμος καὶ διὰ πολλῆς ἀδικίας καὶ βιαίων περαινόμενος ἔργων, εἰσὶ δὲ καὶ πολέμων ὅμως τινὲς νόμοι τοῖς ἀγαθοῖς ἀνδράσι, καὶ τὸ νικᾶν οὐχ οὕτω διωκτέον, ὥστε μὴ φεύγειν τὰς ἐκ κακῶν καὶ ἀσεβῶν ἔργων χάριτας ἀρετῇ γὰρ οἰκεία τὸν μέγαν στρατηγόν, οὐκ ἄλλοτρίᾳ θαρροῦντα κακία χρῆναι στρατεύειν, προσέταξε τοῖς ὑπηρεταῖς τοῦ μὲν ἀνθρώπου καταρρηγνύναι τὰ ἱμάτια καὶ τὰς χεῖρας ὀπίσω περιάγειν, τοῖς δὲ παισὶ διαδοῦναι ῥάβδους καὶ μάστιγας, ὅπως κολάζοντες τὸν προδότην ἐλαύνωσιν εἰς τὴν πόλιν. ("Fališćani su se, međutim, s takvim prezirom odnosili prema opsadi pouzdavajući se u svoju sigurnost u svakom pogledu da su se svi ostali, osim branilaca gradskih zidina, kretali gradom u mirnodopskoj odjeći, a djeca su im kao obično odlazila u škole i njihov ih je učitelj izvodio iz grada u prirodu uz gradske zidine da šecu i bave se tjelovježbom. Jer Fališćani su, kao i Heleni, imali zajedničkog učitelja željeći da im se dječaci od početka zajednički okupljaju i odgajaju. Taj učitelj, međutim, radeći o izdaji Falerijcima pomoću djece, izvodio ih je svakog dana onkraj gradskih bedema, isprva blizu, a zatim, pošto su završili tjelovježbu, vraćao bi ih opet u grad. Potom, odvlačeći ih pomalo sve dalje, navikao ih je da se ne boje učinivši da vjeruju da su u potpunoj sigurnosti, i najzad se sa svima njima zaputi među rimske predstraže predade im ih zatraživši da ga odvedu Kamilu. A kad je bio odveden stao preda njega, reče da je odgajatelj i učitelj djece, ali da je, odabravši radije da pokuša steći Kamilovu milost nego da vrši svoju službu, došao k njemu donoseći mu grad u liku djece. Čuvši to, Kamilu se učini da mu se ukazala sva grozota njegova čina i rekavši prisutnima da je rat strašna stvar i da se privodi kraju preko mnogih nepravdi i nasilja, ali da za časne ljude ipak i u ratu postoje neki zakoni i da se ne smije stremiti za pobjedom uz cijenu prihvatanja usluga koje proizlaze iz nečasnih i bezbožnih djela (jer velik vojskovođa, treba da vojuje oslanjajući se na vlastitu vrlinu, a ne na tuđu opakost), naredi liktorima da s tog čovjeka strgnu haljinu i da mu ruke saviju na leđa, a da se dječacima porazdaju šibe i bičevi da izdajicu, kažnjavajući ga, potjeraju u grad.")

Plutarh, Usporedni životopisi, Furijski Kamil, 39: μετὰ δὲ ταῦτα Λικιννίου Στόλωνος ἐν τῇ πόλει τὴν μεγάλην στάσιν ἐγείροντος, ἣν ὁ δῆμος ἐστασίαζε

πρὸς τὴν σύγκλητον βιαζόμενος δυεῖν ὑπάτων καθισταμένων τὸν ἕτερον πάντως ἐκ δημοτῶν εἶναι καὶ μὴ συναμφοτέρους πατρικίους, δήμαρχοι μὲν ἡρέθησαν, τὰς δ' ὑπατικὰς ἀρχαιρεσίας ἐπιτελεσθῆναι διεκώλυσαν οἱ πολλοί, καὶ τῶν πραγμάτων δι' ἀναρχίας φερομένων ἐς μείζονας ταραχὰς ἀποδείκνυται δικτάτωρ ὁ Κάμιλλος ὑπὸ τῆς βουλῆς ἄκοντι τῷ δήμῳ τὸ τέταρτον, οὐδ' αὐτὸς ὢν πρόθυμος οὐδὲ βουλόμενος ἐναντιοῦσθαι πρὸς ἀνθρώπους παρρησίαν ἔχοντας ἀπὸ πολλῶν καὶ μεγάλων ἀγώνων πρὸς αὐτόν, ὥς πλείονα μετ' αὐτῶν¹ διαπεπραγμένος ἐν στρατηγίαις ἢ μετὰ τῶν πατρικίων ἐν πολιτείαις, καὶ νῦν διὰ φθόνον ἐκείνων ἡρημένος ὑπ' αὐτῶν, ὅπως ἢ καταλύσειε τὸν δῆμον ἰσχύσας ἢ καταλυθείη μὴ κρατήσας. οὐ μὴν ἀλλὰ πειρώμενος ἀμύνειν τοῖς παροῦσι, τὴν ἡμέραν γνοῦς, ἐν ἣ νομοθετεῖν οἱ δήμαρχοι διανοοῦντο, προέγραψε στρατιᾶς κατάλογον καὶ μετεκάλει τὸν δῆμον ἐκ τῆς ἀγορᾶς εἰς τὸ πεδῖον μεγάλας ζημίας ἀπειλῶν κατὰ τοῦ μὴ ὑπακούσαντος. τῶν δὲ δημάρχων ἐκεῖθεν αὖ πάλιν ἀντανισταμένων ταῖς ἀπειλαῖς καὶ διομνυμένων πέντε μυριάσιν ἀργυρίου ζημιώσειν, εἰ μὴ παύσαιτο τοῦ δήμου τὸν νόμον ἀφαιρούμενοις καὶ τὴν ψήφον, εἴτε δείσας φυγὴν ἑτέραν καὶ καταδίκην, ὥς ἀνδρὶ πρεσβύτῃ καὶ κατειργασμένῳ μεγάλα μὴ πρέπουσαν, εἴτε τοῦ δήμου τὴν βίαν ἅμαχον οὖσαν καὶ δυσνίκητον ὑπερβαλέσθαι μὴ δυνάμενος μηδὲ βουλόμενος, τότε μὲν ὑπεχώρησεν οἴκαδε: ταῖς δ' ἐξῆς ἡμέραις σκηψάμενος ἀρρωστεῖν ἐξωμόσατο τὴν ἀρχήν. ἡ δὲ σύγκλητος ἕτερον δικτάτορα κατέστησε: κἀκεῖνος ἀποδείξας ἵππαρχον αὐτὸν τὸν ἡγεμόνα τῆς στάσεως Στόλωνα παρήκεν ἐπικυρῶσαι τὸν νόμον τὸν μάλιστα λυποῦντα τοὺς πατρικίους, ἐκέλευσε δ' οὗτος μηδένα πλέθρων πεντακοσίων πλείονα χώραν κεκτηθῆναι. τότε μὲν οὖν λαμπρὸς ὁ Στόλων ἐγεγόνει τῇ ψήφῳ κρατήσας: ὀλίγῳ δ' ὕστερον αὐτὸς ἐάλω κεκτημένος ὅσῃν ἔχειν ἐκώλυνεν ἑτέρους, καὶ κατὰ τὸν αὐτοῦ νόμον δίκην ἔδωκεν. ("Kad je poslije toga Licinije Stolo potakao u gradu veliku bunu koja je dovela do razdora između plebejaca i Senata, jer je plebs silom htio iznuditi da pri postavljanju dvaju konzula jedan svakako bude plebejac, a ne obojica patriciji, plebejski tribuni su bili izabrani, ali je svjetina spriječila izbore za konzule. Pa kako je zbog bezvlađa stanje išlo prema sve većim neredima, Senat imenuje Kamila diktatorom po četvrti put protiv volje plebsa. Niti on sam nije baš čeznuo za tim nije se želio suprotstavljati ljudima koji su u mnogim i teškim bojevima stekli pravo da mu otvoreno kažu da je veće uspjeha postigao na bojnopolju s njima nego u političkoj aktivnosti s patricijima i da su ga sada iz zavisti izabrali za diktatora ili da skrši plebs ako bude dovoljno jak, ili da bude sam skršen ako podlegne. Pa ipak, nastojeći odvratiti prijeteće nevolje, doznajući za dan u koji plebejski tribuni namjeravaju ozakoniti svoj zakonski nacrt, pismenim proglasima najavi za taj dan popisivanje svih za vojnu službu

podobnih građana i pozove narod s Foruma na Marsovo polje prijeteći teškim novčanim kaznama onima koji ne poslušaju. Ali kako je to samo izazivalo nov otpor plebejskih tribuna koji su sa svoje strane prijetili i svečano se zaklinjali da će ga kazniti globom od 50 000 drahmi ako ne prestane narodu priječiti glasanje i usvajanje zakona, Kamil, bilo da se uplašio nove osude – na progonstvo, nedolične za čovjeka njegovih godina i velikih zasluga, bilo da nije mogao i da je htio nadvladati silu plebsa koja je bila neodoljiva i nesavladiva, povuče se tada u svoju kuću. Narednih dana, ispričavši se bolešću, zahvali na svojoj službi. Senat imenuje drugog diktatora; a taj, određivši za svog zapovjednika konjaništva samog vođu bune Stola, dopusti potvrđivanje zakona koji je najviše ozlojeđivao patricije. Zabranjivao je, naime, da iko posjeduje više od pet stotina jugera zemlje. Tada je, dakle, Stolo postao glasovit zahvaljujući pobjedi kod glasanja, ali malo potom bude otkriveno i da sam posjeduje onoliko koliko je priječio drugima i bi kažnjen po svom vlastitom zakonu.”)

Plutarh, Usporedni životopisi, Pir, 20–21: ἐκ τούτου πρέσβεις ἀφίκοντο περὶ τῶν αἰχμαλώτων οἱ περὶ Γάιον Φαβρίκιον, οὗ πλεῖστον ἔφη Ῥωμαίους λόγον ἔχειν ὁ Κινέας ὡς ἀνδρὸς ἀγαθοῦ καὶ πολεμικοῦ, πένητος δὲ ἰσχυρῶς τοῦτον οὖν ὁ Πύρρος ἰδίᾳ φιλοφρονούμενος ἔπειθε λαβεῖν χρυσίον, ἐπ’ οὐδενὶ δῆθεν αἰσχυρῶ, φιλίας δέ τι καὶ ξενίας ἐπονομάζων τοῦτο σύμβολον. ἀπωσαμένου δὲ τοῦ Φαβρικίου τότε μὲν ἡσύχασε, τῇ δ’ ὑστεραίᾳ βουλόμενος αὐτὸν ἐκπλῆξαι μήπω θεατὴν ἐλέφαντος γεγεννημένον, ἐκέλευσε τῶν θηρίων τὸ μέγιστον ἐξόπισθεν αὐτοῖς παραστήσαι κοινολογούμενοις, αὐλαίαν παρατείναντας. ἐγένετο δὴ ταῦτα: καὶ σημείου δοθέντος ἡ μὲν αὐλαία παρήχθη, τὸ δὲ θηρίον ἄφνω τὴν τε προνομαίαν ἀράμενον ὑπερέσχε τῆς κεφαλῆς τοῦ Φαβρικίου καὶ φωνὴν ἀφήκε φοβερὰν καὶ τραχεῖαν. ὁ δὲ ἡρέμα μεταστραφεὶς καὶ διαμειδιάσας πρὸς τὸν Πύρρον εἶπεν: ‘οὔτε χθὲς με τὸ χρυσίον ἐκίνησεν οὔτε σήμερον τὸ θηρίον’ ἐν δὲ τῷ δείπνῳ λόγων παντοδαπῶν γενομένων, πλείστων δὲ περὶ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν φιλοσοφούντων, ἔτυχέ πως ὁ Κινέας ἐπιμνησθεὶς τοῦ Ἐπικούρου, καὶ διηλθεν ἃ λέγουσι περὶ θεῶν καὶ πολιτείας καὶ τέλους, τὸ μὲν ἐν ἡδονῇ τιθέμενοι, πολιτείαν δὲ φεύγοντες ὡς βλάβην καὶ σύγχυσιν τοῦ μακαρίου, τὸ δὲ θεῖον ἀπωτάτω χάριτος καὶ ὀργῆς καὶ τοῦ μέλιν ἡμῶν εἰς ἀπράγμονα βίον καὶ μεστὸν εὐπαθειῶν ἀποικίζοντες. ἔτι δὲ αὐτοῦ λέγοντος ἀνακραγὼν ὁ Φαβρίκιος, ‘ὦ Ἡράκλεις,’ εἶπε, ‘Πύρρῳ τὰ δόγματα μέλοι ταῦτα καὶ Σαυνίταις, ἕως πολемоῦσι πρὸς ἡμᾶς.’ οὕτω δὲ θαυμάσας τὸ φρόνημα τοῦ ἀνδρὸς καὶ τὸ ἦθος ὁ Πύρρος ἔτι μᾶλλον ὠρέγετο φιλίαν ἀντὶ πολέμου πρὸς τὴν πόλιν αὐτῷ γενέσθαι: κάκεῖνον ἰδίᾳ παρεκάλει ποιησάμενον τὰς διαλύσεις ἔπεσθαι καὶ συζῆν μετ’ αὐτοῦ, πρῶτον ὄντα πάντων τῶν ἐταίρων καὶ τῶν στρατηγῶν, ὁ δὲ ἡσυχῇ λέγεται πρὸς αὐτὸν εἰπεῖν, ‘ἄλλ’ οὐδὲ σοὶ τοῦτο, βασιλεῦ, λυσιτελές ἐστιν αὐτοὶ γὰρ οἱ

νῦν σε τιμῶντες καὶ θαυμάζοντες, ἂν ἐμοῦ πείραν λάβωσιν, ὑπ' ἐμοῦ μᾶλλον ἐθελήσουσιν ἢ σοῦ βασιλεύεσθαι.' τοιοῦτος μὲν ὁ Φαβρίκιος. ὁ δὲ Πύρρος οὐ πρὸς ὀργὴν οὐδὲ τυραννικῶς ἐδέξατο τὸν λόγον, ἀλλὰ καὶ τοῖς φίλοις ἀπήγγειλε τοῦ Φαβρίκιου τὴν μεγαλοφροσύνην, καὶ τοὺς αἰχμαλώτους ἐκείνῳ μόνῳ διεπίστευσεν, ὅπως, εἰ μὴ ψηφίσαιτο τὴν εἰρήνην ἢ σύγκλητος, ἀσπασάμενοι τοὺς προσήκοντας καὶ τὰ Κρόνια διεορτάσαντες ἀποπεμφθεῖεν πάλιν πρὸς αὐτόν, καὶ ἀπεπέμφθησαν μετὰ τὴν ἑορτὴν, τῷ ὑπολειφθέντι τῆς βουλῆς ζημίαν θάνατον ψηφισαμένης. μετὰ ταῦτα τὸν Φαβρίκιου τὴν ἀρχὴν παραλαβόντος ἦκεν ἀνὴρ εἰς τὸ στρατόπεδον πρὸς αὐτὸν ἐπιστολὴν κομίζων, ἣν ἔγραψεν ὁ τοῦ βασιλέως ἱατρός ἐπαγγελλόμενος φαρμάκοις ἀναιρήσειν τὸν Πύρρον, εἰ χάρις αὐτῷ παρ' ἐκείνων ὁμολογηθεῖ λύσαντι τὸν πόλεμον ἀκινδύνως, ὁ δὲ Φαβρίκιος δυσχεράνας πρὸς τὴν ἀδικίαν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τὸν συνάρχοντα διαθεὶς ὁμοίως, ἔπεμψε γράμματα πρὸς τὸν Πύρρον κατὰ τάχος φνύλαττεσθαι τὴν ἐπιβουλὴν κελεύων. εἶχε δὲ οὕτως τὰ γεγραμμένα: 'Τάιος Φαβρίκιος καὶ Κόιντος Αἰμίλιος ὕπατοι Ῥωμαίων Πύρρῳ βασιλεῖ χαίρειν. οὔτε φίλων εὐτυχὴς ἔοικας εἶναι κριτῆς οὔτε πολεμίων, γνώση δὲ τὴν πεμφθεῖσαν ἡμῖν ἐπιστολὴν ἀναγνούς, ὅτι χρηστοῖς καὶ δικαίοις ἀνδράσι πολεμεῖς, ἀδίκους δὲ καὶ κακοῖς πιστεύεις, ' οὐδὲ γὰρ ταῦτα σὴ χάριτι μνηύομεν, ἀλλ' ὅπως μὴ τὸ σὸν πάθος ἡμῖν διαβολὴν ἐνέγκῃ καὶ δόλῳ δόξωμεν, ὡς ἀρετῇ μὴ δυνάμενοι, κατεργάσασθαι τὸν πόλεμον.' ἐντυχὼν τούτοις τοῖς γράμμασιν ὁ Πύρρος καὶ τὴν ἐπιβουλὴν ἐξελέγξας τὸν μὲν ἱατρὸν ἐκόλασε, Φαβρικίῳ δὲ καὶ Ῥωμαίοις ἀμοιβὴν ἐδωρεῖτο προῖκα τοὺς αἰχμαλώτους, καὶ πάλιν ἔπεμψε τὸν Κινεάν διαπραζόμενον αὐτῷ τὴν εἰρήνην. οἱ δὲ Ῥωμαῖοι, μήτε εἰ χάρις ἐστὶ παρὰ πολεμίου, μήτε εἰ μισθὸς τοῦ μὴ ἀδικηθῆναι, λαβεῖν προῖκα τοὺς ἀνδρας ἀξιώσαντες ἴσους ἀπέλυσαν αὐτῷ Ταραντίνων καὶ Σαυνιτῶν, περὶ δὲ φιλίας καὶ εἰρήνης οὐδὲν εἶων διαλέγεσθαι πρὶν ἀράμενος τὰ ὅπλα καὶ τὸν στρατὸν ἐξ Ἰταλίας αἰς ἤλθε ναυσὶν ἀποπλεύσῃ πάλιν εἰς Ἡπειρον. ("Zatim stigoše poslanici da pregovaraju o zarobljenicima, a na čelu im bijaše Gaj Fabricije za koga je Kineja /specijalni izaslanik kralja Pira koji je pregovarao sa Senatom op. S. M./ rekao da ga Rimljani najviše cijene kao čestita čovjeka i valjana vojnika, ali veoma siromašna. Iskazujući njemu posebice prijateljstvo, Pir ga je pokušavao nagovoriti da primi zlata tobože ni za kakvu ružnu svrhu, nego nazivajući to znakom prijateljstva i gostoprimstva. Kad je Fabricije odbio, ostavi ga Pir taj čas na miru, a sutradan, hoteći ga prestrašiti jer još nikad nije vidio slona, naredi da postave najvećega od njih, zakrivena zastorom, iza njih dok su vijećali. Na dani znak zastor bi povučen u stranu, a životinja, iznenada podigavši rilo, nadvije ga nad Fabricijevom glavom i ispusti strašan hrapav glas. Ali on se mirno okrenu nasmiješi pa reče Piru: 'Niti me jučer pokolebalo tvoje zlato, niti danas tvoja životinja.' A kad su za večere razgovarali

o raznim stvarima, a najviše o Heladi i njezinim filozofima, Kineja, slučajno spomenuvši Epikura, razloži učenje njegove škole o bogovima i o svrsi života, kako ovom smatra užitak, izbjegava javno djelovanje kao štetno i kao smetnju za blaženstvo, a božanstvo preseljava sasvim daleko od osjećaja naklonosti, gnjeva i brige za nas u život bez truda i pun slasti. A dok je još bio u riječi, uskliknuvši reče Fabricije: ‘Herkule, o da se Pir i Samniti drže tog učenja dok ratuju s nama.’ Tako je Pir, zadivivši se ponosu i značaju tog čovjeka, još veoma želio da umjesto da ratuje sklopi prijateljstvo sa njegovim Gradom, i poticao je ovoga nasamo ako ishodi prestanak neprijateljstva, da pođe za njim da s njime živi kao prvi od svih njegovih drugova i vojskovođa. No, kažu da je on mirno odgovorio: ‘Ali to ni za tebe, kralju, nije probitačno; ta isti oni koji te sada štiju i dive ti se, ako mene upoznaju, željet će više da im ja budem kralj umjesto tebe.’ Takav je bio Fabricije. Pir pak ne primi te riječi sa srdžbom niti silnički, nego i prijateljima pripovijedi o duševnoj veličini Fabricijevoj, a zarobljenike povjeri njemu jedinome da budu, ako Senat ne izglasa mir, poslani natrag Piru pošto se pozdrave sa svojim i proslave Saturnalije. Bili su poslani natrag poslije svetkovine budući da je Senat izglasao smrtnu kaznu za onoga koji ostane. Poslije toga, kad je Fabricije preuzeo konzulat, dođe k njemu u tabor čovjek noseći pismo što ga je napisao kraljev ljekar, obećavajući da će otrovom ubiti Pira ako mu oni obećaju nagradu što je završio rat bez opasnosti za njih. Ali Fabricije, ozlovoljen nevjerom toga čovjeka i prenijevši slično raspoloženje na svog druga u službi, pošalje najvećom brzinom Piru pismo opominjući ga da se čuva zavjere. To je pismo glasilo ovako: ‘Gaj Fabricije i Kvint Emilije, rimski konzuli, pozdravljaju kralja Pira. Čini se da nisi uspješan ni u prosuđivanju prijatelja ni neprijatelja. Pročitavši ovo pismo što smo ti ga poslali, razabrat ćeš da ratuješ sa čestitim i poštenim neprijateljima, a da se pouzdaješ u nepoštene i opake. Jer tu ti zavjeru ne otkrivamo iz želje za tvojom zahvalnošću, nego zato da tvoja smrt ne donese nama klevetu i da se ne učini da smo rat završili lukavštinom kad već nismo mogli hrabrošću.’ Pročitavši to pismo i uvjerivši se u postojanje zavjere, Pir ljekara kazni, a Fabriciju Rimljanima za uzdarje darova zarobljenike bez naknade i opet posla Kineju da mu isposluje mir. Ali Rimljani, ne hoteći primiti te ljude bez naknade, niti ako je to zahvalnost neprijatelja niti ako je nagrada što se nisu ogriješili o njega, oslobodiše za njih isti broj Tarentinaca i Samnita, a o prijateljstvu i miru nisu dopuštali da se bilo što razgovara prije nego Pir, uklonivši oružje i vojsku iz Italije, brodovima na kojima je došao ne otplovi natrag u Epir.”)

Plutarh, Usporedni životopisi, Fabije Maksim, 8: μετὰ δὲ ταῦτα τῶν ἱερέων καλούντων αὐτόν εἰς Ῥώμην ἐπὶ τινὰς θυσίας παρέδωκε τῷ Μινουκίῳ τὴν δύναμιν, ὑπὲρ τοῦ μὴ μάχεσθαι μηδὲ συμπλέκεσθαι τοῖς πολεμίοις οὐ μόνον

ὡς αὐτοκράτωρ διαγορεύσας, ἀλλὰ καὶ παραινέσεις καὶ δεήσεις πολλὰς αὐτοῦ ποιησάμενος: ὢν ἐκεῖνος ἐλάχιστα φροντίσας εὐθὺς ἐνέκειτο τοῖς πολεμίοις. καὶ ποτε παραφυλάξας τὸν Ἀννίβαν τὸ πολὺ τῆς στρατιᾶς ἐπὶ σιτολογίαν ἀφεικότα, καὶ προσβαλὼν τῷ ὑπολειπομένῳ, κατήραξεν εἰς τὸν χάρακα καὶ διέφθειρεν οὐκ ὀλίγους καὶ φόβον περιέστησε πᾶσιν ὡς πολιορκησομένοις ὑπ’ αὐτοῦ. καὶ συλλεγομένης αὐθις εἰς τὸ στρατόπεδον τῷ Ἀννίβᾳ, τῆς δυνάμεως ἀσφαλῶς ἀνεχώρησεν, αὐτόν τε μεγαλαυχίας ἀμέτρου καὶ θράσους τὸ στρατιωτικὸν ἐμπεπληκώς. ταχὺ δὲ τοῦ ἔργου λόγος μείζων διεφοίτησεν εἰς Ῥώμην. καὶ Φάβιος μὲν ἀκούσας ἔφη μᾶλλον τοῦ Μινουκίου φοβεῖσθαι τὴν εὐτυχίαν ἢ τὴν ἀτυχίαν,¹ ὁ δὲ δῆμος ἦρτο καὶ μετὰ χαρᾶς εἰς ἀγορὰν συνέτρεχε, καὶ Μετίλιος ὁ δῆμαρχος ἐπὶ τοῦ βήματος καταστάς ἐδημηγόρει μεγαλύνων τὸν Μινούκιον, τοῦ δὲ Φαβίου κατηγορῶν οὐ μαλακίαν οὐδ’ ἀνανδρίαν, ἀλλ’ ἤδη προδοσίαν, συναιτιώμενος ἅμα καὶ τῶν ἄλλων ἀνδρῶν τοὺς δυνατωτάτους καὶ πρῶτους ἐπαγαγέσθαι τὸν πόλεμον ἐξ ἀρχῆς ἐπὶ καταλύσει τοῦ δήμου, τὴν τε πόλιν ἐμβαλεῖν εὐθὺς εἰς μοναρχίαν ἀνυπεύθυνον, ἢ διατρίβουσα τὰς πράξεις ἴδρυσιν Ἀννίβᾳ, παρέξει καὶ χρόνον αὐθις ἐκ Λιβύης ἐτέραν δύναμιν προσγενέσθαι ὡς κρατοῦντι τῆς Ἰταλίας. (“Kad ga /Fabija Maksima op. S. M./ poslije toga svećeni-ci pozvaše u Rim radi nekih žrtava, predade vojsku Minuciju ne samo uz zapovijed da se kao neograničeni vrhovni zapovjednik ne upušta u bitku niti sukobljuje s neprijateljima, nego i uz opetovane savjete i molbe u tom smislu. Međutim, Minucije, na sve to ne obrativši ni najmanje pažnje, odmah prijede u ofanzivu. I uvrebavši jednom Hanibala kad je ovaj veći dio vojske bio odasla u nabavku žita udarivši na preostale, odbaci ih za njihov šanac, poubija ne baš malen broj i sve ih ispuni strahom da će ih opsjedati. I kad se Hanibalova vojska opet skupila u taboru, Minucije se sretno povuče ispunivši tako sebe bezgraničnom razmetljivošću, a vojnike vratolomnom preuzetnošću. Ubrzo se napuhani izvještaj o tome proširi Rimom. I Fabije, čuvši to, reče da se više boji Minucijevih uspjeha nego neuspjeha, ali narod se bio ushitio s radošću trkom okupljao na Forumu, a plebejski tribun Metilije, stavši na govornicu, stade govoriti veličajući Minucija, a Fabija optužujući ne više zbog mlitavosti niti zbog kukavičluka, nego čak zbog izdaje, uplićući ujedno u optužbu i prve i najmoćnije između ostalih političara da su u početku izazvali taj rat zato da sruše demokratiju i Grad odmah skuće pod jaram neodgovorna samovlašća koje će svojim zavlačenjem s operacijama dati Hanibalu priliku da se ugnijezdi i vremena da mu kao gospodar Italije opet pristigne nova vojska.”)

Plutarh, Usporedni životopisi, Katon Stariji, 4–5: ἐσθῆτα μὲν γὰρ οὐδέποτε φησι φορέσαι πολυτελεστέραν ἑκατὸν δραχμῶν, πιεῖν δὲ καὶ στρατηγῶν καὶ ὑπατεῶν τὸν αὐτὸν οἶνον τοῖς ἐργάταις, ὄψον δὲ παρασκευάζεσθαι πρὸς

τὸ δεῖπνον ἐξ ἀγορᾶς ἀσσαρίων τριάκοντα, καὶ τοῦτο διὰ τὴν πόλιν, ὅπως ἰσχύοι τὸ σῶμα πρὸς τὰς στρατείας. ἐπίβλημα δὲ τῶν ποικίλων Βαβυλώνιον ἐκ κληρονομίας κτησάμενος εὐθὺς ἀποδόσθαι, τῶν δὲ ἐπαύλεων αὐτοῦ μηδεμίαν εἶναι κεκονιαμένην, οὐδένα δὲ πώποτε πρίασθαι δοῦλον ὑπὲρ τὰς χιλίας δραχμᾶς καὶ πεντακοσίας, ὥς ἂν οὐ τρυφερῶν οὐδ' ὠραίων, ἀλλ' ἐργατικῶν καὶ στερεῶν, οἷον ἵπποκόμων καὶ βοηλατῶν, δεόμενος καὶ τούτους δὲ πρεσβυτέρους γενομένους ᾤετο δεῖν ἀποδίδοσθαι καὶ μὴ βόσκειν ἀχρήστους. ὅλως δὲ μηδὲν εὖνον εἶναι τῶν περιττῶν, ἀλλ' οὐ τις οὐ δεῖται, κἂν ἀσσαρίου πιπράσκηται, πολλοῦ νομίζειν: κτᾶσθαι δὲ τὰ σπειρόμενα καὶ νεμόμενα μᾶλλον ἢ τὰ ραίνόμενα καὶ σαιρόμενα. ταῦτα δ' οἱ μὲν εἰς μικρολογίαν ἐτίθεντο τοῦ ἀνδρός, οἱ δ' ὥς ἐπὶ διορθώσει καὶ σωφρονισμῷ τῶν ἄλλων ἐνδοτέρω συστέλλοντος ἑαυτὸν ἀπεδέχοντο. πλὴν τὸ τοῖς οἰκέταις ὡς ὑποζυγίοις ἀποχρησάμενον ἐπὶ γήρως ἐλαύνειν καὶ πιπράσκειν ἀτενοῦς ἄγαν ἤθους ἔγωγε τίθεμαι, καὶ μηδὲν ἀνθρώπῳ πρὸς ἄνθρωπον οἰομένου κοινώνημα τῆς χρείας πλεον ὑπάρχειν. καίτοι τὴν χρηστότητα τῆς δικαιοσύνης πλατύτερον τόπον ὀρώμεν ἐπιλαμβάνουσιν νόμῳ μὲν γὰρ καὶ τῷ δικαίῳ πρὸς ἀνθρώπους μόνον χρῆσθαι πεφύκαμεν, πρὸς εὐεργεσίας δὲ καὶ χάριτας ἔστιν ὅτε καὶ μέχρι τῶν ἀλόγων ζῶων ὥσπερ ἐκ πηγῆς πλουσίας ἀπορρεῖ τῆς ἡμερότητος. καὶ γὰρ ἵππων ἀπειρηκότων ὑπὸ χρόνου τροφαὶ καὶ κυνῶν οὐ σκυλακεῖαι μόνον, ἀλλὰ καὶ γηροκομίαι τῷ χρηστῷ προσήκουσιν. ὁ δὲ τῶν Ἀθηναίων δῆμος οἰκοδομῶν τὸν Ἑκατόμπεδον, ὅσας κατενόησεν ἡμιόνους μάλιστα τοῖς πόνοις ἐγκαρτερούσας, ἀπέλυσεν ἐλευθέρας νέμεσθαι καὶ ἀφέτους, ὧν μίαν φασι καταβαίνουσιν ἀφ' ἑαυτῆς πρὸς τὰ ἔργα τοῖς ἀνάγουσι τὰς ἀμάξας ὑποζυγίοις εἰς ἀκρόπολιν συμπαρατρέχειν καὶ προηγεῖσθαι καθάπερ ἐγκελευομένην καὶ συνεξορμῶσαν, ἣν καὶ τρέφεσθαι δημοσίᾳ μέχρι τελευτῆς ἐψηφίσαντο. τῶν δὲ Κίμωνος ἵππων, αἷς Ὀλύμπια τρίς ἐνίκησε, καὶ ταφαὶ πλησίον εἰσὶ τῶν ἐκείνου μνημάτων, κύνας δὲ συντρόφους γενομένους καὶ συνήθεις ἄλλοι τε πολλοὶ καὶ Ξάνθιππος ὁ παλαιὸς τὸν εἰς Σαλαμίνα τῇ τριήρει παρανηξάμενον, ὅτε τὴν πόλιν ὁ δῆμος ἐξέλειπεν, ἐπὶ τῆς ἄκρας ἐκήδευσεν, ἣν Κυνὸς σῆμα μέχρι νῦν καλοῦσιν. οὐ γὰρ ὡς ὑποδήμασιν ἢ σκεύεσι τοῖς ψυχὴν ἔχουσι χρηστέον, κοπέντα καὶ κατατριβέντα ταῖς ὑπηρεσίαις ἀπορριπτοῦντας, ἀλλ' εἰ διὰ μηδὲν ἄλλο, μελέτης ἕνεκα τοῦ φιλανθρώπου προεθιστέον ἑαυτὸν ἐν τούτοις πρᾶον εἶναι καὶ μείλιχον. ἐγὼ μὲν οὖν οὐδὲ βούν ἂν ἐργάτην διὰ γῆρας ἀποδοίμην, μή τί γε πρεσβύτερον ἄνθρωπον, ἐκ χώρας συντρόφου καὶ διαίτης συνήθους ὥσπερ ἐκ πατρίδος μεθιστάμενον ἀντὶ κερμάτων μικρῶν, ἄχρηστόν γε τοῖς ὠνούμενοις ὥσπερ τοῖς πιπράσκουσι γενησόμενον. ὁ δὲ Κάτων ὥσπερ νεανιεύόμενος ἐπὶ τούτοις καὶ τὸν ἵππον, ᾧ παρὰ τὰς στρατείας ὑπατεύων ἐχρήτο, φησὶν ἐν Ἰβηρίᾳ καταλιπεῖν, ἵνα μὴ τῇ πόλει τὸ ναῦλον αὐτοῦ λογίσσεται.

ταῦτα μὲν οὖν εἴτε μεγαλοψυχίας εἴτε μικρολογίας θετέον, ἔξεστι τῷ πείθοντι χρῆσθαι λογισμῷ. ("Kažu da /Katon Stariji op. S. M./ nikad nije nosio odjeću vredniju od sto drahmi, i da je kao pretor i kao konzul pio isto vino kao i radnici, prismok za objed kupovao za trideset asa, i to radi države, da mu tijelo bude snažno za vojevanje. Nadalje, kada je nasljeđivanjem dobio jednu vezenu babilonsku haljinu, da ju je odmah prodao; da nijedan od njegovih poljskih majura nije okrećen; da nikad nije kupio roba skupljeg od 1500 drahmi, jer mu nije trebalo luksuznih ljepotana, nego tvrdih radnika poput konjušara i govedara. I te je, kad su postali postariji, smatrao da treba da ih proda, a ne da ih beskrajno hrani. I uopće, držao je da ništa suvišno nije dobro kupljeno i da je skupo ono što nije potrebno makar se prodavalo i za jedan as. Za njega je bolje stjecati oranice i pašnjake nego prskane i pometene tratine. To su neki pripisivali sitničavosti, ali su mu drugi odobravali smatrajući da on sebi postavlja veća ograničenja samo zato da ispravi učini umjerenima pretjeranosti drugih. Ali iscijediš robu kao tovarnu marvu, u starosti ih tjerati i prodavati, ja bar smatram znakom osobito zadrte naravi koja ne priznaje nikakva zajedništva između čovjeka i čovjeka, osim koristi što je jedan iz drugoga može izvući. Ipak vidimo da je područje ljudskosti prostranije od područja pravičnosti. Zakon i pravdu mi po prirodi primjenjujemo samo na ljude, ali kad se radi o dobročinstvima i ljubaznostima, one se mogu u nekim slučajevima protezati i na nerazumne stvorove izlijevajući se kao iz obilna izvora plemenitosti. Čestitu čovjeku dolikuje da hrani i konje iznemogle od starosti, a pse treba njegovati ne samo dok su štenad nego i kad ostare. Kad je atenski narod gradio Hekatompedon, sve je mazge, za koje je opazio da se najviše naprežu, pustio da posve slobodno pasu, a od njih za jednu kažu da je, sišavši sama od sebe dolje na radilište, trčala pored onih koje su jarmljene vukle kola na Akropolj i išla pred njima vodeći ih kao da ih hrabri i pomaže im poticanjem, tako da Atenjani izglasaše zaključak da je hrane do smrti na javni trošak. A Kimonovim kobilama, koje mu triput doniješe pobjedu u Olimpiji, grobovi su blizu nadgrobnih spomenika članova njegove obitelji. Pse, koje su othranili kod sebe i koji su im postali privrženi, također su mnogi drugi pokopali, a tako je u staro vrijeme osobito učinio Ksantip sa psom, koji je preplivao uz njegovu lađu s kopna na Salaminu onda kad je narod ostavljao svoj grad, pokopavši ga na rtu koji se do danas naziva Pseći humak. Ne treba sa stvorovima koji imaju dušu postupati kao sa obucom ili posuđem koje odbacujemo kad se upotrebom razbije ili istroši, nego, ako ni zbog čega drugog, moramo se navikavati da prema njima budemo obzirni i prijazni zato da nam to bude vježba u čovječnosti. Ja zacijelo ne bih zbog starosti prodao niti govedo koje je radilo za mene, a još manje

čovjeka odmakle dobi, ne bih ga udaljavao iz zemlje gdje je bio othranjen i iz uobičajena načina življenja kao iz domovine za neki sitan novac, beskorisna onima koji ga prodaju kao što će biti i onima koji ga kupuju. Ali Katon, koji kao da se razmetao takvim postupcima, kaže da je u Hispaniji ostavio i konja, koji ga je nosio dok je vojevao kao konzul, da ne mora Gradu zaračunati trošak njegova prijevoza. Da li to treba smatrati veličinom ili sićušnosti duha slobodno je odlučiti prema dokazivanju koje je uvjerljivije.”)

Plutarh, Usporedni životopisi, Katon Stariji, 18: τοὺς δὲ πλείστους ἡνίασε μάλιστα τῇ περικοπῇ τῆς πολυτελείας, ἣν ἄντικρυς μὲν ἀφελέσθαι, νενοσηκότων ἤδη καὶ διεφθαρμένων ὑπ’ αὐτῆς τῶν πολλῶν, ἀδύνατον ἦν, κύκλῳ δὲ περιῶν ἡνάγκαζεν ἐσθῆτος, ὀχήματος, κόσμου γυναικείου, σκευῶν τῶν περὶ διαίταν, ὧν ἐκάστου τὸ τίμημα δραχμὰς χιλίας καὶ πεντακοσίας ὑπερέβαλλεν, ἀποτιμᾶσθαι τὴν ἀξίαν εἰς τὸ δεκαπλάσιον, βουλόμενος ἀπὸ μειζόνων τιμημάτων αὐτοῖς μείζονας καὶ τὰς εἰσφοράς εἶναι, καὶ προσετίμησε τρεῖς χαλκοὺς πρὸς τοῖς χιλίοις, ὅπως βαρυνόμενοι ταῖς ἐπιβολαῖς καὶ τοὺς εὐσταλεῖς καὶ λιτοὺς ὀρῶντες ἀπὸ τῶν ἴσων ἐλάττονα τελοῦντας εἰς τὸ δημόσιον ἀπαγορεύωσιν. ἦσαν οὖν αὐτῷ χαλεποὶ μὲν οἱ τὰς εἰσφοράς διὰ τὴν τρυφὴν ὑπομένοντες, χαλεποὶ δ’ αὖ πάλιν οἱ τὴν τρυφὴν ἀποτιθέμενοι διὰ τὰς εἰσφοράς, πλούτου γὰρ ἀφαίρεσιν οἱ πολλοὶ νομίζουσι τὴν κώλυσιν αὐτοῦ τῆς ἐπιδείξεως, ἐπιδείκνυσθαι δὲ τοῖς περιττοῖς, οὐ τοῖς ἀναγκαίοις. ὁ δὲ καὶ μάλιστα φασὶ τὸν φιλόσοφον Ἀρίστωνα θαυμάζειν, ὅτι τοὺς τὰ περιττὰ κεκτημένους μᾶλλον ἡγοῦνται μακαρίους ἢ τοὺς τῶν ἀναγκαίων καὶ χρησίμων εὐποροῦντας. Σκόπας δὲ ὁ Θετταλὸς αἰτουμένου τινὸς τῶν φίλων [p. 356] παρ’ αὐτοῦ τι τοιοῦτον, ὃ μὴ σφόδρα ἦν χρήσιμον ἐκείνῳ, καὶ λέγοντος, ὥς οὐδὲν αἰτεῖ τῶν ἀναγκαίων καὶ χρησίμων ‘καὶ μὴν ἐγὼ τούτοις’ εἶπεν, ‘εὐδαίμων καὶ πλούσιός εἰμι, τοῖς ἀχρήστοις καὶ περιττοῖς.’ οὕτως ὁ τοῦ πλούτου ζῆλος οὐδενὶ πάθει φυσικῶς συνημμένος ἐκ τῆς ὀχλῶδους καὶ θυραίου δόξης ἐπεισώδιός ἐστιν. (“Ali najvećem je broju ljudi dodijao svojim potkresavanjem rastrošnosti koju je bilo nemoguće naprosto ukloniti jer je većina Rimljana već болоvala od nje i bila njome iskvarena. Idući zaobilaznim putem, prisiljavao je da se odjeća, kola, ženski nakit, namještaj i posuđe za svakodnevni život, ako im je u pojedinom slučaju vrijednost premašivala 1500 drahmi, procjenjuju na deseterostruku vrijednost, želeći da usljed viših procjena i porezi vlasnika budu veći. Dodao je i porez od tri asa na svakih 1000 da bi se bogataši, pod nametima i vidjevši da jednostavni i priprosti ljudi plaćaju državnoj blagajni manje poreze na jednaka materijalna sredstva, odricali svoje raskoši. Rezultat je bio da su na njega bili kivni kako oni, koji su preuzimali teret poreza na raskoš, tako i oni, koji su se zbog poreza raskoši okanili. Jer većina drži da joj se bogatstvo

oduzima ako joj se priječi da ga pokazuje, a da se ono pokazuje u onome što je suvišno, a ne u onome što je nužno za život. To je pak bilo ono čemu kažu da je i filozof Ariston običavao govoriti da se najviše čudi; naime, da se sretnima smatraju više oni koji posjeduju suvišno, nego oni koji su dobro snabdjeveni za život nužnim i korisnim. Kad je od Tesalca Skopasa jedan od prijatelja tražio nešto što njemu nije bilo od velike koristi i dometnuo da ne traži ništa od onoga što je Skopasu nužno i korisno, odgovori ovaj: 'Pa upravo na tome se i temelji moje blagostanje i bogatstvo – na beskorisnu i suvišnu.' Tako žudnja za bogatstvom nije povezana ni sa kakvim prirodnim porivom duše, nego joj se nameće izvana od iskrivljena mišljenja proste svjetine.”)

Plutarh, Usporedni životopisi, Katon Stariji, 21: οἰκέτας δὲ πολλοὺς ἐκτάτο, τῶν αἰχμαλώτων ὠνούμενος μάλιστα τοὺς μικροὺς καὶ δυναμένους ἔτι τροφήν καὶ παιδευσιν ὥς σκύλακας ἢ πῶλους ἐνεγκεῖν. τούτων οὐδεὶς εἰσῆλθεν εἰς οἰκίαν ἑτέραν, εἰ μὴ πέμψαντος αὐτοῦ Κάτωνος ἢ τῆς γυναικός. ὁ δ' ἐρωτηθεὶς, τί πράττοι Κάτων, οὐδὲν ἀπεκρίνετο πλὴν ἀγνοεῖν. ἔδει δὲ ἢ πράττειν τι τῶν ἀναγκαίων οἴκοι τὸν δοῦλον ἢ καθεύδειν καὶ σφόδρα τοῖς κοιμωμένοις ὁ Κάτων ἔχαιρε, πραότερους τε τῶν ἐγρηγορότων νομίζων καὶ πρὸς ὅτιοῦν βελτίονας χρῆσθαι τῶν δεομένων ὕπνου τοὺς ἀπολελαυκότας, οἰόμενος δὲ τὰ μέγιστα ῥαδιουργεῖν ἀφροδισίων ἕνεκα τοὺς δούλους ἔταξεν ὠρισμένου νομίσματος ὁμιλεῖν ταῖς θεραπαίνισιν, ἑτέρα δὲ γυναικὶ μηδένα πλησιάζειν ἐν ἀρχῇ μὲν οὖν ἔτι πένης ὢν καὶ στρατευόμενος πρὸς οὐδὲν ἐδυσκόλαινε τῶν περὶ δίαιταν, ἀλλ' αἰσχιστον ἀπέφαινε διὰ γαστέρα πρὸς οἰκέτην ζυγομαχεῖν. ὕστερον δὲ τῶν πραγμάτων ἐπιδιδόντων ποιούμενος ἐστιάσεις φίλων καὶ συναρχόντων ἐκόλαζεν εὐθὺς μετὰ τὸ δεῖπνον ἱμάντι τοὺς ἀμελέστερον ὑπουργήσαντας ὅτιοῦν ἢ σκευάσαντας. αἰεὶ δὲ τινα στάσιν ἔχειν τοὺς δούλους ἐμηχανᾶτο καὶ διαφορὰν πρὸς ἀλλήλους, ὑπονοῶν τὴν ὁμόνοϊαν αὐτῶν καὶ δεδοικώς. τοὺς δ' ἄξιον εἰργάσθαι τι θανάτου δόξαντας ἐδικαίου κριθέντας ἐν τοῖς οἰκέταις πᾶσιν ἀποθνήσκειν, εἰ καταγνωσθεῖεν. (“Pribavljao je mnogo služinčadi kupujući od ratnih zarobljenika one mlade i još sposobne da podnesu odgoj i uvježbavanje kao štenad ili ždrijepci. Nijedan od njih nikad nije ušao u drugu kuću, osim ako ga je poslao Katon ili njegova žena. A upitan što radi Katon, odgovarao bi samo da ne zna. Trebalo je da rob radi neki od nužnih kućanskih poslova ili da spava. Katon je veoma volio dremljive robove smatrajući da su dobroćudniji od onih budnih i da su oni koji su se nauživali sna upotrebljiviji za bilo kakav posao od onih kojima je potreban san. Držeći da na najveće nepodopštine robove zavodi spolni nagon, odredi da za utvrđen novčani iznos smiju održavati odnose sa sluškinjama, ali da se ne smiju približavati nijednoj drugoj ženi. U početku, kad je još bio siromašan i

služio u vojsci, nije bio nezadovoljan ničim od hrane, razlažući da je najveća sramota natezati se s kućnim robom radi trbuha. Ali kasnije, kako su mu se prilike popravljale, priređujući gozbe za prijatelje i drugove u službi, kažnjavao je odmah poslije objeda kožnatim bičem robove koji su u nečemu bili odveć nemarni pri posluživanju ili pripremanju gozbe. Uvijek je vješto udešavao da njegovi robovi imaju neki razlog za međusobnu svađu i razmiricu, jer ga je njihova sloga činila sumnjičavim i zadavala mu strah. One za koje se učinilo da su počinili nešto za što zaslužuju smrtnu kaznu, stavio bi pred sud, pa bi ih dao smaknuti pred svom svojom služinčadi ako su bili osuđeni.”)

Plutarh, Usporedni životopisi, Katon Stariji, 27: *πρὸς τούτοις φασὶ τὸν Κάτωνά καὶ σῦκα τῶν Λιβυκῶν ἐπίτηδες ἐκβαλεῖν ἐν τῇ βουλῇ, τὴν τήβεννον ἀναβαλόμενον: εἴτα θαυμασάντων τὸ μέγεθος καὶ τὸ κάλλος εἰπεῖν, ὡς ἡ ταῦτα φέρουσα χώρα τριῶν ἡμερῶν πλοῦν ἀπέχει τῆς Ῥώμης. ἐκεῖνο δ' ἤδη καὶ βιαιότερον, τὸ περὶ παντὸς οὗ δῆποτε πράγματος γνῶμην ἀποφαινόμενον προσεπιφωνεῖν οὕτως 'δοκεῖ δέ μοι καὶ Καρχηδόνα μὴ εἶναι.' τοῦναντίον δὲ Πόπλιος Σκηπίων ὁ Νασικᾶς ἐπικαλούμενος αἰεὶ διετέλει λέγων καὶ ἀποφαινόμενος: 'δοκεῖ μοι Καρχηδόνα εἶναι.' πολλὰ γὰρ, ὡς ἔοικεν, ὕβρει τὸν δῆμον ὁρῶν ἤδη πλημμελοῦντα καὶ δι' εὐτυχίαν καὶ φρόνημα τῇ βουλῇ δυσκάθεκτον ὄντα καὶ τὴν πόλιν ὅλην ὑπὸ δυνάμεως ὅπῃ ῥέψειε ταῖς ὁρμαῖς βίᾳ συνεφελκόμενον, ἐβούλετο τοῦτον γοῦν τὸν φόβον ὥσπερ χαλινὸν ἐπικεῖσθαι σωφρονιστῆρα τῇ θρασύτητι τῶν πολλῶν, ἔλαττον μὲν ἡγούμενος ἰσχύειν Καρχηδονίους τοῦ περιγενέσθαι Ῥωμαίων, μεῖζον δὲ τοῦ καταφρονεῖσθαι. τῷ δὲ Κάτωνι τοῦτ' αὐτὸ δεινὸν ἐφαίνετο, βακχεύοντι τῷ δήμῳ καὶ σφαλλομένῳ τὰ πολλὰ δι' ἐξουσίαν πόλιν αἰεὶ μεγάλην, νῦν δὲ καὶ νήφουσιν ὑπὸ συμφορῶν καὶ κεκολασμένην ἐπικρέμασθαι καὶ μὴ παντάπασιν τοὺς ἐξωθεν ἀνελεῖν τῆς ἡγεμονίας φόβους, ἀναφορὰς αὐτοῖς πρὸς τὰς οἴκοθεν ἀμαρτίας ἀπολιπόντας. ("Tome kažu da je Katon /Stariji op. S. M./, namjerno, stresavši togu, pustio da u Senatu ispadne na tlo libijska smokva. A onda kad su se senatori zadivili njezinoj veličini i ljepoti, da je rekao da je zemlja koja donosi takve plodove udaljena od Rima samo tri dana plovidbe. A ono je već bilo i odveć bezobzirno grubo, naime to što je svome mišljenju izrečenom o ma kojem pitanju na kraju dodavao ove riječi: 'A moje je mišljenje i to da Kartagina ne treba da postoji.' Naprotiv, Publije Scipion Nazika, pozivan da iznese svoje mišljenje, neprestano je ustrajao iznoseći što misli: 'Mislim da Kartagina treba da postoji.' Jer je, videći, kako se čini, da narod već iz objesti upada u mnoge pogreške, da ga Senat zbog blagostanja i samosvijesti više ne može susprezati i da zbog svoje moći na silu čitav Grad vuče za sobom onamo kamo naginju njegovi hirovi, htio barem da strah od Kartagine poput uzde obuzdava drskost mnoštva budući da je*

smatrao da je snaga Kartaginjana premalena da bi mogla nadvladati Rimljane, a prevelika da bi je oni mogli prezirati. Ali upravo je u tome Katon vidio opasnost: da nad glavom naroda, koji je opijen i većinom pogrešno postupao zbog svoje moći, ostane visiti prijetnja grada uvijek velikog, a sada još i otriježnjena nedaćama i kažnjena zbog preuzetnosti, kao i u tome da nisu potpuno uništili vanjske prijetnje svojoj prevlasti te su tako priskrbili prilike i vremena da nađu lijeka domaćim promašajima.”)

Plutarh, Usporedba Aristida i Katona Starijeg, 1: γεγραμμένων δὲ καὶ περὶ τούτων τῶν ἀξίων μνήμης, ὅλος ὁ τούτου βίος ὅλῳ τῷ θατέρῳ παρατεθεὶς οὐκ εὐθεώρητον ἔχει τὴν διαφορὰν ἐναφανιζομένην πολλαῖς καὶ μεγάλαις ὁμοίωσιν. εἰ δὲ δεῖ κατὰ μέρος τῇ συγκρίσει διαλαβεῖν ὥσπερ ἔπος ἢ γραφὴν ἐκάτερον, τὸ μὲν ἐξ οὐχ ὑπαρχούσης ἀφορμῆς εἰς πολιτείαν καὶ δόξαν ἀρετῇ καὶ δυνάμει προελθεῖν ἀμφοτέροις κοινόν ἐστι. φαίνεται δ' ὁ μὲν Ἀριστείδης οὐπω τότε μεγάλων οὐσῶν τῶν Ἀθηνῶν καὶ ταῖς οὐσίαις ἔτι συμμέτροις καὶ ὁμαλοῖς ἐπιβαλὼν δημαγωγοῖς καὶ στρατηγοῖς ἐπιφανὲς γενέσθαι: τὸ γὰρ μέγιστον ἦν τίμημα τότε πεντακοσίων μεδίμνων, τὸ δὲ δεύτερον τριακοσίων, ἔσχατον δὲ καὶ τρίτον διακοσίων: ὁ δὲ Κάτων ἐκ πολίχνης τε μικρᾶς καὶ διαίτης ἀγροίκου δοκούσης φέρων ἀφῆκεν ἑαυτὸν ὥσπερ εἰς πέλαγος ἀχανὲς τὴν ἐν Ῥώμῃ πολιτείαν, οὐκέτι Κουρίων καὶ Φαβρικίων καὶ Ἀτιλίων ἔργον οὐσαν ἡγεμόνων, οὐδ' ἀπ' ἀρότρου καὶ σκαφείου πένητας καὶ αὐτουργοὺς ἀναβαίνοντας ἐπὶ τὸ βῆμα προσιεμένην ἄρχοντας καὶ δημαγωγούς, ἀλλὰ πρὸς γένη μεγάλα καὶ πλούτους καὶ νομὰς καὶ σπουδαρχίας ἀποβλέπειν εἰθισμένην, καὶ δι' ὄγκον ἤδη καὶ δύναμιν ἐντρυφῶσαν τοῖς ἄρχειν ἀξιοῦσιν. οὐκ ἦν δ' ὅμοιον ἀντιπάλῳ χρῆσθαι Θεμιστοκλεῖ μήτ' ἀπὸ γένους λαμπρῷ καὶ κεκτημένῳ μέτρια πέντε γὰρ ἢ τριῶν ταλάντων οὐσίαν αὐτῷ γενέσθαι λέγουσιν ὅτε πρῶτον ἦπτετο τῆς πολιτείας καὶ πρὸς Σκηπίωνας Ἀφρικανοὺς καὶ Σερούιους Γάλβας καὶ Κοϊντίους Φλαμίνιους ἀμιλλᾶσθαι περὶ πρωτείων, μηδὲν ὀρμητήριον ἔχοντα πλὴν φωνὴν παρρησιαζομένην ὑπὲρ τῶν δικαίων. (“Pošto sam napisao i o onima ono što je spomena vrijedno, ako se usporedi čitav život jednoga s čitavim životom drugoga, nije lako razabrati razliku koja se gubi pored mnogih velikih sličnosti. A ako ih treba raščlaniti u našoj usporedbi dio po dio, kao pjesmu ili sliku, zajedničko je obojici da su se uzdigli do političke moći i ugleda urođenom vrlinom i snagom bez sredstava koja su od ranije imali. Ali očito je da je Aristid postao slavan kad još Atena nije bila velika i da je ušao u redove državnika i političara čiji je imetak još bio osrednji i prilično ujednačen. Jer najviši je imovinski razred tada iznosio pet vagona žita, drugi tri stotine, a posljednji i treći dvije stotine. A Katon je, dolazeći iz malena grada i načina života koji se činio seoskim, strmoglavce uronio kao u neko neizmjereno more rimske politike

u kojoj više nije bilo mjesta vođama poput Kurija, Fabricija i Atilija i koja nije dopuštala da se siromasi i oni koji su živjeli od rada vlastitih ruku uspinju od pluga i motike na govornicu kao visoki dostojanstvenici i narodne vođe, nego je bila naviknuta da se obazire na visok rod, na bogatstvo, na dijeljenja hrane, na izborne manipulacije i već je zbog ponosa i moći uživala da obijesno postupa s onima koji su težili za vlašću. Nije bilo isto imati za takmaca Temistokla koji nije bio slavna roda, a posjed mu je bio osrednji, kažu, naime, da je imao imetak vrijedan pet ili tri talenta kad se prvi put prihvatio političkog djelovanja – i nadmetati se za prvenstvo sa Scipionom Afričkim, Servijem Galbom i Kvincijem Flamininom, ne imajući nikakvo drugo sredstvo djelovanja osim klasa koji je otvoreno govorio za pravdu.”)

Plutarh, Usporedni životopisi, Emilije Paul, 28: οὐδενὸς δ' ἦττον αὐτοῦ τὴν ἐλευθεριότητα καὶ τὴν μεγαλοψυχίαν ἐπὶ ἄνθρωποι, πολὺ μὲν ἀργύριον, πολὺ δὲ χρυσίον ἐκ τῶν βασιλικῶν ἡθροισμένον οὐδ' ἰδεῖν ἐθελήσαντος, ἀλλὰ τοῖς ταμίαις εἰς τὸ δημόσιον παραδόντος. μόνα τὰ βιβλία τοῦ βασιλέως φιλογραμματοῦσι τοῖς υἱέσιν ἐπέτρεψεν ἐξελεῖσθαι, καὶ διανέμων ἀριστεῖα τῆς μάχης Αἰλίῳ Τουβέρωνι τῷ γαμβρῷ φιάλην ἔδωκε πέντε λιτρῶν ὀλκήν. οὗτός ἐστι Τουβέρων ὃν ἔφαμεν μετὰ συγγενῶν οἰκεῖν ἐκκαιδέκατον, ἀπὸ γηδίου μικροῦ διατρεφομένων ἀπάντων. καὶ πρῶτον ἄργυρον ἐκεῖνόν φασιν εἰς τὸν Αἰλίων οἶκον εἰσελθεῖν, ὑπ' ἀρετῆς καὶ τιμῆς εἰσαγόμενον, τὸν δ' ἄλλον χρόνον οὐτ' αὐτοὺς οὔτε τὰς γυναῖκας¹ ἀργυρίου χρῆζειν ἢ χρυσοῦ. (“Više nego bilo što drugo, ljudi su hvalili njegovu slobodoumnost i veledušje jer ne htjede ni pogledati množinu srebra i zlata nakupljenu iz kraljevskih riznica, nego je sve predao kvestorima za javnu blagajnu u Rimu. Svojim je sinovima, koji su voljeli književnost, dozvolio da za sebe izaberu samo kraljeve knjige, a pri podjeli nagrada za hrabrost svome je zetu Eliju Tuberonu dao pehar težak pet funti. To je bio onaj Tuberon za koga smo rekli da živi zajedno s petnaest rođaka, a svi se uzdržavaju malim dobrom. I kažu da je to bilo prvo srebro koje je ušlo u dom Elija uneseno kao počast iskazana njegovoj hrabrosti. Do toga vremena ni oni sami ni njihove žene nisu upotrebljavali ni srebrnine ni zlatnine.”)

Plutarh, Usporedni životopisi, Emilije Paul, 29: διωκημένων δὲ πάντων αὐτῷ καλῶς ἀσπασάμενος τοὺς Ἕλληνας, καὶ παρακαλέσας τοὺς Μακεδόνας μεμνησθαι τῆς δεδομένης ὑπὸ Ῥωμαίων ἐλευθερίας σῶζοντας αὐτὴν δι' εὐνομίας καὶ ὁμονοίας, ἀνέζευξεν ἐπὶ τὴν Ἑπειρον, ἔχων δόγμα συγκλήτου τοὺς συμμεμαχημένους αὐτῷ τὴν πρὸς Περσέα μάχην στρατιώτας ἀπὸ τῶν ἐκεῖ πόλεων ὠφελῆσαι. βουλόμενος δὲ πᾶσιν ἅμα καὶ μηδενὸς προσδοκῶντος, ἀλλ' ἐξαίφνης ἐπιπεσεῖν, μετεπέμψατο τοὺς πρώτους ἐξ ἐκάστης πόλεως

ἄνδρας δέκα, καὶ προσέταξεν αὐτοῖς, ὅσος ἄργυρός ἐστι καὶ χρυσὸς ἐν οἰκίαις καὶ ἱεροῖς, ἡμέρα ῥητῇ καταφέρειν. ἐκάστοις δὲ συνέπεμψεν ὡς ἐπ’ αὐτὸ δὴ τοῦτο φρουρὰν στρατιωτῶν καὶ ταξίαρχον προσποιούμενον ζητεῖν καὶ παραλαμβάνειν τὸ χρυσίον. ἐνστάσης δὲ τῆς ἡμέρας, ὅφ’ ἓνα καὶ τὸν αὐτὸν ἅμα καιρὸν ὁρμήσαντες ἐτράποντο πρὸς καταδρομὴν καὶ διαρπαγὴν τῶν πόλεων, ὥστε ὥρα μιᾷ πεντεκαίδεκα ἀνθρώπων ἐξανδραποδισθῆναι μυριάδας, ἐβδομήκοντα δὲ πόλεις πορθηθῆναι, γενέσθαι δ’ ἀπὸ τοσαύτης φθορᾶς καὶ πανωλεθρίας ἐκάστῳ στρατιώτῃ τὴν δόσιν οὐ μείζον’ ἑνδεκα δραχμῶν, φρίξαι δὲ πάντας ἀνθρώπους τὸ τοῦ πολέμου τέλος, εἰς μικρὸν οὕτω τὸ καθ’ ἕκαστον λῆμμα καὶ κέρδος ἔθνους ὅλου κατακερματισθέντος. (“Pošto je sve lijepo sredio, pozdravivši se s Helenima i pozvavši Makedonce da paze na slobodu što su im je darovali Rimljani čuvajući je poštivanjem zakona i slogom, krene s vojskom na Epir, jer je imao odluku Senata da se vojnici, koji su se s njime borili protiv Perzeja, obeštete tako da oplijene tamošnje gradove. Hoteći da udari na sve njih istovremeno – neočekivano, dade pozvati po deset prvih ljudi iz svakoga grada i naloži im da u određeni dan donesu što god srebra i zlata imaju u svojim kućama i hramovima. Sa predstavnicima svakoga grada posla stražu od jednog centuriona s vojnicima, koji su se pretvarali da traže i preuzimaju zlato. Ali kad je došao određeni dan, svi oni, jurnuvši u jedan isti čas, navališe i opljačkaše gradove tako da je u jedan sat sto i pedeset tisuća ljudi pretvoreno u roblje a sedamdeset gradova opustošeno. Od tolika zatora i potpuna uništenja svakoga vojnika dopade ne više od 11 drahmi. Sav se svijet zgrozio na takav kraj rata. Komadanje čitavog jednog naroda donijelo je tako sitan dobitak i malu korist svakom pojedinom vojniku.”)

Plutarh, Usporedni životopisi, Tiberije Grakh, 8: Ῥωμαῖοι τῆς τῶν ἀστυγειτόνων χώρας ὅσῃν ἀπετέμοντο πολέμῳ, τὴν μὲν ἐπίπρασκον, τὴν δὲ ποιούμενοι δημοσίαν ἐδίδοσαν νέμεσθαι τοῖς ἀκτήμοσι καὶ ἀπόροις τῶν πολιτῶν, ἀποφορὰν οὐ πολλὴν εἰς τὸ δημόσιον τελοῦσιν. ἀρξαμένων δὲ τῶν πλουσίων ὑπερβάλλειν τὰς ἀποφορὰς καὶ τοὺς πένητας ἐξελαυνόντων, ἐγράφη νόμος οὐκ ἑὼν πλέθρα γῆς ἔχειν πλείονα τῶν πεντακοσίων, καὶ βραχὺν μὲν χρόνον ἐπέσχε τὴν πλεονεξίαν τὸ γράμμα τοῦτο, καὶ τοῖς πένησιν ἐβοήθησε κατὰ χώραν μένουσιν ἐπὶ τῶν μεμισθωμένων καὶ νεμομένοις ἦν ἕκαστος ἐξ ἀρχῆς εἶχε μοῖραν. ὕστερον δὲ τῶν γειτνιώντων πλουσίων ὑποβλήτοις προσώποις μεταφερόντων τὰς μισθώσεις εἰς ἑαυτούς, τέλος δὲ φανερώς ἦδη δι’ ἑαυτῶν τὰ πλείστα κατεχόντων, ἐξωσθέντες οἱ πένητες οὔτε ταῖς στρατείαις ἔτι προθύμους παρείχον ἑαυτούς, ἡμέλουν τε παίδων ἀνατροφῆς, ὥστε ταχὺ τὴν Ἰταλίαν ἅπασαν ὀλιγανδρίας ἐλευθέρων αἰσθέσθαι, δεσμητηρίων δὲ βαρβαρικῶν ἐμπεπλῆσθαι, δι’ ὧν ἐγεώργουν οἱ πλούσιοι τὰ

χωρία, τοὺς πολίτας ἐξελάσαντες. ἐπεχείρησε μὲν οὖν τῇ διορθώσει Γάιος Λαίλιος ὁ Σκηπίωνος ἐταῖρος ἀντικρουσάντων δὲ τῶν δυνατῶν φοβηθεὶς τὸν θόρυβον καὶ παυσάμενος ἐπεκλήθη σοφὸς ἢ φρόνιμος. (“Od zemljišta svojih susjeda što su ga osvojili u ratu, Rimljani su dio prodavali a dio, učinivši ga zajedničkim dobrom, davali na obrađivanje građanima bez imetka i sredstava uz plaćanje nevelike zakupnine u korist državne blagajne. Kako su, pak, bogataši počeli nuditi veće zakupnine i tako istjerivati siromašne, donesen bi zakon koji nije dopuštao posjedovanje više od pet stotina jugera zemlje. I za kratko vrijeme taj propis zaustavi gramzivost bogatih i pomože siromašnima koji su mogli ostajati na zemlji, na posjedima što su ih dobili u zakup i obrađivati česticu koju je svaki posjedovao od početka. Ali kad su kasnije njihovi bogati susjedi stali prenositi pod izmišljenim imenima zakupe na sebe i, najzad, otvoreno držali najveći dio zemlje pod vlastitim imenima, siromasi, istisnuti sa svog zemljišta, niti su više imali volje za vojnu službu, a zapuštali su podizanje djece tako da je ubrzo sva Italija osjetila nestašicu slobodna pučanstva, a napunila se skupinama stranih robova kojima su bogataši nastanjivali svoja imanja pošto su istjerali slobodne građane. Stoga Scipionov drug Gaj Lelije pokuša ispraviti to loše stanje. Ali kad se moćnici usprotiviše, uplašivši se njihova burnog negodovanja i odustavši, dobi nadimak ‘Mudri’ ili ‘Obazrivi’; činilo se, naime, da riječ *sapiens* ima oba značenja.”)

Plutarh, Usporedni životopisi, Tiberije Grakh, 9: οὐ μὴν ἔφ’ αὐτοῦ γε συνέθηκε τὸν νόμον, τοῖς δὲ πρωτεύουσιν ἀρετῇ καὶ δόξῃ τῶν πολιτῶν συμβούλοις χρησάμενος, ὧν καὶ Κράσσος ἦν ὁ ἀρχιερεὺς καὶ Μούκιος Σκαιβόλας ὁ νομοδείκτης ὑπατεύων τότε καὶ Κλαύδιος Ἀππίος ὁ κηδεστὴς τοῦ Τιβερίου. καὶ δοκεῖ νόμος εἰς ἀδικίαν καὶ πλεονεξίαν τοσαύτην μηδέποτε πραότερος γραφῆναι καὶ μαλακώτερος. οὐς γὰρ ἔδει δίκην τῆς ἀπειθείας δοῦναι καὶ μετὰ ζημίας ἦν παρὰ τοὺς νόμους ἐκαρποῦντο χώραν ἀφεῖναι, τούτους ἐκέλευσε τιμὴν προσλαμβάνοντας ἐκβαίνειν ὧν ἀδίκως ἐκέκτηντο, καὶ παραδέχεσθαι τοὺς βοηθείας δεομένους τῶν πολιτῶν, ἀλλὰ καίπερ οὕτω τῆς ἐπανορθώσεως οὔσης εὐγνώμονος, ὁ μὲν δῆμος ἡγάπα, παρεῖς τὰ γεγενημένα, παύσασθαι τὸ λοιπὸν ἀδικούμενος, οἱ δὲ πλούσιοι καὶ κτηματικοὶ πλεονεξία μὲν τὸν νόμον, ὀργῇ δὲ καὶ φιλονεικίᾳ τὸν νομοθέτην δι’ ἔχθους ἔχοντες, ἐπεχείρουν ἀποτρέπειν τὸν δῆμον, ὥς γῆς ἀναδασμὸν ἐπὶ συγχύσει τῆς πολιτείας εἰσάγοντος τοῦ Τιβερίου καὶ πάντα πράγματα κινοῦντος. ἀλλ’ οὐδὲν ἐπέραινον ὁ γὰρ Τιβέριος πρὸς καλὴν ὑπόθεσιν καὶ δικαίαν ἀγωνιζόμενος λόγῳ καὶ φαυλότερα κοσμήσαι δυναμένῳ πράγματα δεινὸς ἦν καὶ ἄμαχος, ὁπότε τοῦ δήμου τῷ βήματι περικεχυμένου καταστάς λέγοι περὶ τῶν πενήτων, ὥς τὰ μὲν θηρία τὰ τὴν Ἰταλίαν νεμόμενα καὶ φωλεὸν ἔχει καὶ κοιταῖόν ἐστιν

αὐτῶν ἐκάστω καὶ καταδύσεις, τοῖς δὲ ὑπὲρ τῆς Ἰταλίας μαχομένοις καὶ ἀποθνήσκουσιν ἀέρος καὶ φωτός, ἄλλου δὲ οὐδενὸς μέτεστιν, ἀλλ' ἄοικοι καὶ ἀνίδρυτοι μετὰ τέκνων πλανῶνται καὶ γυναικῶν, οἱ δὲ αὐτοκράτορες ψεύδονται τοὺς στρατιώτας ἐν ταῖς μάχαις παρακαλοῦντες ὑπὲρ τάφων καὶ ἱερῶν ἀμύνεσθαι τοὺς πολεμίους: οὐδενὶ γάρ ἐστιν οὐ βωμὸς πατρῶος, οὐκ ἡρίον προγονικὸν τῶν τοσοῦτων Ῥωμαίων, ἀλλ' ὑπὲρ ἀλλοτρίας τρυφῆς καὶ πλούτου πολεμοῦσι καὶ ἀποθνήσκουσι, κύριοι τῆς οἰκουμένης εἶναι λεγόμενοι, μίαν δὲ βῶλον ἰδίαν οὐκ ἔχοντες. (“Ipak, zakon nije sastavio sam, nego je za savjetnike uzeo one od građana koji su bili prvi vrlinom i ugledom, među kojima su bili vrhovni svećenik Kras, tumač zakona Mucije Scevola koji je tada bio konzul i Tiberijev tast Apije Klaudije. I čini se da zakon protiv tolike nepravde i gramzljivosti nikad nije bio napisan blaže i popustljivije, jer ljudima koji bi bili trebali biti kažnjeni zbog neposlušnosti i uz plaćanje kazne ustupiti zemlju čije su plodove protuzakonito uživali, njima je samo naložio da napuste nepravedno stečene posjede pošto prime odštetu za njihovu vrijednost i da dopuste da ih preuzmu oni od građana kojima je trebalo pomoći. No, premda je to ispravljanje zala bilo tako obzirno, narod se, pustivši da prošlost padne u zaborav, zadovoljavao time da ubuduće bude siguran od takvih nepravdi, ali bogati i imućni, koji su iz gramzljivosti mrzili taj zakon, a iz ljutnje i svadljivosti njegova donosioca, pokušavahu odvratiti narod da ga ne potvrdi tvrdeći da Tiberije preraspodjelu zemlje uvodi radi rušenja ustavnog poretka i radi općeg prevrata. Ali ne postigoše ništa; jer Tiberije je, boreći se za plemenit i pravičan prijedlog rječitošću sposobnom da uljepša i lošiju stvar, bio strašno nesavladiv kad je, stavši na govornicu, dok se narod natiskivao oko nje, govorio u prilog siromašnih da i divlje zvijeri koje nastanjuju Italiju imaju svaka i spilju i ležaj i rupu, a oni koji se bore i umiru za Italiju imaju svoj dio zraka i svjetla i ničega drugog, nego bez kuće i kućišta potucaju se s djecom i ženama dok vojskovođe lažu pozivajući u bitkama svoje vojnike da brane od neprijatelja grobove i svetišta; jer niko od njih nema djedovski žrtvenik, niko od tolikih Rimljana grobnicu predaka, nego se bore za tuđu raskoš i bogatstvo, oni koje nazivaju gospodarima svijeta, a nemaju ni grudu zemlje koja je njihova.”)

Plutarh, Moralia, De capienda ex inimicis utilitate, 88A: ἐπεὶ καὶ τοῦτο τῆς κακίας ἰδίον ἐστὶ, τὸ τοὺς ἐχθροὺς αἰσχύνεσθαι μᾶλλον ἢ τοὺς φίλους ἐφ' οἷς ἐξαμαρτάνομεν. ὅθεν ὁ Νασικᾶς, οἰομένων τινῶν καὶ λεγόντων ἐν ἀσφαλεῖ γεγενῆσθαι τὰ Ῥωμαίων πράγματα Καρχηδονίων μὲν ἀνηρημένων Ἀχαιῶν δὲ δεδουλωμένων, ‘: νῦν μὲν οὖν’ εἶπεν ‘ἐπισφαλῶς ἔχομεν, μήθ’ οὐς φοβηθῶμεν μήθ’ οὐς αἰσχυνηθῶμεν ἑαυτοῖς ἀπολελοιπότες’ (“Jer to je osebjuna oznaka poroka, da se više osjećamo posramljeno zbog naših grešaka pred neprijateljem

nego pred svojim prijateljima. Ovo je osnova Nasikine primjedbe, kada su neki izrazili uvjerenje da je moć Rimljana sada sigurna, budući da su Kartaginjani bili uništeni, a Ahejci dovedeni u podređenost. On je rekao: ‘Sada je naša pozicija vrlo opasna, jer nismo ostavili nikoga koga bismo se sramili ili plašili.’”)

Flor, II, 2, 1: *Primam certaminum facem Ti. Gracchus accendit, genere, forma, eloquentia facile princeps. Sed hic, sive Manciniana deditionis, quia sponsor foederis fuerat, contagium timens et inde popularis, sive aequo et bono ductus, quia depulsam agris suis plebem miseratus est, ne populus gentium victor orbisque possessor laribus ac focus suis exsultaret, quacumque mente rem ausus ingentem.* (“Prvi plamen svađe je zapalio Tiberije Grakh, čije porijeklo, osobna privlačnost i govorništvo su nesumnjivo učinili od njega vodećeg čovjeka svoga vremena. Ili zbog toga što se plašio da bude uključen u Mancinovu predaju (jer je bio jamstvo za izvršenje ugovora /zaključenog sa Numantincima op. S. M./) i zato se priključio Narodnoj stranci ili zato što je djelovao motiviran pravdom, sažalivši se nad običnim narodom koji je bio lišen sopstvene zemlje [tako da oni koji su bili pobjednici nad narodima i posjedovali čitav svijet ne bi mogli biti prognani od sopstvenih ognjišta i domova]. Bez obzira na to kakvi bili njegovi motivi, on je preduzeo veoma ozbiljan korak.”)

Apijan, Građanski ratovi, I, 7: Ῥωμαῖοι τὴν Ἰταλίαν πολέμῳ κατὰ μέρη χειρούμενοι γῆς μέρος ἐλάμβανον καὶ πόλεις ἐνώκιζον ἢ ἐς τὰς πρότερον οὐσας κληρούχους ἀπὸ σφῶν κατέλεγον. καὶ τὰδε μὲν ἀντὶ φρουρίων ἐπενόουν, τῆς δὲ γῆς τῆς δορικτήτου σφίσιν ἐκάστοτε γιγνομένης τὴν μὲν ἐξεργασμένην αὐτίκα τοῖς οἰκίζομένοις ἐπιδιήρουν ἢ ἐπίπρασκον ἢ ἐξεμίσθουν, τὴν δ’ ἀργὸν ἐκ τοῦ πολέμου τότε οὐσαν, ἢ δὴ καὶ μάλιστα ἐπλήθυνεν, οὐκ ἄγοντές πω σχολὴν διαλαχεῖν ἐπεκέρυττον ἐν τοσῷδε τοῖς ἐθέλουσιν ἐκπονεῖν ἐπὶ τέλει τῶν ἐτησίων καρπῶν, δεκάτῃ μὲν τῶν σπειρομένων, πέμπτῃ δὲ τῶν φυτευομένων. ὥριστο δὲ καὶ τοῖς προβατεύουσι τέλη μειζόνων τε καὶ ἐλαττόνων ζώων. καὶ τὰδε ἔπραττον ἐς πολυανδρίαν τοῦ Ἰταλικοῦ γένους, φερεπονωτάτου σφίσιν ὀφθέντος, ἵνα συμμάχους οἰκείους ἔχοιεν. ἐς δὲ τοῦναντίον αὐτοῖς περιήει. οἱ γὰρ πλούσιοι τῆσδε τῆς ἀνεμήτου γῆς τὴν πολλὴν καταλαβόντες καὶ χρόνῳ θαρροῦντες οὐ τίνα σφᾶς ἔτι ἀφαιρήσεσθαι τὰ τε ἀγχοῦ σφίσιν ὅσα τε ἦν ἄλλα βραχέα πενήτων, τὰ μὲν ὠνούμενοι πειθοῖ, τὰ δὲ βίᾳ λαμβάνοντες, πεδία μακρὰ ἀντὶ χωρίων ἐγεώργουν, ὠνητοῖς ἐς αὐτὰ γεωργοῖς καὶ ποιμέσι χρώμενοι τοῦ μὴ τοὺς ἐλευθέρους ἐς τὰς στρατείας ἀπὸ τῆς γεωργίας περισπᾶν, φερούσης ἅμα καὶ τῆσδε τῆς κτήσεως αὐτοῖς πολὺ κέρδος ἐκ πολυπαιδίας θεραπόντων ἀκινδύνως αὐξομένων διὰ τὰς ἀστρατείας. ἀπὸ δὲ τούτων οἱ μὲν δυνατοὶ

πάμπαν ἐπλούτουν, καὶ τὸ τῶν θεραπόντων γένος ἀνὰ τὴν χώραν ἐπλήθυε, τοὺς δ' Ἰταλιώτας ὀλιγότης καὶ δυσανδρία κατελάμβανε, τρυχομένους πενία τε καὶ ἐσφοραῖς καὶ στρατεῖαις. εἰ δὲ καὶ σχολάσειαν ἀπὸ τούτων, ἐπὶ ἀργίας διετίθεντο, τῆς γῆς ὑπὸ τῶν πλουσίων ἐχομένης καὶ γεωργοῖς χρωμένων θεράπουσιν ἀντὶ ἐλευθέρων. (‘‘Šta su radili Rimljani sa osvojenom zemljom. Potčinjavajući redom narode Italije u ratu, Rimljani su uzimali jedan dio osvojene zemlje i osnivali gradove, ili su slali u već ranije osnovane gradove nove naseljenike. Tim kolonijama oni su se služili kao posadama. Od zemlje osvojene u ratu, uvijek su jedan dio koji je bio obrađen odmah dijelili ili prodavali, ili iznajmljivali novim naseljenicima. A za onu zemlju koja je tada bila neobrađena zbog rata i koje je bilo najviše, nemajući vremena da je dijele kockom, objavljivali su da je obrađuje ko god hoće, samo da daje godišnjih plodova: deseti dio od usjeva, a peti od zasađenog povrća. I onima koji gaje stada, određeno je da daju prinos od krupne i sitne stoke. To su učinili da bi povećali broj stanovnika kod italiskog naroda, vidjevši da je ono najizdržljivije u naporima, a i da bi imali domaće saveznike. Ali stvar ispade drugačije nego što su oni mislili. Jer bogataši, zahvativši veći dio te nepodijeljene zemlje i pouzdajući se vremenom da im je više niko neće uzeti, zauzeše obližnja dobra i druge male posjede siromaha. Jedne kupujući po pristanku, a druge silom i obrađivali su ne više njive nego prostrane ravnice. Zemlju su obrađivali kupljeni ratari i pastiri, da ne bi, ako bi to bili slobodni ljudi, bili odvlačeni sa zemljoradnje u vojsku. Pa i ovaj posjed donosio im je veliku dobit, budući da je bio veliki pri-raštaj djece kod robova, čiji je broj nesmetano rastao, jer su oni bili oslobođeni vojne službe.’’⁴⁷ Stoga se silnici sasvim obogatiše i umnoži se broj robova na zemlji. Italici su, naprotiv, bili u nevolji zbog maloga broja i nestašice ljudi i bili su iscrpljivani siromaštvom, nametima i vojnom službom. Pa i kada su imali slobodnog vremena od tih teškoća, bili su u besposlici, pošto su zemlju držali bogataši i služili se za radove robovima umjesto slobodnim ljudima.’’)

Apijan, Građanski ratovi, I, 8: ἐφ' οἷς ὁ δῆμος ἐδυσφόρει μὲν ὡς οὔτε συμμάχων ἐξ Ἰταλίας ἔτι εὐπορήσων οὔτε τῆς ἡγεμονίας οἱ γενησομένης ἀκινδύνου διὰ πλῆθος τοσόνδε θεραπόντων: διόρθωσιν δ' οὐκ ἐπινόουντες, ὡς οὐδὲ ῥάδιον ὄν οὐδὲ πάντῃ δίκαιον ἄνδρας τοσούσδε ἐκ τοσοῦδε χρόνου κτήσιν τοσὴνδε ἀφελέσθαι φυτῶν τε ἰδίων καὶ οἰκοδομημάτων καὶ κατασκευῆς, μόλις ποτὲ τῶν δημάρχων εἰσηγουμένων ἔκριναν μηδὲνα ἔχειν τῆσδε τῆς γῆς πλέθρα πεντακοσίων πλείονα μηδὲ προβατεύειν ἑκατὸν πλείω τὰ μείζονα καὶ πεντακοσίων τὰ ἐλάσσονα. καὶ ἐς ταῦτα δ' αὐτοῖς ἀριθμὸν ἐλευθέρων ἔχειν ἐπέταξαν, οἱ τὰ γιγνόμενα φυλάξειν τε καὶ μηνύσειν ἔμελλον. οἱ μὲν δὴ τάδε

⁴⁷ Apijan je na ovome mjestu upotrijebio anahronizam, jer do marijevskih vojnih reformi, proletari (oni koji nisu *assidui*), tj. bezemljaši i oni bez imovine nisu bili regrutirani u legijske postave.

νόμῳ περιλαβόντες ἐπώμοσαν ἐπὶ τῷ νόμῳ καὶ ζημίαν ὥρισαν, ἡγούμενοι τὴν λοιπὴν γῆν αὐτίκα τοῖς πένησι κατ' ὀλίγον διαπεπράσεσθαι: φροντίς δ' οὐδεμία ἦν οὔτε τῶν νόμων οὔτε τῶν ὅρκων, ἀλλ' οἵτινες καὶ ἐδόκουν φροντίσαι, τὴν γῆν ἐς τοὺς οἰκείους ἐπὶ ὑποκρίσει διένεμον, οἱ δὲ πολλοὶ τέλεον κατεφρόνουν, ("Narodu je teško padalo što nije bilo ni dosta saveznika u Italiji niti je vlast bila sigurna zbog tolikog broja robova. Ne uviđajući lijek ovome zlu, jer niti je bilo lako niti uopće pravo da se toliko ljudi otjera sa dugotrajnog posjedovanja dobara koja su sami zasadili i snabdjeli zgradama i svim potrebama, jedva na-posljetku odlučiše, na prijedlog plebejskih tribuna, da niko ne može imati od te zemlje više od 500 jugera niti gajiti više od 100 grla krupne i 500 grla sitne stoke. Također je odlučeno da svaki ima izvjestan broj slobodnih ljudi, koji će nadgledati šta se događa i javljati gospodaru. Taj zakon potvrdiše zakletvom i odrediše kaznu za prekršaje. Mislili su da će ostala zemlja odmah biti rasprodana na malo siromasima. Ali se niko nije obazirao ni na zakone ni na zakletvu. Pa i oni za koje je izgledalo da mare za taj zakon samo su prividno dijelili zemlju svojim najbližim ljudima, a mnogi su ga potpuno prezreli.")

Απιαν, Γραδάνσκι ρατοβί, Ι, 9: μέχρι Τιβέριος Σεμπρώνιος Γράκχος, ἀνὴρ ἐπιφανὴς καὶ λαμπρὸς ἐς φιλοτιμίαν εἶπεῖν τε δυνατώτατος καὶ ἐκ τῶνδε ὁμοῦ πάντων γνωριμώτατος ἅπασι, δημαρχῶν ἐσεμνολόγησε περὶ τοῦ Ἰταλικοῦ γένους ὡς εὐπολεμωτάτου τε καὶ συγγενοῦς, φθειρομένου δὲ κατ' ὀλίγον εἰς ἀπορίαν καὶ ὀλιγανδρίαν καὶ οὐδὲ ἐλπίδα ἔχοντος ἐς διόρθωσιν. ἐπὶ δὲ τῷ δουλικῷ δυσχεράνας ὡς ἀστρατεύτῳ καὶ οὔποτε ἐς δεσπότης πιστῷ, τὸ ἔναγχος ἐπήνεγκεν ἐν Σικελίᾳ δεσποτῶν πάθος ὑπὸ θεραπόντων γενόμενον, ἠϋξημένων κάκεινων ἀπὸ γεωργίας, καὶ τὸν ἐπ' αὐτοὺς Ῥωμαίων πόλεμον οὐ ῥάδιον οὐδὲ βραχύν, ἀλλὰ ἔς τε μῆκος χρόνου καὶ τροπὰς κινδύνων ποικίλας ἐκτραπέντα. ταῦτα δὲ εἰπὼν ἀνεκαίνιζε τὸν νόμον μηδένα τῶν πεντακοσίων πλέθρων πλεόν ἔχειν. παισὶ δ' αὐτῶν ὑπὲρ τὸν παλαιὸν νόμον προσετίθει τὰ ἡμίσεα τούτων: καὶ τὴν λοιπὴν τρεῖς αἰρετοὺς ἄνδρας, ἐναλλασσομένους κατ' ἔτος, διανέμειν τοῖς πένησι. ("Naposljetku, Tiberije Sempronije Grakh, ugleđan i veoma častoljubiv čovjek, vrlo moćan u rječitosti i zbog toga svima dobro poznat, postavši plebejski tribun, govorio je ozbiljno o Italicima. Kako su oni vrlo ratoborni i srodni Rimljanima, kako će oni postepeno propasti zbog oskudice i maloga broja ljudi, i da nema nade u poboljšanje. Negodujući protiv robova kao nekorisnih za vojsku, koji, uz to, nikada nisu bili vjerni gospodari-ma, on je spomenuo zlo koje su nedavno pretrpjeli na Siciliji gospodari robova, čiji je broj rastao sa zemljoradnjom. Spomenuo je i rat koji su Rimljani vodili protiv robova, koji niti je bio lak niti kratak, nego je dugo trajao i imao različite obrte. Pošto je to rekao, on je obnovio agrarni zakon: da niko ne može posjedo-

vati više od 500 jugera. Starome zakonu dodade i da sinovi familija mogu imati i polovinu ove mjere, a ostalo da siromašnima razdijele izabrani triumviri koji će se mijenjati svake godine.”)

Αριјαν, Грађански ратови, I, 10: τοῦτο δ' ἦν, ὃ μάλιστα ἠνώχλει τοὺς πλουσίους, οὐ δυναμένους ἔτι ὡς προτερον τοῦ νόμου καταφρονεῖν διὰ τοὺς διαιροῦντας οὐδὲ ὠνεῖσθαι παρὰ τῶν κληρουμένων: ὁ γάρ τοι Γράκχος καὶ τότε προιδόμενος ἀπηγόρευε μὴ πωλεῖν. συνιστάμενοι δὲ κατὰ μέρος ὠλοφύροντο καὶ προῦφερον τοῖς πένησιν ἀρχαῖά τε ἔργα ἑαυτῶν καὶ φυτὰ καὶ οἰκοδομίας, καὶ τιμὴν ἔνιοι δεδομένην γείτοσιν, εἰ καὶ τήνδε μετὰ τῆς γῆς ἀπολέσουσι, τάφους τε ἔνιοι πατέρων ἐν τῇ γῇ καὶ διαιρέσεις ἐπὶ τοῖς κλήροις ὡς πατρώοις, οἱ δὲ καὶ προίκας γυναικῶν ἐς ταῦτα ἀνηλωμένας ἢ τὴν γῆν παισὶν ἐμπροίκιον δεδομένην, δανεισταὶ τε χρέα καὶ ταύτης ἐπεδείκνυνον, καὶ ἄκοσμος ἦν ὅλως οἰμωγὴ καὶ ἀγανάκτησις. οἱ δ' αὖ πένητες ἀντωδύροντο ἐξ εὐπορίας ἐς πενίαν ἐσχάτην καὶ ἀπ' αὐτῆς ἐς ἀγονίαν, οὐ δυνάμενοι παιδοτροφεῖν, περιφέρεσθαι. στρατείας τε ὅσας στρατεύσαιντο τὴν γῆν τήνδε περιποιούμενοι, κατέλεγον καὶ ἠγανάκτουν, εἰ τῶν κοινῶν ἀποστερήσονται, ὠνείδιζόν τε ἅμα αὐτοῖς αἰρουμένοις ἀντὶ ἐλευθέρων καὶ πολιτῶν καὶ στρατιωτῶν θεράποντας, ἄπιστον ἔθνος καὶ δυσμενὲς αἰεὶ διὰ τοῦτο ἀστράτευτον. τοιαῦθ' ἑκατέρων ὀδυρομένων τε καὶ ἀλλήλοις ἐπικαλούντων, πλῆθος ἄλλο, ὅσον ἐν ταῖς ἀποίκις πόλεσιν ἢ ταῖς ἰσοπολίτισιν ἢ ἄλλως ἐκοινώνει τῇσδε τῆς γῆς, δεδιότες ὁμοίως ἐπῆρσαν καὶ ἐς ἑκατέρους αὐτῶν διεμερίζοντο. πλήθει τε θαρροῦντες ἐξετραχύνοντο καὶ στάσεις ἐξάπτοντες ἀμέτρους τὴν δοκιμασίαν τοῦ νόμου περιέμενον, οἱ μὲν ὡς οὐδενὶ τρόπῳ συγχωρήσοντες αὐτὸν γενέσθαι κύριον, οἱ δ' ὡς κυρώσοντες ἐξ ἅπαντος. φιλονικία δὲ ἑκατέροις προσέπιπτεν ἐπὶ τῇ χρεῖα καὶ ἐς τὴν κυρίαν ἡμέραν παρασκευὴ κατ' ἀλλήλων. (“Bogataše je najviše pogađalo to što, iz bojazni od trijumvira /iz agrarne Komisije koja je formirana po *Lex Sempronia Agraria* op. S. M./, nisu mogli više kršiti zakon kao ranije niti kupovati tuđe dijelove, jer je Tiberije Grakh, predviđevši i to, zabranio prodaju. Stoga su se oni, skupljajući se svuda, tužili i prebacivali siromašnima što će im oduzeti stare radove, posađeno drveće i zgrade. Neki su govorili da će sa zemljom izgubiti i novac koji su dali susjedima. Drugi su se žalili da su im grobovi predaka na toj zemlji i da im je posjed nasljedstvo od oca. Neki su govorili da su miraze supruga potrošili na nju, ili da su tu zemlju namijenili djeci kao miraz. Povjerioci su pokazivali tablice dugova na nju. Uopće, bilo je svakojakih žalbi i negodovanja. Siromasi su se, sa svoje strane strane, žalili kako su iz blagostanja zapali u krajnju bijedu, te da se moraju i djece lišavati jer ih ne mogu ishraniti. Nabrajali su u kojim su sve pohodima učestvovali da bi tu zemlju dobili, i ljutili su se što će biti lišeni onoga što je zajedničko. U isti mah, oni

su zamjerali bogatašima što više vole da se služe robovima, koji su uvijek bili nevjerni i neprijatelji i zbog toga nekorisni za vojsku, nego slobodnim ljudima, građanima i vojnicima. Dok su se tako jedni na druge žalili i jedan drugome zamjerali, došla je druga masa ljudi iz kolonija i municipija, ili onih koji su na bilo koji način bili u posjedu te zemlje, bojeći se, slično ovima, i pristajući uz jednu ili drugu stranu. I jedna i druga strana, pouzdavajući se u svoju brojnost, oštrila se protiv druge i, stvarajući neumjerene gomile, željno je očekivala dan pretresanja zakona, jedni da ga nikako ne dopuste da on zavlada, drugi da ga na svaki način podupru. I sa jedne i sa druge strane, nastalo je takmičenje u sopstvenu korist i pripreme jednih protiv drugih za određeni dan skupštinskog zasjedanja.”)

Apijan, Građanski ratovi, I, 11: Γράκῳ δ' ὁ μὲν νοῦς τοῦ βουλευματος ἦν οὐκ ἐς εὐπορίαν, ἀλλ' ἐς εὐανδρίαν, τοῦ δὲ ἔργου τῇ ὠφελείᾳ μάλιστα αἰωρούμενος, ὡς οὐ τι μείζον οὐδὲ λαμπρότερον δυναμένης ποτὲ παθεῖν τῆς Ἰταλίας, τοῦ περιαυτὸ δυσχεροῦς οὐδὲν ἐνεθυμείτο. ἐνστάσης δὲ τῆς χειροτονίας πολλὰ μὲν ἄλλα προεῖπεν ἐπαγωγὰ καὶ μακρά, διηρώτα δ' ἐπ' ἐκείνοις, εἰ δίκαιον τὰ κοινὰ κοινῇ διανέμεσθαι καὶ εἰ γνησιώτερος αἰεὶ θεράπωντος ὁ πολίτης καὶ χρησιμώτερος ὁ στρατιώτης ἀπολέμου καὶ τοῖς δημοσίοις εὐνούστερος ὁ κοινωνός. οὐκ ἐς πολὺν δὲ τὴν σύγκρισιν ὡς ἄδοξον ἐπενεγκὼν αὐθις ἐπήγει τὰς τῆς πατρίδος ἐλπίδας καὶ φόβους διεξιὼν, ὅτι πλείστης γῆς ἐκ πολέμου βία κατέχοντες καὶ τὴν λοιπὴν τῆς οἰκουμένης χώραν ἐν ἐλπίδι ἔχοντες κινδυνεύουσιν ἐν τῷδε περὶ ἀπάντων, ἢ κτήσασθαι καὶ τὰ λοιπὰ δι' εὐανδρίαν ἢ καὶ τάδε δι' ἀσθένειαν καὶ φθόνον ὑπ' ἐχθρῶν ἀφαιρεθῆναι. ὦν τοῦ μὲν τὴν δόξαν καὶ εὐπορίαν, τοῦ δὲ τὸν κίνδυνον καὶ φόβον ὑπερπαίρων ἐκέλευε τοὺς πλουσίους ἐνθυμουμένους ταῦτα ἐπιδόσιμον, εἰ δέοι, παρὰ σφῶν αὐτῶν τήνδε τὴν γῆν εἰς τὰς μελλούσας ἐλπίδας τοῖς παιδοτροφοῦσι χαρίσασθαι καὶ μὴ, ἐν ᾧ περὶ μικρῶν διαφέρονται, τῶν πλεόνων ὑπεριδεῖν, μισθὸν ἅμα τῆς πεπονημένης ἐξεργασίας αὐτάρκη φερομένους τὴν ἐξαιρετον ἄνευ τιμῆς κτήσιν ἐς αἰεὶ βέβαιον ἐκάστω πεντακοσίων πλέθρων, καὶ παισίν, οἷς εἰσὶ παῖδες, ἐκάστω καὶ τούτων τὰ ἡμίσεα. τοιαῦτα πολλὰ ὁ Γράκχος εἰπὼν τοὺς τε πένητας καὶ ὅσοι ἄλλοι λογισμῷ μᾶλλον ἢ πόθῳ κτήσεως ἐχρῶντο, ἐρεθίσας ἐκέλευε τῷ γραμματεῖ τὸν νόμον ἀναγνῶναι. (“Tiberiju Grakhu nije bila namjera da poveća bogatstvo, nego broj ljudi. Gledajući najviše na korist Republike, pošto se ništa veće ni divnije nije moglo dogoditi Italiji, on nije ni mislio na samu teškoću. Kada je došlo do izbora, on je govorio mnogo i dugo u korist zakona i najzad upita: ‘Da li je pravo da se ono što je zajedničko razdijeli narodu? Da li je građanin zakoniji od roba? Da li je vojnik korisniji od onoga ko ne podliježe vojnoj službi? Da li je neko više naklonjen Republici od

onoga ko je njen učesnik?’ Ne zadržavajući se mnogo na uspoređivanju kao nepopularnom, on se opet osvrnu na nade i strahovanja za domovinu: ‘Pošto su Rimljani u ratu stekli mnogo zemlje, i nadaju se da će zauzeti i ostalu zemlju u svijetu, sada su oni zbog toga u najvećoj opasnosti da ili dobiju i ostalu sa velikim brojem ljudi, ili da i sadašnju izgube, zbog svoje slabosti i zavisti neprijateljeve.’ Zatim je on, naročito ističući ovdje slavu i veliko imanje, onda opasnost i strah, nagovarao bogataše da razmotre to i da sami, u interesu buduće koristi, ako treba i dobrovoljno, predaju tu zemlju onima koji hrane djecu za Republiku, da ne bi zbog onoga što je sitno zanemarili ono što je krupno. U istom mah, pošto se izdvoji značajna vrijednost koju su oni utrošili za obrađivanje, da ostane svakome trajan posjed od 500 jugera, a onima koji imaju sinove svakome po polovina toga. Pošto je Tiberije mnogo govorio u tome smislu, i pošto je raspalio siromašne i one koji su se više rukovodili razumom nego željom za imanjem, on naredi pisaru da pročita zakon.”)

Apijan, Građanski ratovi, I, 27 (o agrarnom zakonodavstvu nakon braće Grakha): καὶ ἡ στάσις ἢ τοῦ δευτέρου Γράκχου ἐς τὰδε ἔληγε: νόμος τε οὐ πολὺ ὕστερον ἐκυρώθη τὴν γῆν, ὑπὲρ ἧς διεφέροντο, ἐξεῖναι πιπράσκειν τοῖς ἔχουσιν: ἀπείρητο γὰρ ἐκ Γράκχου τοῦ προτέρου καὶ τότε. καὶ εὐθὺς οἱ πλούσιοι παρὰ τῶν πενήτων ἐωνοῦντο, ἢ ταῖς ταῖς προφάσεσιν ἐβιάζοντο. καὶ περιῖν ἐς χεῖρον ἔτι τοῖς πένησι, μέχρι Σπούριος Θόριος δημαρχῶν εἰσηγήσατο νόμον, τὴν μὲν γῆν μηκέτι διανέμειν, ἀλλ’ εἶναι τῶν ἐχόντων, καὶ φόρους ὑπὲρ αὐτῆς τῷ δήμῳ κατατίθεσθαι καὶ τὰδε τὰ χρήματα χωρεῖν ἐς διανομάς. ὅπερ ἦν μὲν τις τοῖς πένησι παρηγορία διὰ τὰς διανομάς, ὄφελος δ’ οὐδὲν ἐς πολυπληθίαν. ἅπαξ δὲ τοῖς σοφίσμασι τοῖσδε τοῦ Γρακχείου νόμου παραλυθέντος, ἀρίστου καὶ ὠφελιμωτάτου, εἰ ἐδύνατοπραχθῆναι, γενομένου, καὶ τοὺς φόρους οὐ πολὺ ὕστερον διέλυσε δημαρχος ἕτερος, καὶ ὁ δῆμος ἀθρόως ἀπάντων ἐξεπεπτώκει. ὅθεν ἐσπᾶνίζον ἔτι μᾶλλον ὁμοῦ πολιτῶν τε καὶ στρατιωτῶν καὶ γῆς προσόδου καὶ διανομῶν καὶ νομῶν, πεντεκαίδεκα μάλιστα ἔτεσιν ἀπὸ τῆς Γράκχου νομοθεσίας, ἐπὶ δίκαις ἐν ἀργίᾳ γεγονότες. (“Tako se svršila buna mlađega Grakha. Ne mnogo kasnije bio je potvrđen zakon da sopstvenici mogu prodati zemlju oko koje se vodio spor, jer je i to bilo zabranjeno zakonom starijeg Grakha. Bogataši je odmah kupovahu od siromaha, ili je silom oduzimaju pod ovim ili onim izgovorom. Siromašnima je bilo još teže nego ranije, sve dok nije plebejski tribun Spurije Borije donio zakon da se *ager publicus* više ne dijeli, već da se ostavi posjednicima pod uvjetom da plaćaju porez narodu i taj novac da se dijeli pojedincima. Ta dioba je bila izvjesno olakšanje sirotinji, ali od nje nije bilo nikakve koristi za povećanje stanovnika. Kada je jednom uništen takvim smicalicama Grakhov zakon, koji bi bio najbolji i najkorisniji da je mo-

gao biti primijenjen, drugi plebejski tribun, ne mnogo kasnije, ukinu i porez. Narod je bio lišen i prihoda sa zemlje i dijeljenja hrane i donošenja zakona, i to jedva petnaest godina poslije zakonodavstva Grakha.”)

Aul Gelije, prenosi objašnjenje svoga suvremenika pjesnika Julija Paula (XVI, 10, 10–14): *“qui in plebe” inquit “Romana tenuissimi pauperrimique erant neque amplius quam mille quingentum aeris in censum deferebant, “proletarii” appellati sunt, qui vero nullo aut perquam parvo aere censebantur, “capite censi” vocabantur; extremus autem census capite censorum aeris fuit trecentis septuaginta quinque. 11 Sed quoniam res pecuniaque familiaris obsidis vicem pignerisque esse apud rempublicam videbatur amorisque in patriam fides quaedam in ea firmamentumque erat, neque proletarii neque capite censi milites nisi in tumultu maximo scribebantur, quia familia pecuniaque his aut tenuis aut nulla esset. 12 Proletariorum tamen ordo honestior aliquanto et re et nomine quam capite censorum fuit: 13 nam et asperis reipublicae temporibus, cum iuventutis inopia esset, in militiam tumultuariam legebantur, armaque is sumptu publico praebebantur, et non capitis censione, sed prosperiore vocabulo a munere officioque prolis edendae appellati sunt, quod, cum re familiari parva minus possent rempublicam iuvare, subolis tamen gignendae copia civitatem frequentarent. 14 Capite censos autem primus C. Marius, ut quidam ferunt, bello Cimbrico difficillimis reipublicae temporibus vel potius, ut Sallustius ait, bello Iugurthino milites scripsisse traditur, cum id factum ante in nulla memoria exstaret. (“Oni od rimskih građana koji su najskromniji i sa najmanjim /materijalnim op. S. M./ sredstvima i koji su prijavili na cenzusu ne više od 1500 asa, bili su zvani proleter, ali oni koji su rangirani da nemaju nikakve imovine ili je skoro nemaju, označeni su kao *capite censi*, ili ‘brojani po glavi’. I najniže rangirani od *capite censi* su bili oni sa 375 asa. Ali, pošto su imovina i novac bili smatrani kao zalog lojalnosti državi, i pošto kod njih nije bilo ove vrste garancije i uvjerenja patriotizma, niti proleter niti *capite censi* nisu bili regrutirani kao vojnici izuzev u vremenima vanrednih poremećaja, zato što su imali malo ili nimalo imovine i novca. Ipak, klasa proletera bila je nešto časnija i po djelu i po imenu, nego *capite censi*. U vremenima opasnosti za državu, kada je bio manjak ljudi vojne dobi, oni su bili unovačeni za hitnu službu, i oružje im je osigurano na javni trošak. I oni su bili zvani, ne *capite censi*, nego sa povoljnijim imenom proisteklim iz njihove dužnosti i funkcije da produciraju potomstvo. Iako oni nisu mogli mnogo pomoći državi sa onom malom imovinom koju su imali, ipak su oni pomagali stanovništvu svoje zemlje sa svojom moći da porađaju djecu. Govori se da je Gaj Marije bio prvi,*

prema nekima u ratu sa /germanskim narodom porijeklom iz južne Skandinavije i sjeverne Njemačke op. S. M./ Kimbrima u najkritičnijem periodu za našu zemlju, ili vjerojatnije, kako Salustije kaže u Jugurтинom ratu, regrutirao vojnike iz *capite censi*, pošto se o takvom djelu nije čulo prije toga vremena.”)

Non Marcel, s.v. Proletarii, dicti sunt plebei, qui nihil rei publicae exhibeant, sed tantum prolem sufficiant. Cato de tribunis militum: expedito pauperem, plebeium atque proletarium. – Cassius Emina Annalium lib. II: tunc Marcius pro consule primus proletarios armavit, – Varro de vita populi Roraani lib. I: quibus erat pecuniae satis, locupletis, adsiduus; contrarios proletarios, adsiduo neminem vindicem voluerunt nisi adsiduum id est locupletem.

Non Marcel, s.v. Proletarii, cives dicebantur qui in plebe tenuissima erant et non amplius quam mille et quingentos aeris in censum deferebant. Ennius Annalibus: proletariu' publicitus scuteisque feroque ornatur ferro.

Sekst Aurelije Viktor, de Viris Illustribus, XX: Fabius Ambustus ex duabus filiabus alteram Licinio Stoloni plebeio, alteram Aulo Sulpicio patricio coniugem dedit. Quarum plebeia cum sororem saluaret, cuius vir tribunus militaris consulari potestate erat, fascis lictorios foribus appositos indecenter expavit. A sorore irrisa marito questa est; qui adiuvante socero, ut primum tribunatum plebis aggressus est, legem tulit, ut alter consul ex plebe crearetur. Lex resistente Appio Claudio tamen lata; et primus Licinias Stolo consul factus. Idem lege cavet, ne cui plus quingenta iugera agri habere liceret. Et ipse cum iugera quingenta haberet, altera emancipati filii nomine possideret, in iudicium vocatus et primus omnium sua lege punitus est.

Arusijan Mesije, Exempla Elocutionum (Fragment iz Salustijeve izgnane Historije): Postquam remoto metu Punico simultates exercere vacuum fuit, plurimae turbae, seditiones et ad postremum bella civilia orta sunt, dum pauci potentes, quorum in gratiam plerique concesserant, sub honesto patrum aut plebis nomine dominationes affectabant; bonique et mali cives appellati non ob merita in rempublicam, omnibus pariter corruptis; sed uti quisque locupletissimus et iniuria validior, quia praesentia defendebat, pro bono ducebatur. (“Kada je uklonjena prijetnja Kartagine, oni /Rimljani op. S. M./ mogli su nastaviti svoje svađe. Tada su nastale česte pobune, revolucije i na kraju građanski ratovi. Nekoliko utjecajnih ljudi, koji su zadobili podršku većine, tražili su apsolutnu vlast, pod izgovorom da brane nobilitet od plebsa. Građani nisu više zvani do-

bri ili loši prema svome javnom ponašanju, zato jer su o tom pitanju svi bili jednako pokvareni. Ali, oni koji su bili najbogatiji, i najsposobniji da nanesu štetu su bili smatrani dobrim jer su oni branili postojeći državni poredak.”).

Augustin, *O božjoj državi*, II, 18–19, 1: *Itaque habeo modum et ipsum Sallustium testem potius adhibebo, qui cum in laude Romanorum dixisset, unde nobis iste sermo ortus est: Ius bonumque apud eos non legibus magis quam natura valebat, praedicans illud tempus, quod expulsis regibus incredibiliter civitas brevi aetatis spatio plurimum crevit, idem tamen in primo historiae suae libro atque ipso eius exordio fatetur etiam tunc, cum ad consules a regibus esset translata res publica, post parvum intervallum iniurias validiorum et ob eas discessionem plebis a patribus aliasque in Urbe dissensiones fuisse. Nam cum optimis moribus et maxima concordia populum Romanum inter secundum et postremum bellum Carthaginense commemorasset egisse causamque huius boni non amorem iustitiae, sed stante Carthagine metum pacis infidae fuisse dixisset (unde et Nasica ille ad reprimendam nequitiam servandosque istos mores optimos, ut metu vitia cohiberentur, Carthaginem nolebat everti): continuo subiecit idem Sallustius et ait: At Discordia et avaritia atque ambitio et cetera secundis rebus oriri sueta mala post Carthaginis excidium maxime aucta sunt, ut intellexeremus etiam ante oriri solere et augeri. Unde subnectens cur hoc dixerit: Nam iniuriae, inquit, Validiorum et ob eas discessio plebis a patribus aliaeque dissensiones domi fuere iam inde a principio, neque amplius quam regibus exactis, dum metus a Tarquinio et bellum grave cum Etruria positum est, aequo et modesto iure agitatum. Vides quem ad modum etiam illo tempore brevi, ut regibus exactis, id est eiectis, aliquantum aequo et modesto iure ageretur, metum dixit fuisse causam, quoniam metuebatur bellum, quod rex Tarquinius regno atque Urbe pulsus Etruscis sociatus contra Romanos gerebat. Attende itaque quid deinde contextat: Dein, inquit, servili imperio patres plebem exercere, de vita atque tergo regio more consulere, agro pellere et ceteris expertibus soli in imperio agere. Quibus saevitiis et maxime faenore oppressa plebes cum assiduis bellis tributum et militiam simul toleraret, armata montem Sacrum atque Aventinum insedit, tumque tribunos plebis et alia iura sibi paravit. Discordiarum et certaminis utrimque finis fuit secundum bellum Punicum. Cernis ex quo tempore, id est parvo intervallo post reges exactos, quales Romani fuerint, de quibus ait: Ius bonumque apud eos non legibus magis quam natura valebat. Porro si illa tempora talia reperiuntur, quibus pulcherrima atque optima fuisse praedicatur Romana res publica, quid iam de consequenti aetate dicendum aut cogitandum arbitramur, cum paulatim mutata, ut eiusdem historici verbis utar, ex pulcherrima atque optima pessima ac flagitiosissima facta est, post Carthaginis videlicet, ut*

commemoravit, excidium? Quae tempora ipse Sallustius quem ad modum breviter recolat et describat, in eius Historia legi potest; quantis malis morum, quae secundis rebus exorta sunt, usque ad bella civilia demonstret esse perventum. Ex quo tempore, ut ait, Maiorum mores non paulatim ut antea, sed torrentis modo praecipitati, adeo iuventus luxu atque avaritia corrupta, ut merito dicatur genitos esse, qui neque ipsi habere possent res familiares neque alios pati. Dicit deinde plura Sallustius de Sullae vitiis ceteraque foeditate rei publicae, et alii scriptores in haec consentiunt, quamvis eloquio multum impari. Cernis tamen, ut opinor, et quisquis adverterit, facillime perspicit, colluvie morum pessimorum quo illa civitas prolapsa fuerit ante nostri superni Regis adventum. Haec enim gesta sunt non solum antequam Christus in carne praesens docere coepisset, verum etiam antequam de Virgine natus esset. Cum igitur tot et tanta mala temporum illorum vel tolerabiliora superius, vel post eversam Carthaginem intoleranda et horrenda diis suis imputare non audeant, opiniones humanis mentibus, unde talia vitia silvescerent, astutia maligna inserentibus: cur mala praesentia Christo imputant, qui doctrina saluberrima et falsos ac fallaces deos coli vetat et istas hominum noxias flagitiosasque cupiditates divina auctoritate detestans atque condemnans his malis tabescenti ac labenti mundo ubique familiam suam sensim subtrahit, qua condatur aeternam et non plausu vanitatis, sed iudicio veritatis gloriosissimam civitatem? Ecce Romana res publica (quod non ego primus dico, sed auctores eorum, unde haec mercede didicimus, tanto ante dixerunt ante Christi adventum) paulatim mutata ex pulcherrima atque optima pessima ac flagitiosissima facta est. Ecce ante Christi adventum, post deletam Carthaginem Maiorum mores non paulatim, ut antea, sed torrentis modo praecipitati, adeo iuventus luxu atque avaritia corrupta est. ("Stoga ću se ograničiti i radije ću za svjedoka uzeti Salustija, koji pohvalno govoreći o Rimljanima, a otuda je i počela naša rasprava, naime: 'Pravičnost u njih nije prevladavala više po zakonima nego li po naravi', bijaše opisivao ono doba kada je nakon izгона kraljeva u nevjerojatno kratko vrijeme grad uveliko porastao, pa ipak u prvoj knjizi svoje povijesti, u samu njezinu predgovoru, on priznaje kako već i tada, pošto je državna vlast prenesena od kraljeva na konzule, nakon veoma kratka razdoblja, nastadoše u gradu neredi, što oni kad zbog nepravdi moćnika dođe do razdvajanja plebejaca od patricija, što drugi. Ali pošto je spomenuo kako je rimski narod živio u najboljim običajima i uz najveću slogu između drugog i posljednjeg rata protiv Kartagine, rekavši kako to ne bijaše zbog ljubavi prema pravičnosti, nego zbog straha od podmukla mira, sve dok postoji Kartagina (stoga i onaj Nasika ne htjede da se Kartagina razori, kako bi suzbio opasne i zadržao one najbolje običaje, sprečavajući strahom poroke), isti Salustije odmah i dodaje: 'Nakon razaranja Kartagine, odmah nastadoše i nesloga i

pohlepa i častohleplje i ostala zla što obično nastaju iz izobilja, kako bismo shvatili da su ta zla znala i prije i nastajati i narastati.' Zatim objašnjava zašto je tako rekao: 'Jer one nepravde moćnika, te zbog toga odvajanje plebejaca od patricija i ostali neredi, bijahu se događali već od samog početka, dok su pravičnost i suzdržanost trajali samo nakon izгона kraljeva, dok ne prestade strah od Tarkvinija i žestoki rat s Etrurijom.' Vidiš kako čak i u tome kratkom razdoblju, nakon izгона, to jest protjerivanja kraljeva, kad ponešto trajahu pravičnost i suzdržanost, reče kako uzrok tomu bijaše strah, jer su se bojali rata koji je kralj Tarkvinije, potjeran iz kraljevstva i grada, poveo protiv Rimljana u savezu s Etrurcima. A pazi i što zatim dodaje: 'Nakon toga su patriciji postupali s plebejcima kao s robovima, raspolagali su s njihovim životom i osobom kao i kraljevi, protjerivali su ih sa zemlje, dok su se silnički ponašali prema ostalima bez zemlje. Pritisnuti tim nevoljama i osobito nepodnošljivim dugovima, podnoseći dvostruki teret i ratnih poreza i vojne službe u neprestanim ratovima, naoružani plebejci se povuku na Sveto Brdo i Aventin, pa tako sebi izbore plebejske tribune i ostala prava. Razdorima i sukobima na objema stranama kraj učini Drugi punski rat.' Eto, po tome vremenu, to jest kratkome razdoblju nakon izгона kraljeva, vidiš kakvi bijahu ti Rimljani o kojima kaže: 'Pravičnost u njih nije prevladavala više po zakonima negoli po naravi.' Nadalje, ako se takvim otkriva to doba, u kojem se kaže kako rimska država bijaše i najljepša i najbolja, što da se kaže ili misli o sljedećem dobu u kojem (da se poslužim riječima istog historičara), 'mijenjajući se malo po malo, država od najljepše i najbolje postade najgora i najsramotnija?') I, kako sam pripominje, to bijaše nakon razaranja Katagine. Kako Salustije ukratko obrađuje i opisuje to doba, možeš pročitati u njegovoj historiji, gdje pokazuje kolika bijahu zla u običajima, koja su nastala iz izobilja, i dovela napokon do građanskih ratova. Kao što kaže: 'Od toga doba, običaji predaka nisu se kao prije mijenjali malo pomalo, nego kao da ih bujica odnosi, te mladež od raskoši i pohlepe bijaše tako iskvarena, da se s pravom može reći kako se izrodiše oni koji niti sami uzmogoše sačuvati svoj posjed, niti dopustiti drugima da sačuvaju svoj.' Govori zatim Salustije još mnogo toga o Sulinim porocima i ostalim strahotama u državi, a u tome se slažu i ostali pisci, iako mu nisu ravni po izričaju. Mislim kako uvidaš (a tako će svako ko o tome razmisli, veoma lako zamijetiti) u kakvu je kaljužu najgorih običaja bio zapao taj Grad prije dolaska našeg nebeskog kralja /Augustin misli na Isusa op. S. M./. Ti se događaji zbiše ne samo prije nego Krist započne naučavati nazočan u tijelu nego čak i prije negoli ga je djevica rodila. Budući, dakle, takve i tolike opačine, bilo one podnošljivije iz ranijeg doba, bilo one nepodnošljive i užasne iz razdoblja nakon razaranja Kartagine, ne usudiše se pripisati svojim bogovima (koji

usađivahu u ljudske umove – pogubnim kovarstvom – one misli od kojih podivljaše svi ti poroci) – zašto sadašnja zla pripisuju Kristu, koji naukom najspasonosnijim zabranjuje štovati lažne i lažljive bogove te odbacujući i osuđujući božanskom ovlašću iste ljudske krivnje i opake požude, iz svjetla što svuda slabi i propada od tih zala polagano izvlači svoju familiju, da njome utemelji vječni Grad, što će biti najslavniji ne po pljesku ispraznosti, nego po sudu istine? Evo rimske države (a nisam ja prvi koji ovo kaže, nego njihovi pisci, koje smo mi plativši u školi učili, rekoše to mnogo prije Kristova dolaska), koja ‘mijenjajući se malo pomalo od najljepše i najbolje postade najgora i najsramočnija.’ I evo, prije dolaska Kristova, nakon razaranja Kartagine, ‘običaji predaka nisu se kao prije mijenjali malo pomalo, nego kao da ih bujica odnosi, te mladež od raskoši i pohlepe bijaše tako iskvarena.”)

Augustin, O Božijoj državi, III, 21: *Porro inter secundum et postremum bellum Carthaginiense, quando Sallustius optimis moribus et maxima concordia dixit egisse Romanos (multa enim praetereo suscepti operis modum cogitans), eodem ipso ergo tempore morum optimorum maximaeque concordiae Scipio ille Romae Italiaeque liberator eiusdemque belli Punici secundi tam horrendi, tam exitiosi, tam periculosi praeclarus mirabilisque confector, uictor Hannibalis domitorque Carthaginis, cuius ab adolescentia uita describitur diis dedita templisque ntrita, inimicorum accusationibus cessit carensque patria, quam sua uirtute saluam et liberam reddidit, in oppido Linternensi egit reliquam compleuitque uitam, post insignem suum triumphum nullo illius urbis captus desiderio, ita ut iussisse perhebeatur, ne saltem mortuo in ingrata patria funus fieret. Deinde tunc primum per Gneum Manlium proconsulem de Gallograecis triumphantem Asiatica luxuria Romam omni hoste peior inrepsit. Tunc enim primum lecti aerati et pretiosa stragula uisa perhibentur; tunc inductae in conuiuia psaltriae et alia licentiosa nequitia. Sed nunc de his malis, quae intolerabiliter homines patiuntur, non de his, quae libenter faciunt, dicere institui. Vnde illud magis, quod de Scipione commemorauit, quod cedens inimicis extra patriam, quam liberauit, mortuus est, ad praesentem pertinet disputationem, quod ei Romana numina, a quorum templis auertit Hannibalem, non reddiderunt uicem, quae propter istam tantummodo coluntur felicitatem. Sed quia Sallustius eo tempore ibi dixit mores optimos fuisse, propterea hoc de Asiana luxuria commemorandum putaui, ut intellegatur etiam illud a Sallustio in comparisonem aliorum temporum dictum, quibus temporibus peiores utique in grauissimis discordiis mores fuerunt. Nam tunc, id est inter secundum et postremum bellum Carthaginiense, lata est etiam lex illa Voconia, ne quis heredem feminam faceret, nec unicam filiam. Qua lege quid iniquius dici aut cogitari possit, ignoro. Verum tamen toto illo interuallo*

duorum bellorum Punicorum tolerabilior infelicitas fuit. Bellis tantummodo foris conterebatur exercitus, sed uictoriis consolabatur; domi autem nullae, sicut alias, discordiae saeuiebant. Sed ultimo bello Punico uno impetu alterius Scipionis, qui ob hoc etiam ipse Africani cognomen inuenit, aemula imperii Romani ab stirpe deleta est, ac deinde tantis malorum aggeribus oppressa Romana res publica, ut prosperitate ac securitate rerum, unde nimium corruptis moribus mala illa congesta sunt, plus nocuisse monstretur tam cito euersa, quam prius nocuerunt tam diu aduersa carthago. Hoc toto tempore usque ad Caesarem Augustum, qui uidetur non adhuc uel ipsorum opinione gloriosam, sed contentiosa et exitiosam et plane iam eneruam ac languidam libertatem omni modo extorsisse Romanis et ad regale arbitrium cuncta reuocasse et quasi morbida uetustate conlapsam ueluti instaurasse ac renouasse rem publicam; toto ergo isto tempore omitto ex aliis atque aliis causis etiam atque etiam bellicas clades et Numantinum foedus horrenda ignominia maculorum; uolauerant enim pulli de cauea et Mancino consuli, ut aiunt, augurium malum fecerant; quasi per tot annos, quibus illa exiguua ciuitas Romanum circum sessa exercitum adflixerat ipsique Romanae rei publicae terrori esse iam coeperat, alii contra eam alio augurio processerunt. ("Nadalje, između drugoga i posljednjeg punskog rata, kada se prema Salustiju u Rimu živjelo s najboljim čudorednim običajima i u najvećoj slozi (a preko mnogo toga prelazim imajući na umu ograničenost poduzetog posla), dakle, u to vrijeme najboljih čudorednih običaja i najveće sloge, Scipion, izbavitelj Rima i Italije, (dični i čudesni dovršitelj rečenoga Drugog punskog rata, toliko užasnog, toliko pogibeljnog i tako pogubnog), pobjednik Hanibala i osvajač Kartagine, koji je od rane mladosti svoj život – kako pišu – proveo bogovima posvećen i odgojen u hramovima, postade žrtva neprijateljskih potvora i ostavši bez domovine (koju je svojom vrlinom i očuvao i oslobodio) proveo je ostatak života u gradiću Linternu, a tako je malo – nakon svoga veličanstvenog trijumfa – imao želje za tim gradom te je (kako se priča) naredio, da mu čak ni mrtvome ne priređuju pogreba u nezahvalnoj domovini. I tek se tada preko prokonzula Gneja Manlija, koji je pobijedio Galogрке /Galate ili Galaćane u središnjoj Maloj Aziji op. S. M./, uvukla u Rim azijska raskoš, gora od svakoga neprijatelja. Govori se kako su se tada prvi put upotrijebili brončani kreveti i skupocjeni pokrivači,⁴⁸ tada su na gozbe uvedene kitarašice i ostale razuzdane opačine. Ali ja sam nakanio govoriti o onom zlu koje ljudi nesnosno trpe, a ne o onom koje rado izazivaju. Stoga to što sam spomenuo Scipiona (koji je potisnut neprijateljima umro izvan domovine, koju bijaše oslobodio) tim se više tiče ove rasprave, jer njemu rimska božanstva – kojima je od hramova

⁴⁸ V. i Liv. XXXIX, 6.

odvratio Hanibala – nisu jednako uzvratila, iako ih ljudi štuju samo radi zemaljske sreće. Ali budući da je Salustije kazao kako u to doba čudoredni običaji bijahu najbolji, zbog toga sam mislio da valja pripomenuti ono o azijskoj raskoši, kako bi se shvatilo da i ono što Salustije kaže vrijedi samo u usporedbi s drugim vremenima, kada su zbog teških nemira i čudoredni običaji pogoršani. Naime, upravo tada, između drugoga i posljednjeg rata sa Kartaginom donesen je onaj Vokonijev zakon⁴⁹, po kojem ženu ne može niko učiniti baštinicom, pa ni vlastitu kćer jedinicu. Ja ne znam može li se izreći ili smisliti nepravedniji zakon od toga. Pa ipak, u cijelome tome razdoblju između dva punska rata, nedaće bijahu podnošljivije. Vojsku su uznemiravali samo inozemni ratovi, ali su je zato pobjede tješile, dok kod kuće nije bilo bijesnih sukoba, kao inače. Ali kada je u posljednjem /trećem op. S. M./ punskom ratu jednim udarcem onaj drugi Scipion /Emilijan op. S. M./ (koji je zbog toga stekao nadimak Afrikanac /Mlađi op. S. M./) u samome korijenu zatro suparnicu rimskoga gospodstva, otada su tolika zla navalila na rimsku Republiku, da se pokazalo kako je u blagostanju i sigurnosti (u kojima je zbog izopačenih običaja i došlo do tih zala) Republika više nastradala od nagle propasti Kartagine, negoli ranije od njezina dugotrajna neprijateljstva. U cijelome tome razdoblju, sve do Cezara Augusta (koji je, kako se čini, svakim načinom oduzimao Rimljanima onu slobodu koju više ni oni sami nisu smatrali slavnom, nego je svadljiva i razorna, bjelodano omlitavjela i mlohava, i koji je sve ponovo sveo pod kraljevsku vlast i time kao učvrstio i obnovio Republiku već skršenu staračkom bolešću). Dakle, u cijelome tome razdoblju prelazim preko svih onih ratnih poraza, što su neprestano nadolazili iz ovih ili onih razloga, i preko sporazuma sa Numantincima, koji je ukaljan užasnom sramotom. Kao što kažu, pilići bijahu izletjeli iz krletke, i to bijaše koban predznak za konzula Mancinu, kao da su za svih tih godina (u kojima je taj maleni grad, iako opkoljen, poražavao rimsku vojsku i počeo užasavati i samu rimsku Republiku) i druge vojskovođe udarali na njega zlim proroštvom.”)

⁴⁹ *Lex Voconia* donesen 169. pr. n. e. na prijedlog plebejskog tribuna Kvinta Vokonija Saska (Q. *Voconius Saxa*), a uz podršku Katona Starijeg. Po ovom zakonu zabranjeno je onome koji je imao imovinu u vrijednosti od 100 000 asa ili možda sestercija da učini bilo koju ženu svojim nasljednikom. Nadalje je zabranjivao vanredna zavještanja u većoj vrijednosti nego što bi bilo naslijeđe uobičajenih nasljednika. Namjera ovoga zakona po Aulu Geliju bilo je ograničavanje bogatstva koje bi bilo dostupno ženama, za koje se pretpostavljalo da bi ga potrošile na beskorisni luksuz. Ovaj zakon se samo primjenjivao na nasljedstva definirana testamentom, a nije se odnosio na zakonska nasljeđivanja kada se nije ostavio testament.

REKONSTRUKCIJA

Ekonomski, politički, društveni, socijalni i kulturološki odnosi Republike, Latinskog i kasnije Italskog saveza uvijek su bili temeljeni na poljoprivrednoj proizvodnji⁵⁰, odnosno na postojanju brojnog sloja seljaka, sitnih i srednjih posjednika. Oni su za vrijeme Rane i Srednje Republike činili uvjerljivu većinu stanovništva, u pravom smislu “srednju klasu” rimsko-italskog svijeta. Na njima se stoljećima oslanjala jedna osjetljiva ravnoteža i harmonija između različitih ideja, ideologija, političkih i državnih institucija, staleža, klasa, statusa, interesa, frakcija, teritorijalnih jedinica, moći, utjecaja, profesionalnih kolegijsa, imovinskih grupacija, kolektivizma i individualizma. A iz te ravnoteže i harmonije proizašlo je takvo “ustavno”⁵¹, državno uređenje i političko ustrojstvo, koje je bilo najviše “odgovorno”, prvo za opstojnost Republike, a zatim i za njeno napredovanje (i pored teških iskušenja sa kojima se znala suočavati u određenim razdobljima svoje povijesti) i uspon i prerastanje u svjetsku silu i

⁵⁰ Nijedno antičko društvo nije kao rimsko-italsko nosilo u svom duhu i načinu životu pečat tako duboke privrženosti zemlji. Ništa drugo se, ustvari, ni od države i seljaka ne bi moglo ni očekivati, nego da mu u centru pažnje bude zemlja. Iako je rimska civilizacija u načelu bila zasnovana na kulturi urbanog života, iako su Rimljani u osvojenim barbarskim zemljama Evrope prvo podizali urbana središta, iako je i svijet drevnog Rima i najviše poznat po ostacima mnogobrojnih gradova, Rimljani su se oduvijek osjećali seljačkim narodom. O rimskoj poljoprivredi za vrijeme Republike v. Katon Stariji, “O poljoprivredi”, i Varon, “O seoskom gospodarstvu”. Općenito o poljoprivredi zaključno sa julijevsko-klaudijevskom dinastijom v. *Plin. NH*, XII–XVIII i Kolumelino djelo o poljoprivredi.

Nema tog Rimljanina ranog i srednjeg republikanskog razdoblja koji nije sa ponosom svojim rukama obrađivao svoju zemlju. Ni najveći državnici Rane i Srednje Republike nisu se stidjeli rada na zemlji, naprotiv Rimljani rane i srednje Republike smatrali su zemljoradnju vrlinom i jednim od najdostojnijih zanimanja. O tome ilustrativno govore primjeri Lucija Kvintija (ili Kvintija) Cincinata, Manija Kurija Dentata, Marka Atilija Regula.

Lucius Quinctius/Quintius Cincinnatus (živio cc. 519–430. god. pr. n. e.) bio je ranorepublikanski patricij, državnik i vojskovođa, koji je postao uzor rimskih starih vrlina, poglavito muževnosti, građanske dužnosti i odgovornosti. O njemu v. Smith W., 1867: I, 752; PWRE, 1963, XXIV, col. 1020–1023.

Manius Curius Dentatus (umro 270. god. pr. n. e.), plebejski zastupnik, državnik i vojskovođa Srednje Republike O njemu v. Smith W., 1867: I, 991–993; PWRE, 1901, IV, 2, col. 1841–1845.

Marcus Atilius Regulus (prije 307–250. god. pr. n. e.), rimski državnik i vojskovođa. O njemu v. Smith W., 1849: III, 643–644; PWRE, 1896, II, 2, col. 2086–2092.

Za razliku od industrijaliziranog i urbaniziranog sadašnjeg svijeta, u rimskom klasičnom svijetu ideal je bio seljački, posjednički način života. Dovoljno je samo pročitati Katona Starijeg, Varona, Vergilija i Horacija i shvatiti tu rimsko-italsku čežnju za jednostavnim i idiličnim seljačkim životom. U kasnijim epohama principata i u dominatu, na drevni seljački život gledalo se sa nostalgijom i sjetom, kao na davno izgubljeno zlatno doba vrlina, kreposti i čednosti. Možda paradoksalno zvuči, ali je historijska činjenica da su takvi Rimljani, sa svojom nostalgijom ka rustikalnom načinu života, ustvari pronijeli duh urbanog načina života širom Mediterana i Evrope.

⁵¹ Klasična helensko-rimska civilizacija, a ni bilo koja druga drevna ili antička civilizacija, nisu poznavale formu i oblik onoga što se u novom vijeku i modernom dobu podrazumijeva pod pojmom “ustav”. Tako da je naše korištenje ovoga pojma, i izvedenica iz njega, “terminus technicus” pod kojim se podrazumijeva skup zakona, običaja, institucija koje definiraju državno i političko uređenje određene zajednice.

pretvaranje u hegemonu mediteranskog svijeta, pravog i istinskog nasljednika zaostavštine Aleksandra Velikog.⁵²

Već je sredinom II st. pr. n. e. ahejski dužnosnik i helenistički historičar Polibije, analitički studiozno⁵³ i veoma pronicljivo u VI knjizi svojih *Historija*, primijetio i razložno i detaljno objasnio da je upravo ravnoteža, međusobna harmonija i kombinacija moći i odnosa rimskih političkih institucija i tri osnovne antičke ideološke misli (monarhije, oligarhije i demokratije) uzrok rimske stabilnosti i moći. Po njemu su u rimskom sustavu bili spojeni i demokratski i oligarhijski i monarhijski oblici, i to preko čitave mreže rimskih političkih institucija.

Ono što je bitno napomenuti, jeste da su ekonomska i socijalna stanja uvijek usko uzročno-posljedično povezana sa političkim i ustavnim uređenjima. Posebno je institucija srednjorepublikanske vojske bila u značajnoj mjeri odraz političkog sustava i društvenog uređenja. Republika, građani i vojska bili su usko međusobno isprepleteni i uzročno-posljedično uvezani. Faktički, Republika i njena vojska bile su toliko duboko međusobno srasle, da se može govoriti i da Republika ima svoju vojsku u istoj onoj mjeri u kojoj vojska ima svoju državu.⁵⁴

I moralni i vrijednosni “kod” Rimljana staroga kova odavale su one klasične vrline, koje je (istina u idealiziranoj i pomalo nostalgичnoj formi) prikazao Salustije u svome djelu o Katilininoj uroti. Genije seljačkog, rimskog naroda uz te kvalitete, posjedovao je i ozbiljnost i energičnost ali i onu crtu koju nisu imali Atenjani i Spartanci, a koja se izražavala u smislu za red i organizaciju, a koja je bila, *conditio sine que non*, stvaranja i Republike i Imperije. Međutim, i taj

⁵² Za razliku od uobičajene pučke predstave o standardizaciji rimskog političkog sustava i jednoličnosti, koja se, nažalost, djelomično uvriježila i u historiografiji i drugim znanostima koje se osvrnu i na klasičnu helensko-rimsku civilizaciju, mora se istaći činjenica da standardni oblik rimskog političkog, institucionalnog i “ustavnog”, odnosno državno-pravnog poretka nije postojao. Rimska država klasične civilizacijske epohe je u skoro 1200 godina svoga postojanja pokazivala iznimnu dinamičnost, sklonost prema evolutivnim etapama razvoja, ali i revolucionarnim “skokovima”. Promjene i transformacije i zakonskog i institucionalnog i ekonomskog, društvenog, socijalnog uređenja i kulturoloških vrijednosti i značajki bile su česte. Pošto je radi toga teško dati tu “standardnu formu” općenito za cjelokupno trajanje Rimske države, jedino je moguće zadovoljiti se objašnjavanjem političko-državnog, “ustavnog” i institucionalnog uređenje Rimske države u konkretnim epohama. U našem slučaju riječ je o sustavu Srednje Republike, posebno od usvajanja Hortenzijevog zakona (*Lex Hortensia*) iz 287. god. pr. n. e.

⁵³ Polyb. VI, 3 : περί δὲ τῆς Ῥωμαίων οὐδ’ ὅλως εὐχερὲς οὔτε περί τῶν παρόντων ἐξηγήσασθαι διὰ τὴν ποικίλην τῆς πολιτείας, οὔτε περί τοῦ μέλλοντος προειπεῖν διὰ τὴν ἄγνοίαν τῶν προγεγονότων περί αὐτοῦς ἰδιωμάτων καὶ κοινῇ καὶ κατ’ ἰδίαν. διόπερ οὐ τῆς τυχοῦσης ἐπιστάσεως προσδεῖται καὶ θεωρίας, εἰ μέλλοι τις τὰ διαφέροντα καθαρίως ἐν αὐτῇ συνόψεσθαι. («Što se Rimljana tiće, uopće nije lako govoriti o njihovoj sadašnjosti, jer im je ustav komplikovan, a teško je i predvidjeti im i budućnost zato što su nam nepoznate karakteristike njihovog javnog i privatnog života u prošlosti. Zato su potrebni posebna pažnja i proučavanje ako se želi dobiti jasan pregled svih karakteristika njihovog uređenja.»).

⁵⁴ Polibije u svojoj VI. knjizi (19-42) daje vrlo detaljan opis sustava i strukture na kojima je bila zasnovana i bila funkcionalna vojska u Srednjoj Republici.

vrijednosno-moralni “kod” bit će nagrizen agrarnom krizom. Prvi vidljivi pokazatelji negativne stihije krize bili oni koji su se ticali vrijednosti i morala u rimsko-italskom svijetu, posebno među njegovom elitom i bogatašima. A onda su te negativnosti kapale sa “vrha prema dnu”, odnosno prema skromnijim slojevima stanovništva.

Ager Publicus

Svi navedeni izabrani primjeri iz izvorne građe (u poglavlju *Fontes*) ukazuju na razvijeni sustav ravnoteže odnosa među različitim institucijama koje su i same proizlazile iz realizacije ideja i praktičnih prijedoga i rješenja antičkih političkih teorija. Međutim, Polibije ipak nije objasnio, jer možda nije uočio, da je masa seljaka – posjednika glavni podupirač koji održava statiku u konstrukciji ravnoteže i harmonije, sustava kojeg ovaj helenski historičar sa pravom hvali i uzdiže. I ako se ugrozi stabilnost, i u kvantitativnom i u kvalitativnom smislu, toga glavnog podupirača, dolazi u pitanje održanje čitavog toga složenog sustava. Svaki krizni poremećaj agrarne ekonomike zbog toga je morao imati velike posljedice po ritam i način života rimskog i italskog društva, kao i njegovo funkcioniranje. Rimaska Republika se od svojih početaka suočavala sa stalno prisutnim problemom prehrane svoga stanovništva, neadekvatnom raspodjelom i nedostatkom obradivog zemljišta i svim ostalim agrarnim pitanjima.⁵⁵ Navedeni problem je Republika rješavala na različite načine, kao što su podjele žita (već 492. god. pr. n. e.) ili prodajom žita po nižim iznosima u odnosu na trenutnu tržišnu cijenu (što je bilo npr. uzrok afere “Koriolan”). Ipak se taj problem najčešće rješavao u osvajanjima susjednih zemalja i širenju teritorije Republike, čime je nastajao i širio se fond zvan *ager publicus*.

Žarište i okosnica rimsko-italskih agrarnih odnosa, u periodu kada se kriza najviše obrušila na ovu privrednu djelatnost, bila je upravo već spomenuta institucija *ager publicus*⁵⁶, odnosno javnog zemljišta čiji je obujam usljed pobjedničkih ratova, eksproprijacija i konfiskacija dijela teritorija pobijeđenih znatno narastao. Rimljani bi na jednom dijelu zemljišta što su ga oduzeli (konfiskovali) od pobijeđenih naroda i drugih politija i država osnivali kolonije rimskih građana. Drugi dio, koji je bio već obrađen, prodavali su ili dijelili; u tom slučaju zemljište bi poslije prodaje ili djelidbe prelazilo u *ager privatus* pojedinca koji ga je kupio ili dobio. Treći dio, koji je uglavnom bio neobrađen i koji je po prostranstvu bio najveći, Rimljani su pretvarali u *ager publicus* (javna zemljišta). U toku cjelokupne svoje ekspanzije Rimljani su primjenjivali ovaj

⁵⁵ Liv. II, 9; 23; 34–35.

⁵⁶ O *ager publicus* v. Stephenson, 1891; Lewis, 1999; Ligt – Northwood, 2008; Roselaar, 2008; 2010. U doktorskoj disertaciji Saskia T. Roselara (2008) i knjizi izdatoj na osnovi ove disertacije (2010) nalaze se i odlični podaci o stjecanju i distribuciji *ager publicus*.

postupak prema osvojenim zemljištima. Konfiskacija zemljišta pobijedenih naroda mogla je biti potpuna ili samo djelimična. U Italiji je Hernicima oduzeto 2/3 njihovog zemljišta,⁵⁷ dok je kompletno zemljište etrurskog grada Veje 396. god. pr. n. e. pretvoreno u *ager publicus*. U razdoblju od I samnitskog rata pa sve do početka I punskog rata, pobjedonosni ratovi su rezultirali i znatnim proširenjem zemljišnog fonda rimskih građana = *ager publicusa*. Kapua je zbog napuštanja saveza sa Rimom za vrijeme II punskog rata, kažnjena oduzimanjem cjelokupnog agera.⁵⁸ Takav su postupak Rimljani primjenjivali sve dok su bili u stanju ekspanzije i on nije bio ograničen samo na Italiju, nego se protezao i na provincije. Poslije zauzimanja Kartagine i Korinta njihova područja su bila proglašena za *ager publicus*.

Nije postojalo nikakvo ograničenje za korištenje *ager publicusa* u smislu da je ono bilo ograničeno samo na rimske građane ili i za one sa latinskim pravom. Njega su u statusu zakupaca, pored rimskih građana (bez obzira na to bili oni *cives optimo iure* ili *cives minuto iure*), mogli koristiti i građani latinskih kolonija, italskih i ostalih savezničkih *civitates*, pa i drugi peregrini, bez obzira na činjenicu da se *ager publicus* nalazio unutar državnog teritorija Republike rimskog naroda. Bilo je i slučajeva da su zakupci Italici (bez rimskog građanstva) ili neki drugi peregrini bili i raniji posjednici ili korisnici, a koji su prebivali i radili unutar teritorije koju je njihova matična zajednica morala po mirovnom ugovoru ustupiti Republici. Rimljani nisu provodili nikakvo "čišćenje" ranije populacije sa te teritorije, nego bi ti ljudi nastavili obrađivati zemlju ili držati ispasišta kao i ranije, ali sada u statusu zakupnika zemljišta u titularnom vlasništvu Republike i rimskog naroda (u kolektivnom smislu). Nije postojalo ni određeno vremensko pravo korištenja javnog zemljišta, pa su se zakupnička prava korištenja mogla prenositi sa generacije na generaciju u jednom priličnom dugom razdoblju. *Ager publicus* se mogao i zakonskim putem pretvoriti u privatno vlasništvo po formuli – *Agrum publicum in privatum commutare*.

Zakupnici-korisnici javnih zemljišta bili su prema Republici – titularnom vlasniku dužni isplaćivati naknadu za pravo korištenja *ager publicusa*. Po Apijanu zakupnina je iznosila 10% od usjeva, 20% od zasađenog povrća i određen broj krupne i sitne stoke od onih zakupaca koji su preferirali stočarstvo. Ali smatramo da se ne možemo u potpunosti pouzdati u Apijanov podatak o visini zakupnine. Vjerovatno je visina zakupa varirala i nije bila ujednačena u toku stoljeća postojanja Rimske republike. Eventualno se ovaj podatak može uzeti tačnim ili približnim samo za jedno određeno razdoblje, zavisno od izvora koji

⁵⁷ Liv. II, 41.

⁵⁸ Liv. XXVII, 16.

je Apijan koristio. Ali i ovi iznosi koje spominje Apijan, ukazuju da zakupnina nije uopće bila velika. Uz sve to, Republika nije uopće imala razvijeni birokratsko-administrativni državni aparat, pa je i to bila olakšavajuća okolnost za zakupce koji su onda mogli da uspješnije umanjuju svoje obaveze (nastale na osnovi korištenja javnog zemljišta) prema državi.

Na osnovi svega izloženog, može se primijetiti da je Republika imala prilično liberalan odnos prema svome javnom zemljištu, sa vrlo malo ograničenja (u odnosu na današnji odnos prema javnom zemljištu u nizu razvijenih i stabilnih država). Međutim, upravo će ovakav ležerniji odnos, uvezan sa slabom zakonskom i institucionalnom kontrolom, nedostatkom realizacije zakonskih odredbi i izostanka sankcioniranja prekršitelja biti jedan od elementa koji će pospješiti “isklijavanje sjemena zla agrarne krize”.

Dok je osnivanje kolonija rimskih građana (*Colonia*⁵⁹ *civium Romanorum*) svoje razloge imalo u rješavanju pitanja bezemljaša i u osiguravanju lojalnosti zauzetih zemlja i potčinjenih naroda, jer su kolonije imale i funkciju uporišta rimske vlasti, i dok je podjela zemljišta gasila žeđ za zemljom rimskih građana, a prodaja zemlje donosila finansijska sredstva državi, dotle su nejasni razlozi zašto su Rimljani održavali *ager publicus*, posebno kada je on zahvatao velika prostranstva Italije. Apijan odgovor vidi u želji Republike da “poveća broj stanovnika Italije, jer je ono najizdržljivije u naporima, i kako bi imali domaćih saveznika“, dok Plutarh razloge postojanja institucije *ager publicus* nalazi u činjenici da se time željela osigurati egzistencija građanima bez imovine uz plaćanje neznatne zakupnine.

Pitanja prava korištenja *ager publicus*, u smislu ko su korisnici – zakupci, visine zakupnine, veličine zemljišta koje jedan korisnik – zakupac (sa svojom familijom) može da koristi, period zakupa i korištenja, eventualne redistribucije i preraspodjele, bila su vrlo prisutna i u Ranoj Republici, gdje su predstavljala i jedan od segmenata sukoba staleža (patricija i plebejaca). Potrebno je istaći da korištenje javnog zemljišta od strane nekoga pojedinca (bez obzira na to bio on sa rimskim građanstvom, latinskim pravom, savezničkim ili nekim drugim peregrinskim statusom) nije uopće podrazumijevalo nikakvu promjenu u posjedovnom odnosu. Riječ je bila o običnom zakupu koji sklapaju dvije ugovorne strane: Država/Republika i pojedinac/korisnik/zakupac sa uzajamnim pravima i obavezama.

Kako bi se regulirao *ager publicus* (ponajviše u smislu prava na njegovo korištenje), za vrijeme Rane i Srednje Republike doneseno je agrarno zakonodavstvo,

⁵⁹ Izraz kolonija svoj korijen ima u latinskoj riječi *colo*, 1. obrađivati, što ukazuje da su kolonije prvobitno bile zamišljene kao naselja-zajednice rimskih građana-zemljoradnika na osvojenom zemljištu.

koje je nizom odredbi pokušavavalo da potpuno uredi agrarne odnose u državi, kako bi se sačuvala njena ekonomska osnovica i unutrašnja struktura, kohezija i snaga rimskog društva. U načelu, išlo se za zaštitom srednjeg i sitnog posjeda, i pokušavalo se spriječiti zloupotrebe. Još od ranih perioda Republike, u stvarnosti su se dešavali slučajevi korištenja *agera publicusa* koji su bili suprotnost u odnosu i na teorijske postavke i na ono što se željelo postići postojanjem institucije *ager publicus*. Između želja i prakse počele su se javljati i pukotine, jer se *ager publicus* pokazao i kao savršena ekonomsko-imovinska formacija za zloupotrebe i uzurpacije, posebno od strane bogatijih i imućnijih pojedinaca. Oni su zahvaljujući svojim materijalnim mogućnostima (nudeći npr. veću zakupninu državi nego obični zemljoradnici) i pozicijama moći koristili prostranija područja *agera publicusa*. Državi su u vremenima stalnih i teških ratova bila hitno potrebna znatna finansijska sredstva, i zato su počeli vremenom preferirati ustupanje na uživanje javnih zemljišta bogatijim pojedincima, i u rukama bogatijih i moćnijih se tako postupno našao veći dio javnog zemljišta. I kako je već rečeno, kako bi se sprečavalo ovakvo izvržavanje istinske namjene postojanja institucije *ager publicus*, ali i kako bi se reguliralo i pitanje prava korištenja javnih zemljišta te smirivale socijalne napetosti, Republika je donosila i određeno agrarno zakonodavstvo⁶⁰ koje se ticalo javnog zemljišta.⁶¹ Kao najvažniji zakon, u ovome kontekstu tradicija, a preko nje i literarna vrela i kasnija historiografija uzimaju onaj koji je donesen na inicijativu plebejskih tribuna Licinija i Sekstija.

Zakoni Licinija i Sekstija⁶² i agrarno zakonodavstvo do perioda krize sa kraja Srednje Republike

Još za antičku historiografiju ključni međaš u razvitku Republike bilo je donošenje zakona Licinija i Sekstija.⁶³ U okviru sadržajne zakonodavne djelatnosti (*Leges Liciniae Sextiae*) plebejskih tribuna Gaja Licinija Kalva Stola i Lucija Sekstija Laterana iz 368/7. god. pr. n. e. nalazio se i *Lex de modo agrorum* koji

⁶⁰ Koje se ponajviše baziralo na prijedlozima podjele ili preraspodjele *agera publicusa* plebejcima i bezemljašima i maksimiziranja veličina javnog zemljišta koje je pojedinac smio koristiti.

⁶¹ Rimskom kralju Numi Pompiliju tradicija pripisuje da je bio prvi koji je građanima bezemljašima podijelio zemljišta koje je njegov prethodnik osvojio. Prve vijesti o agrarnom zakonu, a koji su bar izgubili prizvuk legendarnog, datiraju se u 486. god. pr. n. e. Te godine je smaknut ranorepublikanski pretor Spurije Kasije Vecelin koji je predložio preraspodjelu javnog zemljišta. Već 456. god. pr. n. e. plebiscitom je odlučeno da se izvrši preraspodjela javnog zemljišta na brežuljku Aventin, uz isplatu naknade patricijima od kojih je uzeta zemlja.

⁶² O zakonima Licinija i Sekstija v. *Liv.* VI, 34–42; Smith W., 1859: 693–694; isto, 1875: 693–694; Fritz, 1950; Sordi, 1960: 73–79; Cornell, 1995: 337–344; isto, 2008: 334–347; Mesihović, 2015: 255–257.

⁶³ Gaj Licinije Kalv Stolo (*Caius Licinius Calvus Stolo*); o njemu v. Smith W., 1867: I, 586; PWRE, 1926, XIII. 1, col. 232–234; Drummond, 1999: 859–860. Lucije Sekstije Lateran (*Lucius Sextius Lateranus*); o njemu v. Smith W., 1849: II, 724; Drummond, 1999: 859–860.

je regulirao korištenje javnoga zemljišta (*ager publicus*)⁶⁴. Donošenjem zakonskog paketa Licinija i Sekstija završava se jedno dugo razdoblje sukoba staleža patricija i plebejaca koje je dominiralo unutarnjom politikom Rane Republike. Od usvajanja posljednjeg zakona koji su predložili plebejski tribuni Licinije i Sekstije započinje novo razvojno razdoblje povijesti rimskog svijeta, u historiografiji nazvano Srednja Republika.⁶⁵

Nažalost, originalna verzija agrarnog zakona Licinija i Sekstija nije sačuvana, nego se ovaj zakon poznaje samo preko njegovog spominjanja u znatno kasnije nastalim izvorima. Ta činjenica je onda u historiografiji dovodila u pitanje visinu maksimuma dozvoljenog korištenja javnog zemljišta, jer se u modernoj historiografiji ocjenjivala prevelikom za Ranu Republiku. Agrarni zakon Licinija i Sekstija, po onome kako su to prenijeli kasniji izvori, predviđao je maksimum od 500 jugera zemlje koju je pojedinac (tj. *pater familias* i njegova familija) mogao koristiti na javnom zemljištu. Iz izloženih izvadaka iz literarnih vrela, jasno je da Katon Stariji (odnosno Tulije Tiro ili Ciceron, odnosno Aul Gelijw), Varon, Livije, Velej Paterkul, Plinije Stariji, možda Kolumela (ako je brojka od 50 jugera u njegovom djelu greška⁶⁶), Plutarh u životopisu Furija Kamila limit od 500 jugera vežu za zakonodavstvo Licinija i Sekstija, dok Plutarh u životopisu Tiberija Grakha i Apijan spominju limite, ali u neodređenoj formi da su nekada bili usvojeni, bez preciziranja kada i zahvaljujući kome. Indikativno je da literarna vrela na latinskom jeziku povezuju limit od 500 jugera za zakon Licinija i Sekstija, dok su ona na grčkom jeziku po tome pitanju neodređena. To bi ukazivalo na zajednički izvor za do danas poznate podatke (na latinskom jeziku) o limitu iz zakona Licinija i Sekstija. Gotovo sigurno je i Plutarh svoje 39. poglavlje životopisa Furija Kamila kreirao na osnovi literarnih podataka koji su originalno bili na latinskom jeziku, jer su oni

⁶⁴ Konačna forma zakonodavnog paketa Licinija i Sekstija je uključivala: 1. *Lex de aere alieno* (o reguliranju dužništva, kojim se olakšavao položaj dužnicima). 2. *Lex de modo agrorum*. 3. *Lex de consule altero ex plebe* (*et de praetore ex patribus creando?*), o reaktiviranju najviše izvršne i vojne institucije pod nazivom konzuli i koju bi mogli obnašati i plebejci i moguće o uvođenju nove institucije pod nazivom pretorat koja bi imala sudske nadležnosti. 4. *Lex de Decemviri Sacris Faciundis* (o uvođenju kolegija Deseterice koji se brinu o svetim Sibilskim knjigama), kojim se započinje proces ukidanja monopola patricija na obnašanje svećeničkih funkcija. Zanimljivo je da je čitava priča o usvajanju ovih zakona trajala od 375. god. pr. n. e. pa u sve narednim godinama u kojima su sukcesivno plebejski tribuni bili Licinije i Sekstije.

Ipak, izgleda da je pravilo da najmanje jedan od dvojice konzula mora biti plebejac u kontinuitetu primjenjivano tek od *Lex Genucia* iz 342. god. pr. n. e.

⁶⁵ Srednja Republika obilježava onu razvojnu fazu razvitka rimskog klasičnog svijeta u kome će se mala seljačka republika sa tromeđe Staroga Lacija, Etrurije i sabinske zemlje, preobraziti u prvorazrednu vojnu, političku i ekonomsku velesilu na Mediteranu (tadašnje civilizacijsko žarište), postupno likvidiravši sve svoje konkurente, takmace i suparnike u ovom pojasu.

⁶⁶ Možda je Kolumela pogriješio, ili prepisivači njegovog rukopisa, pa je umjesto 500 napisano 50 jugera. A možda je Kolumela, ustvari, i dao pravu cifru limita iz zakona Licinija i Sekstija.

mogli nastati samo u djelima rimskih analista. Za razliku od navedenog poglavlja, Plutarhovo osmo poglavlje u životopisu Tiberija Grakha je moglo biti kreirano na osnovi literarnih podataka koji su izvorno bili na grčkom jeziku. Postoji još jedna vrlo bitna razlika između navedene dvije grupe vrela. Ako bi se informacije o agrarnom zakonu Licinija – Sekstija i limitu unutar njega dobijale samo iz fragmenta Katona Starijeg (kod Tulija Tira ili Cicerona, odnosno Aula Gelija) i djela Varona, Livija, Veleja Paterkula, Plinija Starijeg, Kolumele i Plutarhovog životopisa Furija Kamila, stekao bi se utisak da se ovaj agrarni zakon odnosio na sva zemljišta (i javna i privatna) i da je limit propisan i na privatna zemljišta. Druga skupina vrela, Plutarh u životopisu Tiberija Grakha i Apijan su određenija i tačnija, kada agrarni zakon Licinija i Sekstija i limite u njemu vežu samo na javna zemljišta (*ager publicus*). Inače, stiče se utisak da su podaci iz druge skupine vrela (na grčkom jeziku), kada se govori o zakonu Licinija i Sekstija i općenito agrarnoj krizi sa kraja Srednje Republike, bolji po kvaliteti i preciznosti. To je vrlo moguće posljedica toga koje su izvore te dvije skupine vrela koristile.

Agrarni zakon iz zakonodavnog paketa koji su bili predložili Licinije i Sekstije nije proizveo toliko veliki otpor od strane Senata i patricija, kao što je to bio slučaj sa nekim drugim elementima toga predloženog zakonodavstva.⁶⁷ Ovo bi se moglo objasniti činjenicom da fond *ager publicusa* u to vrijeme nije bio ni veliki, da ekonomske razlike nisu bile velike zbog značajne socijalne niveliranosti većine stanovnika, ali i da korištenje *ager publicusa* u nekom prevelikom obimu od pojedinih zakupaca nije bilo toliko izraženo. To bi onda stvarno dovodilo u pitanje koliki je bio predviđeni maksimum korištenja *ager publicusa* od strane pojedinog zakupnika (tj. njegove familije) u zakonu Licinija i Sekstija. Nije nemoguće pretpostaviti da je stvarni predloženi maksimum kod Licinija i Sekstija bio znatno niži, a da su visine maksimuma koje se navode u literarnim vrelima nastale (povećavanjem) u kasnijim vremenima usljed okolnosti i potreba u tim vremenskim kontekstima. Uostalom, i Apijan kada spominje limite u visini 500 jugera javnog zemljišta, 100 grla krupne i 500 grla sitne stoke ne vežu ih za za-

⁶⁷ Najžešći otpor i glavni problem bio je, ustvari, predloženi zakon kojim bi prestalo dalje funkcioniranje institucije “vojnih tribuna sa konzularnom moći” (*tribuni militum consulari potestate*), koja je u posljednjem periodu Rane Republike sa vremena na vrijeme mijenjala na čelu najviše državne izvršne i vojne vlasti ranorepublikanske pretore (posljednji put u kontinuitetu od 391. god. pr. n. e.). Reetabli-rana je bila stara najviša izvršna i vojna vlasti, ali pod novim imenom: konzuli. I po tome prijedlogu, uspostavljena institucija konzula bila bi tako ustrojena da su je mogli obnašati i pojedinci iz staleža plebejaca, za razliku od ranorepublikanskih pretora, a koje su se mogli birati samo patriciji. Agrarni zakon je mogao biti ranije zakonski punovažan, ali Licinije i Sekstije su insistirali da svi predloženi zakoni budu upućeni u zakonodavnu proceduru i zajedno doneseni na pravovaljan način. O “konzularnim tribunima”, kako se uobičajeno nazivaju u historiografiji, v. Mesihović, 2015: 244–246.

kone Licinija i Sekstija. I moguće je pretpostaviti da je stvarni sadržaj agrarnog zakona Licinija i Sekstija regulirao odnose na *ager publicus* sa predviđenim maksimumima, ali da su limiti koji se pojavljuju u literanim vrelima rezultat nekoga kasnijeg dorađivanja i nadopunjavanja toga zakona.

Iz izloženih podataka iz literarnih vrela može se vidjeti da su posjedi rimskih građana u ranim periodima kraljevstva (Rane i Srednje Republike) bili dosta mali. U Romulovo doba posjed je iznosio samo dva jugera, a sedam je jugera bila tradicionalna i uobičajena veličina posjeda koji su plebejci dobivali nakon protjerivanja kraljeva. Čak i u vrijeme Manija Kurija Dentata, u prvoj polovici III st. pr. n. e. (nekih 80–90 godina nakon zakona Licinija i Sekstija), posjed od sedam jugera je izgleda standardna i česta forma. Ideja i oblik imanja od “sedam jugera” postao je tako poslovičan da je ova fraza postala sinonim za neki zemljišni posjed, farmu, gazdinstvo, prostor. U ovom kontekstu vrijedi navesti i savjet Katona Starijeg (*de agri cultura*, I, 7) po kojem je idealno imanje ono veličine 100 jugera, i koje sačinjava sve tipove zemljišta i na kojem se uzgajaju različite kulture (*Praedium quod primum siet, si me rogabis, sic dicam: de omnibus agris optimoque loco iugera agri centum*). Znači limit od 500 jugera (navodno iz prve polovice IV st. pr. n. e.) bio bi 5 puta veći od idealne veličine imanja koje preporučuje Katon Stariji (u prvim decenijama II st. pr. n. e.), iako je potrebno reći da je u svome djelu o poljoprivredi Katon Stariji bio zastupnik teze o srednjem posjedniku (a to bi upravo bio onaj koji je imao na raspolaganju 100 jugera zemljišta) kao onome najboljem. Kada Katon Stariji govori o idealnom imanju od 100 jugera, Republika je raspolagala sa znatno više zemljišta u svome vlasništvu nego u vrijeme kada se donosio agrarni zakon Licinija i Sekstija. Republika je svoj *ager publicus* u Italiji od zakona Licinija i Sekstija, pa do Katona Starijeg stalno i stalno uvećavala zahvaljujući pobjedama u Latinskom ratu, ratovima sa Samnitima, Lukancima, Etruscima, Galima, Apulcima, ratu sa Pirom i II punskom ratu. I ta činjenica relativizira limit od 500 jugera u zakonu Licinija i Sekstija, jer je teško zamisliti da Republika, u vrijeme kada na raspolaganju ima prilično manje zemljišta, predviđa limit koji je 5 puta veći od površine idealnog imanja koju zagovara Katon Stariji, u vrijeme kada Republika na raspolaganju ima mnogo više zemljišta.

Ali čak i ako u agrarnom zakonu Licinija i Sekstija limit nije iznosio 500 jugera, 100 grla krupne i 500 grla sitne stoke, ostaje činjenica (bez obzira na to koliko je iznosio stvarni maksimum) da je agrarni zakon Licinija i Sekstija bio jedan vrlo bitan zakonodavni međaš u reguliranju agrarnih, i zakupničkih i posjedonovnih odnosa u rimskom svijetu. Njegovo značenje je moralo biti veliko, čim je rimska tradicija (a preko nje i literarna vrela) i kasnije zakonske

dorade i nadopune statusa i korištenja *agera publicusa* vezivala za Licinija i Sekstija.

Osloniti se u potpunosti na rimsku tradiciju o agrarnim odnosima u rano-republikansko doba, a koja se spominje u literarnim vrelima dosta je nesigurno, i tu tradiciju moramo prihvatati sa visokom dozom rezervi. Konkretno, Livije je vjerovatno bio pod utjecajem kasnorepublikanskih stranačkih borbi i prenosio je iskustva političkih i ekonomskih odnosa svoga vremena u ranorepublikansko doba. Ali tradiciju ne bi trebalo ni a priori odbaciti, i ono što iz nje možemo izvući kao historijsku činjenicu jeste da su i u ranorepublikanskom razdoblju rimske historije bili doneseni zakoni o regulaciji javnih zemljišta i o maksimiranju dozvoljene veličine korištenog posjeda. Zakoni su određivali, pored limita zakupljenog zemljišta, i maksimum broja stoke koju je pojedinac smio držati na javnim zemljištima. Da bi se umanjila nezaposlenost, zakoni su regulisali da korisnik javnog zemljišta mora zaposliti i izvjestan broj slobodnih ljudi. Zakoni su bili potvrđivani zakletvom i sadržavali su i kazne u slučaju neprimjenjivanja. Ali zakonima je nedostajala jedna ključna stavka, a to je precizna i uvijek primjenjiva administrativna i praktična regulativa njezove realizacije i ustanova koja bi bila zadužena za taj posao. Taj nedostatak stalne institucije ili bilo kakvog drugog aparata koji bi bio zadužen za *ager publicus* i realizaciju zakona koji se odnose na njega, kao posljedicu je imalo to da se u vremenima krize, onaj koji nije baš previše odan zakonima niti moralu nije morao baš previše obazirati ni na zakone ni na zakletvu.

Postavljanje limita učinjeno je kako bi se spriječilo gomilanje čestica javnoga zemljišta u rukama nekolicine bogatih i moćnih. Time se nastojalo osigurati i da postoji dovoljno zemljišta koje bi se ustupalo na korištenje osobama iz skromnijih slojeva stanovništva, čime se štitila i stabilnost republikanskog poretka. Što je veći broj ljudi imao priliku, makar i u statusu državnog zakupca, da koristi zemlju, to je bio veći broj ljudi koji su mogli biti regrutirani i koji su mogli da doprinesu kvalitetnom političkom procesu (npr. u kontionama i na izbornim i zakonodavnim komicijskim i skupštinskim zasjedanjima). U tom slučaju smanjivao se broj bezzemljaša, koji bi se pauperizirali i proleterizirali i tako postajali potencijalna opasnost po sustav. Da bi se i umanjila nezaposlenost, agrarno zakonodavstvo je reguliralo i da korisnik javnog zemljišta mora zaposliti i izvjestan broj slobodnih ljudi koji će obavljati funkciju nadzornika. Ograničenja korištenja javnog zemljišta kao pašnjaka za stoku motivirana su činjenicom da se usljed intenzivne ispaše smanjuju i resursi i područja koja bi bila dostupna seljacima – zemljoradnicima. Republika bi na taj način davala određenu prednost zemljoradnicima i uzgoju esencijalnih žitarica. Zakoni su bili potvrđivani zakletvom

i sadržavali su i kazne u slučaju neprimjenjivanja. Ali zakonima je nedostajala jedna ključna stavka, a to je regulativa njegove realizacije. Jedina mogućnost rješavanja socijalnih pitanja u Ranoj i Srednjoj Republici, a koji bi se realizirali preko agrarnih odnosa, bila je preraspodjela zakupničkih parcela iz fonda javnog zemljišta siromašnijim slojevima stanovništva.

Da bi se pravilno shvatili rimski agrarni zakoni, potrebno je podvući jednu osobitost rimskog agrarnog zakonodavstva. Rimski agrarni zakoni do vremena Kasne Republike načelno nisu zadirali u privatno vlasništvo pojedinca – rimskog građanina, i oni su se uglavnom odnosili na javno zemljište. Samim tim i uzimanje, na osnovi agrarnih zakona, zemljišnih čestica koje su spadale u privatno vlasništvo bogatijih građana (tj. i njihovih familija) i njihovu distribuciju bezemljašima-građanima i siromašnim građanima, nije se u rano-republikansko i srednjorepublikansko doba primjenjivalo. Privatno vlasništvo bilo je neprikosnoveno i ništa ga nije smjelo ugroziti. U tom ranorepublikanskom i srednjorepublikanskom razdoblju nije bio donesen nijedan zakon koji je ugrožavao *ager privatus* rimskog građanina (bar nam nije poznat), odnosno maksimizirao njegovu veličinu ili vršio preraspodjelu privatnog zemljišta bezemljašima, za razliku od prakse koja je vladala u helenskim državama. Inače u republikanskom Rimu je načelo privatne imovine bilo razvijeno do perfekcije i ugrožavanje privatnog posjeda pojedinca smatrano je i religijskim prekršajem i za takvo djelo bila je predviđena, uz oštre svjetovne kazne, i religiozna sankcija. Ali sa Kasnom Republikom, građanskim ratovima, proskripcijama, konfiskacijama i dodjelama zemljišnih parcela veteranima, taj višestoljetni obrazac o neprikosnovenosti privatnog vlasništva bio je prilično grubo narušen i od tada privatni posjed nije više bio a priori zaštićen od pretenzija državne vlasti, političkih moćnika, uzurpatora vlasti, princepsa i dominusa.

U kasnijim razdobljima imamo svjedočanstvo da je narodni plebejski tribun Gaj Flaminije 232. god. pr. n. e. sproveo *Lex Flaminia de agro Gallico et Piceno viritim dividendo*, kojim su rimskom plebsu razdijeljena konfiskovana i pretvorena u *ager publicus* zemljišta naroda Senona i Picena.⁶⁸ I veteranima armija kojima je zapovijedao Publije Kornelije Scipion Afrikanac Stariji, dodjeljivane su zemljišne čestice *ager publicusa* u Italiji (Samniju, Apuliji),⁶⁹ Siciliji, posjedi u novozaposjednutim područjima u Iberiji.⁷⁰ Krajem 186. god. p. n. e.

68 Polyb. II, 21.

69 Po Liviju, ovo je bilo prvi put da se na ovaj način pomažu veterani. Kasnije je to postalo uobičajena praksa.

70 Liv. XXXI, 4 (odluka sa kraja 201. god. pr. n. e. o dodjeli javnog zemljišta u Samniju i Apuliji); 49 (odlučeno je da bi svaki vojnik iz armija Scipiona Afrikanca Starijeg trebao dobiti po 2 jugera zemlje za svaku godinu svoje službe u Španiji ili Africi); XXXII, 1; App. Iber. 38; Hart, 1926: 204–205; Roselaar, 2008: 307, fus. 1103: “We do not know how many people profited from this distribution scheme; it is

konzul Spurije Postumije je izvijestio da je na svojim putovanjima, koja su za cilj imala ispitivanje stanja na obje obale Italije, našao da su kolonije Sipont i Buksent bile “napuštene”. Na osnovi toga su imenovana trojica komesara (pod predsjedanjem pretora) koji su bili zaduženi za upis novih kolonista za ova mjesta.⁷¹ Kolonije *Potentia* u Picenumu i *Pisaurum* osnovane su 184. god. pr. n. e., a svaki kolonist je dobio po šest jugera.⁷² Kada je 183. god. pr. n. e. osnovana kolonija *Saturnia*, svaki kolonist je dobio po deset jugera.⁷³ Po Liviju (XL, 34): *Aquileia colonia Latina eodem anno in agrum Gallorum est deducta. tria milia peditum quinquagena iugera, centuriones centena, centena quadragena equites acceperunt.* (“Ove godine /181. god. p. n. e./ je u galskoj zemlji osnovana latinska kolonija Akvileja. 3000 pješadinaca dobilo je po 50 jugera /zemlje op. S.M./, centurioni 100 i konjanici 140 dobili su.”). Decim Junije Brut⁷⁴ je veteranima iz rata sa Virijatom dao zemlju i naselio ih u gradu Valensiji u Španiji⁷⁵.

Uzroci agrarne krize sa kraja Srednje Republike

Razdoblje koje je nastupilo poslije II punskog rata donijelo je i promjenu u agrarnim odnosima u Italiji. Nastupio je proces postupnog propadanja ital-skog srednjeg, i u većoj mjeri, sitnog posjednika.

usually put at 40,000, e.g. Lomas (1993, 87); Scheidel (2004, 10); Williamson (2005, 163); Sisani (2007, 137 n. 49). However, this is based on the total number of soldiers in Scipio's army, not all of whom were Roman citizens, and so would not all have received land. The veterans received two iugera per year of service, which would mean that in theory they could receive as much as 36 iugera, if they had served during the entire war. Some of them may indeed have served this long, since part of Scipio's army consisted of the legiones Cannenses, which had been levied in 218-16. But this group made up only a small proportion of the army, so it is probable that the average allotment measured about ten iugera. Still, if 20,000 soldiers received ten iugera each, this amounted to 200,000 iugera, or 500 km², see Frederiksen (1970-1, 348); Nagle (1973, 374); Wild (1995, 302). Scalais (1930-2, 205), Brunt (1971, 292), Schneider (1977, 58), and Bringmann (1986, 56) put the number at 30-40,000 soldiers, who each received ten to twelve iugera, which would mean 750 to 1,200 km², but this seems too much. Toynbee (1965b, 240 n. 7) claims two million iugera (5,000 km²) were divided to Scipio's veterans in Apulia. This huge number is extremely unlikely, since it would mean 40,000 50-iugera plots.”; Isto, 2008, 50 i fus. 161; 54; 57; 124 i fus. 446; 319 i fus. 1162; Roselaar, 2010: 323.

Po Pareti – Brezzi – Petech (1967: II, 208): “Scipion je proveo nekoliko razdioba žita sirotinji i podijelio je zemlju svojim isluženim vojnicima u Španiji, Siciliji, Sardiniji i Africi. On je proveo zakone i o opsežnom dodjeljivanju zemlje pojedincima u Brutiju, Lukaniji i Apuliji, oduzete saveznicima koji su se pobunili u toku rata s Hanibalom. Druge skupine bezemljaša naselio je u nove latinske kolonije ili ih je upućivao kao pojačanja u starije kolonije na obalama Italije.”

⁷¹ Liv. XXXIX, 23: *extremo anni, quia Sp. Postumius consul renuntiaverat peragrante se propter quaestiones utrumque litus Italiae desertas colonias Sipontum supero, Buxentum infero mari invenisse, triumviri ad colonos eo scribendos ex senatus consulto ab T. Maenio praetore urbano creati sunt L. Scribonius Libo M. Tuccius Cn. Baebius Tamphilus.*

⁷² Liv. XXXIX, 44, 9–10.

⁷³ Liv. XXXIX, 55.

⁷⁴ *Decimus Junius Brutus Callaicus* (ili *Gallaecus* ili *Callaecus*), konzul za 138. god. p. n. e.

⁷⁵ Liv. *Perioche* LV.

Sa promijenjenim vanjskim položajem Republike, nakon II punskog rata i sa procesom unutrašnje sve izražajnije imovinske diferencijacije (uvjetovane i rimskim pobjedama u posljednoj fazi II punskog rata i u predstojećim decenijama), zakon Licinija i Sekstija pretvarao se u mrtvo slovo na papiru jer se bogati i moćni nisu više obazirali ni na zakone, ni na zakletve, ni na eventualne sankcije, a zloupotrebe i izvrđavanje zakona postajale su sve izražajnija pojava. Bogatiji i moćniji građani, većinom iz sloja nobiliteta, ali i iz reda vitezova i savezničke oligarhije i plutokratije, uzurpirali su veći dio javnih zemljišta, nudeći veću zakupninu državi nego obični zemljoradnici. Državi su u vremenima stalnih i teških ratova bila hitno potrebna znatna finansijska sredstva, i zato su počeli vremenom preferirati ustupanje na uživanje javnih zemljišta bogatijim pojedincima. I tako se postupno u njihovim rukama našao veći dio javnog zemljišta, pa su vremenom *de facto* javna zemljišta koja su koristili počeli smatrati i svojim nasljednim zemljištem, iako je *de iure* vlasnik još uvijek bila Republika. U izvrđavanju odredbi zakona pojedinci su pokazivali zavidan nivo maštovitosti i snalažljivosti:

- Preuzimali su zemljišta pod drugim imenima.
- Prividno su dijelili zemljišta svojim najbližim ljudima, sinovima i klijentima.
- Nije rijetka pojava bila ni da pojedinci zaposjednu i obrađuju onaj dio *ager publicus*, koji je graničio sa njihovim privatnim posjedom, brišući vremenom granicu između privatnog i javnog i tretirajući imanja koja su uživali kao jedinstvenu cjelinu.
- Bilo je i onih koji su otvoreno i arogantno prezreli zakon, pa se nisu ni trudili da nađu neki način da izvrđavaju zakonske odredbe.

Na imanjima iz fonda *ager publicus* uzurpatori su podizali zgrade, sadili drveće i voćke, određivali i namjenu za koju će se zemljišta koristiti po svojoj slobodnoj volji, kao da su ona njihovo privatno vlasništvo. Ovim se postupkom izvrgnula prava namjena postojanja javnih zemljišta, jer su oni, zbog kojih je *ager publicus* postojao, ostajali uskraćeni njegovog uživanja.

Klica agrarne krize i propadanja seljaštva začela se u vremenu II punskog rata. Hanibalov upad u Italiju i boravak kartaginske vojske od oko 15 godina u njoj, donijeli su sistematska pustošenja, uništavanja i spaljivanja imanja. Ovo se posebno osjetilo na jugu poluostrva, gdje su i ratna dejstva bila i najizrazitija i najdugotrajnija. Kada se vojnik – seljak vratio na svoje imanje, zaticao ga je ili razorenog ili bar u stanju zapuštenosti, i da bi ga ponovo osposobio, bio mu je potreban kapital, koji često nije imao. Opadanju snage rimsko-italskog seljaštva doprinijeli su i golemi gubici u ljudstvu. Najveći dio poginulih vojnika

u II punskom ratu poticao je iz reda sitnih i srednjih seljaka, i to u dobu kada su bili najvitalniji i najkorisniji za poljodjelske radove.

Rat i značajni gubici u ljudstvu uvjetovali su i značajniju mobilizaciju seljaka, čime su oni obavljajući vojničku službu, bili odvučeni sa zemlje i više godina. I nakon završetka rata sa Kartaginom, stalno su izbijali novi ratovi koji su odvodili rimske seljake u sve udaljenije zemlje, i na sve duži rok. Teret ratova koje je vodila Republika i ostalih pratećih nedaća padao je tako najviše na zemljoradničku klasu. Ona je snosila i težinu direktnih poreza (tributa; *tributum* ili *stipendium*) sve do 167. god. pr. n. e. i indirektnih poreza. Ratovi su prilično oslabili i biološku masu zemljoradničke klase, jer su seljaci bili ti koji su snosili i najveće gubitke u ljudstvu. Ta činjenica o biološkoj degradaciji seljačkog staleža dobiva posebnu težinu kada se ima u vidu da su najčešće ginuli upravo najjači i najzdraviji seljaci radno sposobnih godišta, koji su najviše i mogli doprinijeti razvitku italske privrede. Obični rimski vojnik nije ni od svoje pobjede mnogo zaradio, jer se glavnina ratnog plijena, bogatstava dobivenih iz kontribucija i ratne odštete koje su isplaćivali poraženi, i novca i resursa iscijeđenih iz iskorištavanja provincija slijevala u ruke zapovjednika rimskih armija, činovnika, namjesnika i njihovih okruženja, preduzimljivih privatnika i korporacija (*societates publicanorum*) koji su najvećim dijelom dolazili iz redova nobiliteta i vitezova. U posjedu nobiliteta završavao je i veliki broj vrijednih i skupocjenih umjetničkih djela, koja su bivala zaplijenjena u nizu ratova koje je Republika vodila.

Razmjere naglog priliva velikih količina novca u Republiku i Italiju nakon II punskog rata potvrđuju sljedeći primjeri. Scipion Afrikanac Stariji je nakon pobjede nad Kartaginjanima u Hispaniji, po svome povratku u Rim i Italiju donio 14 342 funte⁷⁶ srebra i veliku količinu novčića – srebrenjaka, a sve je to blago pohranjeno u državni trezor.⁷⁷ Po pobjedi u II punskom ratu, Scipion Afrikanac Stariji je u trezor unio 123 000 funti srebra, a svakom od vojnika je, uz ratni plijen, dodijelio i po još 40 asa.⁷⁸ Nakon poraza u ratu, Kartagina je bila obavezna da Republici isplati 10 000 talenata⁷⁹ odštete, po 200 godišnje. Lucije

⁷⁶ Osnovna mjera za težinu u rimskom svijetu je bila libra/funta, za koju se ne zna precizna vrijednost i uglavnom se proračuni kreću od 322 grama do 329 grama. Najčešće se uzima kao standardizirana mjera 328,9 grama.

⁷⁷ *Liv.* XXVIII, 38.

⁷⁸ *Liv.* XXX, 45.

⁷⁹ Talenat ili talent (latinski *talentum*, od starogrčkog τάλαντον = "ljestvica, skala, vaga, balans, ravnoteža") bio je antička mjera i vrijednost u drevnom i antičkom periodu. Izvorno, talenat bi bila masa vode koja je potrebna da se napuni jedna amfora. Sam iznos mase talenta je varirao: atički je iznosio cc 26 kg, egipatski je iznosio cc 37 kg, rimski je iznosio cc 32,3 kg; egipatski je iznosio cc 27 kg, babilonski cc 30,3 kg. U vrijednosti novca 1 atički ili egipatski talenat iznosio je 60 mina ili 6000 drahmi. Rimski talent je iznosio i 100 libri/funti, a 1 libra je iznosila $\frac{3}{4}$ helenske mine. Egipatski talent je iznosio 80 libri. Osim srebrnih talenata, koristili su se i zlatni talenti koji su bili mnogo vredniji.

Kornelije Lentul⁸⁰ je 200. god. p. n. e. po povratku iz Hispanije donio 43 000 funti srebra i 2450 funti zlata, a svakom od vojnika je, uz ratni plijen, dodijelio i po još 120 asa.⁸¹ Pretor Lucije Furije (*Lucius Furius*) je iz nakon pobjede nad Galima u državni trezor unio 320 000 asa i 100 500 funti srebra.⁸² Lucije Manlije Acidinije (*Lucius Manlius Acidinus*) je iz Hispanije u trezor unio 1200 funti srebra i 30 funti zlata.⁸³ Gnej Kornelije Blasio (*Cn. Cornelius Blasio*) je cc 196. god. p. n. e., iz Bliže Hispanije donio 1515 funti zlata, 20 000 funti srebra i 34 500 srebrenjaka.⁸⁴ Lucije Stertinije (*Lucius Stertinus*) je iz Dalje Hispanije unio 50 000 funti srebra u državni trezor, a od prodaje plijena je podigao dva prolaza na *Forum Boarium* i jedan prolaz u *Circus Maximus* i na sva ta tri mjesta je postavio pozlaćene statue.⁸⁵ Nakon uništavanja i raseljavanja galskog naroda Boja iz Padske doline, Rimljani su donijeli ogromno bogatstvo u zlatu i srebru. Makedonski kralj Filip V morao je poslije poraza da Rimljanima isplati 1000 talenata, pola odmah, a ostatak u ratama u roku od deset godina. Istina, nešto kasnije, Filip je radi svoga neutralnog držanja za vrijeme rimskog rata sa Antiohom III oslobođen dijela duga.⁸⁶ Sam Antioh III je poslije poraza, bio primoran da isplati 15 000 eubejskih talenata, i to 500 odmah, 2500 kada rimski narod potvrdi mir, a ostalo u roku od 12 godina i to svake godine po 1000 talenata. Prema Salustiju, Antioh je morao platiti 10 000 talenata, po Liviju iznos koji je Antioh III morao platiti iznosio je 12 000 atičkih talenata “izvršna srebra”, a Seleukidsko kraljevstvo moralo je Rimljanima isporučiti i 540 000 modija⁸⁷ žita. I pored neslaganja trojice antičkih historičara o visini ratne odš-

⁸⁰ *Lucius Cornelius Lentulus*, konzul za 199. god. p. n. e. +

⁸¹ *Liv.* XXXI, 20.

⁸² *Liv.* XXXI, 49.

⁸³ *Liv.* XXXII, 7.

⁸⁴ *Liv.* XXXIII, 27.

⁸⁵ *Liv.* XXXIII, 27.

⁸⁶ Polyb. XXI, 3: ὅτι κατὰ τοὺς αὐτοὺς καιροὺς ἡ σύγκλητος ἐχρημάτισε τοῖς παρὰ Φιλίππου πρεσβευταῖς: ἦκον γάρ παρ’ αὐτοῦ πρέσβεις ἀπολογιζόμενοι τὴν εὐνοίαν καὶ προθυμίαν, ἣν παρέσχηται Ῥωμαίοις ὁ βασιλεὺς ἐν τῷ πρὸς Ἀντίοχον πολέμῳ. ὡν διακούσασα τὸν μὲν υἱὸν Δημήτριον ἀπέλυσε τῆς ὀμηρείας παραχρήμα: ὁμοίως δὲ καὶ τῶν φόρων ἐπηγγείλατο παραλῦσιν, διαφυλάξαντος αὐτοῦ τὴν πίστιν ἐν τοῖς ἐνεστώσι καιροῖς. (“U isto vrijeme je Senat pregovarao i sa Filipovim poslanicima. Naime, Filip je uputio poslanike da ih podsjetu na dobru volju i spremnost koju je pokazao prema Rimljanima u ratu sa Antiohom. Saslušavši ih, Senat je odmah oslobodio kraljevog sina Demetrija, koji je bio talac u Rimu. Također, obećali su da će ga osloboditi i dijela dugovanja ako im ostane vjeran u sadašnjoj situaciji.”); 11: ὡν Φίλιππον μὲν καταπολεμήσαντες καὶ συγκλείσαντες εἰς ἡμέρα καὶ φόρους, βραχεῖαν αὐτοῦ νῦν λαβόντες ἀπόδειξιν εὐνοίας ἀποκαθεστακέναι μὲν αὐτῷ τὸν υἱὸν καὶ τοὺς ἅμα τούτῳ συνομηρεύοντας νεανίσκους, ἀπολελυκέναι δὲ τῶν φόρων, πολλὰς δὲ τῶν πόλεων ἀποδεδωκέναι τῶν ἀλουσῶν κατὰ πόλεμον: (“Filipa su pobijedili u ratu i obavezali ga na davanje talaca i danka, a čim su dobili mali dokaz njegove dobre volje, vratili su mu sina i ostale mladiće koji su zajedno sa njim služili kao taoci, oprostili mu danak i vratili mnoge gradove osvojene tokom rata.”)

⁸⁷ *Modius* je bila mjera za volume suhih tvari, otprilike naših 8,73 l. Šest modija činilo je 1 medimnu. Helenska mjera za količinu koja nije u jednom i čvrstom obliku bila je medimna (μέδιμνος) i njena je veličina varirala zavisno od područja. Atička medimna je npr. iznosila 51, 84 l, u Lakedemonskoj državi

tete koju je morao isplatiti seleukidski kralj, prednost dajemo podatku Polibija koji je bio savremenik događaja o kojem govori. Po Pliniju Starijem, Lucije Kornelije Scipion Azijatik je u svojoj trijumfalnoj procesiji izložio 1400 funti težine zarobljenog srebra, sa zlatnim posudama, težine koja je iznosila 1500 funti. Etolci su 189. god. pr. n. e, prisiljeni da isplate 200 eubejskih talenata odmah Rimljanima, a u toku narednih šest godina još 300. Tiberije Sempronije Grakh Stariji je hispanskom gradu i zajednici *Certima* nametnuo ratnu odštetu u iznosu od čak 2 400 000 sestercija.⁸⁸ Ukupno je on iz Bliže Hispanije donio 40 000 funti⁸⁹ srebra, a njegov kolega Postumije⁹⁰ (namjesnik Dalje Hispanije) 20 000.⁹¹ Apije Klaudije Cento⁹² je nakon pobjede nad Keltiberima, u državnu riznicu donio 10 000 funti srebra i 5000 funti zlata. U kraljevskoj riznici Makedonije Emilije Paul je, nakon Pidne, u ime rimske države zaplijenio više od 6000 talenata zlata i srebra. Ukupno je Emilije Paul iz Makedonije u Rim unio u državnu riznicu 200 ili 300 miliona sestercija. Svaki novi pobjedonosni rat (u vidu ratnog plijena ili ratne odštete) donosio je ogromne količine novca, plemenitih metala i drugih resursa (uključujući i ljudske) u Italiji. I svako novo izaslanstvo poslano od istočnih kraljeva donosilo je nešto u Rim. Izaslanstva kraljeva Arijarata⁹³ i Demetrija⁹⁴ su, svako posebno, kao poklon Senatu donijeli vijence od 10 000 zlatnika.

I stalni prinosi iz provincija (tributi-direktni i raznorazni indirektni porezi te rudnici metala – posebno oni u hispanskim provincijama) donosili su znatne količine bogatstva. Po Strabonu, III, 2, 10 : Πολύβιος δὲ τῶν περὶ Καρχηδόνα νέαν ἀργυρείων μνησθεὶς μέγιστα μὲν εἶναί φησι, διέχειν δὲ τῆς πόλεως ὅσον εἴκοσι σταδίους, περιειληφότα κύκλον τετρακοσίων σταδίων, ὅπου τέτταρας μυριάδας ἀνθρώπων μένειν τῶν ἐργαζομένων, ἀναφέροντας τότε τῷ δήμῳ τῶν Ῥωμαίων καθ' ἑκάστην ἡμέραν δισμυρίας καὶ πεντακισχιλίας δραχμάς. ("Polibije govori o rudnicima srebra u Novoj Kartagini, kaže da su veoma veliki i

1 medimna je iznosila 71,16 l. 1 modij se sastojao od 16 sekstarija (*sextarii*), 1 sekstarij je iznosio cc 546 ml., ½ sekstarija je 1 hemina (*Hemina* ili *Cotyla*), 6 sekstarija iznosi 1 kongij (*Congius*), 8 kongija iznosi 1 amforu kvandatral (*amphora quadrantal*).

⁸⁸ Liv. XL, 47.

⁸⁹ Osnovna mjera za težinu u rimskom svijetu bila je libra/funta, za koju se ne zna precizna vrijednost i uglavnom se proračuni kreću od 322 grama do 329 grama. Najčešće se uzima kao standardizirana mjera 328,9 grama.

⁹⁰ *Lucius Postumius Albinus*, konzul ordinarius za 173. god. pr. n. e. O njemu v. Smith W., 1867: I, 91–92; PWRE, 1953, XXII. 1, col. 914–918.

⁹¹ Liv. XLI, 7. Vojnici armija T. S. Grakha Starija i Lucija Postumija su nagrađeni na sljedeći način: svaki legionar je primio 25 denara, svaki centurion 50 denara, konjanik 150 denara. Saveznički vojnici dobili su iste iznose.

⁹² *Appius Claudius Centho* bio je pretor i dobio je provinciju Bližu Hispaniju (*Hispania Citerior*) na upravu.

⁹³ Arijarat V. (Ἀριαράθης Εὐσεβῆς Φιλοπάτωρ), kralj Kapadokije, vl. 163–130/126. god. pr. n. e.

⁹⁴ Demetrije I. Soter (Δημήτριος Α' Σωτήρ), seleukidski kralj, vl. 161–150. god. pr. n. e.

20 stadija udaljeni od grada i da obuhvataju krug obima 400 stadija. Tamo živi 40 000 radnika – rudara koji su u to vrijeme rimskom narodu svakog dana donosili prihod od 25 000 drahmi.”). Pretpostavlja se da je između 209. i 169. god. p. n. e. sakupljeno od domorodačkih naroda iberijskog poluotoka 800 tona srebra i 4 tone zlata. U Italskom savezu, u kojem je Republika bila hegemon, latinske kolonije i drugi *socii* (saveznici) nisu imali financijskih obaveza prema hegemonu, nego su bili dužni slati samo svoje oružane detašmane. Sa sticanjem provincija koje su tretirane kao “posjed rimskog naroda” (*praedia populi Romani*), njihove zajednice (peregrinske *civitates*), ako nisu bile oslobođene toga, Republici su isplaćivale i direktne poreze (tribute).⁹⁵ Nakon II punskog rata pa do plebejskog tribunata Tiberija Sempronija Grakha, u imperiju rimskog naroda kreirano je više provincija, od kojih su neke bile i vrlo bogate. Priliv gotovog novca u javnu riznicu Republike je u tom periodu uveliko nadmašio stanje u prethodnom, III st. pr. n. e. Međutim, i taj novac je slabo “kapao prema dnu”, odnosno skromniji slojevi stanovništva nisu osjećali dobit od toga, jer je i taj novac legalnim, legitimnim (koje im je dopuštao i omogućavao sustav) ili čak nelegalnim, pa i korumpivnim metodama poglavito završavao u privatnim “džepovima” bogatih i moćnih pojedinaca.⁹⁶ Jedino gdje je obični plebs mogao očekivati da se i on okoristi značajno uvećanim prihodima Republike, bili su javni radovi i izgradnja

⁹⁵ Porez u provincijama je temeljno počivao na cenzusu, koji je bio sličan onome koji je provoden među rimskim građanima, ali s različitom svrhom. Svaka provincija je i imala svoju blagajnu. Niti su sve provincije imale isti položaj i iste obaveze i prava, niti su i zajednice unutar njih bile uniformno organizirane po sustavu prava i obaveza. Postajala je vrlo precizna ljestvica, neka vrsta fluktuativne hijerarhije, pa su na njoj bile razvrstane i te zajednice zavisno od svoga ponašanja, te stupnja lojalnosti i poštovanja, prema Republici. Tako je svaka zajednica zasebno sa Rimom imala ugovor (*foedus*) koji je određivao nivo slobode (*libertas*), prava i obaveza potčinjene peregrinske zajednice prema Republici. Od toga ugovora je zavisio i stupanj unutarnje autonomije svake peregrinske *civitas*. Veći dio peregrinskih provincijalnih jedinica su bile one (*civitates stipendiariae*; *civitates decumanae*) koje plaćaju neposredni porez, pokoravaju se namjesniku i zadržavaju autonomiju kod odlučivanja o lokalnim pitanjima. Pored njih, postojale su i slobodne zajednice (*civitates liberae*), koje su se dalje dijelili na više kategorija i to *civitates foederatae* koje su uživale punu autonomiju, nisu plaćale poreze, ali su za vrijeme rata bile dužne davati trupe ili brodove. U pojedinim slučajevima određenoj *civitas* jamčio je slobodu sam Senat. Takvi su gradovi uživali autonomiju, zadržavali pravo gradnje brodova, ali su pritom jedni od njih bili oslobođeni poreza (*civitates liberae et immunes*), dok su drugi morali polagati određen novčani iznos. O upravi provincijama i posebno u načinima ubiranja poreza u provincijama za vrijeme Republike v. Mesihović, 2015: 341–346.

⁹⁶ Crawford, 1993: 74: “The financial resources of the Roman state evoked the impassioned admiration of the author of I Maccabees (8, 1–4) and of Polybius, as later of Posidonius (both of these commenting on the Spanish mines). *Tributum* (p. 32) was not levied after 167. Much of this wealth passed from public into private hands, in part no doubt quite legitimately, as (perhaps generous) reimbursement for expenses to magistrates and as payment to contractors outside the senatorial order. By the second half of the second century, the treasury was regarded as a source of wealth (Lucilius 456–7 W, compare 1016 W): ‘As for me, I need a questor or supplier, who will supply me with gold from the state money-bags.’” Lucilius, 456–457: *Huic homini quaestore aliquo esse opus atque corago, publicitus qui mi atque e fisco praebeat aurum* (“Što se mene tiče, potreban mi je kvestor ili dobavljač, koji će me snabdjeti zlatom iz državnih riznica.”)

neophodne infrastrukture. Tu je proletarijat mogao biti angažiran na poslovima, dok je seoski plebs mogao očekivati određene prednosti od te infrastrukture.⁹⁷ Međutim, javni radovi nisu u ovom razdoblju bili toliko teški da su mogli anulirati ili značajnije ublažiti posljedice agrarne krize.

Uza sve to, boravak u provincijama je za pripadnike upravnog aparata (od namjesnika pa naniže) bio i dobra prilika za osobno bogaćenje na najrazličitije načine. Znatan broj namjesnika i njihovih suradnika u upravljanju provincijama su itekako znali iskoristiti svoje pozicije kako bi se svojim domovima, nakon obnašanja mandata i službi, vratili znatno bogatiji. Metode i sredstva koja su koristili za takve ciljeve mogla su biti i legalna, i moralno dopuštena, i nelegalna, i moralno nedopuštena. Ni samo iznuđivanje nije bila rijetka pojava.⁹⁸ Od bogaćenja iz provincija su opet najviše koristi imali predstavnici nobiliteta, jer su namjesnici i njihovi neposredni suradnici u najvećem broju slučajeva dolazili upravo iz senatorskog staleža. Pored njih, finansijske i druge materijalne koristi od provincija imali su i vitezovi (poglavito preko korporacija publikana i zakupnika poreza), dok je udio provincijskih sredstava ponajmanje išao prema plebsu, pogotovu onom seoskom.

I bogati “pokloni” poraženih ili onih koji su tražili neku uslugu ili milost rimskog naroda, a koji su uručivani bilo Rimskoj republici kao cjelini ili samo pojedinim rimskim dostojanstvenicima i vojskovođama, mogli su biti veliki. Marku Fulviju Nobilioru⁹⁹ tako je prilikom ulaska u helenski grad Ambrakiju u jesen 189. god. pr. n. e. bio dodijeljen vijenac vrijedan 150 talenata. Nobilior je iz iste Ambrakije odnio veliki broj umjetničkih djela: statua i slika. Konzul Gnej Manlije¹⁰⁰ je prilikom svog pohoda protiv maloazijskih Galata, od tiranina Kibire, grada u jugozapadnoj Maloj Aziji, dobio 100 talenata, od grada Termesa 50 talenata, a od grada Sagalasa još 50 talenata.

⁹⁷ Republika je u periodu šeste i sedme decenije II. st. pr. n. e. potrošila 45 miliona denara na izgradnju vodovoda/akvadukta *Aqua Marcia*. Zanimljivo je da je po Crawfordu, 1993: 74, Atena potrošila ekvivalent od 12 miliona denara za izgradnju Partenona, velike statue Atene i monumentalnog ulaza na Akropolj.

⁹⁸ Sve izražajnija praksa zloupotreba u provincijama, posebno u vidu iznuđivanja, nastojala se suzbiti donošenjem *lex Calpurnia de repetundis* (iz 149. god. pr. n. e.) po kojem je ustanovljeno stalno sudište (*quaestio perpetua*), sa predsjedavanjem pretora, na kojem bi se procesuirale optužbe za iznuđivanje od strane magistrata i namjesnika. Kasniji zakoni po ovome predmetu bili su *lex Junia* (možda 126. god. pr. n. e.), *lex Acilia repetundarum* (123. god. pr. n. e.), *lex Servilia Glaucia* (100. god. pr. n. e.), *lex Cornelia de maiestate* (81. god. p. n. e.) and *lex Iulia de repetundis* (59. god. p. n. e.). O Kalpurnijevom zakonu protiv iznuđivanja v. *CIL I*, 583 (p 723, 735, 832, 908) = AE 1978, 12 = AE 1998, + 58 = AE 2001, + 64 = EDCS-ID: EDCS-20200006; *Lucilius*, 607–608; *Cic. Verr. II*, 3, 195; 4, 56; *Cic. Mur.* 46; *Cic. Brut.* 106; *Cic. de Off.* II, 75; *Cor. Iuris civilis, Dig.* XLI, 1, 48, 1; *Schol. Bob.* 96; Chester – Coleman-Norton – Bourne, 1961: 38–46.

⁹⁹ *Marcus Fulvius Nobilior*, konzul *ordinarius* za 189. god. pr. n. e. O njemu v. Smith W., 1849: II, 1206; PWRE, 1910, VII 1, col. 265–267.

¹⁰⁰ *Gnaeus Manlius Vulso*, konzul *ordinarius* za 189. god. pr. n. e. O njemu v. Smith W., 1849: III, 1285–1286; PWRE, 1928, XIV 1, col. 1215–1222.

Stvaranje poslovnih udruženja, nakon II punskog rata postalo je vrlo rašireno kod Rimljana i Italika, pa i Katon Stariji savjetuje da je bolje uložiti svoj kapital u 50 poduzeća, nego u jedno (koje ako propadne, sve je propalo). Povećanje finansijskih aranžmana i špekulacija direktno je urokovano širenjem rimske hegemonije po mediteranskom svijetu i povećanjem trgovinske aktivnosti. Iako je senatorima po *lex Claudia* iz 218. god. pr. n. e.¹⁰¹ bila ograničena trgovačka aktivnost, postojali su i načini kako da se izvrda zakon i omogući im se indirektnim putem bavljenje trgovinom i zelenaštvom. Senatori su mogli, a to su u praksi često i radili, da posrednim putem, preko svojih oslobođenika, koji su imali status klijenta, ili čak i osoba koje su još uvijek imale status robova, da posjeduju brodove i da učestvuju u prekomorskoj trgovini. Pošto su senatori imali pravo da pozajmljuju novac uz interes, na taj su način mogli postati i finansijeri velikih trgovačkih pothvata.¹⁰²

Od prve polovine II st. pr. n. e. na helenistički istok prodire i rimsko-italski zelenaški kapital koji, kako vrijeme odmiče, igra sve veću ulogu u ekonomskom životu, a preko njega posredno i u političkom životu Grčke i istočno-mediteranskih zemalja. Nosioći ove ekspanzionističke ekonomske politike bili su

¹⁰¹ Po *Lex Claudia*, nazvanom po predlagачu plebejskom tribunu Kvintu Klaudiju (*Quintus Claudius*), nijednom senatoru ili senatorskom sinu nije bilo dozvoljeno posjedovati brod sa kapacitetom od više od 300 amfora (oko sedam tona). Time se nastojalo spriječiti nobilske familije da znatnije učestvuju u visokoprofitabilnoj prekomorskoj trgovini. Pošto je ovaj zakon donesen početkom II punskoga rata, moguće je da je njime plebs nastojao i da spriječi nobilitet u profitiranju zbog prekomorskih ratova. Time bi senatori u ratu donosili odluke koje bi bile na interes Republike, a ne njihovih potencijalnih profita. Oponenti zakona su isticali da se njime krše njihove osobne slobode. Ovaj zakon bio je prvi pokušaj da se razdvoje skupine koje vladaju i one koje se bave komercijalnim poslovima, i time je omogućio klasi vitezova da razviju svoje poslovne aktivnosti i pretvore se u poduzetničku klasu.

¹⁰² *Plut. Cat. Mai.* 21: ἐχρήσατο δὲ καὶ τῷ διαβεβλημένῳ μάλιστα τῶν δανεισμῶν ἐπὶ ναυτικοῖς τὸν τρόπον τοῦτον, ἐκέλευε τοὺς δανειζομένους ἐπὶ κοινῶν πολλοὺς παρακαλεῖν, γενομένων δὲ πεντήκοντα καὶ πλοίων τοσούτων αὐτὸς εἶχε μίαν μερίδα διὰ Κουϊντίωνος ἀπελευθέρου τοῖς δανειζομένοις συμπραγματῆς οὐ μὲν οὐ καὶ συμπλέοντος. ἦν δ' οὖν οὐκ εἰς ἅπαν ὁ κίνδυνος, ἀλλ' εἰς μέρος μικρὸν ἐπὶ κέρδεσι μεγάλοις. ἐδίδου δὲ καὶ τῶν οἰκετῶν τοῖς βουλομένοις ἀργύριον οἱ δ' ἐωνοῦντο παῖδας, εἴτα τοὺς αὐτοὺς ἀσκήσαντες καὶ διδάξαντες ἀναλώμασι τοῦ Κάτωνος μετ' ἐνιαυτὸν ἀπεδίδοντο. πολλοὺς δὲ καὶ κατείχετο ὁ Κάτων, ὅσῃν ὁ πλείστην διδοὺς ἐωνεῖτο τιμὴν ὑπολογιζόμενος. προτρέπων δὲ τὸν υἱὸν ἐπὶ ταῦτα φησὶν οὐκ ἄνδρός, ἀλλὰ χήρας γυναικὸς εἶναι τὸ μειῶσαι τι τῶν ὑπαρχόντων. ἐκεῖνο δ' ἤδη σφοδρότερον τοῦ Κάτωνος, ὅτι θαυμαστὸν ἄνδρα καὶ θεῖον εἰπεῖν ἐτόλμησε πρὸς δόξαν, ὃς ἀπολείπει πλέον ἐν τοῖς λόγοις ὃ προσέθηκεν οὐ παρέλαβεν. ("Katon Stariji op. S. M./ upustio se i u najozloglašeniju vrstu davanja zajmova za brodove, uz kamate na sljedeći način: Tražio je od onih koji su od njega uzimali zajmove da pozovu mnoge druge u zajedničko poduzeće, a ako bi se skupilo pedeset poduzetnika i isto toliko brodova, on bi držao samo jedan dio dionica u čitavu poduzeću preko svog oslobođenika Kvinciona koji je poslovaio s uzajmljivačima novca i pratio ih na plovidbi. Na taj način rizik nije teretio čitav pothvat nego samo malen. dio uz veliku dobit. Običavao je pozajmljivati novac i onima od svojih kućnih robova koji su to željeli. Oni su njime kupovali dječake, a zatim, pošto bi ih kroz godinu dana izvježbali i izobrazili na Katonov trošak, ponovo ih prodavali. Mnoge od tih dječaka zadržavao je i Katon priznajući robu najvišu cijenu ponudenu za njegovog dječaka. Potičući sina na takve postupke, kaže da nije osobina muškarca, nego žene udovice umanjivanje makar i dijela svoje imovine. Ali već je prežestoka ona Katonova riječ kad je pošao tako daleko, da je nazvao čudešnim božanstvenim čovjeka koji prema obračunima ostavlja više stečene imovine nego naslijeđene.")

rimsko-italski poslovni ljudi (u velikoj većini iz reda vitezova), koji su djelovali ili kao samostalni poduzetnici, ili su bili udruženi u korporacije – *societates publicanorum*. Rimsko-italski poslovnjaci, bilo kao zakupci poreza u provincijama ili kao kreditori, prosto su isisavali novac i ostale resurse (uključujući i ljudske) sa bogatog istoka u velikim razmjerama. Posljedice neopisive pohlepe korporacija imale su potpuno negativan efekat na ekonomski, a posredno i na kulturni i politički život zemalja u kojima su poslovale. U pojedinim “suverenim” državama čak je u njihovim rukama bila u potpunosti i kontrola budžeta, a i mnogi vladari su bili “do guše” kreditno zaduženi i uhvaćeni u kamatne “makaze” kod rimsko-italskih poslovnih krugova. Ipak sva dobit ostvarena u navedenim poslovnim operacijama ostajala je u rukama samo vrlo malobrojnog sloja, tako da najveći dio rimsko-italskog stanovništva oličenog u srednjem i sitnom seljaštvu nije imao nikakve koristi od ovog kapitala. Naprotiv, zelenaški kapital i način rada, ponašanja i morala proistekao iz zelenaštva donijeti će samo štete italsko-rimskom stanovništvu.

Rimsko osvajanje i nametanje hegemonije širom Mediterana donosilo je još jednu negativnost za znatan dio rimskog seljaštva. Rimske provincije, u prvom redu Sicilija, te vazalne i savezničke države kao Egipat, otvorile su svoja plodna žitna polja Italiji. Uvoz žitarica je sada postao jeftiniji nego njegova proizvodnja u Italiji. Sitnoposjednik koji je svoju egzistenciju zasnivao na uzgoju žitarica i prodaji eventualnog viška uroda, nije se mogao nositi sa konkurencijom sicilskog, afričkog i egipatskog žita. Pomorski transport bio je i jeftiniji od kopnenog, što je bio još jedan od činilaca koji je utjecao na cijenu proizvoda koji su dolazili iz prekomorskih zemalja. Tako su rimski seljaci, paradoksalno, kao ključni elementi rimske osvajačke vojske čija je hrabrost, discipliniranost i umijeće najviše doprinijela stvaranju Rimske imperije, sami sebi uništili ekonomsku osnovicu svoje egzistencije. Nausprot njima, naglo obogaćeni sloj iz reda nobiliteta bio je prinuđen, zbog *lex Claudia*, da dobar dio svoga naglo uvećanog kapitala, do kojeg su došli ratnim plijenom i iscrpljivanjem provincija, ulaže u zemlju. O naglo stečenom bogatstvu rimsko-italske elite do grakhovskog perioda govorile bi sljedeće brojke. Kada je Lucije Emilije Paul (pobjednik nad Makedonijom i otac Scipiona Emilijana) umro, ostavio je vrijednost od 360 000 denara. Radi uporedbe, u to vrijeme plata legionara je otprilike iznosila 108 denara godišnje. A već tada je sa tom vrijednošću Emilije Paul smatran siromašnim u odnosu na neke druge pripadnike rimsko-italske elite. U narednim decenijama bogatstvo pojedinaca se još više i više uvećavalo, a socijalni se ponor među klasama produbljivao. Pa je prosječno pristojan dohodak rimskoga senatora iznosio tri miliona sestercija, a imetak viteza dva

milijuna sestercija. Imetak najvećeg bogataša iz grakhovskog doba konzula Publija Licinija Krasa je iznosio do 100 miliona sestercija.

Kada se govori o ulaganju u zemlju i poljoprivredu, potrebno je naglasiti da se u rimskom svijetu investiranje u zemlju, i bez navedenog zakona, smatralo najboljim načinom investiranja. Tradicionalno je i ulaganje u zemlju smatrano časnim i dostojnim onih sa visokim društvenim ugledom i statusom, dok je zadobijanje bogatstva kroz trgovinu bilo smatrano niže časnim poslovima. Tako i da nije bilo *lex Claudia*, primarnost investiranja u poljoprivredne djelatnosti i zemljišta egzistirala bi među rimsko-italskom nobilskom elitom.¹⁰³ A u to vrijeme, zemlja najotvorenija za investiranje bila je *ager publicus*, koji je zbog svoje veličine i stupnja zauzetosti i iskorištenosti nudio velike mogućnosti bogatašima da ulažu svoj sve veći kapital i šire svoje posjede. Pošto je bilo toliko kapitala na raspolaganju, propisana zakonska odredba o limitu korištenja javnoga zemljišta činila se iznimno ograničavajućim faktorom za udio ulaganja. Zato su utjecajni bogataši (i pojedinci i familije), kako bi mogli maksimalno iskoristiti svoj kapital i zadovoljiti svoju želju za što većim profitom i sukladno time i moći i kontroli, jednostavno zanemarili taj limit i praktično uzurpirali velike pojaseve *ager publicusa*. Ustvari, snaga kapitala i njegovog toka uvijek znaju biti jači od snage bilo kojeg zakona, posebno jednog priličnog staroga propisa, kao što je onaj o limitima držanja javnoga zemljišta. Pored zemljišta u vlasništvu države, na udaru ulaganja, korištenja, pa i prisvajanja od zemljoposjedničkih bogataša našla su se i zemljišta u vlasništvu određene komune, lokalne zajednice ili područja koja su bila na zajedničkom korištenju, npr. zajednička ispasišta (*ager compascuus*).

A onda bi na taj način kreirani veleposjednici počeli da prisvajaju i privatna zemljišta srednjih i sitnih posjednika, kupujući ih jeftino, iskorištavajući seljakovu zaduženost ili su se služili čak i golom silom i nasiljem, prosto otimajući zemlju od svojih slabijih i siromašnijih susjeda. Pritisak moćnih i bogatih, a „gladnih za zemljom i profitom“ na siromašnije sunarodnike kako bi im ovi prodali ili ustupili zemlju, mogao je poprimiti vrlo zabrinjavajuće oblike. Posebno bi pritiscima lakše podlegale one familije kod kojih bi *pater familias* ili dobar dio odraslih muškaraca bio unovačen i poslan u udaljene zemlje. Na taj su način veleposjednici zaokruživali svoje prostrane posjede, stvarajući latifundije (složenica od lat. riječi *latus*, 3 = širok i *fundus*, i, *m* = zemljište, posjed) i apsorbirajući u njih

¹⁰³ Po Richu, 1983: 296: “That the second century saw important changes in the pattern of Italian agriculture can hardly be doubted. In outline the character of these changes has long been familiar. Rome’s foreign wars led to an influx of wealth for which agriculture was the most attractive investment and made available large numbers of slaves. As a result there took place a great expansion of agricultural enterprises whose permanent work force was composed of slaves.”

mnoge male posjede. Kasnije će italiski latifundisti imati i veleposjede u provincijama. Pošto su veleposjednici težili samo ostvarivanju što je moguće veće dobiti sa svojih zemljišnjih posjeda, na latifundijama je dolazilo i do promjene uzgoja kultura i općenito namjene zemljišta, kao i načina i metoda njegovog iskorištavanja. Latifundije su se počele specijalizirati prema uzgoju samo određene visokoprofitabilne kulture kao maslina i vinove loze ili su postajale pašnjaci. Stočarstvo je zahtijevalo manje ljudi za rad, a moglo je donijeti veliku dobit. Krave su držane poglavito radi mlijeka i mliječnih proizvoda, ovce poglavito radi vune (glavnog sastojka za izradu odjeće) i mliječnih proizvoda, a svinje radi mesa. Inače je ujedinjavanje Italije pod hegemonijom Republike, dovelo do značajnog razvoja transhumantnog stočarstva, tj. sezonskog kretanja stada i pastira između ljetnih i zimskih pašnjaka.¹⁰⁴ Kod vlasnika velikih stada javila se potreba za širenjem prostora za zimske pašnjake, a to se moglo desiti jedino na uštrb posjeda sitnih seljaka i *ager publicusa* u nizinama i kotlinama.

Bogati veleposjednici su tržište za robu sa svojih posjeda, poglavito stočarskih proizvoda, nalazili u potrebama rimsko-italjskih armija te u područjima koja su pala pod vlast Republike ili se našla u zavisnosti od imperija rimskog naroda. Praktično rečeno, imperijalizam je bio vrlo bitna kategorija koja je omogućavala latifundijsku ekonomiju jer je osiguravao tržišta za njenu robu. I to je bio jedan od razloga napuštanja vizionarske vanjske politike Publija Kornelija Scipiona Afrikanca Starijeg koja se zasnivala na odustajanju od direktnog imperijalizma i teritorijalne ekspanzije na račun civiliziranih zemalja Mediterana. Umjesto nje je baš poradi interesa latifundijske ekonomike prihvaćena politika zvana *Nova sapientia*¹⁰⁵, grubi i ogoljeni teritorijalni imperijalizam i to upravo u pravcu razvijenih i bogatih zemalja koje su mogle nuditi i biti dostojno tržište koje može apsorbirati latifundijsku ekonomiku. Tranzicija sa umjerene i pravilne politike širenja imperija na grubi, prijetvorni i razarački imperijalizam najbolje se vidi u fragmentu Diodorove XXXII knjige (4, 4-5): Ἐν δὲ τοῖς νεωτέροις χρόνοις Ῥωμαῖοι τῆς τῶν ὅλων ἡγεμονίας ὀρεχθέντες συνεστήσαντο μὲν αὐτὴν διὰ τῆς τῶν ὅπλων ἀνδρείας, πρὸς αὐξήσιν δὲ μεγίστην ἤγαγον ἐπιεικέστατα χρώμενοι τοῖς καταπολεμηθεῖσιν. τοσοῦτον γὰρ ἀπέσχον τῆς κατὰ τῶν ὑποπεπτωκότων ὠμότητος καὶ τιμωρίας ὥστε δοκεῖν μὴ ὡς πολέμοις ἀλλ' ὡς εὐεργέταις καὶ φίλοις προσφέρεσθαι. οἱ μὲν γὰρ κρατηθέντες προσεδόκων τῆς ἐσχάτης τεύξεσθαι τιμωρίας ὡς πολέμοιοι γεγονότες, οἱ δὲ κρατοῦντες ὑπερβολὴν ἐπιεικειᾶς ἑτέροις οὐ κατέλειπον.

¹⁰⁴ Ovaj tip polunomadskog stočarstva obuhvata dva smjera kretanja. Za vrijeme toplijeg dijela godine odlazi se u viša planinska područja, a u hladnijem dijelu godine spušta se u nizinske, dolinske krajeve. Stočari sa svojim familijama uglavnom imaju stalno boravište u nizinskim područjima.

¹⁰⁵ O politici nazvanoj *Nova sapientia* v. Mesihović, 2015:399 – 400; 417; 427- 428; 490; 512; 526.

οἷς μὲν γὰρ πολιτείας μετέδωσαν, οἷς δὲ ἐπιγαμίας συνεχώρησαν, τισὶ δὲ τὴν αὐτονομίαν ἀπέδωσαν, οὐδενὶ μνησικακήσαντες πικρότερον τοῦ δέοντος. τοιγαροῦν διὰ τὴν ὑπερβολὴν τῆς ἡμερότητος οἱ τε βασιλεῖς καὶ αἱ πόλεις καὶ συλλήβδην τὰ ἔθνη πρὸς τὴν Ῥωμαίων ἡγεμονίαν ἠϋτομόλησαν. οὗτοι δὲ σχεδὸν τὴν ἀρχὴν πάσης τῆς οἰκουμένης ἔχοντες ταύτην ἠσφαλίσαντο φόβῳ καὶ τῇ τῶν ἐπιφανεστάτων πόλεων ἀπωλείᾳ. Κόρινθον γὰρ κατέσκαψαν καὶ τοὺς κατὰ τὴν Μακεδονίαν ἐρριζοτόμησαν, οἷον τὸν Περσέα, καὶ Καρχηδόνα κατέσκαψαν καὶ ἐν Κελτιβηρίᾳ τὴν Νομαντίαν, καὶ πολλοὺς κατεπλήξαντο. (“U novijim vremenima, Rimljani, dok su se kretali ka svjetskoj imperiji, došavši joj sa vrijednošću svoga oružja, širili su svoj utjecaj nadaleko i naširoko najljubaznijim mogućim postupkom prema nadvladanima. Toliko daleko, doista, oni su se uzdržavali od okrutnosti i osvete nad onima koje su sebi podvrgnuli da je izgledalo da ih oni tretiraju ne kao neprijatelje, nego kao su bili dobročinitelji i prijatelji. Dok osvojeni, kao bivši neprijatelji, očekivali su da budu izloženi užasnim odmazdama, osvajajući nisu ostavili mjesta nikome da ih nadvisi u milosti. Neki /bivši neprijatelji op. S. M./ bili su upisani kao sugrađani /pretvoreni u rimske građane op. S. M./, nekima su oni dodijelili pravo međusobnog braka, drugima su oni obnovili njihovu samostalnost, i ni u jednom slučaju oni nisu primijenili ljutnju koja bi bila pretjerano teška. Zbog njihovog nadmoćnog humanizma, dakle, kraljevi, gradovi i cijeli narodi prelazili su pod rimsku vlast. Ali jednom kada su oni /Rimljani op. S. M./ zavladaali skoro cijelim naseljenim svijetom, oni su potvrdili svoju moć terorom i razaranjem najeminentnijih gradova. Korint su uništili do temelja, Makedonce (Perseja naprimjer) iskorijenili su. Oni su sravnili Kartaginu i keltiberski grad Numaciju i bilo je mnogih koje su oni zaplašili terorom.”)

I tako je razdoblje nakon II punskog rata donijelo i promjenu u ekonomskim i agrarnim odnosima u Italiji. Nastupio je proces postupnog propadanja rimskih i italjskih srednjih i, u većoj mjeri, sitnih posjednika (koji su do II punskog rata bili uvjerljiva većina stanovništva Republike i Italije), što je dovelo do rascjepa nekadašnje načelne socijalne i ekonomske egalitarnosti koja je bila osnovna karakteristika rimsko-italjsko društvo u predhanibalovo doba.

Veliki posjedi omogućavali su i masovniju proizvodnju što je dovelo i do jeftinije cijene za one proizvode koji su dolazili sa latifundija. Tako se latifundija pokazala kao vrlo profitabilna za njenog vlasnika za razliku od sitnopojsjednika. Cilj veleposjednika nije bio izdržavanje porodice, nego prodaja proizvoda na tržištu. I kada se uspješno implementira ulaganje kapitala u veleposjede, njihovi vlasnici postaju još bogatiji nego što su bili prije svoga investiranja, pa onda taj novi uvećani kapital dalje ulažu u za njih najisplativiji način: novu

zemlju i novu poljoprivrednu aktivnost kako bi bili još bogatiji. Sa druge strane, zbog ovoga aksioma investiranja, obični bi seljaci postajali sve siromašniji, socijalna provalija između manjine i većine je postajala sve izraženija. Latifundista više nije ni trajno boravio na svojim imanjima koja su služila za sticanje prinosa i profita, a koja bi prepuštao na upravu i brigu nadzornicima (*vili-cus*).¹⁰⁶ On je uglavnom živio u gradskim naseljima ili na posjedima koji su služili za užitak (sa parkovima, lovištima, bazenima i ribogojilištima). Ovi su ljetnikovci bili i sami u blizini nekog naselja ili morske obale i na području koje odiše lijepim pejzažem i zdravim okruženjem.¹⁰⁷

I dok se na jednoj strani odvijao proces stvaranja velikih zemljišnih posjeda, na drugoj se strani kod preostalih sitnoposjednika odvijao proces daljnog usitnjavanja posjeda. Želeći da osiguraju kakvu-takvu egzistenciju potpunom svom potomstvu, seljaci su razdjeljivali posjede djeci. Ali to je donosilo kontraefekat pošto su posjedi bili sve manji, potrebe seljaka bile su sve veće, a sve manji posjedi nisu bili u mogućnosti da ih zadovoljavaju. Da bi osigurali kakvu-takvu egzistenciju, sitnoposjednici su morali pozajmljivati novac uz kamatu od lihvara, čime su upadali u makaze zaduženja, postajući plijen zelenaša i lihvara. U nemogućnosti da osiguraju kapital, izdrže konkurenciju i sačuvaju svoja imanja, došlo je do stihijskog propadanja seoskog plebsa. Nakon svih razloga koji su navedeni, jasno je da je za rimskog i italskog srednjoposjednika, a posebno sitnoposjednika, stanje postalo neizdrživo. Pored seljaka, nešto slično, ali u manjoj mjeri, dešavalo se i sa zanatskim slojem stanovništva, koji je morao izdržavati konkurenciju velikih radionica u kojima su često radili robovi.

Velika količina novca koja se slila u državnu blagajnu nakon pobjede u III makedonskom ratu, dovela je do toga da su od 167. god. pr. n. e. rimski građani oslobođeni izmirivanja direktnih poreza¹⁰⁸ (*zemljarina/tributum solis* i *glavarine/tributum capitis*).¹⁰⁹ Ali čak i ovo je doprinosilo produbljivanju krize.

¹⁰⁶ Primjer odsustvovanja latifundista sa poljoprivrednih dobara na najbolji način oslikava suštinsku transformaciju tadašnjeg rimskog društva u vremenima agrarne krize. U ranijim periodima velikani i visoki dužnosnici Republike cijenili su i rad na zemlji. Cincinat je dočekao delegaciju Senata koja mu je donijela imenovanje za diktatora, dok je orao svoj komad zemlje. Dentat je dočekao sabinsku delegaciju dok je jeo običnu hranu sa pladnja, a Gaj Atilije Regul (*Caius Atilius Regulus*, konzul za 257. i 250. god. n. e.) sijao je sjeme kada su mu javili da je izabran za konzula.

Znatno kasnije Kolumela navodi sljedeće: "...mi smo obrađivanje zemlje prepustili najgorim robovima, kao da smo je predali dželatima da je kazni, dok su se, međutim, najbolji ljudi među našim precima sami bavili njenim obrađivanjem, uz najveće staranje."

¹⁰⁷ *App. de bell. civ.* I, 7; *Sen. epistule*, 14, 2 (90), 39; *Sal. Bell. Iug.* 41, 8–9.

¹⁰⁸ O direktnim porezima i tributu v. Smith W., 1859: 1008–1009.

¹⁰⁹ *Cic. de Off.* II, 22; *Plin. NH*, XXXIII, 56. To oslobađanje rimskih građana od direktnih poreza zadržalo se i do kraja republikanskog perioda, izuzev vremena konzula Hircija i Panse 43 god. pr. n. e. na početku III građanskog rata. (*Plut. Aem. Paul.* 38; *Cic. ad Fam.* XII, 30; *Cic. Philip.* II, 37).

Oslobađanje od plaćanja neposrednih poreza, kao i u svakoj drugoj epohi, i u svakoj drugoj zajednici, i u svakome drugom sistemu, najviše je koristilo upravo najbogatijim. Za proletere ta mjera nije imala nikakvo značenje, jer oni i nisu plaćali porez, a i za siromašnije građane u statusu *assidui* nije imala neko bitnije značenje. Bogataši su zbog oslobađanja od neposrednih poreza mogli još više da akumuliraju svoja bogatstva i da ih ulažu u nove zemlje, korporacije, nove finansijske ili neke druge privredne aktivnosti. Plaćanja indirektnih poreza rimski građani nisu bili oslobođeni, i u kasnijim periodima indirektni porezi će postati vrlo bitni za funkcioniranje finansijskog sustava Rimske države i njene prihode i rashode. U ranom principatu će se njihov broj i povećavati, pa će oni postajati sve veći teret za stanovništvo. Indirektni/posredni porezi¹¹⁰ (*vectigal, vectigalis, vectigalia*) bili su istoga ili sličnoga tipa kao i danas, u vidu dažbina, carina, zakupnina, raznih razreza na nabavu pojedinih tipova robe, kupoprodaju, naslijeđe, oslobađanje robova itd.¹¹¹

Rimska republika i druge italske savezničke države iz prve polovine i sredine II st. pr. n. e. najočigledniji su primjer jednog od ekonomskih paradoksa. Tu se u najboljem svjetlu oslikava pojava kada sve veća privredna aktivnost, njena daljnja specijalizacija i usložnjavanje, stabilizacija monetarnog sistema, povećanje priliva, obrta novca i bogatstva u svim oblicima i povećanje ponude, potražnje i kapaciteta tržišta tj. uopće gledajući u statističkim pokazateljima i vanjskim izrazima trend ekonomskog rasta može proizvesti tolike negativne posljedice po unutrašnju ekonomsku strukturu zajednice da izazove duboku krizu ekonomskog i političkog sistema, da bi se na kraju proces završio i njihovim slomom. Ovaj se paradoks dešava samo u zajednicama u kojima se veći dio dobiti dobiva špekulacijama i iznudom materijalne dobiti, a ne povećanjem lokalne proizvodnje na korist široke populacije ili u slučaju kada sva ova velika dobit, ili bar njen gro prelazi i cirkuliše samo unutar, brojčano gledano, vrlo malog sloja pripadnika jedne zajednice. Tako se tom sloju omogućava primarno učešće u privrednom, a preko njega i u političkom životu zajednice i sloboda špekulacija, zelenaštva i preuzimanja u svoj posjed većine proizvodnih sredstava i kapaciteta i privrednih resursa zajednice, čime polako ostvaruju monopol na ekonomiku svoje zajednice i njen daljnji razvitak. Ta malobrojna grupacija je po prirodi svoga postanka i postojanja nesposobna da sagleda opće i dugoročne interese zajednice kojoj pripada, i ona ulaže novac povodeći se striktno samo po tržišnim principima ili zadovoljavanju ličnih želja i potreba. Priliv zlata i srebra je zbog nedostatka razvijenog bankarsko-kreditnog sistema

¹¹⁰ Smith W., 1859: 1035–1036.

¹¹¹ Dobar primjer razrezivanja indirektnih poreza pruža cenzura Marka Porcija Katona Starijeg kada su uvedeni porezi čiji je osnovni cilj bila borba protiv luksuza. *Liv.* XXXIX, 44.

pogodovao razvitku zelenaških vidova finansijskog poslovanja. Za razliku od malobrojne obogaćene i socijalno dobrostojeće elite, velika većina stanovništva ostaje uskraćena za sve blagodeti privrednog rasta. Ova većina, u rimsko-italskom slučaju, oličena u srednjem i sitnom seljaštvu našla se prva na udaru naglo obogaćene zemljoposjedničke i zelenaške elite i njihovih sve većih i nezajažljivih potreba i zahtjeva. Tako su se, upravo, iz razloga privrednog razvitka koji se odvija na specifičan način našli suprotstavljeni ekonomski (iz čega će ubrzo proizaći i politički) interesi slobodnog seljaštva i nobiliteta, postupno odvajajući od slobodnog seljaštva sredstva za proizvodnju i prenošeći ih na nobilitet. Upravo navedeni razlozi objašnjavaju činjenicu da istočno-mediteranske zemlje i zapadne provincije iz kojih se crpe novac, bogatstvo, ljudi i resursi, sirovine osjećaju manje negativnih posljedica po svoj ekonomski, društveni i politički sistem nego npr. Italija u koju se sve to sliva.

U ranijim epohama, osnivanje rimskih i latinskih kolonija na prostorima Italije i Padske nizine je pored strateških i političkih motiva imalo i ekonomsko-socijalni efekat. To je bila i neka vrsta “ispušnog ventila” za socijalne napetosti, prapuštenost i stremljenja plebsa za zemljom, jer su novi kolonisti postajali *assidui*. U decenijama agrarne krize, ova praksa kao da je zaustavljena, vjerojatno iz razloga što su na prostorima Italije smanjene mogućnosti za nove kolonije, a dijelom i jer tadašnja vladajuća elita nije baš bila raspoložena da osniva kolonije u provincijama. Postojalo je neko uvjerenje da za održanje vlasti i kontrole Republike u provincijama nisu potrebne kolonije (kao što se to radilo prilikom zaposjedanja i kontrole nad Italijom), nego samo namjesnik sa upravnim aparatom i garnizonske trupe.

Veleposjednici su za obradu prostranih posjeda koristili rad robova, koji je bio mnogo isplativiji, nego rad slobodnih ljudi. Pošto je cijena roba bila mala, a troškovi izdržavanja bili isto mali, robovska radna snaga je bila jeftina. Istina i njegova produktivnost je bila manja od produktivnosti rada slobodnih ljudi, međutim kada se izvede konačna kalkulacija gospodarstvu se ipak više isplatio robovski rad nego da unajmljuje slobodne ljude.¹¹²

*Robovski rad*¹¹³

Jedna od prvih asocijacija kod većine običnih ljudi kada se spomene klasični rimski svijet jeste sustav gospodar (*dominus*) – rob (*servus*). Marksistička ideologija čak je rimski svijet uzela kao glavnu paradigmu tzv. “ro-

¹¹² *Cat. Mai. de agri cultura*, V, 4 (u okviru govora o tome koje su dužnosti nadzornika imanja): *Operarium, mercennarium, politorem diutius eundem ne habeat die.*

¹¹³ Mesihović, 2015: 469–485.

bovlasničkog društva“, kao jedne od pet razina historijski determiniranog razvitka ljudskog društva. To je ipak prilična pojednostavljena i djelimično pogrešna predstava. Rimski svijet je kroz svojih 12 stoljeća postojanja bio znatno složenija socijalna, ekonomska, politička i kulturološka formacija, nego što bi se to moglo objasniti sintagmom “robovlasničko društvo” i svijet robovlasnika i robova. Činjenica je da, ustvari, ne postoji stroga, staleška podjela na robovlasnike i robove, kao što je to bio npr. slučaj sa crnačkim ropstvom u Sjevernoj i Južnoj Americi. Većina stanovništva rimskog svijeta niti je imala robove u svome posjedu u pravom smislu riječi, niti je pripadala robovskom sloju. Potpuno je besmisleno i tvrditi da je težak fizički rad bio rezerviran samo za robove. Iako je činjenica da je većina robova radila na fizičkim poslovima, i veliki broj slobodnih ljudi – *ingenuii* isto je obavljao teške fizičke poslove. Bilo je i dosta robova koji su se striktno bavili samo administrativnim ili intelektualnim poslovima (učitelji, tajnici, savjetnici, prepisivači, ljekari, poslovni posrednici). Nije bilo ništa neobično da pojedini robovi imaju i viši životni standard u odnosu na slobodne ljude, čak i one sa rimskim građanstvom. Usljed agrarne krize značajan broj slobodnih ljudi je pauperiziran i pao u siromaštvo, ali ne gubeći svoja formalna prava i građanstvo. S druge strane, pojedini su robovi uživali visok stupanj povjerenja kod svojih gospodara, pa su imali i bolji standard od tih slobodnjaka.

Uostalom i među samim robovlasnicima i robovima postojalo je podslojeva, da je uopće teško govoriti o nekoj robovlasničkoj ili robovskoj klasi u marksističkom smislu riječi kao zaokruženoj socijalnoj skupini sa razvijenim klasnim identitetom. A i broj robova u prvih pet i po stoljeća rimskog svijeta nije dostizao značajnije brojeve, a u zadnja dva stoljeća već se prelazilo na one oblike gospodarskog uređenja iz kojih će se razviti feudalizam. Iz ovoga se vidi da je i sustav robovlasništva prolazio kroz najrazličitije forme postojanja i funkcioniranja, i da se jednostavno ne smije promatrati i tumačiti samo na osnovi prostog shematizma.

Ni sama ekonomija rimskog svijeta nije bila esencijalno bila vezana za rad robova, kao što je to npr. bio slučaj sa južnjačkim državama USA prije građanskog rata. Uostalom, u ovim je državama bio veći procentualni udio robova u ukupnoj populaciji sredinom XIX st., nego što je to bio u Italiji u zenitu Kasne Republike i augustovskog režima, kada se pretpostavlja da je bilo najviše robova. Naravno, izložene teze ne bi trebalo koristiti da se relativizira činjenica da je ropstvo u rimskom svijetu postojalo, da se razvijalo, umnožavalo i smanjivalo u toku cjelokupnog njegovog postojanja. Nekada je igralo veću, a nekada manju ulogu, zavisno od situacije i historijskih uvjeta i

okolnosti, ali je uvijek postojalo. Zanimljivo je da u rimskom svijetu nikada nije postojala izražajna ideja o potrebi ukidanja ropstva, koje se izgleda smatralo uobičajenom stvari.¹¹⁴

Na osnovi tradicije i pojedinih pouzdanih podataka, ropstvo je oduvijek bilo poznato i primjenjivano u rimskom svijetu. Samo su ti rani oblici ropstva bili nerazvijeni i prilično su se razlikovali od onih oblika kakvi će postojati u znatno kasnijim epohama. Sve do kraja III st. pr. n. e. broj robova u Republici i uopće u Italiji (izuzev grčkih polisa) bio je zanemarljiv i još uvijek je apsolutno dominirao slobodni čovjek kao osnovni proizvođač. Samim tim i robovlasnički sustav nije bio razvijen i primjenjivan je "patrijahalni oblik ropstva" u kojem su malobrojni robovi radili zajedno sa gospodarem, gospodaricom i ostalim ukućanima i postupno postajali članovi domaćinstva. Jedan od čestih vidova ropstva u tim ranim periodima bilo je ropstvo radi duga (sve dok nije bilo ukinuto ako se odnosilo na osobe sa rimskim građanstvom). Bilo je i rijetkih slučajeva da *pater familias* proda svoje dijete. Po Dioniziju iz Halikarnasa ovo pravo je uveo sam Romul. Slaba razvijenost ropstva i njegovi "primitivniji" oblici nisu značili da je ropstvo bilo u tim periodima potpuno potisnuto i da nije bilo i trgovine robovima. Već 357. god. pr. n. e. uveden je porez na oslobođene robove. Ovi rani oslobođenici su se brzo utapali, najvećim dijelom, u gradski plebs i bili su zanatlije, trgovci i nadničari.

Međutim, prelaskom na proces dominacije Mediteranom, Rimljani će se naći uvučeni u sustav razvijenog robovlasništva sa velikim brojem uvezenih robova. Sa osvajačkim ratovima od kraja II punskog rata, pa zaključno sa razaranjem Kartagine i Korinta 146. god. pr. n. e. došlo je i do enormnog povećanja broja robova i njihove upotrebe u Italiji. Dovoljno je vidjeti brojeve robova dovedenih samo iz dva rata, onog na Sardiniji kada je zarobljeno na desetine hiljada ljudi¹¹⁵ i porobljavanja Epira kada je 150 000 odvedeno u ropstvo, da se uvide razmjere priliva robova.

Kao što je već rečeno, uvjerljivo najveći izvor robova bili su ratovi u kojima su rimsko-italske armije dolazile do velikoga broja zarobljenika. Zapovjednici

¹¹⁴ Jedan od najvećih rimskih pjesnika, čiji je opus prilično oblikovao kulturu klasičnog rimskog svijeta bio je Horacije, i sam sin oslobođenika. Horacije je u prvo vrijeme bio uvriježen republikanac (bio je časnik u vojsci Bruta i Kasija), da bi kasnije postao blizak najvišem sloju augustovskog režima. I ovaj sin oslobođenika imao je dva roba u gradskom domu, i osam na svome malom imanju u Sabinskoj zemlji. Tacit spominje gradskog prefekta koji je imao 400 robova u svojoj palati, Plinije Starije navodi da je izvjesni Gaj Cecilije Klaudije Isodor (*Caius Caecilius Claudius Isodorus*; vjerojatno i sam oslobođenik) u oporuci ostavio preko 4000 robova, Atenej iz II st. n. e. navodi da je bilo pojedinaca koji su posjedovali čak i 10 000, pa i 20 000 robova.

¹¹⁵ *Liv.* XLI, 28, 8. Rat koji je završio rimskom pobjedom i likvidiranjem ili zarobljavanjem 80 000 Sardinaca vodio je kao prokonzul Tiberije Sempronije Grakh Stariji (otac plebejskog tribuna iz 133. god. pr. n. e.). Krajem 175. god. pr. n. e. se vratio u Rim, gdje je proslavio trijumf.

su se željeli riješiti što prije tih velikih masa zarobljenika, pretvorenih u roblje, kako se ne bi morali brinuti o njima i čuvati ih. Zarobljenici su prelazili u ruke kvestora, koji se nalazio pri vojsci, i ovaj ih je prodavao na licitaciji. Sve njih kupovali su veleprodajni preprodavači (*mangones*; koji su uvijek pratili armije). Na mjesto određeno za prodaju roblja zabadalo bi se koplje (*hasta*). Zbog ovog koplja se i aukcija zvala *hasta*, a prostor gdje se ona održavala *hastarium*. Preprodavači su onda kupljenu robu vodili na glavne tržnice robljem, gdje bi se održavala maloprodaja. Oni koji bi bili izloženi prodaji, imali bi vijence na glavi, kao što ih imaju i žrtvene životinje kada se nude na kulturnim žrtvovanjima, i tablicu o vratu (*titulus*) na kojoj je ispisana "historija", te prednosti i mane roba ili robinje. Ako gospodar nije garantirao za njega, tada je ovaj imao šešir na glavi. Tako su izrazi *sub hasta venire* i *sub corona venire* imali praktično isto značenje kao i izraz "biti prodan kao robovi".

Potrebno je reći da je znatan dio roblja, ostvarenog velikim pohodima u privredno i kulturno razvijenijim područjima (posebno na istoku), ustvari poticao iz redova onih koji su već bili robovi, pa su zarobljeni ili oteți od svojih ranijih gospodara (koji bi nerijetko i sami u tim okolnostima bili zarobljeni i pretvoreni u roblje). Nisu samo ratovi donosili robove, nego i dužničko ropstvo (koje se sa razvitkom rimsko-italskog zelenaštva povećavalo, ali samo ako se nije odnosilo na osobe sa rimskim građanstvom) i gusarska i općenito razbojnička djelatnost, kao i profesionalni lovci na robove (slično kao što se radilo u periodu XVI–XIX st. u Africi). Po Liviju je na Sardiniji već 231. god. pr. n. e. konzul Marko Pomponije Mato (*Marcus Pomponius Matho*) išao sa dresiranim psima u lov na ljude. I tek rođena djeca izložena od svojih roditelja su nerijetko kupljena od trgovaca robljem. Hvatanje i prodaja robova na tržištu bio je jedan od najvažnijih izvora prihoda za gusare. Najveće tržnice robova bili su egejski otoci Delos i Rodos, koji su bili preplavljeni poduzetnim Italicima koji su kupovali robove, kao i gradska pijaca u Rimu gdje su se oni prodavali. Delos je bio proglašen slobodnom lukom 166. god. pr. n. e., i na njemu se skupljalo po 10 000 robova dnevno, i svi bi oni do večeri bili prodani. Najveći izvori robova su bili, pored zemalja zahvaćenih rimskim osvajanjem maloazijske i druge istočne (levantske) zemlje, čak i ako su bile i savezničke. Kolapsi velikih carstava i unutarnji ratovi i neredi doprinosili su povećanju trgovine robova. Veliki broj robova sa Levanta i Male Azije su posljedica rasapa Seleukidskog carstva. Zakupnici poreza – publikani, regrutovani uglavnom iz staleža vitezo-va, krajem II st. pr. n. e. veliki su broj stanovnika savezničke kraljevine Bitinije pretvorili u roblje.¹¹⁶ A koliko je još nebrojeno mnoštvo robova dolazilo iz Ili-

¹¹⁶ Fotijev ekscerpt Diodorove XXXVI. knjige (3).

rika, Makedonije, ostatka Helade, Hispanije, Galije, Afrike i drugih zemalja, možemo samo naslućivati. Pored ratova, i gusari su doprinosili povećanju broja robova. Rasprostranjenost robova dovela je i do pada cijene roba koji se sada mogao prilično jeftino nabaviti.¹¹⁷

Broj robova nije rastao samo dovođenjem u Italiju, nego i njihovim prirodnim priraštajem. Za robovlasnika je bilo isplativije da na prirodni način povećava broj robova nego da ih stalno kupuje, jednostavno rečeno robovlasnik je uzgajao robove. Izraz "uzgajati" možda zvuči isuviše grubo, ali u tadašnjem svijetu tako bi se na najlakše način mogao opisati odnos robovlasnika prema natalitetu svojih robova. Rob je za gospodara predstavljao ekonomsku kategoriju, a ne humano biće. Međutim, za razliku od novovjekovnog ropstva u Sjevernoj i Južnoj Americi, u rimsko republikansko doba i u vrijeme principata rijetko je ko bio rob u drugoj, a još rjeđe u trećoj generaciji.¹¹⁸ Razlog tome je ležao i u stalnom prilivu velikog broja novih robova, pa je bilo jeftinije kupiti nove robove, a one starije osloboditi i pretvoriti u klijente. U vrijeme dominata se situacija unešto izmijenila i tada ima više «generacijskih» robova.

Robovi su se načelno dijelili na robove u javnom (*servi publici*) i na robove u privatnom vlasništvu (*servi privati*). U skupinu javnih robova nisu spadali samo oni robovi u vlasništvu Rimske države, nego svi oni koji su bili u vlasništvu javnih institucija bez obzira na to o kojem je nivou teritorijalno-upravne i političke organizacije (provincija, peregrinskih *civitates*, municipalnih jedinica i sl.) riječ. Oni su zapošljavani da brinu o javnim zgradama i drugim objektima, da budu sluge i asistenti i sekretari (državnim, provincijskim, lokalnim) magistratima ili svećenicima. Neki su javni robovi bili obučavani i za vatrogasnu službu, a neki su postajali i zatvorski čuvari, dželati i sl. Kvestori i edili su imali veliki broj robova u svojoj službi, koji su za njih obavljali čitav niz poslova najrazličitije prirode. Za razliku od robova u privatnom vlasništvu, načelno su ovi javni robovi bili u znatno povoljnijem položaju. Oni su raspolagali sa određenim umijećima i iskustvima, pa su postajali neophodniji i samim tim ih je bilo teže preprodavati.

¹¹⁷ Decenijama kasnije će brojevi zarobljenika (koji će biti prodati kao roblje) iz velikih borbenih kampanja narasti na stotine hiljada i to nakon Marijevih pobjeda nad Teutonima, Kimbrima i Amronima, istočnih ratova Sule, Lukula i Pompeja te galskih ratova Julija Cezara. Rimski i italjski zakupnici poreza – publikani krajem II st. pr. n. e. golemi broj stanovnika savezničke kraljevine Bitinije pretvorili su u roblje, i to bez bilo kakvih ratnih dejstava.

¹¹⁸ Robovi rođeni u domaćinstvu (robovi rođeni od robova su se zvali *vernae*) imali su određenu vrijednost, jer se nisu morali aklimatizirati na novo podneblje, jer su od malih nogu usmjeravani i obučavani za zadatke koji im predstoje, jer su poznavali jezik i način života i nije ih se moralo dodatno usmjeravati, jer su razvijali osjećaj pripadnosti za to domaćinstvo i emotivnu vezanost za članove gospodareve porodice. Oni su mogli biti od visokog povjerenja i onda bi preuzimali poslove, koji su mogli biti i osjetljivi i indiskretne prirode. Naravno, to bi dovođilo i do prevelike familijarnosti sa pojedinim članovima robovlasnikove porodice, što je onda logično vodilo ka njihovom oslobađanju / manumisiji.

Nisu radili preteške fizičke poslove, i nisu bili toliko izloženi kapricima svojih naredbodavaca, kao što je to bio slučaj sa privatnim robovima. Pojedini od njih su imali, zahvaljujući poziciji na kojoj su se nalazili, i značajan utjecaj na javne poslove. Oni iskusniji i mudriji su bili i dobri savjetnici javnim dužnosnicima. Oslobođanje javnih robova bilo je često. Za vrijeme Republike državni robovi su oslobođani odlukom magistrata, nakon što je ona dobila autorizaciju Senata, a u postrepublikansko doba oslobođanje državnih robova je obavljao princeps. Za oslobođanje municipalnih ili *civitates* robova odgovorne su bile odgovarajuće institucije (lokalne magistrature i lokalna vijeća). U odnosu na javne robove, onih u privatnom vlasništvu je bilo znatno više. Privatni robovi su mogli biti u personalnoj, neposrednoj službi gospodara i njegove familije i oni bi se nazivali *familia urbana* (neka vrsta sluga), dok bi se oni koji su držani radi profita mogli podijeliti na (mnogobrojniju) skupinu koja je bila zaposlena poradi dobijanja profita ili prinosa i skupinu koja se iznajmljivala drugima radi obavljanja najrazličitijih poslova. Od ovih zaposlenih robova, najbrojniji su bili oni koji su obavljali poljodjelske poslove (*familia rustica*).¹¹⁹

Robovi su, inače, mogli biti angažirani, pored poljoprivrede, i u mnogim zanatskim, manufakturnim, građevinskim, trgovačkim, uslužnim i drugim privrednim djelatnostima (kamenolomi, rudarstvo, sječa drveća). Praktično nije bilo djelatnosti u kojoj se ne bi moglo naići na nekoga sa robovskim statusom. Bilo je i slučajeva kada bi neki zanatlija, koji se ne bi mogao smatrati imućnom osobom, uzimao roba za pomoćnika. Čak su i u izdavačkim kućama, uglavnom kao prepisivači i umožitelji rukopisa, radili robovi. Za razliku od novovjekovnog i modernog ropstva, nije postojala zapreka da robovi budu ti koji će i voditi te poslove. Ako je neki rob od povjerenja pokazivao dovoljno upravljačkih vještina

¹¹⁹ U ranije vrijeme osnovicu *familia urbana* činio je *atriensis* (po opisu posla slično novovjekovnom i modernom batleru), koji je vodio glavnu brigu o kućanstvu. Za vrijeme Kasne Republike, usljed povećanja broja robova, došlo je do određenih promjena. Kućanski robovi sa nazivom *procurator* i *dispensator* preuzeli su odgovornost za nabavku namirnica i vođenje računa, ostavljajući batleru – robu samo superviziju svih poslova. Što je gospodar bio bogatiji, broj njegovih kućanskih robova bio je veći, a njihove specijalizacije raznolikije. Postojao je enorman broj pojedinih specijaliziranosti za kućanske robove da je to nepraktično sve navoditi. Zanimljivo je postojanje roba sa nazivom *nomenclator*, koji je uvijek pratio gospodara ili njegovu nešto stariju djecu, a čija je dužnost bila da napomene na imena ljudi koje bi na putu sretala osobu koju je pratio. Gospodar, gospodarica i njihova djeca ako nisu pješčila, bila su nošena na nosiljci sa nosačima u raskošnoj, livrejskoj odjeći. Ustvari, ove kućanske robove rimskog svijeta je najpribližnije uporediti sa sustavom kućanstva u aristokratskim britanskim familijama XVIII, XIX i početka XX st., sa tim da su britanske sluge teorijski bile slobodne, a rimske bile u statusu robova. Uporedba sa američkim robovskim sustavom je neodgovarajuća, jer zbog rasnih i drugih (npr. nivoa obrazovanosti) distinkcija crni robovi nikada nisu u kućanstvu mogli zauzimati takve pozicije kao rimski *familia urbana* robovi. Inače su gospodar, gospodarica i njihovi biološki ili adoptivni potomci bili praćeni sa znatnim brojem ovih kućnih robova, koji su mogli steći i znatan utjecaj ali i svoju neprikosnovenu poziciju. Nije bila ni rijetka pojava da gospodar i gospodarica, ako nisu imali živih bioloških ili adoptivnih potomaka, testamentom za nasljednike odrede neke članove kućanskih robova.

ili tehničkog znanja, bio je čest slučaj da odgovornost za određene poslove gospodar prebacuje na njega. Zato i nije bilo neobično sretati da su osobe u robovskom statusu bili neposredni savjetnici i tajnici/sekretari gospodara/gospodarica, upravitelji imanja i manufaktura, rukovoditelji trgovačkih, zelenaško-lihvarskih ili drugih poslovnih operacija čak i ako bi se one odvijale u udaljenim područjima (ni granica rimskog svijeta tu nije bila ograničenje).¹²⁰

Za održavanje ljetnikovaca korišten je veliki broj robova koji su isto bili iz skupine sa određenim vještinama, posebno bi za ovu svrhu bili birani dobri vrtlari. Najviše je robova bilo zaposleno na latifundijama u poljoprivrednim poslovima. Svima njima bi rukovodio vilik/nadzornik ili upravitelj imanja, koji je isto dolazio iz reda robova ili je mogao (u rjeđim slučajevima) da bude oslobođenik ili unajmljeni slobodnjak. Vilik je bio odgovoran za kompletno funkcioniranje veleposjeda (od toga da njemu podređeni budu odgovarajuće hranjeni i smješteni pa do toga da se rad odvija efikasno) i sve odnose (od međuljudskih do poštivanja kultova) na njemu. Nadzornik je u odsustvu gospodara – vlasnika i članova njegove familije bio najvažnija osoba na posjedu, pa je zato bilo značajno da se na ovom mjesto postavi odgovorna, sposobna i povjerljiva osoba. Vlasnik je morao biti siguran da nadzornik neće vršiti pronevjeru. Naravno, to je podrazumijevalo i da vilik bude adekvatno motiviran, pa i privilegiran, da vodi i izvršava svoje poslove kako treba. Ako je veleposjed zahvatao značajno veliki prostor, predstavljao je i prilično samodostatnu autarkičnu zajednicu koja je svoje potrebe rješavala na licu mjesta. Tamo se uz visokoprofitabilne kulture, proizvodila i hrana za robove latifundije, bili su i mlinovi i pekare, tkala se odjeća od vune, popravljale se alatke i podizale se zgrade. Tako su se na latifundijama držali i umješni majstori, koje su znali iznajmljivati i sitnosopstvenički i srednjosopstvenički susjedi latifundija za svoje potrebe. Žene robove je nadgledala supruga vilika koja se nazivala *vilica*. Položaj ovih robova koji su bili izloženi stalno fizičkom radu bio je znatno fizički težak u odnosu na prethodne vrste korištenja robova. Najteži položaj bio je onih robova koji su radili u kamenolomima, koji su bili vezani za galijske i posebno kod onih koji su morali raditi najteže poslove u rudnicima, koji su se davali pod zakup preduzmljivim pojedincima ili poslovnim udruženjima.

Pravno uzevši, rob je smatran vlasništvom svoga gospodara, spadao je u *res Mancipi*, tj. mogao se natjerati na bilo koji zadatak i na bilo koji posao, mogao

¹²⁰ U slučaju trgovačko-poslovnih aktivnosti kojima bi rukovodio rob, on bi dobio kapital od gospodara kako bi započeo posao. Nekada bi bilo očekivano da on svome gospodaru isplaćuje fiksiranu svotu zarade (čime bi on mogao da za sebe zadrži izvjesni udio u profitu), a nekada bi on isplaćivao određenom svotu unaprijed gospodaru sa kamatama, a onda bi on bio slobodan u poslovanju i zaradi. Bez obzira na metode, rob koji bi vodio ove aktivnosti bi bio veoma zainteresiran da se posao dobro uradi i ostvari značajna zarada. Od te dobiti, onda bi on mogao otkupiti svoju slobodu i posao nastaviti samo ovaj put svojim osobnim imenom.

se prodati, pokloniti, oporučno ostaviti, kazniti, pa čak i ubiti ili otjerati kako bi umro od gladi, starosti i bolesti. Robovi su smatrani oruđima koja govore (*instrumenti genus vocale*). Sa robovima koji su živjeli na latifundijama se, inače, u većini slučajeva loše ili neodgovorno postupalo, posebno sa onima koji su živjeli na latifundijama ili radili u kamenolomima, na galijama (kao veslači), rudnicima (koji su se znali davati pod zakup preduzimljivim pojedincima ili poslovnim udruženjima). U principu, robovi su smatrani oruđima koja govore. Robovi su izdržavani lošijom hranom i pićem (ali koja se nije razlikovala od onoga što bi jeli siromašni slobodni Rimljani i Italici). Oni su mogli biti i ostavljani i prodavani (za nisku cijenu) ako su ostarili ili se razboljeli. Većina robova stanovala je u prostorima koji su bili niže kvalitete u odnosu na one koje su koristili slobodni članovi porodice, ali koji se opet nisu mnogo razlikovali od prostora koji su koristili siromašniji Rimljani (posebno u gradovima). Bilo je i onih robova koji su stanovali u prostoru koji je bio bolji, ali i znatan broj onih koji su nekada preko noći bili zatvarani u ergastulume.¹²¹ U pojedinim slučajevima su robovi bili i okovani u lance i negve, a mogli su biti i žigosani kao stoka, izdržavani lošom hranom i pićem, ostavljani ili prodavani ako su ostarili ili se razboljeli. Bilo je i dosta slučajeva da su robovlasnici, kako bi smanjili troškove držanja velikih masa robova na svojim latifundijama, prepuštali svoje robove da se sami snalaze za svoju odjeću i ishranu, a što je samo povećavalo bezakonje u ruralnim sredinama.¹²² Gospodar je tako na robovima štedio i hranu, i odjeću, i piće, a zauzvrat im je uzimao sve: i njihovu snagu, i tijelo, i volju, i duh, i ponos, i čast.¹²³

¹²¹ Ergastulumi su bile zgrade, većinom podzemne, u kojima su bile smještene veće mase robova,

¹²² Po Pareti – Brezzi – Petech (1967: II, 214–215): “Lakoća kojom su se robovi mogli kupiti po niskim cijenama u razdoblju osvajanja i njihovo jeftino uzdržavanje navelo je vlasnike latifundija i srednjih posjeda da se radije služe robovskom negoli slobodnom radnom snagom. S druge strane, nepodnosivi su uvjeti ropstva kod njegovih nesretnih žrtava, naročito onih koji su se rodili slobodni, izazivali snove o slobodi i planove o osveti. Na robove se gledalo kao na obično oruđe, i oni su bili vlasništvo svojih gospodara, koji su nad njima imali pravo života i smrti i koji su mogli nad njima izvršavati bilo kakve okrutnosti, jer ih zakon u tome nije sprečavao; a vlasnik je imao pravo na odštetu ako je neka treća osoba povrijedila njegove robove. S robovima se općenito okrutno postupalo: preko noći zatvarani su okovani u lance u tijesne radionice (ergastula), žigosani kao stoka, hranjeni su lošom i najjeftinijom hranom i držani polugoli. Kad bi ostarjeli ili se razboljeli, ponovo bi ih prodavali. Tukli su ih gotovo nasmrt, a u njima se razgaralo bjesnilo dok su gledali u kakvom obilju i raskoši žive njihovi gospodari, koji su, škrti kakvi su bili, zatvarali oči kad bi se njihovi robovi snabdijevali odjećom i hranom pljačkajući tuđu imovinu.”

¹²³ Kada se današnji čovjek, koji može dolaziti i iz “najcivilizovanijih” zajednica zgražava nad postupcima robovlasnika nad robovima, potrebno ga je samo podsjetiti na slike nasilja nad čovjekom u modernom i postmodernom vremenu, trgovinu ljudima i njihovu preprodaju na divljim pijacama, surovu i zlu pedofiliju, prisiljavanje žena na prostituciju i velikih masa ljudi oba pola (uključujući, nažalost, često i djecu) na poluropski rad. A naš svijet obiluje nabrojanim zločinima, koji su nerijetko po stupnju izrabljivanja i odsustvu bilo kakve empatije i saosjećanja prema drugom ljudskom biću i mnogo gori nego što su bili u antici.

Opis odnosa prema robovima na poljoprivrednom dobru iz zadnjeg polustoljeća Srednje Republike ostavio je Katon Stariji u svojoj raspravi "O poljoprivredi". Po njemu, odgovoran domaćin i veleposjednik iz robova mora izvlačiti maksimum viška proizvoda. Ako je rob ostario ili se razbolio, ne treba ga više držati, već ga treba prodati kao stara zaprežna kola, stari alat ili nešto drugo suvišno u domaćinstvu. Robovi ne trebaju sjediti bez posla. Ako je kišno vrijeme, treba ih zaposliti na drugim poslovima, npr. na pranju bačava, izbacivanju gnojiva, na čišćenju sjemena, pletenju užadi i sl. Robovi nemaju praznika, i na seoske praznike, kad je zabranjeno raditi na njivi, robovi trebaju popravljati ceste, okopavati povrtnjak, čistiti prostorije. Neki robovi, po svemu sudeći, oni nepouzđani, radili su, po kartaginskom primjeru, u okovima. Izdržavanje robova svodi se na minimum. Njima se daje relativno mnogo kruha i to do 5 rimskih funti (rimska funta = 327.5 grama) dnevno u vrijeme teških radova, ali im se zato ne daje gotovo nikakvo kuhano jelo. Njima se i daje kiselo vino i ulje najgore kvalitete. Od odjeće robovima se daje svega jedna tunika i jedan ogrtač za cijelu godinu. Sam gospodar ne živi uvijek u vili. Imanjem upravlja upravitelj (*villicus*), postavljen iz redova robova. Vilik je bio osoba od visokog povjerenja. Ovaj vilik u odsutnosti gospodara praktično upravlja imanjem, bavi se prinosima, računima, položajem zaposlenika i robova, daje naređenja i uputstva, osiguravanjem resursa itd. Vlasnik iz reda nobiliteta dolazio je samo s vremena na vrijeme, da sve pregleda i uredi, a onda je odlazio da se bavi civilnim ili vojnim dužnostima. Inače, da bi se održala stabilnost na imanju, podupirana je nesloga među robovima, pa i Platon, Aristotel i Kartaginjanin Magon su spominjali da nije dobro zajedno držati robove iste zemlje, iste narodnosti i istog maternjeg jezika, jer se mogu ujediniti i lakše urotiti. Iz pojedinih Katonovih primjedbi možemo utvrditi da je bijeg robova bio obična pojava, a da bi robove držao u pokornosti, Katon je, po Plutarhovim rječima, "stalno nastojao među robovima poticati razdor, jer je slogu smatrao opasnom i bojao je se". Katon Stariji je u pravom smislu robove tretirao kao korisne stvari. Ustvari, osnovno načelo kojim su se Rimljani rukovodili u odnosu na robove bilo je da oni donose dobit i profit, jer je rob najčešće procjenjivan preko njegovog ekonomskog značenja. I zato je bio nebitan način na koji rob obavlja svoj posao, bilo je važno samo da je lukrativan. U skladu sa takvim shvatanjem i Seneka smatra da rob prema kojem se ima dobar odnos radi bolje, nego onaj prema kome se loše postupa. Zato i ne čudi da se poslovi prepuštaju preduzimljivim i sposobnim robovima, što je tako različito u odnosu na novovjekovno ropstvo crnaca, gdje je rasna granična konstrukcija doprinijela drugačijim rješenjima. Načelo da je najbitniji prinos, dobit i profit vremenom su doveli do toga da se smanjuje kontrola nad djelatnošću robova (posebno na

latifundijama) i da se ustaljuje fiksirana razina novca ili robe koja bi se isporučivala gospodaru, odnosno vlasniku. To se onda polako počelo utapati u osnovu na kojoj će se stoljećima kasnije razvijati euromediteranski feudalni odnosi.

U trgovini robovima porodice su bile razdvajane, a žene i djeca su često mogli postati i žrtve seksualnog nasilja gospodara i nadzornika (koji su isto često bili robovi) ili su prisiljavani na prostituciju. Robovi su radili i u radionicama i manufakturama kao visokospecijalizovane zanatlije. Iako je bilo kažnjavanja robova, ono je u svome principu bilo različito od novovjekovnog crnačkog ropstva. Kažnjavanje se primjenjivalo uglavnom zbog neposlušnosti robova, a ne kao neka arbitrarna odluka (npr. u vidu prakse linčovanja).¹²⁴

¹²⁴ Najčešća je kazna bila šibanje štapom, palicom ili šibom izrađenom od brijesta. Kada bi prekršaj bio ozbiljniji, na taj štap bi se dodavali komadići kosti, pa čak i metalni dijelovi kako bi razdirali kožu i mišiće, i u tom slučaju bi se taj predmet zvao *flagrum* ili *flagellum*. Druga je vrsta kažnjavanja uključivala izlaganje na podsmijeh tako što bi mu bilo ograničeno kretanje udovima. Varijacija ovakvog kažnjavanja je bila *furca*, koja je postala toliko uobičajena da je *furcifer* postao oznaka za zlostavljanje. *Furca* je bila urađena od drveta u formi obrnutog slova A, i bila je smještena na ramena krivca, čije su ruke bile vezane za krajeve rašlji ovog objekta. Onda bi se krivac tako kažnjen, noseći na sebi teški teret morao kretati okolo kako bi služio kao upozorenje šta se dobiva za neposlušnost. Nekada bi se rob i šibao dok bi se kretao. Iako je najčešće korištena za kažnjavanje robova, *furca* je bila i sredstvo izvršavanja smrtno kazne nad pojedincima (koji nisu morali biti u statusu roba; posebno u ranijim periodima), tako što bi oni bili prikačeni za nju i onda bičevani do smrti. Slično sredstvo za kažnjavanje i mučenje je zvano *patibulum* i koje je bilo u obliku grčkog slova Π. I *furca* i *patibulum* su bili korišteni i kao križevi na koje bi se kriminalci nižeg statusa nabijali (bez obzira bili robovi ili slobodni ljudi). Izvođenje kazni povjeravano je robovima koji su (ad hoc) nazivani *carnifex* ili *lorarius*, iako ove riječi ne znače da su ti robovi implicitno bili određeni samo za ove poslove kažnjavanja. Riječ *carnifex* je postala i sinonim za zlostavljanje i mučenje, a mogla se koristiti i kao uvreda. Robovi su mogli biti kažnjavani i tako što bi im bilo određivanje težeg ili ponižavajućeg rada, nego što su uobičajeno radili. Za gradskog roba je teška kazna bila i degradacija u status latifundijskog roba. Teška kazna je bila i okivanje u negve i okove, ili prodaja za galije, kamenolome i rudnike. Međutim, gospodari i njihovi nadzornici su morali biti obazrivi da ne pretjeraju sa kažnjavanjem, mučenjem ili iscrpljivanjem robova. Kako je rastao broj robova, i kako su oni obavljali sve bitnije poslove za gospodara i njegovu familiju, rasla je i opasnost i po sam život i imovinu robovlasničke familije. Zato su i gospodari morali prilagođavati svoje ponašanje kako ne bi prevršili mjeru i izazvali svoju smrt, ili čak i bunu robova. A kako bi se zaštitili gospodari, donošene su i zakonske mjere. Robovi su mogli za sud dati važeći iskaz, samo ako bi bili izloženi mučenju. Najteža kazna za robove bilo je razapinjanje za krst, gdje bi kao primjer umirali u teškoj agoniji. Zato je i riječ *crux* (križ) služila među robovima i proklinjanje nekoga → *ad (malam) crucem*. Zanimljiva priča o kažnjavanju roba vezana je za Plutarha, a koju prenosi Aul Gelije u svojim *Atičkim noćima*. Po toj anegdoti Plutarh je imao nevaljala i lijena roba koji je, međutim, često slušao i čitao gospodareve rasprave i predavanja te se tako prilično izvještio u filozofiji. Kada je uradio neku nepodopštinu, Plutarh je naredio da ga svuku i išibaju remenom. Isprva je krivac samo srdito protestirao da nije učinio nikakvo zlo, ali kako se kažnjavanje nastavljalo, počeo je jadikovati da se Plutarh ne ponaša kako priliči pravom filozofu, jer je sramota za njega da se prepušta gnjevu jer je često učio o štetnosti gnjeva, a napisao je o tome i posebnu raspravu, “doista lijepu raspravu k tome”. Ono što preporučuje u raspravi slabo se slaže sa njegovim sadašnjim prepuštanjem ružnim emocijama. Tada Plutarh odgovori polagano i blagim glasom: “Misliš da sam srdit. Jesi li zaključio po mom licu, glasu, rumenilu i riječima da sam srdit? Moje riječi ne sijevaju, moj govor nije zbrkan, ja ne vičem; niti mi je pjena na ustima, niti crvenilo na licu. Ne govorim ništa čega bih se trebao stidjeti ili što bih kasnije morao žaliti. Ne drhtim od gnjeva niti se naokolo bacakam u paroksizmu. U slučaju da ti nije poznato, to su znaci napada ljutine.” Tada se okrenuo onome koji je šibao krivca i reče mu: “Dok ovaj i ja raspravljamo o tim stvarima, ti samo nastavi.”

Bolje se postupalo sa robovima koji su živjeli u domu gospodara i koji su obavljali specifične zadatke (učitelji, ljekari, tajnici, upravitelji, umjetnici, muzičari itd.). Oni su imali znatno privilegiraniji status, nego ranije spomenute kategorije robova, a neki su uživali i visoko povjerenje, i za gospodare su obavljali povjerljive poslove ili novčane transakcije. Bilo je državnih robova, koji su vršili dužnost pisara, arhivara itd. Posebnu kategoriju robova činili su gladijatori, koji su umirali pozdravljajući rimski narod i čija je smrt služila kao zabava za dokone Rimljane i Italike.¹²⁵

Robovi nisu predstavljali jedinstvenu klasu, stalež ili sloj, među njima je bilo mnogo stratigrafskih slojeva, pa je zato uobičajeno promatranje (često i pod utjecajem ideološko-dogmatskog obrasca) antičkog rimskog društva i ekonomike samo preko odnosa rob – robovlasnik potpuno pogrešno. Pravno, robovi su ulazili u sastav rimske familije, i zajedno sa porodicom u užem smislu i klijentima koji su živjeli na imanju nalazili su se pod vlašću oca porodice (*pater familias*). Gospodar je nad njim imao pravo života i smrti. Dok se ovo pravo prema drugim članovima familije nije primjenjivalo, dotle su se okrutne kazne i čak pogubljenja robova znale desiti. Iako su se i članovi familije i robovi nalazili pod *patria potestas*, ipak su postojale značajne razlike koje su proizlazile iz “običaja predaka”, zakona i načela *pietas* koji su ipak suštinski odvajali članove familije od osoba u robovskom statusu. Rob (i u gradskom kućanstvu, i u ljetnikovcima i na poljoprivrednim dobrima) je imao i pravo na svoju imovinu – *peculium*, i ukoliko bi ga sakupio u dovoljnoj mjeri, mogao je i otkupiti svoju slobodu. Znalo

Naravno, bilo je pokušaja bjekstva robova, samo je to bilo teže izvesti u politički ujedinjenom svijetu, nego u partikulariziranoj Grčkoj klasičnog i helenističkog doba. Za razliku od grčkih polisa, u Republici i kasnije Carstvu rob nije mogao naći utočišta (npr. refugij na svetom mjestu) i nitko mu nije mogao niti smio pružiti zaštitu. Ipak su izbjegli robovi (*fugitivi*) nekada uspijevali da stvore i bande koje bi razbojničkom djelatnošću nanosile dosta štete. Postojale su i profesionalne družine specijalizirane za hvatanje bjegunaca, jer su često bili izvještane potjernice sa ponudnom nagradom. Uхваćeni su bjegunc znali biti teško fizički kažnjavani, preprodavani i slani na najteže poslove, a mogli su biti i označeni na čelu slovom F i imati metalnu ogrlicu oko vrata koje su mogle imati i natpis. Jedan natpis je i sačuvan → FVGI. TENE ME. CVM REVOCaveris ME D. M. ZONINO, ACCIPIS SOLIDVM (“Ja sam pobjegao, uhvaćen sam, ako me vratite nazad mome gospodaru Zoninu, bit će te nagrađeni.”). Zanimljiv je Plutarhov opis Krasovog odnosa prema robovima: “Tako su brojni i tako sposobni bili oni koje je stekao, čitači, pisari, srebrari, nadstojnici imanja, poslužitelji kod stola, a sam je nadzirao njihovu izobrazbu, posvećivao joj veliku pažnju, osobno ih obučavao i uopće smatrao da je glavna dužnost gospodara briga za svoje robove kao živo oruđe gospodarstva. I u tome je Kras imao pravo ako je, kako je običavao govoriti, smatrao da sve ostalo treba obavljati preko robova, ali da robovima treba da upravlja gospodar sam. Jer vidimo da je gospodarstvo vještina stjecanja utoliko ukoliko se bavi neživim predmetima, ali grana politike kada se bavi ljudima.” Ovaj Plutarhov podatak ukazuje da u postupanju prema robovima nije bilo nekog općenitog pravila, nego je to sve zavisilo od individualnog pristupa gospodara.

¹²⁵ Iako je uvriježeno takvo mišljenje, svi gladijatori nisu bili robovi. Među gladijatorima bilo je i slobodnih ljudi, koji su se dobrovoljno prijavljivali iz raznoraznih (najčešće radi zarade i popularnosti) razloga. Oni gladijatori koji su bili u robovskom statusu, a bili su uspješni i popularni, nagrađivani su slobodom. Gladijatori-robovi bili su i najopasniji robovi, jer su bili obučeni, izvježbani i bili su snažne fizičke građe.

se desiti da oni robovi koji su obavljali poslovne aktivnosti za svoga gospodara i nad kojima nije ostvarivana kontrola, pa su raspolagali i sa značajnijim sopstvenim sredstvima, mogli i sami kupiti za sebe robove koji bi obavljali neke poslove za njega ili bi bili iznajmljivani. Rob roba je nazivan *vicarius*, i iako je zakonski pripadao gospodaru, javno mnijenje ga je smatralo sastavnim dijelom *peculiuma* roba koji ga je nabavio. Međutim, rob je imao malo koristi od puke štednje, jer on nije mogao svoj *peculium* ostaviti oporukom, a jedini njegov nasljednik (ako u međuvremenu nije bio oslobođen) po zakonu je bio gospodar. Jedino su javni robovi imali privilegiju da ostave oporučno polovinu svoga *peculiuma*.¹²⁶

Širenje institucije ropstva nije lomilo samo ekonomsku i socijalnu bazu Republike, nego je imalo i značajan efekat po druge aspekte života rimsko-italjskog svijeta, posebno mijenjajući moralni i vrijednosni sustav elite (koja je i najviše koristila robove). Lomila su se seksualno-ljubavna ograničenja, što je imalo vrlo loše posljedice po čvrstoću rimske familije. Učitelji i njegovateljice su u potpunosti preuzimali brigu nad djecom svojih gospodara, koja su onda preko njih upijala znanja i obrasce ponašanja, a ne više kao u vrijeme Katona Starijeg od svojih roditelja. Zato i ne treba čuditi da su drevne rimske vrline jednostavnosti, skromnosti i umjerenosti nestajale, a preuzimale se tekovine drugih kultura.

Brojnost robova i u republikanskim i u postrepublikanskim epohama je varirala i bila različita i u odnosu na razdoblja i na područja nad kojima se prostirao rimski svijet. Od posljednjeg polustoljeća Srednje Republike pa nadalje, veći procentualni udio robova bio je u samome Gradu, Italiji (posebno južnoj), Siciliji, grčko-egejskom području i općenito u zonama sa latifundijskim uređenjem.

¹²⁶ Tek u postrepublikansko doba, djelimično pod utjecajem učenja stoicizma, donošeni su neki zakoni koji bi poboljšavali položaj roba. Stoicizam je zastupao općehumanističke i univerzalističke ideje i da su svi ljudi manifestacija jednog duha i da su po prirodi jednaki. Na početku principata *lex Petronia* je zabranila gospodarima da bez suđenja izručuju robove životinjama. Princeps Klaudije je odredio da se oslobode oni robovi koje su njihovi gospodari radi bolesti ili starosti izložili. Zabranjeno je da se rob ubija samo zato što je previše ostario ili bio previše bolestan kako bi radio. Možda na poticaj Seneke (koji je otvoreno tražio da se robovima priznaju ljudske osobine), princeps Neron je donio odluku da gradski prefekt prima i žalbe robova zbog nepravdnih postupaka gospodara i da provodi istrage. Odluka Senata iz 83. god. n. e. Zabranila je kastriranje robova, a gospodare koji prekrše zabranu kažnjava oduzimanjem polovine imanja. Princeps Hadrijan je kasnije podvostručio kaznu za ovaj zločin koji je proglašen "kapitalnim" (tj. počinitelj je mogao biti osuđen na smrt). Hadrijan je od Senata tražio i da donese dvije odluke: 1. Zabranjivanje gospodarima da prodaju robove posrednicima zvanim *lenones* i *lanistima*; 2. Prenošnje na pretorijanskog prefekta ovlasti za odobravanjem izvršenja presuda koje su gospodari izricali svojim robovima. Princeps Antonin Pije je osudio kao čovjekoubojstvo ubijanje roba samo na zahtjev njegova gospodara, i bez odgovarajuće procedure. Izgleda da su ovi zakoni doprinijeli da se rob počne promatrati i kao osoba, a ne više samo kao stvar. Kršćanstvo je kasnije još više izmijenilo položaj roba, tako što ga je načelno olakšalo. Pojedini ranokršćanski "očevi" su pozivali na bolji tretman robova, a robovima je i dozvoljeno da učestvuju u liturgiji. Ranokršćanska tradicija je čak neke rane pape smatrala oslobođenima.

U nekim provincijama broj robova je ostao mali, posebno onim koje su duže uspijevale da sačuvaju svoje sitno i srednje seljaštvo.¹²⁷

Inače su robovi, zaposleni u svim granama privrede, po kućama ne samo uglednih i bogatih osoba već i u ljudi srednjeg sloja, bespravni i iskorištavani, bili u to vrijeme strašna politička snaga koja je mogla eksplodirati svaki tren, i čekao se samo povod. Pretjerano iskorištavanje i koncentriranje ogromnog broja robova po posjedima u gradovima neminovno je moralo voditi izbijanju velikog ustanka robova. U Kasnoj Republici, posebno njenom posljednjem polustoljeću, velike mase robova bile su korištene u stranačkim borbama (Marije, Sula, Sekst Pompej imali su armije sastavljene od robova koje su oslobađali ili koji bi im prebjegli). U kriznim situacijama, rimski državni vrh je donosio odluke o oslobađanju snažnih robova u vojnim godištim *en masse*, kako bi ih mogao unovačiti u vojsku. I Mitridat je radi rata protiv Rimljana u Aziji oslobađao robove i koristio ih kao vojnike.

Oslobodjenici

I pored nasilja i općenito lošeg postupanja sa robovima, rimsko je društvo spadalo ipak u jedno od slobodoumnijih društava u odnosu prema oslobađanju robova. Gotovo kroz cijelo trajanje Rimske države uvijek se gledalo blagonaklono na oslobađanje robova. Rob je bio pravno-ekonomsko-socijalna kategorija prolaznog karaktera, neomeđena ni rasnim, ni vjerskim ni etničkim niti bilo kojim drugim odrednicama. Pošto je status roba bio definiran kao privremeni položaj zavisao od volje gospodara, a ne stalni status određen zakonom (kao što je to bio slučaj sa sjevernoameričkim crncima) osloboditi roba bila je česta pojava.¹²⁸ Razlozi oslobađanja robova bili su najrazličitije prirode, npr.

¹²⁷ Na prostoru današnje Bosne za vrijeme klasične historijske epohe, a na osnovi dosadašnje razine znanja, broj robova bio je značajno malen.

¹²⁸ Zbog toga što su robovi predstavljali heterogenu skupinu, postojale su i razlike u stepenu oslobađanja pojedinih skupina robova. Češće i više su se oslobađali robovi koji su pripadali *familia urbana*, posebno oni koji su bili obrazovaniji, sa određenim vještinama i umijećima, koji su obavljali povjerljive tajničke i poslovne dužnosti, učitelji, pedagozi, ljekari, njegovateljice i koji su bili u intimnim odnosima sa gospodarom/gospodaricom ili članovima njihove porodice. I djeca koju su gospodari imali sa svojim robinjama su oslobađana, a mnoga su i bila priznavana (kvalitetno različito u odnosu na praksu u južnjačkim državama USA), pa su bila i nasljednici. Manje su oslobađali robovi zaposleni na latifundijama i koji su bili obični fizički radnici. Oslobađanje je bilo najrjeđe među robovima koji su radili u kamenolomu, rudnicima ili su bili veslači na galijama. U etničkom pogledu, oslobodjenici su najviše poticali iz razvijenijih oblasti, posebno iz zona grčko-helenističke kulture, iako je bilo dosta i oslobodjenika iz drugih oblasti. Marije se npr. okružio oslobodjenicima koji su, vjerojatno, bili ilirskog porijekla. Zavisno od određenog područja, procentualni udio oslobodjenika bio je različit. Veći je bio u samom Gradu, većim gradskim centrima i provincijama sa razvijenijim robovlasničkim sustavom, koje i nemaju veći procenat slobodnog sitnog i srednjeg seljaštva. Pored Grada i većih urbanih centara, broj oslobodjenika bio je velik i po krupnim posjedima. Na prostoru današnje Bosne za vrijeme klasične historijske epohe, a na osnovi dosadašnje razine znanja, oslobodjenici nisu prelazili više od 1,1 %.

tako što bi se rob otkupio ili bio otkupljen, što bi ga gospodar oslobodio zbog vjerne službe ili nekih drugih razloga i vrlo često oporučno, i dobrim dijelom su bili motivirani čisto utilitarnim potrebama. Oslobođenik je zatim na svoju glavu stavljao kapu slobode. Oslobođenici su i nakon manumisije¹²⁹ ostajali vezani klijentskim odnosom prema bivšem gospodaru i njegovim potomcima, a prestajala je obaveza kontinuirane brige gospodara za njihovo izdržavanje. Oslobođenici su često bili vrlo pouzdani suradnici i poslovni partneri. Oslobođanjem robova, gospodar se i na vrlo "elegantan" način i rješavao onih koji su prestarili i nisu više bile sposobni za kvalitetan rad, i čije izdržavanje više nije bilo isplativo. Naravno, bilo je i slučajeva da se robovi puštaju na slobodu i iz filantropskih pobuda, te uz znak zahvalnosti ili zbog specifičnih razloga (ljubavno-seksualna veza, određeno dobročinstvo, ukazano povjerenje). Puštanju robova na slobodu doprinio je i sustav prevođenja robova na pekulij. Kao pekulij, rob je mogao dobiti radionicu, ili dućan. Jedno vrijeme on je plaćao određeni doprinos gospodaru, ali je istovremeno skupljao sredstva i otkupljivao svoju slobodu. Oslobođenici su često bili samo podmetnute osobe, preko kojih su njihovi bivši gospodari sudjelovali u trgovačkim i zelenaškim poslovima.

Broj oslobođenika, oduvijek je bio veliki i stalno je popunjavao gradski plebs, i oni su predstavljali jednu od značajnijih društvenih kategorija rimskog

¹²⁹ Kada je gospodar oslobađao svoga roba, to se zvalo *manumissio* (kovanica *manus*/ruka + *mitto*/slati, u značenju da pojedinac izlaći ispod nečije *potestas*). Zvanično oslobađanje po propisima starog civilnog prava robova vršilo se na tri načina: 1. Najsvečanije je bilo ono koje je predstavljalo oblik prividne parnice pred magistratom. Jedan građanin koji bi se zvao *assertor libertatis* bi u prisustvu konzula, odnosno prokonzula ili pretora, odnosno propratora štapom (*vindicta*) dodirnuo roba i proglasio ga slobodnim. Gospodar bi prisustvovao tom aktu i šutio bi, te je magistrat onda dao robu slobodu. Takvo dosta formalizirano oslobađanje se zvalo *manumissio vindicta*. Ovaj oblik oslobađanja kasnije je pojednostavljen, tako da je gospodar dao izjavu u zapisnik pred sudom. 2. Zvanično je bilo i oslobađanje unošenjem, po naređenju gospodara, imena robova u listu građana (*manumissio censu*). 3. Oslobođanje testamentom (*manumissio testamento*). Gospodar je to mogao učiniti neposredno (*manumissio testamento directa*) – u oporuci zapovjednim riječima da rob bude slobodan, a rob bi postajao slobodan kada je oporuka pravno stupila na snagu – ili posredno (*manumissio testamento fideicommissaria*) – molba upućena nasljedniku da on oslobodi roba, a rob dobivao slobodu tek kada je zamoljeni izvršio manumisiju.

Ovi oslobođenici dobijali bi status rimskih građana sa umanjnim pravima, i nisu se mogli povratiti u robovski položaj. Postojala je i druga vrsta oslobađanja koja je bila više privatnog, neformalnog karaktera i vršila se primanjem bivšeg roba među prijatelje (*inter amicos*), u prisustvu pet svjedoka ili pismom (*per epistulam*) koje bi potpisalo pet ljudi, za stolom (*per mensam*) itd. Ovo oslobađanje je nazivano pretorska manumisija, jer je su pretori davali zaštitu robovima (*vindicatio servitutis*) oslobođenim na "privatni način". Zakon Junija i Norbana (*lex Iunia Norbana*; možda iz 19. god. n. e.), koji je donesen za vrijeme princepsa Tiberija, regulirao je ovu pomalo nesređenu pravnu oblast. Pretori su po njemu davali zaštitu onima koji su oslobođeni sa *manumissio inter amicos* et *manumissio per epistulam*, i ovakvi oslobođenici na "privatni način" ne bi imali status rimskog građanina i bili su nazivani *Latini Iuniani*, odnosno smatrani su slobodnim dok žive, ali su umirali smatrani robovima (tako nisu imali pravo na nasljedstvo, pa je u trenutku smrti njihova imovina pripadala patronu.). Gospodar je u njihovom slučaju mogao da opozove akt o oslobađenju. Tek je za vrijeme Justinijana uređeno da robovi oslobođeni na ovaj način ostaju slobodni.

svijeta. Djeca oslobođenika su postajali punopravni rimski građani, a pojedinci iz redova oslobođenika (*libertini*) uspjeli su da se prilično obogate i da svom potomstvu osiguraju sjajnu budućnost. U republikansko doba, istina znatno rjeđe nego u carsko doba kada će sinovi oslobođenika postajati i imperatori, znalo se desiti da potomci libertina u drugoj ili trećoj generaciji uđu i u sastav rimskog nobiliteta. Načelno, potomci oslobođenih zakonski su se izjednačavali sa potomcima gospodara. Nemoguće je danas spoznati udio oslobođenika u broju stanovnika rimskog svijeta, jer su oni, a posebno njihovi potomci, potpuno srastali u rimsko društvo.

Manumisija je imala pozitivne efekte. Mogućnost oslobođanja je često bila motivacija robovima da budu ambiciozni, radišni i lojalni. Pošto su robovi poticali iz najrazličitijih zemalja, njihovo oslobođanje i apsorpiranje en masse je samo obogaćivalo i kosmopolitiziralo rimsko društvo te olakšavalo njegovu transformaciju u univerzalistički rimski svijet. I preko ovog sloja su tako sa rimskom kulturom saživljavale neke strane forme različitog tipa i sadržaja. Uobičajeno su se robovi grčkog i orijentalnog porijekla uspješnije adaptirali na date situacije i samim tim su lakše pronalazili puteve ka svome oslobođanju. Pošto su poticali iz zemalja sa višemilenijskim civilizacijskim načinom života, oni su često bili obrazovaniji i umješniji od robova koji bi dolazili iz drugih, zaostalih predjela. Međutim, ovakva vrsta apsorpiranja u biće rimskog naroda donosila je i neke loše osobine. Veliki broj oslobođenika nije bio toliko vezan za drevne tradicije rimskog političkog života, niti je cijenio državne institucije i prava kao Rimljani i Italici Rane i Srednje Republike. Posebno su Orijentalci, koji su dolazili iz zemalja koje su poznavale samo despotiju kao oblik vladavine, bili slabije upućeni pa i raspoloženi i zainteresirani za kompleksnosti i finese političkih odnosa. Oni jednostavno nisu poznavali suštinu drevnih institucija i zakona, niti su dovoljno razumijevali njihov "duh" i njihove tradicije. Njihovo utapanje u rimski narod je, uz mnoge druge faktore, doprinosilo procesu uprošćavanja rimskog političkog života i opadanju interesa rimskog naroda za aktivno učešće u političkom odlučivanju, odnosno u pretvaranju rimskog političkog građanstva u rimsku političku masu koja se zadovoljava malim. Ovaj negativan efekt apsorpcije direktan je rezultat brze, loše, slabe i površne politike integriranja.

Oslobođenik je u svome individualnom smislu i u odnosu prema bivšem gospodarar nosio naziv *libertus*, a kao pripadnik posebnog staleža *libertinus*. On više nije imao gospodara (*dominus*) nego patrona (*patronus*), koji je bio ili njegov bivši gospodar ili njegovi nasljednici. Tako je oslobođenik ulazio u rimski klijentski sustav, odnosno međuzavisni odnos pomoći i podrške klijenata i

patrona. Obaveze oslobođenika prema patronu nazivane su *obsequim et reverentia* (poslušnost i poštovanje). Patron je mogao neposlušnog oslobođenika posebnom tužbom (*accusatio ingrati*) vratiti u ropstvo. Oslobođenik nije mogao tužiti patrona ako nije dobio dozvolu od magistrata. Uz to je morao obavljati određene radne obveze (*operae*) patronu. Patron je bio zakonski nasljednik ako oslobođenik nije imao srodnike iz prvog nasljednog reda (*sui heredes*). Patronska prava prelazila su na djecu i nasljednike onoga koji je oslobodio, ali oslobođenikova djeca nisu bila u patronatskom odnosu, ako su rođena kao slobodni građani. Oslobođenik nije bio u statusu klijenta, ako bi bio oslobođen, adoptiran i pretvoren u gospodarevog nasljednika, bilo za njegovog života ili oporučno. Takva praksa nije bila rijetka.

Zbog različitih razloga i načina oslobađanja, ni socijalni položaj oslobođenika nije bio ujednačen. Pošto nije bilo nikakvih zakonskih ni običajnih ograničenja oslobođenici da stiču imovinu, neki od njih pripadali su rimskoj plutokratiji.¹³⁰ U literarnoj građi ti bogati i moćni oslobođenici prikazivani su kao beskrupulozne, vulgarne, razmetljive osobe niskog morala, koje su još donedavno bili robovi, a zatim stekli ogromno bogatstvo i utjecaj u društvo, ali zadržali manire i običaje skorojevića.¹³¹

Upravo radi masovne manumisije robova, nije se mogla razviti neka zajednička klasna ili staleška svijest robova u trajnijem obliku, niti se stvoriti neka antirobovlasnička ideja. Uglavnom se onaj "elitniji" dio robova (osobe koje su vodile gospodareve poslove, nadzornici, učitelji, ljekari, njegovateljice, robovi u javnoj službi, tajnici i povjerenici gospodara ili njihove djece, ljubavnici ili

¹³⁰ Bogati oslobođenici bili su i dobrotvori, pa i sami patroni niza gradova i zajednica u rimskom svijetu (bez obzira na to bila to mjesta njihovog porijekla ili nastanjivanja), o čemu postoji niz svjedočanstava na epigrafskim spomenicima. Oslobođenik je zaslužan za pompejanski amfiteatar, a vjeruje se da su i braća Vetiji koji su imali jednu od najvećih i najveličanstvenijih kuća u Pompejima bili oslobođenici. Pojedinci su do velikog bogatstva znali doći koristeći se beskrupuloznim sredstvima. U jednom od svojih govora Ciceron priča o Sulinom oslobođeniku Hrisogonu, koji je, koristeći se zaštitom svoga patrona, za bescjenje pokupovao konfiscirana imanja, stekao ogromnu imovinu, saziđao sebi kuću na Palatinu, okružio se skupocjenim korintskim posuđem i drugim dragocjenostima, pojavljivao se na ulici praćen sjajnom svitom. Pojedini oslobođenici su i sami imali velike mase robova, kao npr. Gaj Cecilije Isidor koji je po svojoj smrti ostavio imovinu od 4116 robova, 3600 pari volova i 257 000 grla druge stoke i 60 miliona sestercija u kešu. U vrijeme principata oslobođenici su igrali važnu ulogu u neposrednom, dvorskom okruženju. Njima su povjeravane svakojake dužnosti u provincijama, ponekad su čak postavljani za prokuratore. Oslobođenici su služili samog princepsa i njegovu familiju, a ponekad su se, kao što je to bio slučaj u vrijeme Klaudija ili Komoda, pretvarali u moćne favorite.

¹³¹ Jednog takvog oslobođenika, koji u Falernu posjeduje 1000 jugera zemlje, spominje Horacije. Oslobođenik Trimalhion, vlasnik ogromnih imanja, jedna je od glavnih osoba u Petronijevom *Satirikonu*. Trimalhionu slične oslobođenike spominju Marcijal i drugi pisci iz doba principata. Mnogi predstavnici tradicionalnog nobiliteta nisu podnosili te skorojevičke plutokratske oslobođenike, pa su ih ili prezirali ili ih prikazivali kao karikature. Posebno je to došlo do izražaja onda kada su za princepsa Klaudija oslobođenici postajali i okosnica vladajućeg režima. Najbolji primjer je već spomenuti Petronijev opis Trimalhiona.

seksualni partneri) uvijek nadao svome osobnom probitku, odnosno oslobođanju i zgrtanju novca, nego što bi postao nosilac neke idejne antirobovlasničke borbe. Uostalom i sami takvi oslobođenici su posebno u vrijeme principata popunjavali redove najbogatijih slojeva stanovništva, pa su i sami imali robove. Petronijeva satira *Trimalhiona* (nekada roba, a tada bogataša) upravo pokazuje primjer jednog takvog oslobođenika. Uostalom, robovi su mogli i sami sebe (i druge robove) otkupiti (ako bi imali dovoljno novca za to), a mogli su biti otkupljeni i od drugih lica.

Plutokratski oslobođenici su, razumije se, bili manjina. Pojedini oslobođenici bili su i odlično obrazovani i oni bi služili kao učitelji, umjetnici, pisari itd. Bilo je i dosta dobro obučenih i umješnih poduzetnika, trgovaca i zanatlija. Većina oslobođenika stapala se uglavnom sa slobodnim plebsom. Oslobođenici su, prema tome, predstavljali drugi izvor porasta slobodnog gradskog stanovništva. Bilo je i oslobođenika koji su nastavljali raditi za svoje bivše gospodare isti posao kao kada su bili robovi. Siromašniji oslobođenici su uglavnom služili u mornarici, kao i dobar dio proletera. O ovim skromnijim oslobođenicima bar kakvu-takvu predodžbu daju epigrafski i arheološki podaci. Predodžbe oslobođenika na nadgrobnim spomenicima prikazuju ih kao prosječne ljude, energične i skromne, koji čuvaju svoje osobno dostojanstvo. Oslobođenici su bili produktivan sloj stanovništva rimskog svijeta i oni su, bez sumnje, odigrali veliku ulogu u razvoju njegovog gospodarskog života.

Ako su rimski građani oslobađali robove po rimskim zakonima, oni su postajali rimski građani, ali sa umanjenim pravima. Izuzetak bi činili oni oslobođenici koji su stekli slobodu na već opisani "privatni način" i koji su dobijali status *Latini Iuniani*. Načelno oslobođenici nisu imali određena politička prava, nisu mogli obnašati magistrature, iako su mogli biti službenici (*apparitor* i *scriba*) i sekretari magistrata. Sve veće upošljavanje oslobođenika na ove službeničke poslove moralo je imati efekta po rimske političke strukture. Za vrijeme svoga jednogodišnjeg mandata magistrati su se u velikoj mjeri oslanjali na službenike, jer su oni nesumnjivo posjedovali višegodišnje iskustvo na ovim poslovima. To je moralo dovesti do toga da se polako stvori službenički sloj koji nije bio toliko tradicionalno vezan za rimsko-italsku tradiciju političkog života, a koji je imao realnu (istina posrednu) moć odlučivanja. To navođenje djelovanja magistrata u čijoj su se službi nalazili, a koje nije bilo motivirano interesima drevnog rimskog političkog sustava i "običajima predaka", isto je vodilo degradiranju političkog i društveno-ekonomskog ustrojstva republikanskog rimskog svijeta baziranog na načelima ravnoteže i harmonije u odnosima klasa i slojeva stanovništva, političkih ideja i ideologija, institucija i zakona.

Oslobođenik nije mogao ni da dostigne visoki rang u vojsci, a i nisu se mogli vjenčanjem povezati ni sa senatorskim redom. Iako nisu mogli obnašati visoke svećeničke dužnosti, mogli su biti svećenici određenih kultova. Djeca oslobođenika postajali su punopravni rimski građani, a oni pojedinci iz redova oslobođenika koji su uspjeli da se prilično obogate, svom su potomstvu mogli osigurati sjajnu budućnost. U republikansko doba, istina, znatno rjeđe nego u carsko doba kada će sinovi oslobođenika postajati i imperatori, znalo se desiti da potomci libertina u drugoj ili trećoj generaciji uđu i u sastav rimskog nobiliteta. Načelno, potomci oslobođenih (ako su bili rođeni u slobodi) zakonski su se izjednačavali sa potomcima gospodara. Ovo pokazuje značajnu liberalnost rimskog svijeta, jer je u mnogim drugim društvima bilo teško zamislivo da djeca oslobođenika postanu zakonski potpuno ravnopravna sa djecom gospodara.

Posljedice krize

Prva i temeljna posljedica agrarne krize bila je sve veća pauperizacija (osiromašanje) sitnog i srednjeg sloja italčkog seljaštva. Taj sloj srednjih i sitnih posjednika predstavljao je uzdanicu Rimske Republike. Italčko seljaštvo je činilo stubove rimske i savezničke vojske koja je predstavljala najvećim dijelom građansku miliciju. Ta narodna milicija branila je domovinu i osvajala, stvarajući rimsku hegemoniju na Mediteranu, ovjekovječujući rimsku vrlinu, nikada se ne predajući i dokazujući snagu i upornost. To je najbolje pokazao II punski rat (218-201. god. pr. n. e.), kada je Hanibal u bitkama kod Ticine, Trasimenskog jezera i posebno kod Kane potpuno porazio rimsku vojsku i našao se u blizini Rima, Republika se nije predala niti se većina saveznika odmetnula od nje, već se njena i saveznička vojska (ovjekovječujući upornost i snagu), sastavljena od italčkih seljaka, nastavila boriti protiv Hanibalovog genija i njegovih vojnika-najamnika koji su dolazili iz raznih dijelova Mediterana i južne Evrope (Numidijci, Libijci, Iberi, Heleni, Kelti). Bez srednjeg i sitnog posjeda Rimska Republika nikada ne bi mogla akumulirati takvu snagu da se prvo suprotstavi taktičkom geniju Hanibala i snazi njegovih profesionalnih vojnika, a kasnije i da zagospodari čitavim svijetom Mediterana.

Međutim, uzurpacijom javnih zemljišta od strane pojedinaca (uglavnom iz reda nobiliteta), umnožavanjem latifundija i sve većim pritjecanjem robova, srednji i sitni posjed našli su se u teškoj situaciji. Na jednoj strani nisu se mogli nositi sa konkurencijom veleposjednika, a sa druge strane, suočivši se sa susjedstvom velikih posjeda, bili su nerijetko izloženi i nasilju i zloupotrebama, kako bi bili prisiljeni da napuste svoju zemlju. Ne mogavši vratiti dug zelena-

šima, gubili su svoja imanja. Spomenuti proces propadanja srednjeg i sitnog posjeda bio je neravnomjerno raspoređen. Najviše su bili pogođeni južni (koji je i najviše bio izložen razaranjima Hanibalovog rata) i centralni dijelovi (Lacij je trpio dodatno i zbog iscrpljenosti tla), dok su sjeverne oblasti cispadanske i transpadanske Galijske pokazuju više žilavosti u očuvanju srednjeg i sitnog posjeda. Srednji i sitni posjed se bolje očuvao i u udaljenijim područjima, u brdsko-planinskim zonama i izoliranijim udolinama. Južni i centralni dijelovi Italije postajali su sve zapušteniji i nekadašnje plodne i obradive površine juga poluostrva pretvorene su u prostrane pašnjake.

Usljed svih faktora koji su počeli djelovati na rimski agrar, pojavila se i sve veća nezaposlenost slobodnog stanovništva. Veleposjednici su se više voljeli služiti robovima nego slobodnim ljudima, ne samo zato jer je rad robova bio jeftiniji nego i iz razloga što su robovi bili oslobođeni vojne obaveze, dok su slobodni građani u slučaju rata mogli biti odvučeni s posla u vojsku. U očima latifundista, koji su vidjeli samo profit, rad slobodnog čovjeka bio je neisplativ. I samoupravne radničko-seljačke korporacije, čija je osnovna funkcija postojanja kako izgleda bilo osiguravanje sezonskih poljoprivrednih poslova za svoje članove, sve su manje bile u mogućnosti da osiguraju posao za svoje članove (u većini bezemljaše i proletere). U skladu sa tom nekontroliranom opsesijom povećavanja profita, čovjek za profit-makera više nije živo biće, nego postaje samo objekat kojim se služi kako bi se uvećavala imovina. U skladu sa time, život i zdravlje radnika je nebitno. Gubljenje bilo kakvog humanističkog osjećaja onda je moglo voditi latifundiste da ipak angažiraju slobodne ljude na poslovima koji su potencijalno biti vrlo opasni za zdravlje i život tih angažiranih radnika. Varon (*O seoskom gospodarstvu*, I, 17, 3) savjetuje zemljoposjednike, kako bi umanjili svoje troškove: *gravia loca utilius esse mercennariis colere quam servis* ("...nezdrava mjesta bolje je obrađivati pomoću najamnih radnika, nego pomoću robova"), jer je rob predstavljao svojinu, i zemljoposjednik bi pretrpio materijalnu štetu ako bi se njegovi robovi razboljeli ili eventualno umrli. Prema slobodnom najamnom radniku nisu snosili nikakvu odgovornost i ako bi se radnik razbolio, zemljoposjednik ne bi bio oštećen u svojoj imovini. Tako je širenje institucije ropstva, kao posljedica širenja i pobjeda Republike, postalo prokletstvo za tadašnju Republiku, jer je devastiralo i nagrizzalo njenu suštinu.

Drugi punski rat imao je enorman utjecaj na ubrzani razvoj i preobražaj rimskog monetarnog sustava, njegovih vrijednosti i standardizacije. Od prve faze II punskog rata došlo je do drastične devalvacije novčića asa. I kako bi se

monetarna situacija stabilizirala, Republika je uvela srebrni denar¹³² (*denarius*) za koji je vezala vrijednost asa (koji do tada vrijedio samo 1/5 svoje predratne vrijednosti). I pored toga što je denar uspio stabilizirati finansijsko stanje bar u nekoj mjeri, i ova denominacija je u narednom periodu gubila na težini, što je rezultat i velikih troškova rata i visokog javnog duga koji je Republika imala nakon završetka II punskog rata. Tako je već 206. god. pr. n. e. denar težio 4,2 grama, u periodu 199–190. god. pr. n. e. 3,9 grama i 179–170. god. pr. n. e. 3,7 grama. Za razliku od smanjivanja težine, čistoća denara i njegovih denominacija u republikansko doba nije se suštinski mijenjala i ostala je iznad 90%, čak i iznad 95%. Oko 141/140. god. pr. n. e. denar je redefiniran i od tada je vrijedio 16 asa (kako bi se bolje reflektirao pad težine asa), što je onda automatski značilo da je sestercij vrijedio 4 asa, a *quinarius* 8 asa. Ovaj novi odnos trajat će i u narednim stoljećima, sve dok se ne prestane koristiti monetarni denarski sustav. U isto vrijeme je jedinica računanja promijenjena sa asa na sestercije, što je možda indikator inflacije. Uz denarski sustav nastavili su cirkulirati i viktorigijati i postali su kasnije popularni u Cisalpinskoj Galiji gdje su bili u upotrebi zajedno sa masalijskom drahmom.

Demografska kriza

Agrarna kriza se najteže odrazila na brojnost populacije. Pauperizacija je sa sobom donosila i pad nataliteta.¹³³ Ne mogavši da sebi priušte izdržavanje dje-

¹³² Glavna srebrna kovana nominacija rimskog svijeta bio je denar, koji je uveden u upotrebu 211. god. pr. n. e. i emitiran u velikim količinama, zahvaljujući srebru zaplijenjenom kao ratni plijen prilikom zauzimanja Sirakuze. Denar je originalno/prvobitno vrijedio 10 asa (pa odatle *deni* = "sadrži deset") i težio je oko 4,5 grama (1/72 rimske funte), i imao je čistoću od 96-97%. Od srebra je bio poludenar nazvan *quinarius* i četvrt denara čuveni sestercij/sestertius (od *semis tertius* u značenju 2 ½, jer je originalno toliko vrijedio asa). Sestertius je tako iznosio 2 ½ asa. Kvarinarij i sestercij bili su originalno sa istom čistoćom srebra kao i denari, samo manji i sa lakšom težinom. Svi su oni nosili na aversu glavu boginje Rome i na reversu dioskure kako jašu (referenca na mit o njihovoj mitološkoj pomoći Rimljanima u bici kod Regilskog jezera). As je isto bio kovan i rađen je od bronzine. U ovo doba su se izrađivali i zlatnici vrijedni 60, 40 i 20 asa, koji su svi imali prikaz glave Marsa na aversu i orla sa raširenim krilima kako stoji na munji na reversu. Ovo je izgleda bila privremena mjera u izvanrednim situacijama kakva je npr. bio II punski rat. Ovi zlatnici su se koristili samo u jednom kratkom periodu. U isto vrijeme je u upotrebi bio i drugi srebrni novac nazvan *victoriatus*, koji je manju čistoću srebra u odnosu na denare i njegove denominacije. Ovi viktorigijati su uglavnom izgleda cirkulirali najviše u južnoj Italiji i Siciliji.

¹³³ *Lucilius*, 678–686 M. Pad nataliteta jedna je od najvećih nesreća koja može zadesiti određenu zajednicu. Ako neka zajednica smatra da nije potrebno da prirodnom putem reprodukuje i obnavlja svoje tkivo, onda sukladno tome nije ni potrebno da takva zajednica i nadalje egzistira. Ako ljudi ne cijene svoju mladost i budućnost, onda će i mladost izgubiti volju i moral da se bori za bolju budućnost svoje zajednice. Gubitak svijesti o potrebi da se zaustavi pad nataliteta i iseljavanje, nezaposlenost, siromašenje i opća apatija, nerestriktivnim i demagoškim metodama, nego racionalnim mjerama, karakteristika je onih društava u kojima je sistem vrijednosti poremećen i u kojem su građani izgubili političku samosvijest i odgovornost, prepuštajući svoju sudbinu u ruke neoficijelnih oligarhijskih grupa koje jedino imaju za cilj svoje lično bogaćenje i probitak.

ce, seljaci su bili prisiljeni da ih se lišavaju, što je neminovno dovelo i do naglog pada broja slobodnih stanovnika Italije. To jasno prikazuje i rimska državna statistika, odnosno popisi stanovništva od kraja III st. pr. n. e. do druge polovine II st. pr. n. e. i njihovi sumarni rezultati koji su ostali sačuvani prvenstveno zahvaljujući prepisima u djelima Livija i Polibija. Podaci koje donose navedeni historičari predstavljali su vjerovatno broj onoga dijela populacije koji se nazivao *assidui*¹³⁴. Riječ je o građanima koji su posjedovali odgovarajuću imovinsku kvalifikaciju neophodnu kako bi služili u legijama, nasuprot proleterima.¹³⁵ Izraz *assidui* najlakše bi se mogao protumačiti kao oni koji raspolažu sa asima, sitnim rimskim novcem čija je visina (izvedena najvećim dijelom iz vrijednosti zemljišnog posjeda) bila mjerna jedinica pripadnosti pojedinca određenim centurijama (izbornim jedinicama u okvirima centurijatskih komicija¹³⁶).

¹³⁴ Izraz *assidui* (ili *adsidui*) bi se najlakše mogao protumačiti kao oni koji raspolažu sa asima, sitnim rimskim novcem čija je visina (izvedena najvećim dijelom iz vrijednosti zemljišnog posjeda) bila mjerna jedinica pripadnosti pojedinca određenim klasama i centurijama. *Assidui* bi po tome bili oni koji su uvršteni u vitezove i pet klasa po servijanskoj, timokratskoj reformi. Po servijanskom sustavu, koji se održao prilično dugo, svi rimski građani bi na osnovi imovine koju bi imali na redovitim cenzusima bili razvrstavani u rang vitezova, u pet definiranih klasa (svaka od njih je imala svoju posebnu imovinsku kvalifikaciju) ili u proletere koji su se nalazili ispod pete, najskromnije od klasa. Ovaj sustav nije bio zatvorena cjelina, nego je bio funkcionalan kao fluktuativna hijerarhija unutar koje su se pojedinci i njihove familije mogle kretati u svim pravcima, pa se nečija pozicija i pripadnost imovinskom rang (vitezovi, bilo koja od pet klasa, proleter) mogla mijenjati od cenzusa do cenzusa.

O servijanskom ustrojstvu klasa i centurija, njihovom skupštinskom značenju i vojničkom ekvivalentu v. *Cic. de Repub.* II, 39–40 (u pojedinim izdanjima i natuknicama navedeno kao II, 22); *Dionys. A. R.* IV, 16–19; VII, 59, 1–9; *Liv.* I, 43. Ovo ustrojstvo je, uz određene modifikacije i izmjene, trajalo jedan prilično dugi period. Servijansku klasnu organizaciju najviše je nagrizla agrarna reforma, da bi je u velikoj mjeri praktično obesmisllila marijevska vojska reforma. Međutim, i pored toga je potrajala u nekoj tradicionalističkoj i rudimentarnoj formi sve do principata.

O terminu *assidui* v. *Cic. Top.* 10; *Festus*, s. v. *Assiduus*, *Locupletes*; Smith W., 1859: 710.

¹³⁵ Pitanje koga reprezentiraju podaci u poznatim rezultatima rimskih cenzusa – popisa, ni do danas nije razriješeno na općeprihvaćeni konsezzus u znanstvenoj, historiografskoj zajednici. Ono što se može sa većom sigurnošću tvrditi jeste da prezentirane brojke otkrivaju da je sigurno korištena različita metodologija popisivanja, registriranja i predstavljanja rezultata cenzusa u odnosu između republikanskog i augustovskog doba.

Rimski republikanski cenzusi građana imaju striktno praktičnu svrhu vojne i porezne evidencije, pa su zato u njihovim registrima historičari, koji su opisivali republikanska razdoblja povijesti rimskog svijeta, nailazili primarno na brojke koje nisu davale informacije o kompletnoj populaciji, nego samo onoj za koju je zainteresirana Država poradi vojnih i materijalnih potreba. Tako da registri cenzusa ne odgovaraju današnjim popisima, niti daju apsolutne brojke o stanovništvu određene zajednice (rimske ili bilo koje druge-italske ili neke peregrinske), nego samo o jednom njenom dijelu. U znanosti je prihvaćeno da poznati rezultati republikanskih cenzusa ne sadržavaju u sebi Rimljanke i rimsku djecu (žensku i mušku do punoljetnosti). Glavno nesuglasje u znanstvenoj zajednici ogleda se u tome da li su u poznatim brojkama republikanskih cenzusa uvršteni svi punoljetni rimski građani – muškarci (i sa punim: *cives optimo iure* – i sa umanjenim pravima: *cives minuto iure*) ili samo *assidui*, bez proletera. Uz to se pojavljuju i druge dileme kao npr. na koji način i da li se u ovim brojkama sadržavaju i Rimljani koji su se nalazili u udaljenim područjima (u vojnoj službi ili kao naseljenici). Činjenica je da su proleter bili izuzeti iz poreskih opterećenja i službe u legijama.

¹³⁶ Rimski politički poredak poznavao je više vrsta skupština (sa zakonodavnim, izbornim, vrhovnim sudskim i nizom drugih ovlašćenja i prava) na nivou same Države. Najstarije su bile kurijatske komici-

Zbrajanjem brojeva mobiliziranih trupa i onih koji su se još uvijek nalazili na regrutnim listama koji se nalaze u Polibijevom podatku II, 24, bilo je oko 325 300 rimskih građana (i onih punopravnih i onih sa umanjenim pravima) sposobnih za vojničku službu i 443 000 onih sa latinskim pravom i ostalih italjskih saveznika sposobnih za vojničku službu. Po Polibiju su Republika i njen Italjski savez neposredno prije izbijanja II punskog rata na raspolaganju imali regrutno-mobilizacijsku bazu od više od 700 000 pješadinaca i 70 000 konjanika, što je enormno velika brojka za tadašnje doba, u uvjetima općekulturološkog razvitka. Nijedan tadašnja politička tvorevina nije mogla da pošalje na front toliku masu muškaraca, kao što je to mogla Italija. To ujedno pokazuje kolika je bila biološka masa i snaga slobodnog sitnog i srednjeg seljaštva koje je bilo sa statusom *assidui*. A iz toga je proizlazila i osnova opstojnosti Republike i njenoga Italjskog saveza. Posebno je impresivan veliki broj i procent konjanika, jer bi to održavalo imućnije posjednike. Ako bi se ovoj cifri od preko 770 000 onih u statusu *assidui*, dodale i njihove familije (djeca, žene, stariji), italijanska srednja klasa u tadašnjem povijesnom smislu bi iznosila sigurno ne manje od tri miliona pripadnika, što bi je činilo uvjerljivom većinom tadašnjeg stanovništva Italije. Nažalost, za samo 100 godina ta slika će se, poradi agrarne krize i pohlepe latifundista, iz temelja promijeniti.

U odnosu na Polibija, statistički podaci koje donosi Livije (u sačuvanom dijelu *Ab Urbe Condita* i u periohama) znatno su precizniji, jer je Livije izgleda donosio brojke koje su bile u zvaničnim, arhiviranim cenzorskim registrima Republike. U popisu završenom neposredno pred početak II punskog rata po periohi XX knjige Livijevog djela evidentirano je 270 212 rimskih građana u statusu *assidui*¹³⁷. U popisu završenom 208. god. pr. n. e. popisano je 137 108 rimskih

je, zatim su nastale centurijatske komicije, plebejska koncilijska i tributske komicije. Zanimljivo je da su ovi različiti tipovi skupština bili funkcionalni istovremeno, sa tim da su postojala različita zaduženja i regule, te različiti opsezi suverenog djelovanja za svaki od navedenih tipova skupština, posebno kada je riječ o izborima magistrata i plebejskih tribuna. Npr. konzule su birale centurijatske komicije. O rimskim skupštinama v. Mesihović, 2015: 317–321.

Po tome da je Republika imala istovremeno 4 različite skupštine, čini je iznimno specifičnom u odnosu na druge državne tvorevine koje po pravilu imaju samo jednu skupštinu, možda sa različitim nivoima, domovima i sl.

¹³⁷ U znanosti su prisutna mišljenja da podaci iz popisa sa kraja III i iz II st. pr. n. e. koje prezentiraju Livije i njegov epitomator predstavljaju ne samo one u statusu *assidui*, nego sve punoljetne rimske građane. Po Rich, 1983: 293–294: “Unfortunately our sources give us no indication of how many *assidui* there were. Some scholars hold that the census figures represent *assidui*. If they are right, there cannot have been a shortage of *assidui* in the later second century: although the figures recorded for that period show a decline from the peak reached in 164/3, they are still higher than any earlier figures. However, I cannot accept this view of the census figures. The following argument seems to me decisive. Livy and his epitomator have a standard formula for presenting the figures: *censa sunt (Romanorum) capita tot*. It is natural to conclude that this formula was used by the censors themselves when they published the figure at the close of the *lustrum*. There is no doubt that non-*assidui* were *censi*, registered by the censors, as the term

građana u u statusu *assidui*. Ovaj značajno manji broj popisanih, posljedica je i velikih gubitaka koje je Republika pretrpila u prvoj fazi II punskog rata i odsustva velikoga broja rimskih građana koji su se nalazili u armijama stacioniranim na vanitalskim područjima i frontovima (Iberija, Sicilija, Cisalpinska Galija, Sardinija, Balkan). U popisu (urađenom vrlo detaljno i profesionalno) i završenom 204. god. pr. n. e., registrirano je 214 000 rimskih građana u statusu *assidui*. Značajno veći broj građana u ovom popisu u odnosu na onaj prethodni je u metodologiji koja se primijenila u censusu¹³⁸ završenom 204. god. pr. n. e., u kojem je cenzorima stalo da popišu sve građane u statusu *assidui*. Izgleda da cenzori iz prethodnog popisa nisu popisali vojnike u udaljenijim armijama (npr. u Iberiji, Sardiniji, Siciliji i Cisalpinskoj Galiji, gdje se možda nalazilo 30 000–40 000 rimskih građana) i naseobinama. Uz sve to, kako se rat u Italiji stišavao, a Hanibal bio sve više izoliraniji i potiskivaniji i izbjeglice (kojih je bilo u najžešćim fazama rata enormno veliki broj) su se počele vraćati svojim domovima (pa ih je bilo lakše popisivati). Što se tiče podatka koji se odnosi na popis iz 194. god. pr. n. e., postoji u znanstvenoj javnosti i mišljenje da je prezentirana brojka od 143 704 popisanih, rezultat iskvarenosti stvarnoga teksta, odnosno da se usljed kasnijih stalnih prepisivanja originalnog teksta negdje izgubilo jedno C. Po toj teoriji bi stvarna brojka iznosila 243 704, a ne 143 704 građana. U popisu završenom 188. god. pr. n. e. evidentirano je 258 318¹³⁹ rimskih građana u statusu *assidui*. Ovo značajno povećanje u odnosu na 204. god. pr. n. e. nije rezultat samo prirodnog priraštaja, nego primarno čitavoga niza činilaca, uključujući i dodjelu građanstva, te povrat građanstva Kampancima.¹⁴⁰ U censusu provedenom u prvoj polovici

capite censi attests. It is perverse to suppose that the words *censa sunt* were used in the formula in some special sense under which such persons were excluded. Most probably, the figures represent adult male citizens.”

Isti autor na stranici 293, u fusnoti 31. navodi učenjake koji smatraju da Livijeve brojke iz cenzusa predstavljaju one u status *assidui*: “This view was originally propounded by E. Herzog, *Commentationes Philologae in Honorem T. Mommseni* (1877), 124–142. Modern writers who have adopted it include Gabba, *ES* 17–21, 521–535; Earl 35–7; G. Pieri, *L'Histoire du cens jusqu'à la fin de la republique romaine* (1968), 177–182; J. Molthagen, *Historia* 22 (1973), 439–445; Schneider 79–80 n.96, 89–90, 150–6; Shochat 9–45.” Rich, 1983: 294, fus. 34, iznosi još jedno mišljenje o tome koga možda predstavljaju Livijeve brojke iz cenzusa: “So e. g. K. J. Beloch, *Die Bevolkerung der griechisch-romischen Welt* (1886), 312–9; Toynbee 1. 438–479; Brunt, *IM* 15–25. Another possibility which in my view deserves more attention than it has so far received is that the figures represent only those adult male citizens who were *sui iuris* (cf. F. C. Bourne, *CW* 45 (1952), 129–134, 180–2).”

¹³⁸ Vrlo sadržajan i dobar prikaz rimskoga cenzusa, posebno u republikanskom periodu, v. Smith W., 1859: 262–263. Zanimljiv podatak koji se tiče cenzusa nalazi se u Liv. X, 47.

¹³⁹ Perioha ove knjige navodi cifru od 258 310 rimskih građana u status *assidui*.

¹⁴⁰ Po Franku Tenney, 1924: 331: “The census of 189 shows an increase of over 100,000 in five years. But in this year the Campanians (about 50,000) were again registered for the first time after their defection (Livy xxxviii. 36), and the sons of freedmen who had suffered from certain disqualifications were enrolled with full rights again (Plut. Flam. xviii). If, as in 204, the registration was extended to the armies in the provinces, the whole number is accounted for without resorting to emendations. Hence there is no reason for altering Livy's statistics for the years 209–8 B. C. and 194–3 B. C.”

treće decenije II st. pr. n. e. registrirano je 258 294 građana u statusu *assidui*. Na popisu završenom do 173. god. pr. n. e. bilo je 269 015 građana u statusu *assidui*.¹⁴¹ Po popisu iz 169. ili 167. god. pr. n. e. popisano je 312 805 rimskih građana u statusu *assidui*. Na popisu iz 164. ili 163. god. pr. n. e. evidentirana su 337 022 rimska građanina u statusu *assidui*. Od ovoga cenzusa nadalje, posljedice krize postaju vidljive i u broju registriranih građana u statusu *assidui*. Na popisu iz 159. god. pr. n. e. evidentirano je 328 316 rimskih građana u statusu *assidui*. Već nakon 4–5 godina broj registriranih građana bio je manji za 8706 ili za cca. 3 %. Na popisu iz 154. god. pr. n. e. evidentirano je 324 000 rimskih građana u statusu *assidui*. I ovdje je evidentiran pad broja građana *assidui* od 13 022 ili za cca. 4 % (u odnosu na 164/163. god. pr. n. e.). Na popisu iz 147. god. pr. n. e. registrirano je 322 000 rimskih građana u statusu *assidui*.¹⁴² Na popisu iz 139. god. pr. n. e. evidentirano je 328 442 rimskih građana u statusu *assidui*. Na ovom popisu evidentirano je povećanje, ali i dalje nije dostignuta brojka iz 164/163. god. pr. n. e. Nije nemoguće pretpostaviti da je zbogovoga povećanja došlo do smanjivanja imovinskog limita koji je određivao ko ima status *assidui*. Na popisu iz 136. ili 135. god. pr. n. e. evidentirano je 317 933 rimskih građana u statusu *assidui*. Najradikalniji pad vidi se na rezultatima ovoga popisa i iznosi 19 089 ili cca. 6 % u odnosu na 164/163. god. pr. n. e. Na popisu iz 130/129. god. pr. n. e. evidentirano je 318 823 građana.

Statistički pregled koji pokazuje osiromašenje stanovništva dodatno dobiva na veličini (znači na upropaštavanju seoskog plebsa i njihovom proleteriziranju), ako se ima u vidu da je u toku II st. pr. n. e. vršeno konstantno smanjivanje visine (koje će na kraju poprimiti radikalne obime) imovine kojom se određivala kvalifikacija statusa *assidui*.¹⁴³ Po podacima Dionizija iz Halikarnasa i Livija¹⁴⁴ u početku je najniža imovinska kvalifikacija za pripadnost klasama

¹⁴¹ Perioha ove knjige datira *lustrum* u 171. god. pr. n. e. i navodi cifru od 267 231 rimskih građana u statusu *assidui*.

¹⁴² Crawford, 1993: 96.

¹⁴³ O smanjivanju imovinske kvalifikacije za status *assidui* v. Rich, 1983: 309–310.

¹⁴⁴ Istine radi, potrebno je reći da i Dioniziji i Liviji podaci o iznosima (a koje obojica datiraju u vrijeme kralja Servija Tulija i njegove servijanske, timokratske reforme) koji određuju pripadnost građana vitezovima, klasama i proleterima izazivaju nedoumice, i značajne sumnje i nije još uvijek u znanosti prihvaćeno da oni odražavaju stvarno stanje. Moguće je da su novčani iznosi kojima se reguliraju klase rezultat kasnijeg umetanja i da nisu bile podloga za prvotno stvaranje klasa u okviru "servijanskih reformi". Uostalom, i Solonova timokratska reforma u tada (VI st. pr. n. e.) znatno razvijenijoj Ateni zasnivala se na veličini imanja i prinosa (u robi), a ne u gotovom novcu. Zato je teško povjerovati da je gotov novac služio kao distinkcija klasa u vrijeme njihovog nastanka. Moguće je da je znatno (stoljećima) kasnije načelo gotovog novca zamijenilo veličinu imanja i prinosa (koje je vjerojatno bilo mjerilo za određivanje klasa u prvo doba njihovog postojanja).

U znanosti je prisutno i mišljenje da su Dionizije iz Halikarnasa i Livije vrlo visoke cifre za određivanje imovinskih kvalifikacija vitezova, klasa i proletera za vrijeme uspostavljanja servijanskog uređenja i njegovu prvu verziju uzimali anahronistički i da se te cifre odnose ustvari na znatno kasnija razdoblja

assidui iznosila 12 ½ mina¹⁴⁵ ili 11 000 asa. Polibije navodi da je imovinska kvalifikacija iznosila 400 drahmi (ili 4000 asa)¹⁴⁶. Sudeći po kontekstu Polibi-jevog teksta, ovaj podatak o visini najniže imovinske kvalifikacije bi se trebao odnositi na stanje ili pred II punski rat ili na prvu polovicu II st. pr. n. e. Ciceron, Aul Gelije i Non Marcel u svojim djelima imovinsku kvalifikaciju koja dijeli one u statusu *assidui* i one u statusu proletera postavljaju na 1500 asa.¹⁴⁷

nakon radikalne devalvacije asa i njegovog redefiniranja sa 10 asa u 1 denaru na 16 asa u 1 denaru. To bi značilo da se Dionizijeve i Livijeve cifre, bolje rečeno cifre koje donose njihovi izvori, odnose na razdoblja nakon vremena na koje se odnosi Polibijev podatak o imovinskim kvalifikacijama od 10 000 drahmi i 400 drahmi.

¹⁴⁵ Po Aristotelu (Ustav Atenski, X) u Ateni je mina originalno vrijedila 70 drahmi, da bi u okviru svojih reformi Solon povećao njenu vrijednost 100 drahmi.

Po Earnest Cary (Dionizije iz Halikarnasa, 1939: 320–321, fus. 2): “In giving Greek equivalents for the Roman sums involved in the census Dionysius amused himself by stating the amounts alternately in minae and in drachmae (1 mina = 100 drachmae). Assuming equivalence between the drachma and the Roman denarius, he gave to the latter its earlier value of 10 asses. Thus his figures when given in drachmae are just one-tenth as large as Livy’s figures expressed in asses. The sums named by the two historians agree except in the case of the fifth class, where Dionysius gives 1,250 drachmae as against Livy’s 11,000 asses.”

¹⁴⁶ Rich, 1983, 306–307: “Polybius in his account of the Roman army tells us that only those who had property to the value of 400 *drachmae* or more were liable for military service, and that only those rated over 10,000 *drachmae* wore a *lorica*. Since the *lorica* was restricted to the first class in the Servian system as described by Livy and Dionysius, the second figure is generally taken to be the first class census. It is usually supposed that Polybius was reckoning with the Attic Alexandrian *drachma* and so equated the *drachma* with the *denarius*, and that his figures relate to the period before the retariffing of the *denarius*. In that case, the figures correspond to 4,000 and 100,000 *asses* respectively, and Polybius is in agreement with Livy and Dionysius on the first class, although not on the fifth. It is a difficulty of this view that it requires us to treat Polybius’ apparently precise equation at 11.15.6 of 1/2 *as* with 1/4 *obol* as an approximation. Some writers, starting from this equation, suppose that Polybius’ *drachma* was the equivalent of 12 or 12 1/2 *asses*, giving figures for the census classes of 4,800 or 5,000 and 120,000 or 125,000 *asses* respectively. But it seems unlikely that Polybius could have expected his readers to understand without any explicit indication that he was using a weight standard other than the Attic-Alexandrian.”

¹⁴⁷ Ciceron u djelu *O Republici* navodi da je 1500 asa bila donja granica za one koje je još kralj Servije Tulije nazvao *assidui*. One koji su imali imovinu ispod 1500 asa ili su imali samo svoj rad, nazvao je proleterima. Iako Ciceron spominje vrijeme servijanskih reformi i doba kralja Servija Tulija, vrlo je moguće da on donju granicu statusa *assidui* promatra iz vizure znatno kasnijeg razdoblja. Sam podatak o 1500 asa Ciceron donosi u kontekstu fiktivnog dijaloga koji vode Scipion Emilijan (koji je središnja ličnost djela) i niz njegovih prijatelja i suradnika u toku tri sukcesivna dana na imanju Scipiona Emilijana. Ciceron (I, 14) radnju smješta u period nakon povratka Scipiona Emilijana iz numantinskog rata i njegove iznenadne smrti 129. god. pr. n. e., preciznije za vrijeme *feriae Latinae* 129. god. pr. n. e., u konzulskoj godini Gaja Sempronija Tuditana (*Caius Sempronius Tuditanus*) i Manija Akvilija (*Manius Aquilius*) → *Nam cum P. Africanus hic Pauli filius feriis Latinis Tuditano cons. et Aquilio constitisset in hortis esse*. Ako je suditi po tome, donja granica za status *assidui* od 1500 asa već bi postojala u doba tribunata Tiberija Grakha i narednih nekoliko godina. Samim tim, pošto je Ciceronova brojka donje granice za status *assidui* znatno manja od one koju je dao Polibije, jasno je da je do smanjivanja limita za status *assidui* sa 4000 na 1500 asa dolazilo (u sukcesivno u više navrata) ili došlo u periodu koji neposredno prethodi agrarnoj krizi ili u toku njenoga razvijanja.

Aul Gelije u (u jednom izrazito interesantnom i slikovitom) odlomku XVI, 10 razmatra značenje proletera (*proletarius*) i *capite censi*, takođe i *adsidui* u Zakoniku 12 tablica i etimološko porijeklo riječi. Za proletere se tako navodi da su oni koji nisu na cenzusu prijavili više od 1500 asa imovine. *Capite censi* su bili oni koji nisu uopće imali imovine, ili skoro da je nisu imali; najniži rang od njih su bili oni sa 375 asa. Po podacima iz ovoga odlomka ni proleter i ni *capite censi* nisu bili unovačeni (izuzev u

Na osnovi njihovih podataka, posebno onog Ciceronovog, već 129. god. pr. n. e. granica je bila 1500 asa. Moguće je da je do smanjivanja imovinske kvalifikacije na 1500 asa došlo između vremena na koji se odnosi Polibijev podatak i doba neposredno prije 141/140. god. pr. n. e.,¹⁴⁸ kada je došlo do monetarnog redefiniranja i kada se sa asa prešlo na sestercij kao mjerilo izračunavanja. Mjere smanjivanja imovinske kvalifikacije primarno su se odnosile na veličinu zemljišnog posjeda, kao osnove nečije imovine.¹⁴⁹

Mjere smanjivanja donje imovinske granice su sigurno poduzimane u svrhu kompenzacije sve većeg i izražajnijeg gubitka broja *assidui*. Devalvacija vrijednosti *assidui* u imovinskom smislu (od II punskog rata do Tiberija Grakha od čak preko 62 %), osiromašenje i smanjivanje srednjeg i sitnog zemljišnog sloja dobiva još mnogo drastičnije vidove, nego što ih može suhoparna stati-

vanrednim okolnostima), jer su nekada imovina i novac smatrani zalogom lojalnosti državi. *Adsiduus* je u Zakoniku 12 tablica bila osoba sa imovinom koja državi doprinosi sa asima, tj. sa novcem ili od njegove ustrajnosti u davanju doprinosa prema veličini njegove imovine. Potrebno je navesti da se već u Gelijevom odlomku implicate kaže da su u njegovo vrijeme (sredina II st. n. e.) *proletarii et assidui* (uz niz drugih nabrojanih antikvarnih institucija, običaja i zakona) davno već iščezli. I Non Marcel navodi da su proleterii oni koji na cenzusu ne raspolažu sa više od 1500 asa. Za razliku od Cicerona, Gelijs i Non Marcel ne vežu kvalifikaciju od 1500 asa za Servija Tulija i najraniju verziju imovinskih kvalifikacija u servijanskom klasno-centurijatskom sustavu.

¹⁴⁸ Crawford, 1993: 97: "It has been suggested by P. A. Brunt that these figures, if accurate, mask a much more drastic decline in the number of *assidui*, the group within the total citizen body possessed of the property qualification necessary to serve in the legions. There were presumably figures available at the time to document this decline also. In any case, even if wildly inaccurate as a result of careless registration, these and related figures were what Ti. Gracchus and others had available to go on; and other evidence suggests that there was a shortage of *assidui* – for example the growing proportion of Italians recruited into the Roman armies as the second century BC wore on (p. 127) and the progressive lowering of the property qualification of the *assidui*. Once 11,000 asses, it was probably reduced first to 4000 asses, at a date which is unknown, but which belongs before the mid-second century B. C., and then to 1500 asses between the period of Polybius' observation of Rome and 141, when asses ceased to be an official unit of account."

¹⁴⁹ Kolumela (RR, III, 3, 8) daje procjenu da se 7 jugera zemljišta može steći za mnogo hiljada sestercija ("cum ipsum solum septem iugerum totidem milibus nummorum partum"), što bi u prenesenom značenju značilo da je u Kolumelino vrijeme 1 juger načelno vrijedio cc 1000 sestercija ili 250 denara ili 2500 asa (prije monetarnog redefiniranja iz 141/140. god. pr. n. e.) ili 4000 asa nakon monetarnog redefiniranja. Iako je cijena zemlja rasla od II st. pr. n. e. do Kolumelinog doba, ipak bi se moglo pretpostaviti da ta cijena ipak nije toliko bila različita. Na osnovi Kolumeline procjene cijene jugera :

- a) Po podacima Dionizija iz Halikarnasa o visini kvalifikacija u servijanskom klasnom sustavu (prije monetarnog redefiniranja), oni sa najnižom kvalifikacijom za status *assidua* mogli su kupiti 5 jugera zemlje.
 - b) Po podacima Livija o visini kvalifikacija u servijanskom klasnom sustavu (prije monetarnog redefiniranja), oni sa najnižom kvalifikacijom za status *assidua* mogli su kupiti 4,4 jugera zemlje.
 - c) Po podacima Polibija o visini kvalifikacija u servijanskom klasnom sustavu (prije monetarnog redefiniranja), oni sa najnižom kvalifikacijom za status *assidua* mogli su kupiti 1,6 juger zemlje.
 - d) Po podacima Cicerona o visini kvalifikacija u servijanskom klasnom sustavu (prije monetarnog redefiniranja), oni sa najnižom kvalifikacijom za status *assidua* mogli su kupiti 0,6 jugera zemlje.
- Ipak je potrebno znati da prilikom cenzusa u imovinsku kvalifikaciju nije ulazila samo vrijednost zemljišnog posjeda, nego kompletna imovina (i novac, i prinosi, i druge robne i materijalne vrijednosti).

stika izraziti.¹⁵⁰ Ni kratkoročne mjere Rimske države, koje uostalom nisu ni išle za rješavanjem uzroka, nego samo za privremenim pokušajima saniranja posljedica krize, nisu uspijevale da zaustave brojčano smanjivanje.

Jedan od najbitnijih razloga toga neuspjeha održavanja sloja *assidui* bio je evidentni pad nataliteta, jer jednostavno, više fizički, nije bilo moguće bez obzira na ogromno smanjivanje imovinske granice da se nadomjesti gubitak *assidui*, jer se nije samo smanjivao njihov broj, nego i ukupni zbir rimske muške slobodne punoljetne populacije. To posredno dokazuje i Polibije kada kaže da u njegovo vrijeme (sredina II st. pr. n. e.), Rimljani nisu mogli da drže broj posada ratne mornarice u onoj veličini kao za vrijeme I punskog rata.¹⁵¹ Posade brodova ratne mornarice sakupljane su većinom iz redova proletera, tj. onih građana koji nisu imali imovinu koja bi ih uvrštavala u *assidui*, i ako je i mornarica osjećala nedostatak ljudstva, onda postaje jasno da je depopulacija pogodila kompletno stanovništvo. Ako bi se ovi pokazatelji brojnog stanja punoljetnih muških rimskih građana proporcionalno prenijeli i na ostatak rimskog stanovništva (žene i djecu), kao i na italske saveznike, može se primijetiti da je ne samo prirodni priraštaj bio zaustavljen nego je u jednom kratkom periodu od tri decenije u kome je Italija bila pošteđena ratnih razaranja (između 163. i 136. god. pr. n. e.) došlo i do izražene depopulacije što jasno govori o brzini razvoja krize. Depopulacija domaćeg stanovništva nije značila i smanjivanje broja stanovnika Italije, jer kako je opadalo domicilno rimsko-italsko stanovništvo, tako je rastao broj stranih robova, koji su prisilno uvezeni sa svih strana Mediterana. Kako je rastao broj robova, tako je rastao i broj oslobođenika, jer je manumisija bila česta pojava u rimskom svijetu. Oni oslobođenici koji su postajali rimski građani,¹⁵² utapali bi se u plebs. I kako je padao broj starijeg, domorodačkog stanovništva, tako je u rimsko stanovništvo apsorbirano sve više stranaca. Pošto je broj oslobođenika i popunjavanje iznurivanog plebsa bilo veće kod Rimljana, nego kod njihovih italskih saveznika, posljedice pada nataliteta bile su vidljivije kod Italika koji su bili u statusu *socii*.

Dovođenje masa robova i apsorbiranje libertina u rimsko-italsko stanovništvo nesumnjivo je moralo voditi i ka promjeni etničke i kulturološke slike

¹⁵⁰ Smanjivanje imovinske kvalifikacije ipak je pružalo i priliku ambicioznim pojedincima da se u vojsci poluprofesionalno angažiraju. To pokazuje primjer Spurija Ligustina (*Spurius Ligustinus*), koji se prijavio u vojsku 200. god. pr. n. e. i ukupno je služio 22 godine u nizu prekomorskih kampanja do 171. god. pr. n. e. On je bio odlikovan više puta i dostigao je čin starijeg centuriona. Ovaj Rimljanin je posjedovao vrlo mali komad zemlje od samo 1 jugera, suprugu, šest sinova i dvije kćerke. *Liv.* XLII, 34.

¹⁵¹ *Polyb.* I, 64.

¹⁵² Ako su oslobođeni voljom gospodara koji su bili rimski građani, već automatski sa činom manumisije oslobođenici dobijaju rimsko građanstvo sa umanjenim pravima, što je podrazumijevalo da nemaju politička prava: aktivno (*ius suffragai*) i pasivno (*ius honorum*) biračko pravo. Njihovi potomci, ako su rođeni u slobodi (*ingenui*), dobijali su politička prava i bili bi punopravni rimski građani.

Italije. Ta činjenica je posebno bila zabrinjavajuća, ako se ima u vidu da je veliki broj useljenika dovezen silom (bez obzira na to što su neki od njih kasnije oslobođeni) i da nije imao nikakve poveznice sa starim političkim republikanskim tradicijama i institucijama. Njihova integracija u rimski svijet nije podrazumijevala i da su oni srasli i prihvatili poimanje višestoljetnog političkog i institucionalnog razvitka Republike i njene pozitivne tekovine, posebno ako su im zemlje porijekla bile one sa milenijskom tradicijom despotija ili su pripadali zajednicama na nižim nivoima općekulturnog razvitka u odnosu na rimsko-italsku zajednicu ili helenski svijet. Za njih je vladavina monarhijskog tipa, bez “bremena” složenog sustava institucija, bila nešto što se podrazumijevalo.

Već u vrijeme krize istaknuti i ugledni Rimljani isticali su sve izražajniji problem pada nataliteta. Scipion Emilijan je kao cenzor 142/141. u govoru *O morali*, kritizirao praksu adopcije sinova jer su se tako mogle vršiti izborne manipulacije (otac glasa u jednom tribusu/izornoj jedinici, adoptirani sin u drugom) i izbjegavalo se stvarno roditeljstvo.¹⁵³ Zanimljivo je da je i sam Scipion Emilijan bio adoptiran i da mu je upravo ta adopcija značajno pomogla u političkoj i vojnoj karijeri. Scipion Emilijan bio je i u dugogodišnjem braku u kojem nije imao biološke djece. U periohi LIX knjige Livijevog djela se navodi: *Q. Pompeius Q. Metellus, tunc primum uterque ex plebe facti censores, lustrum condiderunt. Censa sunt civium capita CCCXVIII milia DCCCXXIII praeter pupillos, pupillas et viduas. Q. Metellus censor censuit ut cogerentur omnes ducere uxores liberorum creandorum causa. Extat oratio eius, quam Augustus Caesar, cum de maritandis ordinibus ageret, uelut in haec tempora scriptam in senatu recitavit.* (“Prva dvojica plebejskih cenzora: Kvint Pompej i Kvintije Metel proveli su lustrum. Ukupno 318 823 građana su popisana. Štićenici i udovice nisu uključeni. Cenzor Kvint Metel sugerirao je da bi svako trebao biti natjeran da se oženi i da ima mnogo djece. Njegov govor je sačuvan i bio je citiran u Senatu od Augusta Cezara kao da je bio nedavno napisan, kada je on predložio zakon o braku.”)

Svetonije u svojoj biografiji Augusta navodi da je prvi rimski princeps ne samo čitao govor Kvinta Metela *O unapređenju nataliteta* pred Senatom, nego ga je proglasom i narodu preporučio.¹⁵⁴ Po Svetoniju, August je time želio ukazati da njegovu borbu za povećanje nataliteta (oličenu u porodičnom zakonodavstvu) nije on prvi pokrenuo, nego da su to radili i dužnosnici iz znatno ranijih perioda. Aul Gelije donosi i sažetak toga govora Kvinta Metela, koji se u Gelijevim *Atičkim noćima* naziva *O braku*.¹⁵⁵ Glavna teza govora je obaveza rimskog građanina da

¹⁵³ *Gell.* V, 19, 15–16.

¹⁵⁴ *Svet. Aug.* 89.

¹⁵⁵ *Gell.* I, 6

se oženi i ima potomstvo, jer je tako priroda odredila i da Republika ne može preživjeti bez mnogih brakova iz kojih će proizaći potomstvo.¹⁵⁶

Na popisu iz 124. god. pr. n. e. evidentirano je 394 736 rimskih građana u statusu *assidui*. Povećanje od skoro 20 % popisanih rimskih građana u statusu *assidui*, u odnosu na prethodni popis, nesumnjivo je rezultat dodjeljivanja zemljišnih čestica siromašnim Rimljanima na osnovi *Lex Sempronia Agraria*, za čije je donošenje najzaslužniji Tiberije Sempronije Grakh, plebejski tribun za 133. god. pr. n. e. Novih 75 913 rimskih građana na popisnoj listi je velikom većinom rezultat uzdizanja građana iz statusa proletera i bezemljaša u status *assidui*. Prirodni priraštaj nije mogao biti toliki da bi se broj popisanih povećao 20 % za samo pet godina, a u tom periodu nije zabilježena niti jedna masovnica ili kolektivna dodjela rimskoga građanstva. Ujedno je ova razlika u broju popisanih između cenusa iz 130/129. god. pr. n. e. i 125. god. pr. n. e. dokaz da u poznatim i prezentiranim ciframa sa cenusa iz III i II st. pr. n. e. nisu bili uključeni, pored žena i djece, ni proleter, nego samo *assidui*. Desetine hiljada proletera koji su “unaprijeđeni” u status *assidui* u toku par godina ukazuje i na golemi opseg krize i osiromašnja rimsko-italskog stanovništva do 133. god. pr. n. e. U kontekstu razmatranja, potrebno je imati na umu da je pored toga što je sempronijevska reforma bila izložena stalnim opstrukcijama i pokušajima derogiranja, da ona uopće nije ni završena, i da samim tim i planirani zahvat po *Lex Sempronia Agraria* nije ostvario u potpunosti svoj cilj. Zbog toga, znatan broj bezemljaša i proletera nije uopće dobio zemlju. I iz toga se može samo pretpostaviti koliko je bio veliki broj pauperiziranih Rimljana do plebejskog tribunata Tiberija Grakha.

Političke posljedice krize

Ostavljeni bez zemlje, i u nemogućnosti da nađu posao na latifundijama, osiromašeni Rimljani masovno su se slijevali u gradove, posebno prijestolnicu, tražeći zaposlenje ili bilo kakvu drugu mogućnost egzistencije. Kvantitativno povećanje gradskog stanovništva nije sa sobom nosilo i kvalitet. Naprotiv, u

¹⁵⁶ Seosko stanovništvo po pravilu ima više djece u odnosu na gradsko, jer djeca u seoskim familijama predstavljaju i jeftinu radnu snagu za poslove na farmi. Seoskoj familiji, ako raspolaže dostatnim posjedom, više djece je jednostavno potrebno kako bi se adekvatno odgovorilo na kontinuirane potrebe za radom u poljoprivrednom ambijentu. Za razliku od njih, gradsko stanovništvo nema toliku potrebu za djecom, a siromašni gradski plebs nema ni prostora u koji bi se mogao smjestiti veći broj djece. Ako se seljačka familija pauperizira ili izgubi posjed, onda ona više nema potrebe za velikim brojem djece. U tom slučaju, djeca postaju samo smetnja i dolazi do suzdržavanja od rađanja djece, što neminovno vodi padu nataliteta. U ranijim epohama mortalitet djece, zbog znatno slabije zaštite od bolesti i drugih nedaća nego što je to slučaj danas, bio je izrazito visok. Samo mali procenat rođene djece doživljavao je odraslu dob, i ako se ne održava vrlo visoki natalitet, neminovno mora doći do pada prirodnog priraštaja.

ovim predindustrijskim društvima, kao što je bio i antički Rim, ni posla ni mogućnosti za osiguravanje stabilne egzistencije za veće mase pauperiziranog seljaštva u gradovima nije bilo. Novi gradski stanovnici postajali su proletarijat, koji je sve više "gušio" grad Rim i druga urbana središta Italije. Pored pauperizovanih italjskih seljaka, gradski plebs je popunjavan i masovnim oslobođanjem robova, i masovnim doseljavanjem stranaca iz Grčke, helenističkih zemalja, Afrike, Hispanije, koje je privlačio "sja" prijestolnice Mediterana. Doseljenici su u gradove donosili sa sobom i svoje najrazličitije običaje i navike. I sva se ova masa, sa sela, iz unutrašnjosti Italije, iz svih dijelova Mediterana, po Salustiju "slila u Rim kao u kakvu smrdljivu baruštinu".

Ova masa je predstavljala i plodno tlo za manipulacije jer je gradski plebs bio dobra i poslušna glasačka mašina, koja se poklonima, laskanjem i obećanjima dala lako pridobiti. Ništa više od demagoških fraza i povlađivanja željama mase nije bilo potrebno, a isticati jasan politički ili ekonomski program sve je više postajalo izlišno. Politička svijest rimskih građana se u tim decenijama prilično degenerisala. Kao patroni mnogih plebejaca, nobili su vješto znali iskorištavati masu, koja je dobrim dijelom i služila ostvarivanju njihovih ličnih interesa. To se najslikovitije vidi u riječima govora Gaja Licinija Macera, plebejskog tribuna iz 73. god. pr. n. e. (koji prenosi Salustije u sačuvanom fragmentu svoje *Historije*): "...Zbog toga su se već svi prepustili vlasti nekolicine ljudi koji su pod izlikom svog vojničkog položaja prisvojili državnu blagajnu, vojske, kraljevstva i provincije, te tako sebi podignuli utvrdu od vašega plijena, dok se vi za to vrijeme, premda brojčano jači, poput kakve stoke prepustate pojedinima od njih da nad vama gospodare i da vas iskorištavaju, lišeni svega onoga što su vam vaši preci ostavili, osim što sada glasanjem, umjesto nekadašnjih branitelja, sami sebi određujete gospodare." U poslanici o Državi upućenoj Cezaru kaže se: "Tako se narod koji je bio gospodar, vladao nad svim narodima, malo pomalo razišao i umjesto zajedničke vlasti svaki je sebi privatno namakao ropstvo." Salustije je, inače, ostavio najopširnije svjedočanstvo o posljedicama krize tadašnjeg rimskog društva. Vrijedne podatke o korumpiranom stanju rimskog svijeta u tim decenijama ostavili su i Katon Stariji, Livije, Velej Paterkul.

Pored doseljavanja u Rim i druge italijanske gradove, pauperizirani građani su mogli ostajati i u ruralnim sredinama, gdje su radili kao sezonski ili najamni radnici na latifundijama. Oni su se, radi lakšeg zaposlenja i prehranjivanja svojih familija ili opstanka na grubom i surovom tržištu rada, udruživali u specijalističke asocijacije. Ovi stanovnici ruralnih sredina bit će i glavni glasački i drugi oslonac popularskih agrarnih reformi, jer su oni uvijek težili i kao

cilj imali dobijanje svoga komada zemlje, kako ne bi bili više samo najamni radnici, sezonci ili zakupci na privatnom posjedu nekoga drugoga. Jedan dio osiromašenih je nastojao nekako da uđe u vojnu službu ili najamničku službu kod bogataša. Nije bilo malo ni onih koji su odlučili napustiti Italiju, tražeći u drugim zemljama sreću i izvor zarade. Oni su odlazili u provincije, helenističke i istočne bogate zemlje ili čak i van granica tadašnjeg mediteranskog svijeta prema evropskoj kontinentalnoj unutrašnjosti.

.Bilo je i dosta onih propalih seljaka koji se nisu doseljavali u gradove niti su uspijevali naći neko zaposlenje, nego su se sa svojim familijama potucali po Italiji, tražeći bilo kakvo sklonište nad glavom. Sve veći broj beskućnika i robova pastira neminovno je vodio povećanju razbojništava i uopće svih vrsta kriminala, sve više čineći Italiju nesigurnom.

Jedino što je tim siromašnim slojevima još preostajalo i što im je još donosilo prednost u odnosu na Latine, saveznike i peregrine, pa i oslobođenike, bilo je rimsko građanstvo (a sa tim povezano i pravo glasa koje su mogli prodati). Ta činjenica će dovesti do toga da je rimski plebs pokazivao sve više uskogrudnosti i sebičnosti u daljnjem dodjeljivanju prava rimskog građanstva, koje se do tada dijelilo u znatnoj mjeri. Njihovi glasovi u komicijama mogli su da ometu bilo kakvu aktivnost sa ciljem dodjele rimskog građanstva italiskim saveznicima. Ova zapreka je usporila potpunu romanizaciju poluotoka za duže od pola stoljeća, i bio je potreban težak trogodišnji rat da se pravo rimskog građanstva proširi na veliku većinu Italika.

Uvoz neophodnih žitarica značajno je smanjio i njihovu proizvodnju u Italiji, stvarajući prehrambenu zavisnost grada Rima prema Egiptu, Africi i Siciliji koja je trajala sve do nestanka Zapadnog rimskog carstva. Uvećano stanovništvo grada Rima sve više je postajalo i latentna prijetnja javnom redu i miru. Da bi se predupredili nemiri, država je sve više na sebe preuzimala brigu o ishrani stanovništva, subvencionirajući cijenu uvezenog žita. Ali ova mjera je samo pretvarala lumpenproleterske stanovnike grada Rima u parazite.¹⁵⁷ Skoro dva stoljeća kasnije veliki rimski enciklopedista Plinije Stariji zaključio je da su latifundije uništile Italiju.

Pošto više nisu boravili na svojim poljoprivrednim dobrima, nobili su mogli boraviti u Rimu znatno duže nego ranije i u potpunosti se prepustiti drugim poslovima. Pored uživanja i trošenja prihoda sa svojih imanja, nobili su najveći dio svoje energije usmjeravali na bavljenje politikom. Zahvaljujući

¹⁵⁷ I Konstantinopolis na Bosforu, naslijedio je ovu otužnu praksu izdržavanja na račun marljivih stanovnika plodnih provincija. Ali parazitizam nije bio monopol antike, potrebno je pogledati svuda unaokolo i vidjeti parazite kako se stalno hrane radom marljivih.

svojoj ekonomskoj moći nobili su ostvarivali i sve veći utjecaj na sve brojnije nezaposleno gradsko stanovništvo, koje je bilo dobro tlo za manipulacije te poslušna, ali i podmitljiva glasačka mašina. Tome je posebno doprinio i sustav klijenata.

Kao patroni mnogih plebejaca, nobili su vješto znali iskorištavati masu, koja je dobrim dijelom i služila ostvarivanju njihovih ličnih interesa. Jačanje senatorske oligarhije odrazilo se u zakonodavstvu prve polovice II st. pr. n. e. Zakon Vilija (*Lex Villia annalis*) iz 180. god. pr. n. e. utvrdio je red za dobivanje magistratura. Najviše magistrature (konzulat, preturu) mogli su zauzimati samo oni koji su prethodno prošli kroz niže izborne dužnosti (kvesturu, editelite). Pretendent za prvu magistraturu nije mogao bit mlađi od 28 godina. Izbornim dužnostima mogla je prethoditi vojna služba. Prema tome, pretorom se nije moglo postati prije 40, konzulom prije 43. godine života. Ovim se zakonom htjelo pomoći nobiletu u njihovoj borbi protiv ljudi popularnih među plebsom, a koji bi mogli, zahvaljujući pobjedi u izbornim komicijama, doći do najviših magistratura. To je ujedno sužavalo manevarski prostor za uzdizanje iz plebsa sposobnih i nadarenih ljudi iz plebsa, a ujedno omogućavalo prosječnim, pa i nesposobnim pojedincima iz nobileta da se lakše uspinju u političkoj hijerarhiji Republike. Tako je u potpunosti zaustavljen razvitak demokratskih tendencija koji je bio odlika razvitka Republike do početka II punskog rata. U novonastalim okolnostima u tadašnjem rimskom političkom životu, nije više bilo mjesta za vođe poput Manija Kurija Dentata, Fabricija i Gaja Atilija Regula i postalo je malo vjerovatno da se oni neznatnog porijekla i bogatstva, koji su živjeli od rada vlastitih ruku uspinju od "pluga i motike na govornicu" kao visoki dostojanstvenici i vođe Republike. I rimska politička scena naviknula se da se obazire na visoki i ugledni rod, na veličinu bogatstva, na dijeljenje hrane i izborne manipulacije. Na ukupno 200 konzula u razdoblju 233–133. god. pr. n. e. pet gensova je dalo 62 konzula. Rod Kornelija u tom periodu dao je 22 konzula. Između 200. i 146. god. pr. n. e. spominju se samo četiri konzula *homo novus*. Za razliku od ranijih perioda, samo su se izuzetno uspijevali probiti na zapovjedničke i više upravne položaje ljudi iz seoskog plebsa. Trebalo je čekati zadnje dvije decenije II st. pr. n. e. kako bi se iz italiskog sela pojavio jedan Marije. Ovakvim procesom narušena je i ravnoteža u odnosima među staležima i klasama, na kojoj je ležala rimska ustavna struktura, što je neminovno vodilo u neželjenom pravcu.

Drugi punski rat je zaustavio jačanje demokratskih opcija u Rimskoj državi, koje je bilo općenito prisutno unazad jednog stoljeća od početka punskih ratova. Demokratski lideri Gaj Flaminije i Terencije Veron su predvođeci rimske

vojske doživjeli teške poraze, prvi kod Trasimenskog jezera, a drugi kod Kane. Spasilac Rima Publije Kornelije Scipion Afrikanac Stariji proizišao je iz jednog od najstarijih i najuglednijih patricijskih rodova. Takvu oligarhijsku reakciju primijetio je još u vremenu između bitaka kod Trasimenskog jezera i Kane narodni tribun Metilije koji je optužio najmoćnije nobile da su izazvali rat samo kako bi srušili demokratiju i Rim skućili pod “jaram neodgovorna samovlašća”. Ratovi su doveli i do jačanja političkog značaja Senata koji je bio središte nobiliteta, jer su ratne prilike uvjetovale postojanje tijela, kao što je bio Senat koje bi bilo efektivno i brzo u odlukama. Nasuprot Senatu, komicije su bile tromе i nezgrapne u odnosu na ono što su prilike u II punskom ratu zahtijevale. Narodne skupštine su sada samo aminovale već donesene zaključke u Senatu.

Stvarajući velike zemljišne posjede, krupni zemljoposjednici zadobijali bi i značajnu ekonomsku moć, iz koje je proisticao i sve veći utjecaj na politički život rimske države i Italije. Nasuprot tome došlo je do proporcionalnog smanjenja političkog i ekonomskog utjecaja srednjih i sitnih posjednika. Pauperizacijom je i smanjena i demokratska sposobnost građana Republike jer je većina rimskih građana i Italika sada mislila samo na osiguravanje gole egzistencije, nemajući vremena da se posvete javnim poslovima. Nasuprot seljaštvu, obogaćeni nobilitet sada je raspolagao i vremenom i novcem u tolikoj mjeri da su se oni komotno mogli posvetiti samo upravljanju državom. Iz redova nobiliteta sada su se u velikoj većini popunjavale magistarske službe, a po njihovoj se volji sada i ratovalo. Tako da su po Salustiju i “državna blagajna i provincije, slave i trijumfi” bili u njihovim rukama. I plebejski tribuni su sada po pravilu bili birani iz redova nobiliteta, i nerijetko su bili zastupnici interesa pojedinih nobila ili nobilskih frakcija. I tako su plebejski tribuni umjesto da brane interese plebsa, bili često pomagači nobilskog staleža. Tako se vlast najvećim dijelom koncentrirala u rukama malobrojnog sloja pojedinih ogranaka pet najuglednijih rimskih rodova (od roda Kornelija-Scipioni, od Cecilija-Meteli, od Valerija-Mesale, od Emilija-Pauli i od Fabija-Maskimi).

Jačanju političkih pozicija nobiliteta posebno je doprinijelo donošenje (cca. 150. god. pr. n. e.) *Lex Aelia et Fufia*,¹⁵⁸ kojim se proširivalo pravo *obnuntiatio*. *Obnuntiatio* je bila deklaracija o “nepovoljnim znacima” kojom se mogla suspendirati, ukinuti ili odgoditi određena akcija (u okviru javnih poslova) ili njeno odvijanje i razvijanje. Proceduru donošenja *Obnuntiatio* mogli su izvesti samo oni dužnosnici koji su imali pravo da promatraju znamenja (*spectio*). Ovo je pravo moglo imati značajnu političku težinu, jer je omogućavalo prekidanje zasjedanja skupština, donošenja zakona, izborni proces, pa čak je

¹⁵⁸ *Cic. Red. Sen.* 11; *Cic. Har. Resp.* 58; *Cic. Sest.* 33; *Cic. Vat.* 18; 23; *Cic. Pis.* 9–10; *Schol. Bob.* 148.

i moglo, u određenim uvjetima, derogirati i veće donesene odluke i zakone i provedene izbore. Ovo pravo je ranije bilo rezervirano i privilegija kolegija svećenika augura, ali je zakonom Elija i Fufija prošireno na sve magistrature. Time su nobili, koji su u velikoj većini obnašali magistrature, dobili značajno i moćno oružje u kontroli skupština, buduće legislative i izbora. Ovaj zakon je u značajno mjeri derogiran tek 58. god. pr. n. e. sa *Lex Clodia de Auspiciis* u okviru zakonodavne djelatnosti plebejskog tribuna i ekstremnog popularskog lidera Publija Klodija Pulhera.

Korupcija

Agrarna kriza, *nova sapientia* i posljedice tih procesa se sa pravom mogu okarakterizirati kao "geneza zla" koja će uništiti Republiku. Upravo je genije rimskog seljačkog naroda koji je posjedovao čitav niz kvaliteta u svome biću (između ostalog, ozbiljnost, odgovornost, energičnost, praktičnost, smisao za red i funkcionalnu organizaciju, ali i fleksibilnost) stvorio Republiku i njenu moć. Za Rimljanina je njegov privatni posjed (*ager privatus*), ma koliko bio velik, njegovo utočište, koje mu osigurava i egzistenciju i određuje društveni položaj. Otrgnuti Rimljanina sa njegovog zemljišnog posjeda, ma koliko on bio mali, značilo je istrgnuti korijenje njega samog i narušiti sistem vrijednosti koji su Rimsku republiku doveli na prvo mjesto u svijetu Mediterana.

Time je socijalno raslojavanje, uvjetovano agrarnom krizom, postalo rak-rana na strukturi Republike. Stjecanje tako velike količine moći i bogatstva u rukama jednog malobrojnog sloja, neminovno je vodilo i ka sve većoj dekadenciji i moralnom sunovratu. O pojavi korupcije svjedoči i činjenica da se 181. god. pr. n. e. donosi zakon (*Lex Baebia de ambitu*) protiv podmićivanja (*ambitus*) u izbornom procesu.¹⁵⁹

¹⁵⁹ Za donošenje ovoga zakona najzaslužniji je bio Marko Bebije Tamfil (*Marcus Baebius Tamphilus*), konzul *ordinarius* za 181. god. pr. n. e., uz podršku svoga kolege konzula Publija Kornelija Cetega (*Publius Cornelius Cethegus*) i uz saglasnost Senata (*ex auctoritate senatus*). Uz ovaj zakon se spomije i *Lex Baebia de Praetoribus*, koji regulira izbore pretora. Možda je i riječ o jednom zakonu koji je objedinjavao i *de Ambitu* i *de Praetoribus*. *Liv.* XL, 19, 11; Astin, 1978: 329–331.

Zanimljivo je da se naredne 180. god. pr. n. e. donosi *Lex Villia Annalis* (na prijedlog plebejskog tribuna Lucija Vilija – *Lucius Villius* – kasnije prozvanog Anal/*Annalis*), kojim se u potpunosti regulira obnašanje redovitih magistratura i zakonski sankcionira *cursus honorum* ("staza časti"). Po ovome zakonu ustanovljava se minimalna starosna dob za obnašanje redovitih magistratura: za konzula 42 godine, za pretora 39 godina, kurulnog edila 36 godina. Senatorska karijera slijedila je nakon 10 godina vojne službe i počinjala bi sa kvesturom. Između obnašanja magistratura uvodi se period od dvije godine, kako niko ne bi bio na nekoj funkciji svake godine i tako imao stalni imunitet. *Liv.* XL, 44.

Po svemu sudeći legislativama iz 181. i 180. god. pr. n. e. nastojalo se dovesti u jasniji red sustav obnašanja magistratura i koji bi nesumnjivo onemogućavao naglo uzdizanje pojedinaca (kao u ranijem periodu Publija Kornelija Scipiona Afrikanca Starijeg). Ovim se legislativama učvršćivala moć nobiliteta koji je sprečavao uzdizanje snažnih personaliteta, jer bi se oni u okvirima sustava *cursus honorum* u potpunosti vre-

Katon Stariji u govoru (*oratio de Sumptu Suo*)¹⁶⁰ posebno ističe:

- “Nikada nisam dijelio svoj sopstveni novac ili onaj od saveznika radi podmićivanja” (*Numquam ego pecuniam neque meam neque sociorum per ambitionem largitus sum.*)
- “Nikada nisam smještao dužnosnike u gradove vaših saveznika da oplijene njihovu imovinu, njihove supruge i njihovu djecu.” (*Numquam ego praefectos per sociorum vestrarum oppida inposivi, qui eorum bona, <coniu- ges> liberos diriperent.*)
- “Nikada nisam dijelio plijen uzet od neprijatelja ili novac od nagrada među moje odabrane prijatelje kako bih opljačkao one koji su ga osvojili.” (*Numquam ego praedam neque, quod de hostibus captum esset, neque manubias inter pauculos amicos divisi, ut illis eriperem qui cepissent.*)
- “Nikada nisam dodjeljivao dozvole za rekvizicije po volji /bianco op. S. M./, kako bi se moji prijatelji mogli obogatiti iskorištavajući moju punomoć.” (*Numquam ego evectionem datavi, quo amici mei per symbolos pecunias magnas caperent.*)
- “Nikada nisam dijelio novac za vojničko vino među svojim pratiocima i prijateljima, niti bih ih učinio bogatim na javni trošak.” (*Numquam ego argentum pro vino congiario inter apparitores atque amicos disdidi neque eos malo publico divites feci.*)

Na osnovi ovih rečenica Katona Starijeg, mogao bi se steći utisak da su pojave za koje se ovaj rimski državnik, političar i govornik hvali da ih nije učinio, bile sve češće. To bi vrlo jasno ukazivalo da su kod dijela rimsko-italske elite iz razdoblja nakon II punskog rata zloupotrebe javnog položaja, radi stjecanja materijalne koristi, postajale nešto što se podrazumijevalo. Stari vrijednosno-moralni obziri su nestajali ili se pretvarali u “školjku” tradicijskog formalizma ili moralizatorskih deklamacija.¹⁶¹

Moralna kriza je zahvatala i sustav rimske porodice, nekada jednu od naj-snažnijih i najkohezivnijih struktura rimskog društva. U periodu Livijeve

menom utopili u ustaljeni establishment. Rimski elitni odabir se tako zatvarao u šablonima i pravilima. Inače protiv sve raširenije korupcije (ne samo na izborima, nego i u sudskim odlučivanjima) i izbor-nih manipulacija borilo se i donošenjem zakona koji su uveli tajno glasanje, kao što su *Lex Gabinia Tabellaria* iz 139. god. pr. n. e. i *Lex Cassia Tabellaria* iz 137. god. pr. n. e. Kasniji zakoni (*Lex Papiria* iz 131. ili 130. god. pr. n. e., *Lex Maria* iz 119. god. pr. n. e. i *Lex Coelia* iz 107. god. pr. n. e.) donošeni su na prijedloge popularne stranke kako bi se umanjio utjecaj optimatskog nobiliteta.

¹⁶⁰ Prenosi se u pismu princepsa Marka Aurelija upućenom Marku Korneliju Frontu iz 162. god. n. e. (Fronto, *ad Antoninum imperatorem et invicem liber* I, 2, 9 = Loeb izd. Fronto, II Vol. p. 44–47).

¹⁶¹ To je u velikoj mjeri različito od opisa ponašanja Marka Furija Kamila (*Marcus Furius Camillus*) kao vojskovođe i Gaja Fabricija Luskina Monokulara (*Caius Fabricius Luscinius Monocularis*) kao izaslanika Republike epirsko-mološkom kralju Piru, kako su predstavljeni u Plutarhovim *Usporednim životopisima*.

XLVIII knjige se navodi: *De veneficiis quaesitum: Publilia et Licinia, nobiles feminae, quae viros suos consulares necasse insimulabantur, cognita causa, cum praetori praedes vades dedissent, cognatorum decreto necatae sunt.* ("Bila je i istraga /sredina II st. pr. n. e. op. S. M./ o trovanju. Nobilkinje Publilija i Licinija bile su optužene da su ubile svoje supruge, bivše konzule. Nakon saslušanja, one su odredile svoju imovinu za jamčevinu pretoru, ali su bile pogubljene po odluci svojih srodnika.") Valerije Maksim (VI, 3, 8) o ovom događaju daje nešto opširniji izvještaj: *Publicia autem, quae Postumium Albinum consulem, item Licinia, quae Claudium Asellum viros suos veneno necaverant, propinquorum decreto strangulatae sunt: non enim putaverunt severissimi viri in tam evidenti scelere longum publicae quaestionis tempus expectandum. itaque quarum innocentium defensores fuissent, sontium mature vindices extiterunt.* ("Publitija [Publilia], međutim, koja je bila udata za konzula Postumija Albina,¹⁶² i Licinija koja je bila udata za Klaudija Aselesa, ubile su svoje muževe otrovom, i odlukom svojih srodnika one su bile udavljene. Ni najstroži ljudi nisu mislili da bi one trebale čekati dugo vremena za javno saslušanje suočene sa tako očitim zlom. Budući da je bilo branitelja njihove nevinosti, brzo su pronađeni ljudi koji su nudili pouzdanost /u smislu da su pouzdani svjedoci op. S.M./").¹⁶³

Postojanje sistema u kojem je grupica povezanih nobilskih familija imala u svojim rukama najveći stepen političke i ekonomske moći i koje su se tom moći služile isključivo u sopstvenu korist, zanemarujući općedržavne interese, nije mogla da donese ništa kvalitativno novo. Posljedica takvog stanja bilo je i neumitno degenerisanje i demoralisanje vladajuće klase, porast korupcije koja se manifestovala od klasične podmitljivosti pa sve do kupovine glasova na izborima. I sve veća helenizacija doprinijela je uvođenju podmićivanja, što je na helenističkom istoku već odavno bila standardna praksa u javnom životu. Tako je u Rimu, oslobođenom straha od Kartagine, vrlina sve više ustupala pred korupcijom, koja je napredovala ne naglo, nego postupno. Stara rimska vrlina je neumitno nestajala u dekadenciji nobiliteta, njegovoj korupciji i moralnom padu. I glasači i magistrati su se mogli kupiti.

U tom pogledu je veliko značenje imalo i povećavanje javnih igara i svetkovina, jer su kandidati na izborima priređivali i sve raskošnije igre, kako bi se demagoški privukli glasačima. Polibije je tu promjenu u političkoj svijesti Rimljanina izrazio na sljedeći način: "Kada su Rimljani bili vjerni svojim običajima i zakonima... nijedan Rimljanin ne bi učinio nešto slično (tj. služio se podmi-

¹⁶² Moguće *Lucius Postumius Albinus*, konzul za 154. god. pr. n. e.

¹⁶³ O ovom događaju v. i *Obsequens*, 76; Gaughan, 2010: 83–84.

ćivanjem), sada već (sredina II st. pr. n. e.) ne bi smio da to kažem za sve bez izuzetka.” Tako je rimski politički život koji je u potpunosti zavisio od nobiliteta postajao sve više korumpiraniji. I glasači i magistrati mogli su se kupiti. Timarh, poslanik Antioha Epifana, s uspjehom je podmitio Senat. “Darivanje” rimskih senatora postalo je tako obično, da je svima za oči zapelo kada je Scipion Emilijan pred Numancijom u ratnu blagajnu prebacio darove koje mu je poslao seleukidski kralj.

Nije samo korupcija i podmitljivost bila problem, nego i pronevjera javnih sredstava. Kako je nisko pao moral kod tadašnjih Rimljana, dokaz je i to što su kupljeno umorstvo Virijata smatrali uspjehom svoje diplomatije. Zanimljivo je da je i Mancina, koji je nag predan Numantincima, a oni ga vratili, dao da se postavi kip za, tobožnji patriotizam, gdje je predstavljen nag i svezan. Tadašnja rimska elita sve je više preferirala oslanjanje na korupciju, aroganciju i dekadentno ponašanja u odnosu na stare vrline, vrijednosti i moralne osobine. Kada strukture Republike postanu iskvarene, neminovno mora doći do njenog sunovrata.

O začecima toga procesa govorio je i Katon Stariji kada navodi: Ko građanina pokrade, završi svoj život u okovima, a ko orobi državu, umre u zlatu i grimizu. Rijedak je čovjek koji posjeduje dovoljno unutrašnje snage da ne podleigne iskušenju kada se iznenada suoči sa dobivanjem tolikog bogatstva, i da ne izgubi prijašnje vrline. Zato nas ne treba čuditi da se i kod mnogih Rimljana iz nobilskog ili viteškog reda počela javljati iskvarenost. Pa kao što su se i pojedini takvi Rimljani iskvarili, tako ni država u cjelini suočena sa tolikim naglim prilivom bogatstva jednostavno nije imala snage da odoli iskušenjima, koje je bogatstvo donosilo sa sobom, i da sačuva svoje vrline i sistem vrijednosti koji je bio osnovica snage Republike. Slično se desilo i sa državom Lakedemonjana koja je započela svoje postupno propadanje kada se nakon pobjede u Peloponeskom ratu u nju sručilo značajno bogatstvo.

Dvadeset godina nakon smrti Tiberija Grakha korupcija je poprimila tako velike razmjere da je numidski kralj Jugurta otvoreno mitom kupovao i rimske vojskovođe koje su ratovale protiv njega i rimske magistrature. Na odlasku iz Rima, Jugurta je izrekao antologijsku rečenicu koja najbolje oslikava moralnu iskvarenost rimske oligarhije krajem II. st. pr. n. e.: *Et ipse paucis diebus eodem profectus est, iussus a senatu Italia decedere. Sed postquam Roma egressus est, fertur saepe eo tacitus respiciens postremo dixisse: “Urbem venalem et mature perituram, si emptorem invenerit.”* (“I sam je nakon nekoliko dana pošao onamo jer je od Senata dobio naredbu da napusti Italiju. Pošto je izašao iz Rima, priča se da je, šutke se onamo više puta osvrnuvši,

na kraju rekao: ‘Podmitljiva li Grada, koji će uskoro propasti samo ako nađe kupca.’)¹⁶⁴

Socijalno raslojavanje i naglo bogaćenje jednog sloja stanovništva pospješilo je i rast luksuza među dotada relativno skromnim Rimljanima. Bogatašima je sve više bila neophodna skupa luksuzna roba sa Istoka kako bi mogli uživati u naviknutoj raskoši. Iz dalekih istočnih zemalja dolazila su umjetnička djela, radovi primijenjene umjetnosti u zlatu, srebru, dijamantima, draguljima, slo-novači; obrazovani ili lijepi robovi i robinje, rijetka i visokocijenjena vina, začini i mnogi drugi proizvodi. Istančani ukus nove generacije Rimljana sada je nalazio za shodno da uživa u tekovinama civilizacije. Ali da bi se sve to moglo nabaviti, bio je potreban novac. Luksuzna roba je tako na istok slijevala ogromne količine rimskog novca, i to je bio početak procesa koji je na kraju doveo do pojave hroničnog deficita rimske države.¹⁶⁵

Kriza vojske

Utjecaj krize najopasnije se odrazio na borbenu sposobnost oružanih snaga Republike i njenoga Italskoga saveza, koje su u prvoj polovici II st. pr. n. e. već predstavljale gospodara Mediterana. Rimska vojska (*exercitus Romanorum*)¹⁶⁶ je za vrijeme Srednje Republike, slično kao i za vrijeme svojih predašnjih faza →romulijanske i servijanske, predstavljala neku vrstu građanske milicije ili teritorijalne odbrane.¹⁶⁷ Temelj tako formuliranih i funkcionalnih oružanih snaga su činili upravo *assidui*, odnosno oni građani Republike koji su raspolagali određenim imetkom (bolje rečeno zemljišnim kriterijem). Oni su većinom bili razvrstavani u legije, dok su proleter i poglavito služili u mornarici.

Općenito gledano, služba u vojsci se primarno odnosila na rimsko-italske srednje i sitne seljake (koji su tada činili gro/veliku većinu rimskog stanovništva)

¹⁶⁴ *Sal. Bell. Jug.* 35, 9–10. Po periohi LXIV. Knjige Livijevog djela: *clam profugit et cedens urbe fertur dixisse: “O urbem uenalem et cito perituram, si emptorem inuenerit.”* (“Govori se da je kada je on /Jugurta op. S. M./ napuštao grad /Rim op. S. M./ prokomentirao: “Kakav potkupljiv grad, propast će čim se nađe neko da ga kupi.”)

¹⁶⁵ Pošto je ova pojava postajala sve vidljivija i štetnija, Republika je nastojala da se protiv luksuza i raskoši bori donošenjem zakona. U tu su svrhu izglasavani zakoni kao što su: *Lex Oppia* iz 215. god. pr. n. e. (ukinut 195. god. pr. n. e.), *Lex Orchia* iz 181. god. pr. n. e., *Lex Fannia* iz 161. god. pr. n. e., senatorski dekret iz 161. god. pr. n. e., *Lex Didia* iz 143. god. pr. n. e., *Lex Licinia* iz 142. ili 141. god. pr. n. e.

¹⁶⁶ O rimskoj vojsci v. Connolly, 1975; 1991; Mesihović, 2015: 219–222; 286–305; 526–533; 1417–1467; 1743–1758; 2193–2218.

¹⁶⁷ O odnosu onih u statusu *assidui*, proleter i, *capite censi*, oslobođenici/*libertini* prema vojnoj službi u III i II st. pr. n. e. prije marijevskih vojnih reformi i profesionalizacije v. Rich, 1983. (posebno njegove bogate napomene u fusnotama).

i koji su mogli sebi da priušte vojničko opremanje.¹⁶⁸ Doktrina narodne odbrane kod Rimljana bila je jednostavna i praktična te podrazumijevala da je svako ko je nosilac političkih i drugih prava (koja proizlaze iz njegovog građanstva), ujedno i vojnik. Iz tako temeljene doktrine proizlazilo je i da su oni rimski građani koji posjeduju određenu imovinu aktivno uključeni u odbranu sopstvene zemlje. Zbog toga što je vojna služba direktno bila vezana sa političkim pravima i imovinskim odnosima, ona se (bar formalno i teorijski) i ne smatra obavezom nego pravom, čašću i privilegijom. Ovako konceptualno postavljena oružana sila, bila je borbeno učinkovita za ratove na sopstvenom području ili u njegovoj neposrednoj blizini.

Zahvaljujući činjenici da su činili legijski sastav, srednjo i sitnoposjednici su osiguravali i svoj značaj u javnom životu i državnim poslovima Republike. Ali pošto su upravo ovi slojevi i najviše osjećali negativne posljedice agrarne krize, simptomi slabljenja su se najbrže i najvidljivije ispoljili na stanju vojske, odnosno na njenoj borbenoj gotovosti i posebno na njenom moralu. Od sredine II pr. n. e. dolazi do vidljivih negativnih promjena na tkivu oružanih snaga, posebno kod legijskih postava. Sada seljak nije mogao da osigura svoj zemljišni posjed, a kamoli još i da nabavlja vojnu opremu kako bi učestvovao u nekom dalekom pohodu, u kojem je zalagao svoj život, a mogao je zauzvrat, ako ostane živ, malo dobiti. Rekrutacija je upravo najviše pogađala sitne i srednje posjednike, jer je bila bazirana na zemljišnim kriterijima. Seljak-vojnik je dobar u odbrani svoje zemlje, ali nema iste borbene kvalitete u tuđini, na drugom prostoru, posebno u toku kampanja koje su dugo trajale (seljak-milicioner uvijek je težio da se što brže vrati kući). Kako su pohodi bili sve dalji, i njegovo odsustvo iz Italije i od porodice je bilo sve duže. To više nije bila ona uporna i brojna vojna sila, sa snažnom disciplinom i moralom, nego se sve više rastakala u udaljenim ratovima. Uz to je seljak-milicioner imao iznimnih troškova da se opskrbi vojnom opremom, dok su šanse za ratni plijen bile sve manje i manje (a povećavala se pogibelj). Nakon povratka iz vojske, seljak je nalazio svoje imanje zapušteno, zaduženo ili čak izgubljeno. Nekada se znalo desiti da rekrutacija zahvati većinu muških članova porodice, čime je imanje ostavljeno bez muške radne snage. Vojna služba se sada sve više smatrala teretom, a ne čašću i patriotizmom. To je imalo katastrofalne posljedice po rimsku miliciju jer je njena borbeno sposobnost i izdržljivost naglo opala. Rimska vojska je počela pokazivati znake sve većeg slabljenja, unutarnje degradacije, nedostatka motivacije pa i otvorenog izbjegavanja vojne službe. Ratni plijen i dobit više

¹⁶⁸ Rimski vojnik – milicioner (*miles, militis*, m) kao i vojnik – građanin, milicioner, teritorijalac u heleniskim polisima (uključujući atenski bar do IV st. pr. n. e.), sam se snabdijevao hoplitskom opremom (oružjem, odjećom, oklopom) i ostalim potrepštinama.

nisu bile tako dobra motivacija za odlazak u prekomorske zemlje, dok su se patriotski moral i osjećaj dužnosti za zajednicu (vrlo snažno prisutni u III st. pr. n. e.) prilično već “istopili”.

To se prvi put jasno ispoljilo u teškim hispanskim ratovima.¹⁶⁹ Riječ je o skupu ratova koji su započeli krajem 154. god. pr. n. e. i trajali sve do 133. god. pr. n. e. i koji su zahvatili unutarnje i zapadne predjele poluotoka.¹⁷⁰ U ratovima koje su Republika i njen Italski savez vodili sukcesivno sa Keltiberima, Luzitancima i Numancijom, rimske oružane snage su se suočile sa gerilsko-partizanskim načinom vojevanja koji su primjenjivali domoroci.¹⁷¹ Ionako istrošene i sa slabim moralom trupe su se suočavale i sa ovim frustrirajućim ratovima, koji je za rimske legionare i njihove saveznike postajao iscrpljujuća kampanja, mjesto ogromnog trošenja resursa, ljudi i živaca, a u kojem je ratni plijen bio znatno siromašniji u odnosu na ono što su donosile ekspedicije prema istoku.¹⁷² Rimski vojni obveznici počeli su u masovnom i zabrinjavajućem obimu da izbjegavaju regrutaciju izmišljajući čitav niz izgovora.¹⁷³ Čak se nije

¹⁶⁹ Određeni problemi sa novačenjem pojavljivali su se i u vrijeme kada je došlo do zastoja u III makedonskom ratu. Vojni obveznici počeli su izbjegavati da budu unovačeni i poslani na balkansko ratište ili su čak mnogi koji su bili ranije unovačeni u legije koje su otišle u Makedoniju, bili, ustvari, odsutni iz svojih legija, pa čak boravili i u Italiji. Izmišljeni su najrazličitiji razlozi da se ne bude regrutiran ili da se dobije izuzeće, odsustvo ili otpust iz već formiranih vojnih postava. Izgleda da tadašnji konzuli i vojni komandanti na terenu, radi održanja svoje popularnosti, nisu se baš suprostavljali ovim pojavama. Republika je poduzela vrlo odlučne i oštre mjere kako bi se izbjegavanju vojne službe stalo u kraj. *Liv.* XLIII, 14–15.

¹⁷⁰ O ovim ratovima v. *Polyb.* XXXV, 1–6; *Cic. Leg.* III, 20; *Liv. Perio.* XLVIII; *Perio.* LIV–LV; *Oxy. Per.* LIV–LV; *Frontin. Strat.* IV, 1, 20; *Plin. NH*, XXXIII, 141; *App. Iber.* 44–98; *Val. Max.* III, 2, 6; *Oros.* IV, 21, 1–4; 10; Mesihović, 2011: 265–276; 336–337; Isto, 2015: 405–410.

Jedno od nastojanja da se stabilizira stanje u vojsci bilo je i primjenjivanje strogih kazni za prekršioce discipline i vojničkih regula, i to na način koji bi služio za primjer cijeloj vojsci. Za vrijeme regrutacije 138. god. pr. n. e., vjerojatno sa svrhom odlaska u Hispaniju, izvjesni Gaj Matijen (*Caius Matienus*) je pred okupljenim regrutima bio optužen, osuđen i kažnjen zbog dezerterstva. On je bio prvo bio ponižen ispod jarma, zatim bičevan, oduzeto mu je građanstvo i na kraju je bio prodat kao rob za jedan sestercij.

¹⁷¹ Antički pisci ovaj vid vojevanja nazvali su “vatreni rat”, želeći da tim izrazom opišu način ratovanja koji je bio neuobičajen u dotadašnjoj helenskoj i rimskoj praksi ratovanja (temeljenoj na bitkama na otvorenom ili na opsadama). Rimljani i njihovi italski saveznici na takav način ratovanja nisu imali pripremljen odgovor. Inače do kraja svoje historije Rimski država nije znala pronaći djelotvoran način kako bi se suprostavili gerilcima i partizanima.

¹⁷² Zapovjednici rimske vojske u hispanskom ratu bili su daleko od časti i ponosa svojih predaka (npr. scena sa Kamilom Furijem i Faliscima iz Falerije) i često su se služili prevarom, vjerolomstvom, izvršavanjem dogovorenih sporazuma, bespotrebnim pokoljima, zavjerama, atentatima na protivničke vođe. A i njihova pohlepa za ratnim plijenom i bogatstvom Hispanaca bila je daleko od rimskih državnika i vojskovođa prethodnih generacija i njihovog osjećaja za pravdu, slobodu i čast.

¹⁷³ *Polyb.* XXXV, 4: ὅσα δὲ φιλοτιμότερον ἢ σύγκλητος δέκεται πρὸς τὸν πόλεμον, τοσοῦτα σφίσι τὰ πράγματα ἀπέβαινε παραδοξότερα. τοῦ μὲν γὰρ Κοῖντου τοῦ τὸν πρότερον ἐνιαυτὸν στρατηγήσαντος ἐν Ἰβηρίᾳ καὶ τῶν μετ’ αὐτοῦ στρατευσαμένων ἡγγελκότων εἰς τὴν Ῥώμην τὴν τε συνέχειαν τῶν ἐκ παρατάξεως κινδύνων καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀπολωλότων καὶ τὴν ἀνδρείαν τῶν Κελτιβήρων, τοῦ δὲ Μαρκέλλου προφανῶς ἀποδεικνύοντος τὸν πόλεμον, ἐνέπεσε τις πτοία τοῖς νέοις παράλογος, οἷαν οὐκ ἔφασαν οἱ πρεσβῦται γεγενημένην πρότερον. εἰς γὰρ τοῦτο προὔβη τὰ τῆς ἀποδειλιάσεως ὥστε μῆτε χιλιάρχους προπορεύεσθαι πρὸς τὴν ἀρχὴν τοὺς ἱκανοὺς, ἀλλ’ ἐλλείπειν τὰς χώρας, τὸ πρότερον

javio ni dovoljan broj kandidata za službu vojnih tribuna,¹⁷⁴ iako se ranije javljalo više kandidata nego što je trebalo, a i legati (zapovjednici legija) prestali su ispunjavati naredbe. To se nije nikada ranije desilo. Problemi u funkcioniranju i djelovanju vojske primjećivali su se i u trogodišnjem III punskom ratu, kao i u istovremenim ratovima u Makedoniji i balkanskoj Heladi. Vrela koja govore o III punskom ratu, spominju (posebno u kontekstu opisa pada Kartagine i

ειθισμένων πολλαπλασιόνων προπορεύεσθαι τῶν καθηκόντων, μήτε τοὺς εἰσφερομένους ὑπὸ τῶν ὑπάτων πρεσβευτὰς ὑπακούειν, οὐδ' ἔδει πορεύεσθαι μετὰ τοῦ στρατηγοῦ, τὸ δὲ μέγιστον, τοὺς νέους διακλίνειν τὰς καταγραφὰς καὶ τοιαύτας πορίζεσθαι προφάσεις ἃς λέγειν μὲν αἰσχρὸν ἦν, ἐξετάζειν δ' ἀπρεπές, ἐπιτέμνειν δ' ἀδύνατον. τέλος δὲ καὶ τῆς συγκλήτου καὶ τῶν ἀρχόντων ἐν ἀμυχανίαις ὄντων τί τὸ πέρας ἔσται τῆς τῶν νέων ἀναισχυντίας — τοῦτ' ἂν ἡναγκάζοντο χρῆσθαι τῷ ῥήματι διὰ τὰ συμβαίνοντα — Πόπλιος Κορνήλιος [Ἀφρικανός], νέος μὲν ὢν, δοκῶν δὲ σύμβουλος γεγενῆσθαι τοῦ πολέμου, τὴν ἐπὶ καλοκάγαθία καὶ σωφροσύνη δόξαν ὁμολογουμένην πεποιημένος, τῆς δ' ἐπ' ἀνδρεία φήμης προσδεόμενος, θεωρῶν τὴν σύγκλητον ἀπορουμένην, ἀναστὰς εἶπεν εἴτε χιλιάρχον εἴτε πρεσβευτὴν πέμπειν αὐτὸν εἰς τὴν Ἰβηρίαν μετὰ τῶν ὑπάτων ἐξεῖναι: πρὸς ἀμφοτέρα γὰρ ἐτοίμως ἔχειν. καίτοι γ' ἔφη κατ' ἰδίαν μὲν αὐτῷ τὴν εἰς Μακεδονίαν ἔξοδον ἅμα μὲν ἀσφαλεστέραν ἅμα δ' οἰκιοτέραν εἶναι: συνέβαινε γὰρ τότε τοὺς Μακεδόνας ἐπ' ὀνόματος καλεῖν τὸν Σκιπίωνα διαλύσοντα τὰς ἐν αὐτοῖς στάσεις: ἀλλὰ τοὺς τῆς πατρίδος καιροὺς ἔφη κατεπεῖγειν μᾶλλον καὶ καλεῖν εἰς τὴν Ἰβηρίαν τοὺς ἀληθινῶς φιλοδοξοῦντας. πᾶσιν δὲ παραδόξου φανείσης τῆς ἐπαγγελίας καὶ διὰ τὴν ἡλικίαν καὶ διὰ τὴν ἄλλην εὐλάβειαν, παραυτίκα μὲν εὐθέως συνέβη μεγάλην ἀποδοχὴν γενέσθαι τοῦ Σκιπίωνος, ἔτι δὲ μᾶλλον ταῖς ἐξῆς ἡμέραις: οἱ γὰρ πρότερον ἀποδειλιῶντες, ἐκτρέπομενοι τὸν ἐκ παραθέσεως ἔλεγχον, οἱ μὲν πρεσβεύσειν ἐθέλοντὴν ἐπηγγέλλοντο τοῖς στρατηγοῖς, οἱ δὲ πρὸς τὰς στρατιωτικὰς καταγραφὰς προσεπορεύοντο κατὰ συστρέμματα καὶ συνηθείας. ("Koliko je Senat više naginja o ratu, toliko su se događaji sve više odvijali suprotno njegovim očekivanjima. Naime, pošto su Kvint / Fulvije Nobilior - Q. Fulvius Nobilior op. S. M./, prošlogodišnji komandant u Iberiji, i ostali učesnici pohoda javili u Rim da se regularne bitke stalno nastavljaju, da su rimski gubici veliki, Keltiberi izuzetno hrabri, a Marcel se očigledno uplašio rata, mladiće je obuzeo izuzetan strah, kakav, sudeći po riječima starijih ljudi, nikada nije viđen u rimu. Kukavičluk je uzeo tolikoga maha da se nije javilo dovoljno kandidata za službu vojnih tribuna, nego su neka mjesta ostala nepopunjena, iako se ranije obično javljao višestruko veći broj nego što je trebalo. Ni legati koje su određivali konzuli i koji su imali dužnost da prate komandanta nisu ispunjavali naredbe, a, što je najgore, mladići su izbjegavali regrutaciju i izmišljali takve izgovore o kojima je sramno govoriti, nepristojno ispitivati ih, a nemo-guće zanemariti ih. Na kraju, kada ni Senat ni magistrati više nisu znali gdje je kraj ovome besramnom ponašanju mladih – ono što se dešavalo natjeralo ih je da ga tako okvalificiraju – Publije Kornelije / Scipion Emilijan op. S. M./, koji je tada još bio mlad i važio za pristalicu daljega ratovanja, a dotle je stekao priznatu slavu kao plemenit čovjek, vidio je da se Senat nalazi u nevolji, pa je ustao i zatražio da ga pošalju u Iberiju sa konzulima kao tribuna ili legata jer je spreman i za jedno i za drugo. Iako mu je, što se njega osobno tiče, sigurnije i prikladnije da ode u Makedoniju. Tada su Makedonci izričito pozivali Scipiona /Emilijana op. S. M./ da razriješi njihove unutarnje sukobe. Nevolje koje muče domovinu sada su važnije i zovu u Iberiju sve koji zaista teže slavi. Ova ponuda je izazvala prilično iznenađenje, kako zbog Scipionove /Emilijanove op. S. M./ mladosti, tako i zbog njegove ranije uzdržanosti, ali je odmah naišla i na veliko odobravanje koje se sljedećih dana samo povećalo. Svi koji su se ranije plašili sada su se stidjeli poruge koja bi ih snašla kada bi se njihov postupak uporedio sa Scipionovim /Emilijanovim op. S. M./, pa su se jedni dobrovoljno javljali za legate komandantima, a drugi u gomilama i po udruženjima odlazili na regrutaciju.")

¹⁷⁴ Vojne je tribune (više vojne oficire) od 362. god. pr. n. e birao narod u tributskim komicijama između prijavljenih kandidata, a kasnije ih je mogao imenovati i vojskovođa. Izabrani od naroda vojni tribuni zvali su se *tribuni comitiati*, a od vojskovođe *tribuni rufuli*. U svakoj legiji nalazilo se po šest vojnih tribuna. Nakon svoga izbora, ovi vojni tribuni su zatim regrutovali (*conscriptio, dilectus*) za legije (pješački sastav) muškarce iz pet servijanskih klasa (*ex classibus*). Ovaj sustav će izmijeniti tek Marije krajem II st. p. n. e.

njene utvrde Byrse) i značajan broj dezertera koji su za vrijeme ovoga rata prebjegli iz rimsko-italskih snaga na kartaginsku stranu. Upravo su ovi dezerteri bili posljednja skupina koja je pružala organizirani otpor u Kartagini. Stotine dezertera navode na zaključak da moral u rimsko-italskim trupama više nije bio ni približan stanju u ranijim epohama (npr. u II punskom ratu, sirijskom ratu, III makedonskom ratu).

Kako je padao moral, tako je i popuštala disciplina. Unovačeni seljaci, koji su ostajali bez zemlje, nisu imali drugoga izbora nego da sa sobom vode u kampanje i vojničke etape i svoje familije. Rimska vojska je tako sve više počela ličiti na glomazne mastodonte sa velikom civilnom pratnjom (trgovci, prostitutke, zabavljači, muzikanti, familije vojnika itd.), što joj je nesumnjivo slabilo manevarsku sposobnost. Praktično, vojska je postala pravi mali putujući grad. Reforma vojske i njena profesionalizacija postajale su neminovnost. Uz to je vladavina nobiliteta bila povezana sa posebno utvrđenim redom kod zauzimanja magistratura i postavljanja na zapovjedničke položaje. Često su najtalentiranije vojskovođe i političari potiskivani u zadnji plan, a na njihova mjesta dolazili su utjecajni ljudi bez talenta. Ozbiljan problem postajao je i sve očitiji manjak potencijalnih regruta, zbog smanjivanja broja građana – *assidui*, čak i uz smanjivanje limita kvalifikacije da bi se neko mogao smatrati *assiduus*. Proporcionalno slabljenju uloge vojske i seljaštva u njoj, smanjivao se i politički utjecaj seoskog plebsa na državnu politiku Republike. Stanje u vojsci zahtijevalo je radikalni preustroj, što će se i desiti sa Marijevim vojnim reformama.¹⁷⁵

¹⁷⁵ *Sal. Bell. Iug., 84: At Marius, ut supra diximus, cupientissima plebe consul factus, postquam ei provinciam Numidiam populus iussit, antea iam infestus nobilitati, tum vero multus atque ferox instare; singulos modo, modo universos laedere; dictitare sese consulatum ex victis illis spolia cepisse, alia praeterea magnifica pro se et illis dolentia. Interim quae bello opus erant, prima habere: postulare legionibus supplementum, auxilia a populis et regibus arcessere, praeterea ex Latio sociisque fortissimum quemque, plerosque militiae, paucos fama cognitos, accire et ambiendo cogere homines emeritis stipendiis secum proficisci. Neque illi senatus, quamquam adversus erat, de ullo negotio abnuere audebat. Ceterum supplementum etiam laetus decreverat, quia neque plebi militia volenti putabatur et Marius aut belli usum aut studia vulgi amissurus. Sed ea res frustra sperata: tanta libido cum Mario eundi plerosque invaserat. Sese quisque praeda locupletem fore, victorem domum rediturum, alia huiusce modi animis trahebant, et eos non paulum oratione sua Marius arrexerat. Nam postquam omnibus quae postulaverat decretis milites scribere vult, hortandi causa simul et nobilitatem, uti consueverat, exagitandi contionem populi advocavit. Deinde hoc modo disseruit: ("Marije je, kako smo gore rekli, izabran za konzula uz najvrucije želje plebsa, pošto mu je narod za provinciju dosudio Numidiju, već otprije ogorčen na nobilitet, stao istom tada uporno i žestoko napadati, vrijeđati, čas pojedince, čas sve zajedno, govoriti kako je konzulat stekao kao ratni plijen iz njihova poraza, a osim toga i drugo štošta, za njega veličanstveno, a za njih uvredljivo. U međuvremenu je najvažnijim smatrao ono što mu je bilo potrebno za rat, zahtijevao dopunsku momčad za legije, pozivao pomoćne čete od naroda i kraljeva, a osim toga iz Lacija i od saveznika okupljao oko sebe one najhrabrije, od kojih je većinu poznavao iz vojne službe, a manji dio po glasu, te je obilazio i nagovarao ljude s odsluženom vojnom službom da pođu s njime. Senat mu se, premda mu je bio protivnikom, nije usuđivao odbiti nijednoga zahtjeva. Uostalom, dopunsku mu je momčad čak i s radošću bio odobrio, jer se smatralo kako ni plebsu vojništvo nije po volji i kako će Mariju nestati bilo sredstava za rat bilo privrženosti svjetine. No, to je bila uzaludna nada; tolika*

je strast da pođu s Marijem bila obuzela većinu njih. Svako je u sebi razmišljao kako će se obogatiti plijenom, kako će se kao pobjednik vratiti kući i drugo štošta ovakvo, a Marije ih je svojim govorom u tome uvelike ohrabrio. Kad mu je, naime, sve što je zatražio bilo odobreno i kad je htio novačiti vojnike, sazvao je narodnu skupštinu, da ih osokoli, a ujedno i da, kako je to običavao, oštro napadne nobilitet. Potom je progovorio na ovaj način.”)

Sal. Bell. Iug. 86: Huiusce modi oratione habita Marius, postquam plebis animos arrectos videt, propere commeatu, stipendio, armis aliisque utilibus navis onerat, cum his A. Manlium legatum proficisci iubet. Ipse interea milites scribere, non more maiorum neque ex classibus, sed uti libido cuiusque erat, capite census plerosque. Id factum alii inopia bonorum, alii per ambitionem consulis memorabant, quod ab eo genere celebratus auctusque erat et homini potentiam quaerenti egentissimus quisque opportunissimus, cui neque sua cara, quippe quae nulla sunt, et omnia cum pretio honesta videntur. Igitur Marius cum aliquanto maiore numero, quam decretum erat, in Africam profectus paucis diebus Uticam advehitur. Exercitus ei traditur a P. Rutilio legato; nam Metellus conspectum Mari fugerat, ne videret ea, quae audita animus tolerare nequiverat. (“Pošto je održao ovakav govor i vidio da su srca plebsa podjarena, Marije brzo nakrca brodove hranom, vojničkim novcem, oružjem i drugim potrepštinama, zapovijedi da zajedno s njima otputuje legat Aulo Manlije. Sam u međuvremenu stane popisivati vojnike, ne po običaju predaka niti po razredima, nego kako je već u koga bila želja, većinu onih po glavi procijenjenih. Jedni su spominjali kako je to učinjeno zbog manjka imućnih, drugi zbog konzulove težnje za ulaganjem plebsu, zato što je od te vrste ljudi bio proslavljen i uzveličan, a čovjeku koji teži za moću što je ko siromašniji, to je i prikladniji jer mu se njegovo vlastito ne čini dragocjenim, budući da ništa nema, a sve što je za plaću – časnim. Marije, dakle, otputuje u Afriku s nešto većim brojem nego što je bilo odobreno i za nekoliko se dana doveze u Utiku. Vojsku mu preda legat Publije Rutilije. Metel se, naime, bio uklonio Marijevu pogledu, da ne gleda ono što mu srce nije moglo podnijeti ni da čuje.”)

Plut. Mar. 9: ἀναγορευθεὶς δὲ λαμπρῶς εὐθὺς ἐστρατολόγει, παρὰ τὸν νόμον καὶ τὴν συνήθειαν πολὺν τὸν ἄπορον καὶ φαῦλον καταγράφων, τῶν πρόσθεν ἡγεμόνων οὐ προσδεχομένων τοὺς τοιούτους, ἀλλ’ ὥσπερ ἄλλο τι τῶν καλῶν, τὰ ὅπλα μετὰ τιμῆς τοῖς ἀξίοις νεμόντων, ἐνέχυρον τὴν οὐσίαν ἐκάστου τιθέναι δοκοῦντος. οὐ μὴν ταῦτά γε μάλιστα διέβαλλε τὸν Μάριον, ἀλλ’ οἱ λόγοι θρασεῖς ὄντες ὑπεροψίᾳ καὶ ὕβρει τοὺς πρῶτους ἐλύπουν, σκῦλόν τε βοῶντος αὐτοῦ τὴν ὑπατείαν φέρεσθαι τῆς τῶν εὐγενῶν καὶ πλουσίων μαλακίας, καὶ τραύμασιν οἰκείοις πρὸς τὸν δῆμον, οὐ μνήμασι νεκρῶν οὐδὲ ἄλλοτρίαις εἰκόσι νεανιεύεσθαι. πολλάκις δὲ καὶ τοὺς ἀτυχήσαντας ἐν Λιβύῃ στρατηγούς, τοῦτο μὲν Βησιτίαν, τοῦτο δὲ Ἀλβίνον, ἀνθρώπους οἰκῶν μὲν ἐπιφανῶν, αὐτοὺς δὲ τύχῃ σφαλέντας, ἀποχέμους καὶ δι’ ἀπειρίαν πταίσαντας ὀνομάζων, ἐπυνθάνετο τῶν παρόντων εἰ μὴ καὶ τοὺς ἐκείνων οἶονται προγόνους αὐτῶ μᾶλλον ἂν εὖξασθαι παραπλησίους ἐκγόνους ἀπολιπεῖν, ἅτε δὴ μὴδὲ αὐτοὺς δι’ εὐγένειαν, ἀλλ’ ὑπ’ ἀρετῆς καὶ καλῶν ἔργων ἐνδόξους γενομένους. («Trijumfalno izabran, odmah stade iskupljati voj-sku unovačujući protiv zakona i običaja mnogo siromaha i najprostijih ljudi, premda predašnji vojni zapovjednici nisu primali takve, nego su dijelili oružje, kao što bi i bilo koju drugu čast, samo onima koji su se činili toga dostojnirna, a kao zalag za to smatralo se da svaki pojedinac polaže svoju imovinu /po censusu op. S. M./ Nije, međutim, to najviše omrazilo Marija, nego su njegovi drski govori, puni prezira i oholosti, vrijeđali prve ljude u Rimu jer je vikao da svoj konzulat odnosi kao ratni, plijen od militavosti nobila i bogataša i da se on pred narodom može hvaliti vlastitim ranama, a ne nadgrobnim spomenicima umrlih niti tuđim portretima. Također, često po imenu spominjući zlosretne vojskovođe u Africi, sad Bestiju, sad Albina, ljude iz odličnih kuća, ali same loše sreće, za rat nesposobne, čije je neiskustvo prouzročilo njihove poraze, pitao je prisutne ne misle li da bi i preci tih ljudi prije poželjeli da su ostavili potomke slične njemu, jer niti oni nisu postali slavni po svom nobilskom porijeklu, nego svojom vrsnoćom i junačkim djelima. I nisu te njegove riječi bile isprazno hvalisanje niti mu je bila želja da se bezrazložno omrazi kod moćnih, nego ga je narod, uživajući u vrijeđanju Senata i uvijek mjereći nečiju duševnu veličinu razmetljivom zvučnošću njegova govora, kovao u oblake i poticao neka ne šteti uglednike ako hoće ugadati mnoštvu.”)

Exup. 9–13: Sed cum militem novum scriberet, primum omnium, capite census cives, infidos atque inutiles duxit ad bellum; ut hac ratione, cum publico detrimento, populo gratiam redderet a quo speratos honores acceperat. Nam populus Romanus per classes divisus erat, et pro patrimonii facultate censebatur. Et hi, omnes quibus res erant, ad militiam ducebantur. Diligenter enim pro victoria laborabant, qui cum libertate bona patria defendebant. Illi autem quibus nullae opes erant, caput suum quod solum possidebant, censebantur,

Kvalitet vojske ne može se održavati samo demagoškim i patriotskim frazama metafizičkog karaktera. Potrebno je nešto stvarnije kako bi se održavao dobar moral i vojna sposobnost. Ne može se očekivati od građanina da se bori za onu domovinu u kojoj je ugrožena njegova egzistencija, u kojoj je pokraden, u kojoj je izgubio politička prava, u kojoj se smatra samo za meso koje je potrebno na frontu, u kojoj mu komanduju neodgovorni pojedinci, i u kojoj ne vidi svoju budućnost. Marijevo uključivanje u legijske postave dobrovoljaca, uključujući i dosta onih koji nisu imali dovoljno imetka iz reda proletera, nije automatski označilo da je prestala postojati institucija drevne rimske milicije. Novačenja po starom sistemu su se nastavljala s vremena na vrijeme, pa su jedno vrijeme uporedo postojala dva načina skupljanja legionara. Ali činjenica stoji da je Marijevim reformama iz posljednje decenije II st. pr. n. e. utemeljena profesionalna stajaća vojska u punom smislu, i koja će na kraju procesa u potpunosti zamijeniti koncept novačenja građana u status *assidui* i nekada herojsku i slavnu rimsku seljačku miliciju.

Tim postupkom, koji je u uvjetima koji su tada vladali bio više nego neopohodan,¹⁷⁶ Marije je, vođa stranke populara, upravo iz ruku onih čije je interese zastupao, izbio najvažnije i najmoćnije oružje, a stvarnu moć prebacio na autoritativne i popularne vojskovođe. Nove, profesionalne armije sastavljene od dobrovoljaca, često iz redova proletera, bile su više odane svojim zapovjednicima od kojih su očekivali da im omoguće sticanje plijena, nagrada, plata i veteranskog obeštećenja, nego Republici i njenim institucijama. Kada se lojalnost prenijela sa državnih institucija na pojedince, stekao se i glavni preduvjet za građanske ratove. A u svemu tome je seoski plebs izgubio svoj glavni oslonac koji je koristio još od prve secesije početkom V st. pr. n. e., a to je da, koristeći svoju ulogu u oružanim snagama, mogu utjecati na političke odluke i dobijati koncesije od vladajućih elita (prvo od patricija, kasnije od nobiliteta).

et belli tempore in moenibus residebant. Facile enim poterant existere proditores: quia egestas haud facile habetur sine damno. Hos igitur Marins, quibus non fierat respublica committenda, duxit ad bellum. ("Kada je on /Marije op. S. M./ regrutirao nove vojnike, on je bio prvi zapovjednik koji je poveo u rat *capite censi* ('brojani po glavama'), koji su bili beskorisni i nepouzđani građani. Ovo je bio njegov način pokazivanja zahvalnosti narodu, koji mu je dodijelio počasti za kojima je žudio, ali je to bilo štetno za državu. U to vrijeme je rimski narod bio podijeljen u klase i svaki građanin je bio evidentiran u cenzusu prema veličini svoga posjeda. I oni koji su posjedovali zemlju bili su unovačeni kao vojnici, zato jer bi se oni trudili za pobjedu, braneći svoje starinske posjede, kao i svoju slobodu. Ali građani, koji nisu imali imovine, bili su evidentirani u cenzusu po 'glavama', što je bilo sve što su posjedovali i u vremenima rata su ostajali unutar gradskih zidina, zato što bi se lako mogli preokrenuti u izdajnike, jer siromaštvo često vodi prema zlu. Marije je uzeo ove ljude, kojima nisu bili povjereni javni poslovi, da se bore u ratu.")

O Marijevoj inovaciji u strukturiranju i novačenju vojske v. i *Val. Max.* II, 3, 1; *Flor.* I, 36, 13; *Ps.-Quint. Decl.* III, 5–6; *Lyd. de mag.* I, 48.

¹⁷⁶ "Proleterske" legije Gaja Marija, zahvaljujući svojoj snazi, disciplini, obučenosti, i lojalnosti, odigrale su ključnu ulogu u nizu ratova koje je Republika vodila između 110. i 100. god. p.r. n. e. pokorivši Numidiju, porazivši Maure i istrijebivši germanske Kimbre i Teutone.

Na kraju je i Oktavijan August izvršio reformu vojske kojom je ustanovio Principatske oružane snage, zasnovane primarno na načelu profesionalne službe. I tako je rimski građanin milicioner zamijenjen plaćenim vojnikom, a to je praćeno i sa odumiranjem demokratskih institucija stare Republike. Inače, u rimskom svijetu vojska je bila uveliko isprepletena sa društvom i državom, i sve društveno-ekonomske i državno-političke geneze, mijene, transformacije i reforme su se uvijek odražavale i na ustrojstvo vojske sukladno tim promjenama.

Pokušaji reformi

Teško stanje seoskog stanovništva i opća kriza postali su vrlo vidljivi oko 140. god. pr. n. e. Nezadovoljnici i reformatori bili su započeli snažnu agitaciju, istina prilično neuvezanu. Ta narodna agitacija se najviše izražavala natpisima na trijemovima, zidovima hramova i drugih javnih zgrada i na spomenicima. Ono što je, moguće, ponukalo dio elite da se upusti u pokušaje reformi, bilo je očigledno loše stanje vojske, koja je oslonac rimske hegemonije na Mediteranu.

Te prodemokratske aktivnosti, a koje su inicirali i vodili pojedini prosvijećeni pripadnici elite, u početku su imale simbolički karakter ili je bila riječ o izmjenama određenih procedura u procesima odlučivanja. Uspješnost tih aktivnosti bila je polovična. Već 145. god. pr. n. e. plebejski tribun Gaj Licinije Kras¹⁷⁷ predložio je zakon po kojem bi se upražnjena svećenička mjesta popunjavala na izborima, a ne više kooptiranjem. Ovim prijedlogom bi monopol nobiliteta na vrlo bitne svećeničke kolegije bio praktički anuliran.¹⁷⁸ Međutim, ovaj prijedlog nije prošao, ponajviše zahvaljujući govoru tadašnjeg pretora Gaja Lelija, kasnije nazvanog *Sapiens*. Ali nešto kasnije je izvojevana bitna prodemokratska pobjeda, a to je bilo usvajanje *lex Gabinia tabellaria* iz 139. god. pr. n. e., kojim je uvedeno tajno glasanje u centurijatskim komicijama prilikom izbora za magistrate,¹⁷⁹ čime je uveliko umanjena mogućnost nobilskih manipulacija na izborima, tako što bi kontrolirali kako glasaju njihovi klijenti, podložnici ili bilo koji drugi građanin. Dvije godine kasnije, donesen je *Lex Cassia Tabellaria*, kojim je uvedeno tajno glasanje u sudovima, izuzev u slučajevima koji su se ticali izdaje.¹⁸⁰ Međutim, ključna reforma koju je trebalo poduzeti nije bila ni simboličke ni proceduralne naravi, nego je zadirala u

¹⁷⁷ *Caius Licinius Crassus*. O njemu v. Smith W., 1867: I, 878; PWRE, 1926, XIII. 1, col. 251–252.

¹⁷⁸ O ovom zakonu i njegovom značenju v. Mesihović, 2016: 9.

¹⁷⁹ Zakon je predložio plebejski tribun Aul Gabinije (*Aulus Gabinius*). O njemu v. *Cic. de Leg.* III, 35; *Liv. Perio.* LIV; *Plin. Minor, Epistulae*, III, 20.

¹⁸⁰ Zakon je usvojen na prijedlog plebejskog tribuna Lucija Kasija Longina (*L. Cassius Longinus*). O zakonu v. *Cic. Sestio* 103; *de Leg.* III, 35 – 37; *Brut.* 97, 106; *Acad.* II, 13; *Amic.* 41; *Liv. Ep. Ox.* 54; *Ascon.* 78; *Plin. Min. Ep.* III, 20; *Scholia Bobiensia* 135.

problematiku agrarnih, ekonomskih i socijalnih odnosa. A te su činjenice bili svjesni mnogi u tadašnjem Rimu i Italiji. U široj je javnosti bilo veoma rašireno mišljenje o preraspodjeli javne zemlje kao jednom od načina rješavanja krize. Gaj Lelije (prijatelj Scipiona Emilijana) je 140. god. pr. n. e. pokušao da riješi krizu predlažući redistribuciju javnih zemljišta. Međutim, kada su se nobili usprotivili, Lelije se uplašio i oprezno povukao, napustivši u potpunosti svoje namjere. Zbog svoje obazrivosti stekao je nadimak *Sapiens*. Snaga onih koji su se suprostavljali reformama, koje bi kao cilj imale rješavanje agrarne krize, bila je dosta i vidljiva i iznimna. Riječ je o bogatim, utjecajnim, moćnim pojedincima sa širokom klijentskom mrežom, i koji su često bili okruženi i drušinama, sastavljenim od klijenata, oslobođenika i robova). Međutim, polako se počeo oblikovati i organizirati otpor onima koji su izigrali zakone, zloupotrijebili imovinske odnose i koji su dominirali ekonomskim, društvenim i političkim životom Republike. O sve zategnutijim i uzavreljim političkim odnosima na političkoj pozornici Republike i Italije dovoljno svjedočanstvo pružaju ilustrativna dešavanja iz 138. god. p. n. e., kada je došlo do otvorenog sukoba između nositelja najviših državnih institucija i funkcija. Plebejski tribun Gaj Kurijatije je u tamnicu poslao dvojicu konzula Nasiku i Bruta, inače nobile koji su kasnije bili vrlo istaknuti optimati. Inače te godine se pojavila i inflacija cijene žite, koja je naravno najviše pogodila siromašnije stanovnike u gradovima. I tada je plebejski tribun Kurijatije intervenirao i doveo konzule pred narod kako bi ih natjerao da pred Senat iznesu prijedlog kojim bi se riješilo pitanje povećanja cijene žita. Međutim, konzul Nasika Serapion je tu namjeru Kurijatija uspio spriječiti svojom govorničkom vještinom i autoritetom.

Zanimljivo je da su nosioci otpora, koji su već bili izradili i program djelovanja i reformne aktivnosti, uglavnom dolazili iz reda afirmiranih članova nobiliteta. I onda su došle vijesti sa Sicilije koje su, govoreći o pobuni robova koja je započela u gradu Eni, a onda se raširile otokom zbog svoje brutalnosti, šokirale tadašnju rimsku javnost. Za neke pojedince, suštinska reforma je postala esencijalna nužnost koja se više nije mogla odlagati. I tako je došla izborna kampanja za plebejske tribune za 133. god. pr. n. e. na kojoj je kao kandidat nastupio mladić Tiberije Sempronije Grakh sa programom donošenja novoga sveobuhvatnog agrarnog zakona koji bi rješavao uzroke i sanirao posljedice agrarne krize. Nakon uvjerljive pobjede na izborima, novi plebejski tribun je odmah na početku svoga mandata skupštini predložio usvajanje *Lex Sempronia Agraria*. I tako je započela revolucija koja je trajala sve do 121. god. pr. n. e. i umorstva Gaja, mlađega brata Tiberija Sempronija Grakha.

Zasebna razmatranja

Salustije Krisp je u uvodnim dijelovima “Katilinog rata”, a s vremena na vrijeme i u kasnijim dijelovima, u vrlo lošim izričajima predstavljao posljedice krize u moralno-vrijednosnom aspektu, a koji je svoj dekadentni vrhunac dostigao u posljednjim decenijama Kasne Republike. Salustijevi opisi u ovim dijelovima dobrim dijelom se odnose i na stanje za vrijeme Kasne Republike, ali je i to bila direktna negativna posljedica agrarne krize sa kraja Srednje Republike.¹⁸¹ Uostalom, i sama Kasna Republika sa svim svojim strankama, sukobima, građanskim ratovima bila je uzrokovana ovom krizom. Nažalost, Salustije, u svojoj dominirajućoj moralizatorskoj osudi i usporedbi dekadentnih običaja svog vremena sa vrlinama staroga doba, u potpunosti zanemaruje ekonomske, demografske, društvene posljedice krize. Na same konkretne uzroke agrarne krize sa kraja Srednje Republike, Salustije se osvrće u XLI dijelu svoga “Jugurтинog rata”, neposredno prije govora o braći Grakh za koje napominje da su pripadali onome dijelu nobiliteta koji su “istinsku slavu pretpostavljali nepravednoj moći”, odnosno onima koji su krenuli da se suprotstave zloupotrebama koje su dovele do agrarne krize.

Pored Salustija, i druga dva historičara na latinskom jeziku: Livije i Velej Paterkul su krizu primarno promatrali kroz njen vrijednosno-moralni aspekt. Za razliku od njih, pisci na grčkom jeziku Plutarh i Apijan su i shvatili i prenijeli te prezentirali stvarne uzroke krize, koji su bili ekonomske i socijalne naravi i proizašli iz kršenja drevnih zakona. Moralni i vrijednosni dekadens su, kao i korupcija, kriza vojske i demografska kriza, samo posljedice ekonomske krize i nagloga socijalnog raslojavanja.¹⁸² Zanimljivo je kako se i novovjekovna i

¹⁸¹ Salustije je ostavio najopširnije svjedočanstvo o posljedicama krize rimskog društva. O još nekim podacima u kojima Salustije ukazuje na negativnosti Kasne Republike v. *Sal. Bell. Jug.* 13, 5–9; 15; 16; 20,1; 25, 1–4; 28,1; 32, 2–4.

¹⁸² Vrlo kratak, ali prilično dobar prikaz agrarne krize je dao V. Gortan (1951: 423–424): “Poznate riječi Plinija Starijega: ‘Latifundia perdidere Italiam’ najbolje nam osvijetljuju prikaz razvoja agrarnih odnosa u Italiji do braće Grakh kod grčkoga povjesničara Apijana, za kojega Engels kaže: ‘Od starih izvora o unutrašnjim borbama Rimske republike samo nam Apijan govori jasno i razgovijetno, oko čega su se zapravo vodile te borbe, naime oko zemljišnog posjeda.’ Obogativši se u vanjskim ratovima pljačkom pokorenih zemalja, rimski je nobilitet uz vlastita imanja posjedovao još i velike komplekse nepodijeljenoga italskog zemljišta, koje je formalno pripadalo državi pod imenom ‘ager publicus’. Pojedini veleposjednici prisvajahu bilo kupnjom bilo silom susjedna seljačka gospodarstva, pa su se tako latifundije stalno proširivale, a broj malih gazdinstava naglo opadao. Kako je upravo seljaštvo predstavljalo srž vojničke snage Rima, ono je zbog toga i podnosilo najteže terete dugotrajnih ratova. Dok je ‘slobodan’ seljak u legionarskoj odori prolijevao krv po udaljenim zemljama za ‘slavu’ Rima, i dok su njegova polja ostajala neobrađena zbog nedostatka radne snage, rimski su velikaši dovodili na svoje veleposjede sve veći broj robova, koje su bezobzirno iskorišćivali kao oruđe za proizvodnju. Budući da su robovi bili slobodni od vojne dužnosti, njihov se broj nije u ratovima umanjivao, a kod seljaštva, uz gubitke na bojnopolju, stalno je opadao natalitet, jer nisu imali čime hraniti djecu. Što je još bilo najgore, brojni su seljaci zbog neplaćenih dugova gubili i ličnu slobodu te postajali bespravni

moderna historiografija odnosila prema fenomenu agrarne krize i opadanja sitnog seljaštva. U ranijim fazama, teza o agrarnoj krizi i pauperizaciji seoskog plebsa imala je karakter mainstreama, i to uglavnom zasnivajući se na nedvojbenim podacima iz izvorne (posebice literarne, ali i epigrafske i druge arheološke) građe. Međutim, ideologije modernog doba su ipak imale značajan utjecaj i na promišljanja vezana za ovaj period povijesti rimskog svijeta (od kraja II punskog rata do grakhovskog doba). Na jednoj strani bio je pristup koji je nastojao da ekonomske i socijalne probleme perioda 201–133. god. pr. n. e. i kao grakhovske reforme što je moguće više ukalupi u šablone različitih varijacija idejno-ideološke matrice marksizma (i to shvaćenog u njegovom najširem obujmu). Na drugoj strani je bio pristup konzervativnog ili liberalnog kapitalizma koji je nastojao da ekonomske i socijalne odnose perioda 201–133.

robovi. No, ni oni seljaci, koji nisu bili istisnuti sa svoje zemlje, nisu mogli izdržati konkurenciju veleposjednika na tržištu poljoprivrednih produkata, kamo je osim toga iz osvojenih krajeva dopremano žito i druga hrana uz vrlo niske cijene. Pritisnuti svim tim nedaćama, italški su seljaci nagrnuli u Rim, gdje su kao deklasirani povećavali rimski proletarijat, koji je živio od milosti bogataša na vlasti. Propadanjem seljačke klase vidno se umanjivao i broj građana sposobnih za vojnu službu. To nam najbolje potvrđuju popisi građana. God. 159. pr. n. e. bilo je oko 328.000 ljudi sposobnih za oružje, god. 154. taj se broj smanjuje na 324.000, god. 147. na 322.000, a god. 131. na 319.000. Ako ništa drugo, a ono je takvo opadanje vojničke snage Rima moralo zabrinuti senat i ponukati ga, da poduzme kakve mjere, koje bi to nezdravo stanje barem donekle ublažile. No, kako su baš senatori bili najveći latifundisti (senatski se, naime, stalež nije smio, bar javno, baviti trgovinom i novčarstvom, pa je sve ulagao u zemljišni posjed), svaki je pokušaj agrarne reforme morao naići na otpor goleme većine tog državnog vijeća, koje je vodilo i vanjsku i unutarnju politiku Rima. Potreba donošenja novih agrarnih zakona, koji bi spriječili potpuno propadanje seljačke klase, uviđala se ipak u krugovima bliskim Publiju Korneliju Scipionu Mlađem, kamo su prodirale naprednije misli helenističke filozofije. Kod Plutarha čitamo da je Gaj Lelije, prisni prijatelj Scipiona Mlađeg, kao konzul god. 140. bio odlučio pomoći seljaštvu pravednijim agrarnim zakonima, ali da se, izazvavši žestok otpor kod većine optimata, uplašio i odustao od svoje nakane. Zbog toga je, kaže dalje Plutarh, dobio nadimak 'Sapiens'. Optimati su doista zvučnim nadimkom odlikovali bojažljivost i slabost tog rimskog konzula.”

Po Pareti – Brezzi – Petech (1967: II, 45): “Velika osvajanja potpuno su izmijenila privredno stanje u Italiji. Privreda Italije nekad se temeljila na malom zemljišnom posjedu, ali sada se otvorio put za stvaranje latifundija koje su obuhvaćale pašnjake, voćnjake i parkove; robovi su naveliko iskorištavani kao radna snaga, a maloposjednici i slobodni radnici otjerani su u propast. Neki prosvijećeni ljudi, koji su nastojali da ograniče pretjeranu vlast aristokracije (*optimates*), uviđali su i osuđivali opasnost, ali stanje se neprestano pogoršavalo. Na to ukazuju i ustanci robova koje je često podupirao seoski proletarijat. Isprva su ti ustanci bili povremeni, po cijeloj Italiji (139–132), a zatim su dosegli vrhunac u tzv. prvom ratu protiv robova (136–131), popraćenom sličnim pokretima u Grčkoj i Maloj Aziji. U takvoj su atmosferi dva brata: Tiberije i Gaj Sempronije Grakho pokušali, uglavnom bezuspješno, naći lijek za društvena i politička zla. Tiberije je nastojao obnoviti seljački stalež oživljavanjem starog zakona koji je ograničavao površinu zemlje zvane *ager publicus* koju je mogla imati jedna obitelj. U tom slučaju, on bi mogao podijeliti svu zemlju iznad zakonske granice.”

Po Pareti – Brezzi – Petech (1967: II, 215–216): “Prve Tiberijeve mjere bile su na području zemljišne reforme. Cilj njegovih zakonskih prijedloga u prvom je obliku bio ponovno usvajanje jednog starog (nikad ukinutog) ograničenja površine državne (*ager publicus*) koju je mogao posjedovati pojedinac, te oduzimanje, uz kasniju podjelu sirotinji, zemljišta u nezakonitom posjedu ili zemljišta većeg od dopuštenog maksimuma. Osim toga, zakonski prijedlog predviđao je široke olakšice. Naprimjer, za zemljište iznad površine od 500 jugera (jutara) moglo se tražiti da ostane u vlasništvu odraslih sinova. Bivšim vlasnicima davana je odšteta za sva sredstva uložena u zemlju.”

god. pr. n. e., kao i pojavu grakhovskog pokreta objasni u kontekstu svojih pravila, ideja i shvatanja. Dok je prvi pristup nastojao imati “pretjerivački” karakter (nastojeći se što je moguće više približiti tezi “klasne borbe”),¹⁸³ drugi pristup je imao “relativizirajući” i dekonstruktivni karakter (nastojeći posebno da umanjí ili u potpunosti ukloni negativnost posljedica koje je izazivala latifundijska ekonomika i njeno širenje) u objašnjavanju agrarne krize i njenih uzroka i posljedica.¹⁸⁴ Međutim, kada se istražuje agrarna kriza ili bilo koji

¹⁸³ Dobar primjer pruža isječak iz predgovora Fanule Papazoglu izdanja Apijanovih “Građanskih ratova” (1967, Beograd: Kultura, XIV–XV): “Kad se govori o Apijanu, u našoj i sovjetskoj literaturi redovno se ističe visoko mišljenje koje su Marks i Engels imali o njegovom delu. Doista, u pismu od 27. februara 1861, upućenom Engelsu, Marks piše: ‘Uveče, radi odmora, čitao sam Apijanove rimske građanske ratove u grčkom originalu. To je vrlo dragocena knjiga. Taj čovek je bio poreklom iz Egipta. Šloser kaže da kod njega ‘nema duše’, verovatno zato što on u tim građanskim ratovima ide do same materijalne podloge. Spartak je u njegovom prikazu najsajjniji junak cele antičke istorije. Veliki vojskovođa (a ne Garibaldi), blagorodan čovek, pravi predstavnik, *real representative* antičkog proletarijata...’ A Engels u ‘Ludvigu Foerbachu’ (1886) pominje Apijana kao redak primer istoričara kod koga se svest o povezanosti političke borbe s njenom ekonomskom osnovicom nije sasvim izgubila. On kaže: ‘Od starih izvora o unutrašnjim borbama Rimske Republike samo nam Apijan govori jasno i razgovetno o černu se zapravo radilo – naime, o zemljišnom posedu.’ Osnivači marksizma bili su u pravu što su cenili Apijana i objektivnost njegovih ‘Građanskih ratova’. U istoriografiji o poslednjem veku Republike zaista je teško naći drugo delo u kome bi prave osnove političke borbe bile tako jasno odražene kako u svesti istorijskih ličnosti tako i u svesti samog istoričara. Ali nisu nimalo u pravu oni savremeni pisci koji, pozivajući se na Marksa i Engelsa, pripisuju Apijanu osobine koje on nije imao i čine od njega istoričara nepristrasnijeg i vidovitijeg nego što su bili svi njegovi savremenici, istoričara koji je otkrio materijalnu pozadinu klasnih borbi u Rimu i time, tobože, navukao na sebe neprijateljstvo buržoaskih naučnika. Pre svega, ne treba gubiti iz vida karakter beležaka koje su postale povod da se donesu ovako dalekosežni zaključci o našem piscu. Ni Marks ni Engels nisu se posebno bavili antičkom istorijom, ma koliko da su je dobro poznavali. Marks je, kako sam kaže, Apijana čitao u časovima odmora. On je u njegovim ‘Građanskim ratovima’ našao trezven prikaz događaja koji su njega kao revolucionara mogli u najvećoj meri da interesuju i u tom prikazu jasno izloženu misao da je podlogu svih unutrašnjih ratova Rimske Republike činila borba oko zemljišnog poseda, odnosno, kako se obično kaže, agrarno pitanje. On se nije pitao kako je nastalo Apijanovo delo, kojim se izvorima poslužio njegov autor. Uostalom, u vreme kada su pisali Engels i on, nauka o antici i posebno istraživanje izvora za antičku istoriju bili su tek u povelju, tako da oni, i da su hteli, nisu mogli znati mnogo toga što je postalo jasno tek poznijim radovima i što mora biti poznato danas svakom stručnjaku koji o tome piše.”

¹⁸⁴ Dobar primjer pruža mišljenje J. W. Rich, 1983: “Recent research has done much to refine this picture, and several writers have properly stressed the danger of exaggerating the deracination of the peasantry. The sweeping generalizations of Appian and Plutarch and the preoccupations of the agronomists sometimes led older writers to give less than due weight to both general considerations and scattered literary indications which show that, although the peasantry may have been in decline, small farmers (both freehold and tenant) never ceased to play a significant part in Italian agriculture.”. Posebno je u ovom kontekstu vrijedna njegova fus. 44. (na istoj stranici): “Modern discussions of agrarian change in second century Italy include Toynbee II. 286–312; Astin, *Scipio* 161–5 and *Cato* 240–266; M. W. Frederiksen, *Dial Arch.* 4/5 (1970/1), 330–357; Brunt, *IM* 269–284, 345–375; V. A. Sirago, *L'agricoltura italiana nel II sec. a.l.* (1971); E. Gabba, *Ktema* 2 (1977), 269–284 (reprinted with modifications in E. Gabba and M. Pasquinucci, *Strutture agrarie e allevamento transumante nell' Italia romana (III-I sec. a.c.)* (1979), 13–54; Bernstein 77–97; Hopkins 1–25, 48–64; F. de Martino, *Storia economica di Roma antica* (1979) 1.59–123; D. W. Rathbone, *JRS* 71 (1981), 10–23; A. Giardina and A. Schiavone (ed.), *Società romana e produzione schiavistica. I. L'Italia: insediamenti e forme economiche* (1981). On the survival of smallholders see especially Frederiksen and Rathbone, and P. D. A. Garnsey, cited below nn. 53–4. Earl 23–30 goes too far in denying that there was in any sense an “agrarian crisis”.

drugi povijesni fenomen ili proces, pred bilo kojom ideologijom i njenim tezama, postavkama, teorijama, dogmama i posebice aspiracijama u tumačenju i kreiranju historije, uvijek prednost za izučavanje i objašnjavanje moraju imati podaci iz izvorne građe.

Stanje duha koje je tada vladalo u rimskom društvu najbolje je samo jednom rečenicom opisao Velej Paterkul: "Država se od bdijenja okrenula snu, od oružja nasladi, od poslova dokolici." Jedini koji je mogao biti zadovoljan ovakvim razvojem situacijem bio je Hanibal, jer je od rana koje joj je on zadao, Republika počela izdisati. Visoki moralni principi, ozbiljnost i vrline rimskih građana, seljačka upornost, izdržljivost i prkos, osobine za koje se vjerovalo da su vezivno tkivo zgrade rimske države nezaustavljivo su padale i rastakale se. A taj vrtoglavi slom sistema vrijednosti i morala ponajviše je narušio društvenu strukturu Republike. Pohlepa koja je počela pustošiti i razarati sve što je mogla zahvatiti, na kraju kao po zakonitosti odvuče zajedno sa sobom i zaraženu strukturu u bezdan propasti. Na kraju je teško ne postaviti pitanje da li bi Rim i Italija bili možda sretniji da su ostali seljački narod vezan za svoju grudu zemlju i Republiku, nego što su izgradili Imperiju. Višestoljetna Rimska država je "tražila" reforme i izlaz iz krize. I Rimljani, za razliku od mnogih drugih naroda, uključujući i neke u modernom svijetu, nisu željeli da se tek tako predaju u ruke neodgovorne oligarhije, koja je tačno znala šta hoće za sebe, ali koja nije znala šta hoće za zajednicu i tako su se pojavili "ljudi koji su istinsku slavu pretpostavljali nepravednoj moći".

I nakon grakhovske revolucije (period: 133–121. god. pr. n. e.), pitanje *ager publicusa* još je neko vrijeme bilo značajan činilac u političkom životu Republike. Uslijedili su i novi agrarni zakoni, o kojima govori Apijan u 27. poglavlju svoje prve knjige "Građanskih ratova". I na kraju se sve završilo tako što je po Apijanu "uništen takvim smicalicama Grakhov zakon, koji bi bio najbolji i najkorisniji da je mogao biti primijenjen... Narod je bio lišen i prihoda sa zemlje i dijeljenja hrane i donošenja zakona, i to jedva petnaest godina poslije zakonodavstva Grakha." Konačno se agrarnim zakonom iz 111. god. pr. n. e. nastojala

Rathbone argues interestingly that the expansion of large estates may have taken place without much expropriation of smallholders, but his view that casualties in war brought about a continual decline in the number of smallholders in the third and second centuries is based on an exaggerated estimate of the military demands made on the Latin colony Cosa (pp. 18–9) and takes no account of the Roman census figures. In general on the peasantry in ancient Italy see J. M. Frayn, *Subsistence Farming in Roman Italy* (1979)." Kada se imaju u vidu relativizirajuće teze o agrarnoj krizi, ne može se oteti dojamu da su one nastajale ponajviše u vremenu nastanka neoliberalnog poretka, koji je imao slične idejne potke kao i latifundijska ekonomika. Misao neoliberalnog tvorca Milтона Friedmana je nesumnjivo imala značajnog utjecaja i na historiografiju modernog zapadnog (posebice njegovog anglosaksonskog podskupa) svijeta u objašnjavanju, ali nažalost i u relativiziranju i dekonstruiranju nekih očitih povijesnih pojava, fenomena, procesa, dešavanja i struktura.

regulativno zaokružiti situacija sa javnim zemljištem (koja se razvijala od *Lex Sempronia Agraria* iz 133. god. pr. n. e.) i tako završiti sa turbulentnim zbivanjima koja su proisticala iz prethodne 22 godine.¹⁸⁵ I pored određenih potvrda grakhovske politike, ovaj zakon je ipak išao više u prilog nobiliteta i latifundista, tako što bi zacementirao trenutno stanje i spriječio moguće donošenje novoga sveobuhvatnoga agrarnog zakonodavstva po uzoru na *Lex Sempronia Agraria*.¹⁸⁶

Nespремnost suočavanja sa krizom i na suštinske reforme, samodopadnost i arogancija latifundijske oligarhije na kraju su doveli do pojave “na smrt” suprostatavljenih stranaka, građanskih nemira na izbornim i zakonodavnim skupštinama, nasilja praćenog i sa pokoljima, atentatima, sa tri građanska rata i savezničkim ratom, proskripcijama i pogubljenjima, ratnim zločinima, mržnjom, kaznenim ekspedicijama, progonima, pljačkom, nesigurnošću, masovnim konfiskacijama (za vrijeme Sule i II triumvira) i privatne i komunalne imovine i njene preraspodjele. Na kraju se desilo da su značajan dio zemljišta, koja su latifundisti nasilno prisvajali za vrijeme agrarne krize, njihovi potomci izgubili usljed niza nasilnih konfiskacija kada je trebalo obešteti i nagraditi veterane armija nastalih po “marijevskom reformnom modelu” ili stranačke i osobne pristalice. Karma.

¹⁸⁵ Saskia, 2008: 270: “It is clear that the *Lex agraria* /iz 111. god. pr. n. e. op. S. M./ was another big step toward the privatization of *ager publicus*. Various kinds of land that had been exchanged during the distribution of land now became private. Not only Roman citizens, but allies as well could profit from these regulations. *Ager publicus* had not completely disappeared, but the land still left over was mostly pasture land or land that had been assigned to specific people (e.g. through long-term leases, or to the *viasii vicanei*) and could not therefore be distributed. It had never been the goal of the Gracchi to privatize all *ager publicus*; although it was recognized that an increase of control over the land held would be welcomed by many people, especially in the light of the economic developments of the second century, it was not their intention to privatize all *ager publicus*. However, by the laws passed after 123 a large amount of former public land was eventually privatized, and the *Lex agraria* was a decisive step in the this process. It is clear as well that the drafters of this law had tried to provide for any situation concerning landholding that might possibly arise. All holders of (former) *ager publicus* were covered by the law: the Gracchan settlers, the *veteres possessores*, the Italians holding *ager publicus*, and those who did not yet hold *ager publicus*, but were to acquire this in the future.”

¹⁸⁶ O neposredno postgrakhovskim agrarnim zakonima v. Chester – Coleman-Norton – Bourne, 1961: 50–57 (uključujući i prijevod zakona iz 111. god. pr. n. e.); Saskia, 2008: 248–270. Inače o zakonu iz 111. god. pr. n. e. v. *CIL* I, 585 (p 723, 910, 739, 832) = *Epigraphica* 2007-87 = AE 1990, 18 = AE 1998, +58 = AE 2001, +64 = AE 2001, 65 = AE 2001, 206 = EDCS-ID: EDCS-20200007 (Rim); Bormann, 1903: 433; Kaser, 1951: 133; Lebek, 1995: 173; Walbank, 1997: 99–100; Stewart, 1998: 96; Nelson – Manthe, 1999: 73; Stern, 2000: 417; Metzger, 2000: 135; Rathmann, 2003: 9; Sisani, 2015.

Bibliografija

Kratice

AE	L'Année Épigraphique, Paris 1888-
CAH	Cambridge ancient history
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
EDCS	Epigraphik-Datenbank Claus / Slaby
Epigraphica	Epigraphica. Rivista italiana di epigrafia, 1939-
LCL	The Loeb Classical Library, London: William Heinemann LTD - Cambridge Mass.: Harvard University Press
MH	Matica Hrvatska, Zagreb
MS	Matica Srpska, Novi Sad
PWRE ¹⁸⁷	Paulys – Wissowa Real-Enzyklopädie der classischen altertumswissenschaft, Stuttgart
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik [z.B., p.e., f.e.: ZPE-100-447]

¹⁸⁷ Paulys – Wissowa Real-Enzyklopädie der classischen altertumswissenschaft ili Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft ili Pauly – Wissowa također i Pauly – Wissowa – Kroll (pored PWRE, skraćene i P. – W. ili RE) jeste obimna i sveobuhvatna njemačka enciklopedija antičkog svijeta i helenko-rimske klasične civilizacije koja je izlazila od 1893. do 1978. – Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Prev.: “Paulijeva Realna enciklopedija klasične nauke o starini”). PWRE bila je zamišljena kao potpuna dopuna i prerada ranijeg djela pod nazivom Real-Encyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft in alphabetischer Ordnung (Prev.: “Realna enciklopedija klasnične nauke o starini uređena po alfabetskom redoslijedu”). (Realna enciklopedija klasične nauke o starini) čiji je autor bio August Fridrih Pauli (kojem se pridružilo još 17 autora) i koja je pokrenuta 1837. god., a nastavljena i nakon smrti Paulija (1845. god.) sve do 1852. god. Na osnovi ovoga originalnog enciklopedijsko-leksikografskog djela započeo je Georg Visova sa izdavanjem svoje edicije, a nakon njega su taj posao nastavili Vilhelm Krol, Karl Mitelhaus, Konrat Cigler i Hans Gartner.

PWRE ima 66 tomova, 15 sveski dopuna i dva registra koji su objavljeni 1980. god., dok je 1997. god. izašao konačni registar u dva dijela po alfabetskom redu i sistematiziran. Svaki članak u PWRE pisali su priznati stručnjaci za odgovarajuću oblast. Neki članci s obzirom na dužinu mogu se smatrati manjim monografijama. Neki su članci bili izdati samostalno.

Pored toga, od 1964. do 1975. izlazilo je skraćeno, modernizovano i svima dostupno izdanje — Der Kleine Pauly Lexikon der Antike. Auf Grundlage von Pauly's Realenzyklopädie der classischen Altertumswissenschaft unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter herausgegeben von Konrat Ziegler, Walther Sontheimer und Hans Gärtner. (tzv. “Mali Pauly”). Od 1996. izašlo je 12 tomova Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike (tzv. “Novi Pauly”), koji su prošireni sa tri toma historije recepcije i historije nauke, kao i jednom serijom dodataka.

Osim antike Novi Pauly u svojim se sadržajima bavi i temama iz osnovne grčko-rimske civilizacije u staroorijentalnim kulturama, kao i egipatskoj kulturi kao i kulturama okolnih naroda i vizantistikom. U saglasnosti sa savremenim trendovima Novi Pauly više prati transformacije starovjekovnog svijeta u kasnoj antici i proširuje svoje posmatranje sve do godine 600. pa i dalje.

Specifikum za projekat Novog Paulija jeste izdanje posebnih svezaka koje se odnose na historiju izučavanje antike i klasičnih civilizacija. Najprije je bilo u vidu izdavanje 12 tomova Leksikona antike, 3 toma ka Recepciji antike i jedan registar. Umjesto 16 tomova na kraju je izašlo 19. Svezak dopuna izašao je 2002. god., a dalji (6 zasada) su u pripremi. Od 2002. u izdavaštvu Brill izlazi i engleska verzija Novog Paulija.

Izdanja izvora/vrela

- Apijan 1879.: *Appiani, Historia Romana*, Ludovicus Mendelssohn, Lipsiae: Teubneri.
- Apijan 1899.: *Appian, The Foreign Wars, The Illyrian Wars*, <http://www.perseus.tufts.edu/>, bazirano na ed. Appian. The Foreign Wars. Horace White. New York. The Macmillan Company. 1899.
- Apijan 1912.: *Appian, Roman History, Volume I: Books 1-8.1*, Horace White, LCL.
- Apijan 1912.: *Appian, Roman History, Volume II: Books 8.2-12*, Horace White, LCL.
- Apijan 1913.: *Appian, Roman History, Volume III: The Civil Wars, Books 1-3.26*, Horace White, LCL.
- Apijan 1913.: *Appian, Roman History, Volume IV: The Civil Wars, Books 3.27-5*, Horace White, LCL.
- Apijan 1967.: *Apijan, Građanski ratovi*, Bogdan M. Stevanović, Beograd: Kultura.
- Aristotel 1997.: *Aristotel, ustav Atinski*, Petar Jevremović, Beograd : ΠΛΑΤΩ.
- Arusijan Mesije, 2011.: *Arusiani Messi Exempla elocutionum*: Introduzione, testo critico e note a cura di Anita Di Stefano, Weidmannsche Hildesheim.
- Askonije 1907.: *Q. Asconii pediani orationum Ciceronis quinque enarratio*, ed. Albert Curtis Clark, Oxford.
- Augustin, O Božijoj državi 1957.: *Augustine, City of God, Books 1 – 3*, G. E. McCracken, LCL.
- Augustin, O Božijoj državi 1963.: *Augustine, City of God, Books 4 – 7*, W. M. Green, LCL.
- Augustin, O Božijoj državi 1968.: *Augustine, City of God, Books 8 – 11*, David S. Wiesen, LCL.
- Augustin, O Božijoj državi 1966.: *Augustine, City of God, Books 12 – 15*, Philip Levine, LCL.
- Augustin, O Božijoj državi 1965.: *Augustine, City of God, Books 16 – 18.35*, Eva M. Sanford - W. M. Green, LCL.
- Augustin, O Božijoj državi 1960.: *Augustine, City of God, Books 18.36 – 20*, W. C. Greene, LCL.
- Augustin, O Božijoj državi 1972.: *Augustine, City of God, Books 21 – 22*, W. M. Green, LCL.
- Augustin, O Božijoj državi 1982.: *Aurelije Augustin, O Državi božjoj. De civitate dei. sv. I.*, Tomislav Ladan, Zagreb : Kršćanska sadašnjost.
- Augustin, O Božijoj državi 1995.: *Aurelije Augustin, O Državi božjoj. De civitate dei. sv. II.*, Tomislav Ladan, Zagreb : Kršćanska sadašnjost.
- Aul Gelije 1927.: *Aulus Gellius, Attic Nights*, J. C. Rolfe, LCL.
- Ciceron, *Oratio de haruspicum responso*.: *Ciceron, Oratio de haruspicum responso* www.thelatinlibrary.com i www.perseus.tufts.edu, bazirano na ed. M. Tullius Cicero. M. Tulli Ciceronis Orationes: Recognovit brevisque adnotatione critica instruxit Albertus Curtis Clark. Albert Clark. Oxonii. e Typographeo Clarendoniano. 1909. Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis.
- Ciceron 1840.: Middleton – Melmoth – Heberden, *The Life and Letters of Marcus Tullius Ciceron*, London : Edward Moxon, Dover Street.
- Ciceron 1913.: *On Duties*, Miller, Walter, LCL.
- Ciceron 1923.: *On Old Age. On Friendship. On Divination*, W. A. Falconer, LCL.

- Ciceron 1923.: *Pro Archia. Post Reditum in Senatu. Post Reditum ad Quirites. De Domo Sua. De Haruspicum Responsis. Pro Plancio*, Watts, N. H., LCL.
- Ciceron 1928.: *The Verrine Orations, Volume I: Against Caecilius. Against Verres, Part 1; Part 2, Books 1-2*, Greenwood, L. H. G., LCL.
- Ciceron 1928.: *On the Republic. On the Laws*, Clinton Walker Keyes, LCL.
- Ciceron 1931.: *Pro Milone. In Pisonem. Pro Scauro. Pro Fonteio. Pro Rabirio Postumo. Pro Marcello. Pro Ligario. Pro Rege Deiotaro*, Watts, N. H., LCL.
- Ciceron 1933.: *On the Nature of the Gods. Academics*, Rackham, H., LCL.
- Ciceron 1935.: *Cicero, The Verrine Orations, Volume II: Against Verres, Part 2, Books 3-5*, Greenwood, L. H. G., LCL.
- Ciceron 1939.: *Brutus. Orator*, G. L. Hendrickson - H. M. Hubbell, LCL.
- Ciceron 1949.: *Cicero, On Invention. The Best Kind of Orator. Topics*, Hubbell, H. M., LCL.
- Ciceron 1958.: *Cicero, Pro Sestio. In Vatinius*, Gardner, R. LCL.
- Ciceron 1961.: *Cicero : De Re Publica, De Legibus*, Clinton Walker Keyes, LCL.
- Ciceron, 1976.: *Cicero, In Catilinam 1-4. Pro Murena. Pro Sulla. Pro Flacco*, Macdonald, C., LCL.
- Ciceron 1987.: *Ciceron, Filozofski spisi (Lelije ili razgovor o prijateljstvu, O starosti, O dužnostima, Scipionov san)*, Branko Gavella – Vasilije Tomović, MS.
- Ciceron 1998 -1999.: *Cicero, Letters*, D. R. Shackleton Bailey, LCL.
- Ciceron 1999.: *Cicero, Letters to Atticus, Volume I – IV*, D. R. Shackleton Bailey, LCL.
- Ciceron 2001.: *Cicero, Letters to Friends, Volume I – III*, D. R. Shackleton Bailey, LCL.
- Ciceron 2002.: *Cicero, Letters to Quintus and Brutus. Letter Fragments. Letter to Octavian. Invectives. Handbook of Electioneering*, D. R. Shackleton Bailey, LCL.
- Ciceron 2010.: *Cicero, Orations, Philippics 1-6*, D. R. Shackleton Bailey, LCL.
- Ciceron 2010.: *Cicero, Orations, Philippics 7-14*, D. R. Shackleton Bailey, LCL.
- *Corpus iuris civilis* 1888.: *Corpus iuris civilis I - III*, Vol. I. *Institutiones*, Paul Krueger; *Digesta*, Theodor Mommsen.- Vol. II. *Codex*, Paul Krueger.- Vol. III. *Novellae*, Rudolf Schoell et Wilhelm Kroll, Berolini (Berlin).
- Diodor 1933.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume I: Books 1-2.34*, C.H. Oldfather, LCL.
- Diodor 1935.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume II: Books 2.35-4.58*, C.H. Oldfather, LCL.
- Diodor 1939.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume III: Books 4.59-8*, C.H. Oldfather, LCL.
- Diodor 1946.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume IV: Books 9-12.40*, C.H. Oldfather, LCL.
- Diodor 1950.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume V: Books 12.41-13*, C.H. Oldfather, LCL.
- Diodor 1954.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VI: Books 14-15.19*, C.H. Oldfather, LCL.
- Diodor 1952.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VII: Books 15.20-16.65*, Sherman Charles L., LCL.
- Diodor 1963.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VIII: Books 16.66-17*, Welles, C. Bradford, LCL.

- Diodor 1947.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume IX: Books 18-19.65*, C.H. Geer, Russel M., LCL.
- Diodor 1954.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume X: Books 19.66 - 20*, Geer, Russel M., LCL.
- Diodor 1957.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume XI: Fragments of Books 21 - 32*, Walton Francis R., LCL.
- Diodor 1967.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume XII: Fragments of Books 33 - 40*, Walton Francis R., LCL.
- Dionizije iz Halikarnasa 1937.: *Roman Antiquities, Volume I*, Earnest Cary, LCL.
- Dionizije iz Halikarnasa 1939.: *Roman Antiquities, Volume II*, Earnest Cary, LCL.
- Dionizije iz Halikarnasa 1940.: *Roman Antiquities, Volume III*, Earnest Cary, LCL.
- Dionizije iz Halikarnasa 1943.: *Roman Antiquities, Volume IV*, Earnest Cary, LCL.
- Dionizije iz Halikarnasa 1945.: *Roman Antiquities, Volume V*, Earnest Cary, LCL.
- Dionizije iz Halikarnasa 1947.: *Roman Antiquities, Volume VI*, Earnest Cary, LCL.
- Dionizije iz Halikarnasa 1950.: *Roman Antiquities, Volume VII*, Earnest Cary, LCL.
- Dionizije iz Halikarnasa 1974.: *Dionysius of Halicarnassus: Critical Essays, Volume I. Ancient Orators. Lysias. Isocrates. Isaeus. Demosthenes. Thucydides*, Stephen Usher, LCL.
- Dionizije iz Halikarnasa 1985.: *Dionysius of Halicarnassus, Critical Essays, Volume II. On Literary Composition. Dinarchus. Letters to Ammaeus and Pompeius*, Stephen Usher, LCL.
- Flor 1947.: *Lucius Annaeus Florus, Epitome of Roman History*, Edward Seymour Forster, LCL.
- Flor 2005.: *Lucije Anej Flor, Dvije knjige izvadaka iz Tita Livija o svim ratovima u sedam stotina godina*, Josip Miklič, Zagreb : Latina et Graeca.
- Fotije 1606.: *Photii Bibliotheca. Sive Lectorum à Photio librorum Recensio, Censura atque Excerpta, Philologorum, Oratorum, Historicorum, Philosophorum, Medicorum, Theologorum*, Andreas Schottus, Augusta Vindelicorum/Augsburg : Mangus.
- Fotije 1824-1825.: *Bibliotheca, Photius (Constantinopolitanus)*, Immanuel Bekker, Berolini/Berlin : Reimer.
- Fotije 1920.: *The Myriobiblion more commonly known as the Bibliotheca of Photius, patriarch of Constantinople volume one*, John Henry Freese, The Macmillan company : New York.
- Fragmenti rimskih historičara 2013.: *The Fragments of the Roman Historians, Vol. I - III*, General Editor T. J. Cornell, Oxford University Press.
- Frontin 1925.: *Frontinus: Stratagems. Aqueducts of Rome*, C. E. Bennett - Mary B. McElwain, LCL.
- Frontin 1950.: *Frontinus, The Stratagems*, Charles E. Bennett, LCL.
- Fronto, Marko Kornelije 1919.: *Correspondence, Volume I*, Haines, C. R., LCL.
- Fronto, Marko Kornelije 1920.: *Correspondence, Volume II*, Haines, C. R., LCL.
- *Historicorum romanorum reliquiae, volumen I*, 1914.: ed. Hermannus Peter, Lipsiae : Teubneri.
- *Historicorum romanorum reliquiae, volumen II*, 1906.: ed. Hermannus Peter, Lipsiae : Teubneri.
- Horacije 1926.: *Horace: Satires, Epistles and Ars Poetica*, H. Rushton Fairclough, LCL.

- Horacije 1958.: *Horacije, Satire i Epistule*, Juraj Zgorelec, MH.
- Horacije 2004.: *Horace, Odes and Epodes*, Niall Rudd, LCL.
- Horacije 2011.: *Horace: Odes IV and Carmen Saeculare*, **Richard F. Thomas**, Cambridge Greek and Latin Classics.
- Jovan iz Lidije, 1971.: *John the Lydian, De Magistratibus. On the Magistracies of the Roman Constitution*, T. F. Carney, Coronado Press.
- Jovan iz Lidije, 1983.: *John the Lydian, On powers, or, The magistracies of the Roman state / Ioannes Lydus*; introduction, critical text, translation, commentary, and indices by Anastasius C. Bandy. Series: *Memoirs of the American Philosophical Society*, v. 149, Philadelphia : American Philosophical Society.
- Jovan iz Lidije, 2013.: *The Works of Ioannis Lydus, Vols. I–IV*, New critical translations of *De Mensibus*, *De Ostentis* and *De Magistratibus* by Anastasius Bandy. Co-edited by Anastasia Bandy, Demetrios J. Constantelos and Craig J. N. de Paulo, Edwin Mellen Press.
- Julije Eksuperantije, 1902.: *Die Epitome des Iulius Exuperantius*, u : *Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik. Band 12*, 561–578.
- Julije Eksuperantije, 1982.: *Iulii Exuperantii opusculum*. Leipzig.
- Katon 1934.: *Cato and Varro, On Agriculture*, W. D. Hooper-H. B. Ash, LCL.
- Kolumela, O stvarima poljoprivrede 1941.: *Columella: On Agriculture, Volume I, Books I–IV*, Harrison Boyd Ash, LCL.
- Kolumela, O stvarima poljoprivrede 1954.: *Columella: On Agriculture, Volume II, Books 5–9*, E. S. Forster - Edward H. Heffner, LCL.
- Kolumela, O stvarima poljoprivrede 1955.: *Columella: On Agriculture, Volume III, Books 10–12.*, E. S. Forster - Edward H. Heffner, LCL.
- Konstantin Porfirogenit 1903.: *Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti, Vol. I, Excerpta de legationibus Romanorum ad Gentes, Excerpta de legationibus gentium ad Romanos*, Berlin : Weidmann.
- Konstantin Porfirogenit 1905.: *Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti, Vol. III, Excerpta de insidiis*, Berlin : Weidmann.
- Konstantin Porfirogenit 1906.: *Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti, Vol. II, pars 1, Excerpta de virtutibus et vitiis I*, Berlin : Weidmann.
- Konstantin Porfirogenit 1906.: *Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti, Vol. IV, Excerpta de sententiis*, Berlin : Weidmann.
- Konstantin Porfirogenit 1910.: *Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti, Vol. II, pars 2, Excerpta de virtutibus et vitiis II*, Berlin : Weidmann.
- Livije 1912.: *Livius, Ab urbe condita*, Canon Roberts, New York.
- Livije 1919.: *Livy, History of Rome, Volume I: Books 1–2*, Foster, B.O., LCL.
- Livije 1922.: *Livy, History of Rome, Volume II: Books 3–4*, Foster, B.O., LCL.
- Livije 1924.: *Livy, History of Rome, Volume III: Books 5–7*, Foster, B.O., LCL.
- Livije 1926.: *Livy, History of Rome, Volume IV: Books 8–10*, Foster, B.O., LCL.
- Livije 1929.: *Livy, History of Rome, Volume V: Books 21–22*, Foster, B.O., LCL.
- Livije 1940.: *Livy, History of Rome, Volume VI: Books 23–25*, Moore, Frank Gardner, LCL.
- Livije 1943.: *Livy, History of Rome, Volume VII: Books 26–27*, Moore, Frank Gardner, LCL.
- Livije 1949.: *Livy, History of Rome, Volume VIII: Books 28 – 30*, Moore, Frank Gardner, LCL.

- Livije 1935.: *Livy, History of Rome, Volume IX: Books 31 -34*, Sage, Evan T., LCL.
- Livije 1935.: *Livy, History of Rome, Volume X: Books 35-37*, Sage, Evan T., LCL.
- Livije 1936.: *Livy, History of Rome, Volume XI: Books 38-39*, Sage, Evan T., LCL.
- Livije 1938.: *Livy, History of Rome, Volume XII: Books 40-42*, Sage, Evan T.-Schlesinger, Alfred C., LCL.
- Livije 1951.: *Livy, History of Rome, Volume XIII: Books 43-45*, Schlesinger, Alfred C., LCL.
- Livije 1959.: *Livy, History of Rome, Volume XIV: Summaries. Fragments. Julius Obsequens. General Index*, Schlesinger, Alfred C., LCL.
- Livije 1987.: *Livy XIV*, Alfred C. Schlesinger, LCL.
- Livije 1991.: *Istorija Rima od osnivanja Grada*, Miroslava Mirković, Beograd : Srpska književna zadruga.
- Livije 1995.: *Istorija Rima od osnivanja Grada, drugo petoknjižje*, Miroslava Mirković, Beograd : Srpska književna zadruga.
- Lucilije 1938.: *Remains of Old Latin, Volume III: Lucilius. The Twelve Tables*, Eric Herbert Warmington, LCL.
- Non Marcel 1888.: *Noni Marcelli compendiosa doctrina I pars*, ed. Lucian Müller, Lipsiae : Teubneri.
- Non Marcel 1888.: *Noni Marcelli compendiosa doctrina II pars*, ed. Lucian Müller, Lipsiae : Teubneri.
- Orozije 1976.: *Historia adversus paganos*, Verona: Fondazione Lorenzo Valla/Arnoldo Mondadori.
- Orozije 1981.: *The Father of the Church, The Seven Books of History against the Pagans*, R. J. DeFerrari, The Catholic University of America Press.
- Orozije 2010.: *Orosius, The Seven Books of History against the Pagans*, A.T. Fear, Liverpool University Press.
- Plinije Mlađi 1969.: *Letters, Volume I: Books 1-7*, Betty Radice, LCL.
- Plinije Mlađi 1969.: *Letters, Volume II: Books 8-10*, Panegyricus, Betty Radice, LCL.
- Plinije Stariji 1866.: *Naturalis historia*, Berlin: ed. Weidmannos.
- Plinije Stariji 1938.: *Natural History, Volume I: Books 1-2*, Rackham, H., LCL.
- Plinije Stariji 1942.: *Natural History, Volume II: Books 3-7*, Rackham, H., LCL.
- Plinije Stariji 1940.: *Natural History, Volume III: Books 8-11*, Rackham, H., LCL.
- Plinije Stariji 1945.: *Natural History, Volume IV: Books 12-16*, Rackham, H., LCL.
- Plinije Stariji 1950.: *Natural History, Volume V: Books 17-19*, Rackham, H., LCL.
- Plinije Stariji 1951.: *Natural History, Volume VI: Books 20-23*, Jones, W. H. S., LCL.
- Plinije Stariji 1956.: *Natural History, Volume VII: Books 24-27*, Jones, W. H. S., LCL.
- Plinije Stariji 1963.: *Natural History, Volume VIII: Books 28-32*, Jones, W. H. S., LCL.
- Plinije Stariji 1952.: *Natural History, Volume IX: Books 33-35*, Rackham, H., LCL.
- Plinije Stariji 1962.: *Natural History, Volume X: Books 36-37*, Eichholz, D. E., LCL.
- Plinije Stariji 2004.: *Plinije Stariji, «Zemljopis starog svijeta»*, Uroš Pasini, Split: Književni krug.
- Plinije Stariji 2015.: *Plinije Stariji, Istorija prirode* (na osnovi *Pliny the Elder – Natural History: A Selection*, objavljeno u poznatoj biblioteci “Penguin Classics”, koje potpisuje prof. John Healy. Beograd : Dosije.

- Plutarh, 1914.: *Lives, Volume I: Theseus and Romulus. Lycurgus and Numa. Solon and Publicola*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh, 1914.: *Lives, Volume II: Themistocles and Camillus. Aristides and Cato Major. Cimon and Lucullus*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh, 1916.: *Lives, Volume III: Pericles and Fabius Maximus. Nicias and Crassus*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh, 1916.: *Lives, Volume IV: Alcibiades and Coriolanus. Lysander and Sulla*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh, 1917.: *Lives, Volume V: Agesilaus and Pompey. Pelopidas and Marcellus*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh, 1918.: *Lives, Volume VI: Dion and Brutus. Timoleon and Aemilius Paulus*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh, 1919.: *Lives, Volume VII: Demosthenes and Cicero. Alexander and Caesar*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh, 1919.: *Lives, Volume VIII: Sertorius and Eumenes. Phocion and Cato the Younger*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh, 1920.: *Lives, Volume IX: Demetrius and Antony. Pyrrhus and Gaius Marius*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh, 1921.: *Lives, Volume X: Agis and Cleomenes. Tiberius and Gaius Gracchus. Philopoemen and Flaminius*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh, 1926.: *Lives, Volume XI: Aratus. Artaxerxes. Galba. Otho. General Index*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh 1927.: *Moralia, Volume I : The Education of Children. How the Young Man Should Study Poetry. On Listening to Lectures. How to Tell a Flatterer from a Friend. How a Man May Become Aware of His Progress in Virtue*, Frank Cole Babbitt, LCL.
- Plutarh 1928.: *Moralia, Volume II: How to Profit by One's Enemies. On Having Many Friends. Chance. Virtue and Vice. Letter of Condolence to Apollonius. Advice About Keeping Well. Advice to Bride and Groom. The Dinner of the Seven Wise Men. Superstition*, Frank Cole Babbitt, LCL.
- Plutarh 1931.: *Moralia, Volume III: Sayings of Kings and Commanders. Sayings of Romans. Sayings of Spartans. The Ancient Customs of the Spartans. Sayings of Spartan Women. Bravery of Women*, Frank Cole Babbitt, LCL.
- Plutarh 1936.: *Moralia, Volume IV: Roman Questions. Greek Questions. Greek and Roman Parallel Stories. On the Fortune of the Romans. On the Fortune or the Virtue of Alexander. Were the Athenians More Famous in War or in Wisdom?*, Frank Cole Babbitt, LCL.
- Plutarh 1936.: *Moralia, Volume V: Isis and Osiris. The E at Delphi. The Oracles at Delphi No Longer Given in Verse. The Obsolescence of Oracles*, Frank Cole Babbitt, LCL.
- Plutarh 1939.: *Moralia, Volume VI: Can Virtue Be Taught? On Moral Virtue. On the Control of Anger. On Tranquility of Mind. On Brotherly Love. On Affection for Offspring. Whether Vice Be Sufficient to Cause Unhappiness. Whether the Affections of the Soul are Worse Than Those of the Body*, Co, Helmbold, W. C., LCL.
- Plutarh 1959.: *Moralia, Volume VII: On Love of Wealth. On Compliancy. On Envy and Hate. On Praising Oneself Inoffensively. On the Delays of the Divine Vengeance. On Fate. On the Sign of Socrates. On Exile. Consolation to His Wife*, De Lacy, Phillip H. Einarson, Benedict, LCL.

- Plutarh 1969.: *Moralia*, Volume VIII: Table-talk, Books 1-6, Clement, P. A. - Hofferleit, H. B., LCL.
- Plutarh 1961.: *Moralia*, Volume IX: Table-Talk, Books 7-9. *Dialogue on Love*, Minar, Edwin L. - Sandbach, F. H. - Helmbold, W. C., LCL.
- Plutarh 1936.: *Moralia*, Volume X: Love Stories. *That a Philosopher Ought to Converse Especially With Men in Power. To an Uneducated Ruler. Whether an Old Man Should Engage in Public Affairs. Precepts of Statecraft. On Monarchy, Democracy, and Oligarchy. That We Ought Not to Borrow. Lives*, Fowler, Harold North, LCL.
- Plutarh 1965.: *Moralia*, Volume XI: *On the Malice of Herodotus. Causes of Natural Phenomena*, Pearson, Lionel - Sandbach, F. H., LCL.
- Plutarh 1957.: *Moralia*, Volume XII: *Concerning the Face Which Appears in the Orb of the Moon. On the Principle of Cold. Whether Fire or Water Is More Useful. Whether Land or Sea Animals Are Cleverer. Beasts Are Rational. On the Eating of Flesh*, Cherniss, Harold - Helmbold, W. C., LCL.
- Plutarh 1976.: *Moralia*, Volume XIII: Part 1: *Platonic Essays*, Cherniss, Harold, LCL.
- Plutarh 1976.: *Moralia*, Volume XIII: Part 2: *Stoic Essays*, Cherniss, Harold, LCL.
- Plutarh 1967.: *Moralia*, Volume XIV: *That Epicurus Actually Makes a Pleasant Life Impossible. Reply to Colotes in Defence of the Other Philosophers. Is "Live Unknown" a Wise Precept? On Music*, Einarson, Benedict - De Lacy, Phillip H., LCL.
- Plutarh 1969.: *Moralia*, Volume XV: *Fragments*, Sandbach, F. H., LCL.
- Plutarh 2004.: *Moralia*, Volume XVI: *Index*, O'Neil, Edward N., LCL.
- Plutarh 1978.: *Plutarh, Slavni likovi antike II*, Miloš N. Đurić, MS.
- Plutarh 1988.: *Plutarh, Usporedni životopisi (I - III)* Zdeslav Dukat, Zagreb: A. Cesarec.
- Polibije 1962.: *Histories. Polybius*. Evelyn S. Shuckburgh, London, New York. Macmillan. 1889. Reprint Bloomington 1962.
- Polibije 1988.: *Polibije, Istorije*, Marijana Rici, MS.
- Polibije 2010.: *The Histories, Volume I: Books 1-2*, Paton, W. R., LCL.
- Polibije 2010.: *The Histories, Volume II: Books 3-4*, Paton, W. R., LCL.
- Polibije 2011.: *The Histories, Volume III: Books 5-8*, Paton, W. R., LCL.
- Polibije 2011.: *The Histories, Volume IV: Books 9-15*, Paton, W. R., LCL.
- Polibije 2012.: *The Histories, Volume V: Books 16-27*, Paton, W. R., LCL.
- Polibije 2012.: *The Histories, Volume VI: Books 28-39*, Paton, W. R., LCL.
- Pseudo - Kvintilijan, 1905, *Quintiliani quae feruntur Declamationes XIX maiores*, ed. Georgius Lehnert, Lipsiae : Teubneri.
- Pseudo - Kvintilijan 2006.: *Quintilian: The Lesser Declamations I*, D. R. Shackleton Bailey, LCL.
- Pseudo - Kvintilijan 2006.: *Quintilian: The Lesser Declamations II*, D. R. Shackleton Bailey, LCL.
- Salustije Krisp, Jugurtin rat 1998.: *Gaj Salustije Krisp, Djela*, Josip Miklič, MH.
- Salustije Krisp, Katilin rat (O zavjeri Katiline) 1998.: *Gaj Salustije Krisp, Djela*, Josip Miklič, MH.
- Salustije Krisp, Historije 1998.: *Gaj Salustije Krisp, Djela*, Josip Miklič, MH.
- Salustije Krisp, Dvojbena djela 1998.: *Gaj Salustije Krisp, Djela*, Josip Miklič, MH.
- *Scholia Bobiensia*¹⁸⁸ 1907.: *Scholia in Ciceronis orationes bobiensia*, Paul Hildebrant,

¹⁸⁸ *Scholia Bobiensia* je komentar govora Cicerona. Ovaj dokument je sačuvan samo u palimpsestu koji je bio napisan u VII. st. u manastiru Bobbio u italijanskoj pokrajini Emilia – Romagna od strane anonimnog šolijarha. Sačuvan je samo dio komentara.

- Leipzig.
- *Scholia Bobiensia* 1912.; *Ciceronis orationum scholiastae*, Thomas Stangl. Leipzig.
 - Sekst Aurelije Viktor 1911.: *Sextus Aurelius Victor*, edd. F.Pichlmayr i R. Gruendel, Leipzig : Teubner.
 - Sekst Aurelije Viktor 1961.: *Pseudo-Aurelius Victor, Epitome de Caesaribus*, Leipzig: edd. F.Pichlmayr i R. Gruendel.
 - Sekst Aurelije Viktor 1973.: *Deeds of famous men (De viris illustribus)*, Walter K. Sherwin, Norman : University of Oklahoma Press.
 - Sekst Aurelije Viktor 1984.: *Sextus Aurelius Victor: A Historiographical Study*, H.W. Bird, Francis Cairns Publications.
 - Sekst Aurelije Viktor 2000.: *A Booklet About the Style of Life and the Manners of the Imperatores. Abbreviated from the Books of Sextus Aurelius Victor*. Thomas M. Banchich, Buffalo, New York : Canisius College.
 - Sekst Aurelije Viktor ili Anonim 2004¹⁸⁹.: *ORIGO GENTIS ROMANAE. The Origin of the Roman Race*, Kyle Haniszewski - Lindsay Karas - Kevin Koch - Emily Parobek - Colin Pratt - Brian Serwicki, Buffalo, New York : Canisius College Translated Text.
 - Sekst Pompej Fest 1839 i 1880.: *Sexti Pompei Festi De verborum significatione quae supersunt cum Pauli Epitome*. Leipzig. reprint. Hildesheim: Olms. 1975.
 - Sekst Pompej Fest, 1846.: *Festus grammaticus, De la signification des mots* Livres I et II / *Sextus Pompeius Festus*, trad. pour la première fois en français par M. A. Savagner, Panckoucke.
 - Sekst Pompej Fest 1889.: *De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome. Edidit Aemilius Thewrewk de Ponor. Pars 1*. Budapest: Acad. litt. Hungarica.
 - Sekst Pompej Fest 1913.: *Sexti Pompei Festi De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome*. Leipzig: Teubner. reprint. Hildesheim: Olms. 1965.
 - Seneka, Epistule 1917.: *Epistles, Volume I: Epistles 1-65*, Richard M. Gummere, LCL.
 - Seneka, Epistule 1920.: *Epistles, Volume II: Epistles 66-92*, Richard M. Gummere, LCL.
 - Seneka, Epistule 1925.: *Epistles, Volume III: Epistles 93-124*, Richard M. Gummere, LCL.
 - Seneka 1987. : *Lucije Anej Seneka, Pisma prijatelju*, Albin Vilhar, MS
 - Seneka, O kratkoći života, Odabrana pisma Luciliju, 2005.: *Seneka i Epiktet*, Zoran Peh, Nova Akropola, Zagreb.
 - Strabon 1917.: *Strabo, Geography, Volume I: Books 1-2*, Jones, Horace Leonard, LCL.
 - Strabon 1923.: *Strabo, Geography, Volume II: Books 3-5*, Jones, Horace Leonard, LCL.
 - Strabon 1924.: *Strabo, Geography, Volume III: Books 6-7*, Jones, Horace Leonard, LCL.
 - Strabon 1927.: *Strabo, Geography, Volume IV: Books 8-9*, Jones, Horace Leonard, LCL.
 - Strabon 1928.: *Strabo, Geography, Volume V: Books 10-12*, Jones, Horace Leonard, LCL.
 - Strabon 1929.: *Strabo, Geography, Volume VI: Books 13-14*, Jones, Horace Leonard, LCL.
 - Strabon 1930.: *Strabo, Geography, Volume VII: Books 15-16*, Jones, Horace Leonard, LCL.
 - Strabon 1932.: *Strabo, Geography, Volume VIII: Books 17. General Index*, Jones, Horace Leonard, LCL.
 - Strabon 1954.: *The Geography of Strabo*, H. L. Jones, LCL.

¹⁸⁹ Djelo "Porijeklo rimskog naroda" se pripisivalo dugo Sekstu Aureliju Viktoru, međutim posljednja istraživanja sve više daju na vjerodostojnosti tezi da on ipak nije stvarni autor ovoga jednog vrlo zanimljivog sažetka o rimskim počecima. Djelo je nastalo vjerojatno u drugoj polovici IV. st. n. e. O tome v. Sekst Aurelije Viktor ili Anonim 2004: ii-iii, v.

- Svetonije 1978.: *Gaj Svetonije Trankvil, Dvanaest rimskih careva*, Stjepan Hosu, Zagreb: Naprijed.
- Svetonije 1914.: *Lives of the Caesars, Volume I: Julius. Augustus. Tiberius. Gaius. Caligula*, Rolfe, J. C., LCL.
- Svetonije 1914.: *Lives of the Caesars, Volume II: Claudius. Nero. Galba, Otho, and Vitellius. Vespasian. Titus, Domitian. Lives of Illustrious Men: Grammarians and Rhetoricians. Poets (Terence. Virgil. Horace. Tibullus. Persius. Lucan). Lives of Pliny the Elder and Passienus Crispus*, Rolfe, J. C., LCL.
- Valerije Maksim 2000.: *Valerius Maximus, Memorable Doings and Sayings, Volume I: Books 1-5*, D. R. Shackleton Bailey, LCL.
- Valerije Maksim 2000.: *Valerius Maximus, Memorable Doings and Sayings, Volume II: Books 6-9*, D. R. Shackleton Bailey, LCL.
- Valerije Maksim 2004.: *Memorable Deeds and Sayings: One Thousand Tales from Ancient Rome*, Henry John Walker, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis/Cambridge.
- Varon 1934.: *Cato and Varro, On Agriculture*, W. D. Hooper-H. B. Ash, LCL.
- Velej Paterkul 1955.: *Velleius Paterculus, Compendium of Roman History*, Frederick W. Shipley, LCL.
- Velej Paterkul 2006.: *Gaj Velej Paterkul, rimska povijest*, Josip Miklić, Zagreb : Latina & Graeca.
- Vergilije 1871.: *P. Vergili Maronis opera with a Commentary, vol. III.*, London : Whittaker & Co., Ave Maria Lane, George Bell, York Street, Covent Garden.
- Vergilije 1876.: *P. Vergili Maronis opera. P. Vergili Maronis Opera. The works of Virgil, with a Commentary by John Conington*, London. Whittaker and Co., Ave Maria Lane.
- Vergilije 1896.: *Eneida*, Tomo Maretić, MH.
- Vergilije 1915.: *The Georgics and Eclogues of Virgil*, Williams, Theodore Chickering, LCL.
- Vergilije 1934.: *P. Vergili Maronis Opera. The works of Virgil, Volume II, Notes*, ed. A. Sidgwick, Cambridge University Press.
- Vergilije 1964.: *Eneida*, Mladen Atanasijević, Beograd : Prosveta.
- Vergilije 1999.: *Virgil, Eclogues. Georgics. Aeneid: Books 1-6*, Fairclough, H. Rushton, LCL.
- Vergilije 1999.: *Virgil, Aeneid: Books 7-12, Appendix Vergiliana*, Fairclough, H. Rushton, LCL.
- Vergilije 2004.: *Publije Vergilije Maron, Ekloge*, Toma Maretić, Beograd : Liber-Ukronija.
- Vergilije 2005.: *Vergilije, Eneida*, Bratoljub Klaić, Zagreb : Globus media.
- Vergilije 2008.: *Vergil's Aeneid: Hero - War - Humanity: Hero, War, Humanity*, G. B. Cobbold, Bolchazy – Carducci Publishers Inc.

Literatura

- Astin, Alan, E., 1978, *Cato the Censor*, Oxford : Clarendon Press.
- Bormann, Eugen, 1903, *Zu römischen Urkunden der Zeit der Republik. Beiträge zur Alten Geschichte und griechisch-römischen Alterthumskunde. Festschrift zu Otto Hirschfelds sechzigstem Geburtstage*, Berlin.
- Chester, Allan Johnson - Coleman-Norton Paul Robinson – Bourne, Frank Card, 1961, *A Translation with Introduction, Commentary, Glossary, and Index*, Austin: University of Texas Press.

- Connolly, Peter, 1975, *The Roman Army*, Macdonald Educational.
- Connolly Peter, 1991, *Rimska vojska*, Ljubljana – Zagreb : Mladinska knjiga.
- Cornell, Timothy J, 1995, *The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 BC)*, The Routledge History of the Ancient World. Routledge.
- Cornell, Timothy J, 2008, The recovery of Rome, in *Cambridge Ancient History*, vol 7, part 2 : *The Rise of Rome to 220 BC*, 2nd edition, Cambridge University Press.
- Crawford, Michael, 1993, *The Roman Republic*, Cambridge, Massachusetts.
- Drummond, Andrew, 1999, Licinius Stolo, Gaius. Sextius Sextinus Lateranus, Lucius, in Simon Hornblower & Anthony Spawforth (eds.), *The Oxford Classical Dictionary*, 3rd Edition, Oxford.
- Gaughan Judy E., 2010, *Murder Was Not a Crime: Homicide and Power in the Roman Republic*, Austin : University of Texas Press.
- Gortan, Veljko, 1951, “Filozof Gaj Blošije i Tiberije Grakho”, *Zbornik radova, knj. 1, Zagreb : Filozofski fakultet*, 423 – 432.
- Günther, Sven, 2016, *Taxation in the Greco-Roman World: The Roman Principate*, Oxford Handbooks Online. Oxford University Press.
- Fritz, Kurt von, 1950, The Reorganisation of the Roman Government in 366 B.C. and the So-Called Licinio-Sextian Laws, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 1, H. 1, 3-44.
- Hart, Liddell B. H., 1926, *Scipio Africanus, Greater Than Napoleon*, Da Capo Press.
- Kaser, Max, 1951, Neue Studien zum altrömischen Eigentum, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* 68.
- Lebek, Wolfgang Dieter, 1995, Die municipalen Curien oder Domitian als Republikaner: Lex Latii (Tab. Irn.) Paragraph 50(?) und 51, *ZPE* 107.
- Lewis, Andrew Dominic Edwards, 1999, Ager publicus, in Simon Hornblower & Anthony Spawforth (eds.), *The Oxford Classical Dictionary*, 3rd Edition, Oxford.
- Ligt, Luuk de - Northwood, S.J., (eds), 2008, *People, Land, and Politics: Demographic Developments and the Transformation of Roman Italy 300 BC-AD 14*, Brill.
- Mesihović, Salmedin, 2011, *Revolucije stare Helade i Rimske Republike*, Sarajevo : Filozofski fakultet.
- Mesihović, Salmedin, 2015, *ORBIS ROMANVS (Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije)*, Sarajevo.
- Mesihović, Salmedin, 2015 A, Gaj Blošije i uloga stoičke filozofske misli na političku djelatnost plebejskog tribuna Tiberija Sempronija Grakha i nastanak popularske platforme i pokreta, *Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 44, Akademija nauka i umjetnosti BiH*, 249 - 265.
- Mesihović, Salmedin, 2016, *Liberalna frakcija rimskog nobiliteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan* -, Sarajevo.
- Mesihović, Salmedin, 2016 A, Aristonik i Država Sunca. I. dio, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga XIV - XIX*, 103 – 129.
- Metzger, Ernest, 2000, The current view of the extra-judicial vadimonium, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* 117.
- Nelson, Hein L. W. - Manthe, Ulrich, 1999, *Gai Institutiones III 88–181. Die Kontraktobligationen. Text und Kommentar*. (Freiburger rechtsgeschichtliche Abhandlungen; N. F. 35) Studia Gaiana; 8, Berlin: Duncker und Humblot.

- Pareti, Luigi i suradnici Brezzi, Paolo i Petech, Luciano, 1967, *Stari svijet od 1200 god. pr. n. e. do 500 god. pr. n. e.*, Edicija Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj, svezak II, knjiga 1., Zagreb : Naprijed.
- Pareti, Luigi i suradnici Brezzi, Paolo i Petech, Luciano, 1967, *Stari svijet od 500 god. pr. n. e., do početka nove ere*, Edicija Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj, svezak II, knjiga 2., Zagreb : Naprijed.
- Pareti, Luigi i suradnici Brezzi, Paolo i Petech, Luciano, 1967, *Stari svijet od početka nove ere do 500 god. n. e.*, Edicija Historija čovječanstva, kulturni i naučni razvoj, svezak II, knjiga 3., Zagreb : Naprijed.
- Rathmann, Michael, 2003, Untersuchungen zu den Reichsstraßen in den westlichen Provinzen des Imperium Romanum. (*Beihefte der Bonner Jahrbücher* 55), Mainz: Zabern.
- Rich, J. W., 1983, The Supposed Roman Manpower Shortage of the Later Second Century B.C., *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Vol. 32, No. 3, 287-331.
- Roselaar, Saskia T., 2008, *Public land in the Roman Republic: a social and economic history of the ager publicus*, PhD thesis Leiden University.
- Roselaar, Saskia T., 2010, *Public land in the Roman Republic: a social and economic history of the ager publicus, 396-89 BC*, Oxford.
- Scheidel, Walter, eds., 2001, *Debating Roman Demography*, Brill.
- Scullard, H. H., 1970, *Scipio Africanus: Soldier and Politician*. Thames & Hudson, (Cornell University Press, 1970).
- Sisani, Simone, 2015, *L'ager publicus in età graccana (133–111 a.C.). Una rilettura testuale, storica e giuridica della lex agraria epigrafica*, Roma: Quasar.
- Smith, William,¹⁹⁰ 1849, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology, Vol. I – III*, London : Taylor, Walton, and Maberly, Upper Gower Street and Ivy Lane, Paternoster Row : John Murray, Albemarle Street.

¹⁹⁰ William Smith (20. V 1813–7. X 1893. god.) bio je britanski leksikograf koji je najzaslužniji za objavljivanje niza epohalnih leksikografskih rječnika koji su se bavili baštinom klasične grčko-rimske civilizacije:

1. Prvo je 1842. god. objavljen "A Dictionary of Greek and Roman Antiquities". Drugo veće i poboljšano izdanje je iz 1848. a i kasnije izlazio u editiranim izdanjima sve do 1890. Veći dio ovoga rječnika za grčke i rimske starine je sam William Smith napisao.
 2. Zatim je 1849. slijedio "Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology" u tri volumena. Ustvari, ovo djelo je originalno objavljeno 1844. pod nešto drugačijim naslovom. Uz urednika W. Smitha u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske biografije i mitologije učestvovalo je još 35 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija.
 3. I na kraju "Dictionary of Greek and Roman Geography". Prvi tom rječnika za grčku i rimsku geografiju je izašao 1854. a drugi tom 1857. god. Uz urednika W. Smitha u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske geografije učestvovalo je još 17 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija. Iako su na ovim leksikografskim rječnicima radili i mnogi drugi učenjaci, u bibliografiji, natuknicama u glavnom tekstu i fusnotama ovoga djela, oni se navode kao Smith, W. godina izdanja, tom, broj stranice. Stvarni autor citiranog članka ili natuknice uvijek se nalazi u inicijalima na njihovom kraju (u konkretno korištenim rječnicima). U slučaju da iza članka/natuknice nema inicijala autora, onda je članak/natuknica napisan od Editora/urednika = Smith, 1867: I, vi : "The Articles which have no initials attached to them are written by the Editor".
- William Smith zaslužan je i za objavljivanje nekoliko školskih rječnika, zatim seriju "Principia" za učenje starogrčkog i latinskog jezika, "Student's Manuals of History and Literature", "Latin-English Dictionary based upon the works of Forcellini and Freund" (završeno 1855. god.), "Dictionary of the Bible" (1860–1865), "Dictionary of Christian Antiquities" (1875–1880), "Dictionary of Christian Biography" (1877–1887), "The Atlas" (1875).

- Smith, William, 1854, *Dictionary of Greek and Roman Geography, Volume I*, London : Walton and Maberly, Upper Gower Street and Ivy Lane, Paternoster Row: John Murray, Albemarle Street.
- Smith, William, 1857, *Dictionary of Greek and Roman Geography, Volume II*, London : Walton and Maberly, Upper Gower Street and Ivy Lane, Paternoster Row: John Murray, Albemarle Street.
- Smith, William, 1859, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, Boston : Little, Brown and Company.
- Smith, William, 1867, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology, Vol. I – III*, Boston : Little, Brown and Company.
- Smith, William, 1870, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, Boston : Little, Brown and Company.
- Smith, William, 1875, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London : John Murray.
- Sordi, M., 1960, *I rapporti romano-gerici e l'origine della 'civitas sine suffragio'*, Rome.
- Stephenson, Andrew, 1891, *Public Lands and Agrarian Laws of the Roman Republic*, Baltimore: The Johns Hopkins Press.
- Stern, Yaakov, 2000, The testamentary phenomenon in ancient Rome, *Historia* 49, Universität Erfurt.
- Stewart, Roberta, 1998, *Public office in early Rome: ritual procedure and political practice*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Tenney, Frank, 1924, Roman Census Statistics from 225 to 28 B. C., *Classical Philology*, Vol. 19, No. 4 (Oct., 1924), 329-341.
- Walbank, Mary E. Hoskins, 1997, The foundation and planning of early Roman Corinth, *Journal of Roman Archaeology* 10.

Životopis

Salmedin Mesihović je rođen 5. IV. 1975. god., u Sarajevu gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. U akademskoj 1995/1996. god. upisuje studij historije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, na kojem je i diplomirao u oktobru 1999. god., na temu "Glasinačka kultura". Od aprila 2000. god. zaposlen je na istom Odsjeku kao asistent. Poslijediplomski studij iz arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu upisao je krajem 2001. god., i magistrirao na temu "Problem kulturne i etničke zajednice Autarijata" 7. VI. 2004. god. u Zagrebu. Naredne 2005. god. nastavio je školovanje na jednogodišnjem doktorskom studiju iz stare povijesti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Doktorirao je na temi "Dezitiviti: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba" 30. I. 2007. god. u Zagrebu. U martu 2009. god. izabran je u zvanje docenta na oblast stari vijek na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta, a u septembru 2013. god. je izabran u zvanje vanrednog profesora za istu oblast. Salmedin Mesihović je i duži vremenski period aktivan u društveno-političkom životu Bosne i Hercegovine.

U dosadašnjem naučno-istraživačkom radu Salmedin Mesihović je objavio 40 naučnih radova i studija, kao i sljedeće knjige :

1. ANTIQVI HOMINES BOSNAE.
2. Revolucije stare Helade i Rimske Republike.
3. Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba.
4. Progresivizam.
5. Popratna djela. Sabrani članci, opservacije, 34 komentara.
6. Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta, (koautorstvo).
7. Historija Autarijata.
8. PROCONSVLES, LEGATI ET PRAESIDES. Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije.
9. Ilirike.
10. ORBIS ROMANVS (Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije).
11. Filipike.
12. Historija Ilira, koautorstvo sa Amrom Šaćić.
13. Helenske apoikije u Italiji i Siciliji.
14. Liberalna frakcija rimskog nobileteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan -.
15. Tito i mi – jučer, danas, sutra, koautorstvo.

Recenzije

Prof. emeritus dr. Enver Imamović

Filozofski fakultet

Sarajevo, 25. 10. 2017.

Dobio sam rukopis knjige “Geneza zla. *Agrarna kriza*: ekonomski i socijalni pad Republike” autora prof. dr. sc. Salmedina Mesihovića da ga pročitam i iznesem mišljenje. Riječ je o djelu koje se odnosi na ekonomsku historiju starog Rima. Autor, naime obrađuje izuzetno značajno razdoblje starog Rima, ili konkretno, doba krize koja je zahvatila Rimsku Republiku pri kraju srednjeg razdoblja njenog postojanja. Ta kriza se u historiografiji naziva “agrarna kriza” jer su njeni uzroci direktno povezani sa problemima u poljoprivrednoj proizvodnji i distribuciji poljoprivrednog zemljišta na teritoriji Rimske Republike što je uslijedilo nakon II. punskog rata. Radi se o vrlo zahtjevnoj tematici koje se autor prihvatio da objasni. Rukopis je podijeljen na dva osnovna dijela:

1. Zbirku izvorne građe sa podacima koji su još u antičkom razdoblju govorili o “agrarnoj krizi”.
2. Rekonstrukcija dešavanja koji su uzročno-posljedično vodili ka razvoju ove krize.

Drugi dio je nadalje sistematiziran u sljedeća poglavlja: Ager publicus, Zakoni Licinija i Sekstija i agrarno zakonodavstvo do perioda krize sa kraja Srednje Republike, Uzroci agrarne krize sa kraja Srednje Republike, Robovski rad, Oslobođenici, Posljedice krize, Demografska kriza, Političke posljedice krize, Korupcija, Kriza vojske, Pokušaji reformi.

Iz naslova podpoglavlja vidi se da je prof. Mesihović obradio “agrarnu krizu” rimskog doba u svim njenim aspektima, uključujući i uzroke, te posljedice koje su se odrazile na cjelokupno društvo tadašnje Rimske države. U tome zadatku autor je pokazao zavidno umijeće u analizi podataka iz izvorne građe i njihovo dovođenje u historijski kontekst. Posebno je potrebno istaknuti da je “agrarna kriza” bila i glavni uzrok koji je doveo do pada republikanskog sistema i uspostave principata, nakon tri građanska rata, jednoga savezničkog rata, tri velika ustanka robova i kontinuiranih stranačkih borbi između populara i optimata.

Mogu zaključiti da rukopis prof. Mesihovića predstavlja vrijedno djelo koje će uveliko upotpuniti znanje o historijskom procesu koji je pratio razvoj doba srednje Republike u historiji starog Rima, a u isto vrijeme će poslužiti za bolje

razumijevanje današnjice i ekonomsko – političkih dešavanja u svijetu suvremene ekonomije.

Potrebno je istaknuti da se prof. Mesihović dosadašnjim radovima afirmirao kao izvrstan poznavalac političko-ekonomskih prilika iz historije starog Rima. kao takav poznat je i veoma cijenjen od kolega u širem okruženju koji se bave ili predaju historiju stare Grčke i Rima. Svesrdno preporučam njegov rukopis uz napomenu da je rijedak slučaj da se ne samo kod nas nego u širem okruženju rijetko ko bavi općom historijom antičkih civilizacija. To je razlog više da se istakne značaj njegovog rukopisa.

Prof. emeritus. dr. Enver Imamović

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Prof. dr. sci. Adnan Busuladžić

Sarajevo, 23. 10. 2017.

PREDMET: RECENZIJA DJELA "GENEZA ZLA – Agrarna kriza: ekonomski i socijalni pad Republike" AUTORA PROF. DR. SALMEDINA MESIHOVIĆA

Navedeno djelo autora dr. Salmedina Mesihovića predstavlja vrlo analitičnu sintezu ekonomskih prilika i njihovo manifestiranje kroz mnogobrojne političke ali i opće društvene procese u Rimskoj državi. Autor je obradio pravnu normu i institucije koje su tretirale vlasničke odnose. Opće poznata je činjenica da su mnogobrojne pravne tekovine ostale do danas naslijeđe rimske pravne misli. Kao rezultat vlastitih iskustava i potreba za definiranjem jednog od najosjetljivijih segmenata – vlasnička prava Rimljani su donijeli i Zakone Licinija i Sekstija. Pored toga definiran je i institut Ager publicus.

Nakon uvodnih općih napomena, autor daje vrlo ozbiljnu analizu uzroka agrarne krize, u period Srednje Republike. Kroz osam poglavlja prof. Mesihović ulazi u strukturu socijalnih odnosa na kojima je počivalo rimsko društvo.

Osnovu privredivačkog segmenta kod Rimljana su činili robovi. Ovaj sloj iako obespravljen ovisno o period i prilivu, često je činio vrlo značajan segment rimske privrede, posebno poljoprivrede. Takve masa je ujedno zbog nepovoljnog položaja bila i destabilizirajući faktor u zemlji, te je na njihove aktivnosti gledano sa podozrenjem.

Druga grupacija koja je u njavećem broju slučajeva predstavljala nešto etabliraniji sloj su činili oslobođenici. Iz ovih redova često su regrutirane upravljačke strukture, ali i stručnjaci za pojedine poslove poput administracije, obrazovanja, nauke, uprave, rudarstva i sličnih polja rada.

Ratovi, nepovoljni privredni tokovi, spontani procesi odlazaka, prirodni priraštaj, ali i gubitak stanovništva uzrokom su da su se pojavile i demografske krize, koje sui male veliki uticaj na ekonomsko stanje rimskog društva.

Autor se vrlo zanimljivo osvrnuo i analizirao pojavu korupcije u rimskom državnom sistemu, krizu vojske, politička previranja te na kraju pokušaje reformi, koje su davale izvjesnog rezultata dužeg ili kraćeg vremenskog dometa.

Autor je koristio obimnu literaturu, te posebno mnogobrojne izvore, što djelu daje na znanstvenoj težini.

Na temelju iznijetog djelo dr. Salmedina Mesihovića "Geneza zla- Agrarna kriza: ekonomski i socijalni pad Republike" preporučujem za objavu.

Prof. dr. sci. Adnan Busuladžić

Doc.dr.sc.Amra Šaćić
Oblast stari vijek, Odsjek za historiju
Filozofski fakultete Univerziteta u Sarajevu
Franje račkog 1
sacic.amra@ff.unsa.ba

Predmet: Recenzija rukopisa knjige: Salmedin Mesihović, *Geneza zla – Agrarna kriza: ekonomski i socijalni pad Republike* (rukopis u pripremi za štampu 150 stranica)

U izdavačkoj tradiciji Bosne i Hercegovine dosta su rijetke knjige domaćih autora koje u svom fokusu imaju opću rimsku historiju, te stoga ova knjiga predstavlja značajan pomak u popularizaciji i širenju vidokruga bosanskohercegovačke stručne, historijske publicistike. Knjiga ima jasan koncept i podjeljena je na dvije logične, šire tematske oblasti. Prva od njih, Fontes, sastoji se od navođenja citata, grčko – rimskih pisaca, koji se odnose na problematiku na agrarnu krizu Srednje rimske republike. Druga cjelina, koju autor naziva Rekonstrukcija jeste hronološko – tematski prikaz agrarne krize. Taj prikaz se može pratiti kroz više jasno definiranih tematskih cjelina počevši od analize pojma Ager publicus, preko ukazivanja na prednosti i nedostatke zakona Licinija i Sekstija.

Kako bi se čitatelju omogućio što bolji uvid u uzroke ekonomske krize Mesihović je izdvojio najvažnije komponente agrarnog zakonodavstva do perioda krize sa kraja Srednje Republike. U skladu sa modernom historiografskom mišlju autor se bavi socijalnim kategorijama koje su bile na marginama rimskog društva, poput robova i pojedinih oslobođenika, pridajući im pri tome važnu ulogu u procesu koji opisuje. Međutim, ono što je posebno važno istaći jeste da autor jasno podvlači da je „rimski svijet je kroz svojih 12 stoljeća postojanja bio znatno složenija socijalna, ekonomska, politička i kulturološka formacija, nego što bi se to moglo objasniti sintagmom “robovlasničko društvo” i “svijet robovlasnika i robova”. Zapravo bi se moglo reći da Mesihović pišući u ovoj knjizi između ostalog o robovima i oslobođenicima na neki način ruši ukorjenjene predrasude, o položaju navedenih socijalnih kategorija, koje su još uvijek djelimično prisutne u historiografiji.

Jedan od vodećih uzroka nestanka Rimske republike je bila korupcija. Tom problemu u knjizi *Geneza zla – Agrarna kriza: ekonomski i socijalni pad Republike* se bez sumnje posvećuje velika pažnja. Čini se da je svoje mjesto korupcija nasla i u samom naslovu knjige, jer čitajući tekst stiče se dojam da je korupcija to osnovno zlo koje autor spominje u naslovu. Koncentracija velikog bogastva u rukama relativno malog broja ljudi uzrokovala je da se izgube stare rimske

vrline iz perioda Punskih ratova, te su se čak i magistratske pozicije (konzuli, kvestori, pretori, itd) mogle kupiti. Dekadencija nobiliteta uzrokovala je sve veću pronevjeru javnih sredstava što još jedana važna komponenta u genezi zla koju slikovito Mesihović opisuje. Treba istaći da su u knjizi navedeni brojni primjeri korupcije rimskog društva koje je autor spoznao čitajući rimske izvore. Isto se može reći i o poglavlju o krizi rimske vojske koja je argumentovano dovedena u vezu sa agrarnom krizom.

Za kraj potrebno je podvući da je u ovom slučaju riječ o knjizi koja se odlikuje zanimljivim stilom pisanja što omogućava čitateljima, koji nisu historičari po profesionalnoj vokaciji, da se upoznaju sa jednim od najzanimljivijih perioda u ljudskoj prošlosti. S druge strane historičarima starog vijeka i klasičnim arheolozima ova knjiga će biti dragocjena prije svega zbog bogate hrestomatije. Neki od navedenih izvora su prvi put prevedeni na regiji razumljiv jezik. Svakako ne treba zanemariti činjenicu da autor daje bogatu sintezu nastanka, razvoja i posljedica agrarne krize što je bez sumnje rezultat sistematičnog i predanog višegodišnjeg rada na istraživanju teme.

Amra Šaćić

26.10.2017. godine, Sarajevo

Dr. sc. Edin Veletovac
JU Muzej Sarajeva
Sarajevo, 25. 10. 2017.

PREDMET: RECENZIJA RUKOPISA “Geneza zla – Agrarna kriza: ekonomski i socijalni pad Republike”, autora prof. dr. Salmedina Mesihovića

Rukopis pod zanimljivim i nadasve originalnim naslovom “Geneza zla – Agrarna kriza: ekonomski i socijalni pad Republike”, obrađuje jedan od najturbulentnijih perioda Rimske republike. Konkretnije, autor analizira događaje koji su doveli do agrarne krize s kraja razdoblja Srednje republike, zatim njen razvoj, kao i posljedice iste, a koje su imale značajan utjecaj na dešavanja u narednim fazama postojanja rimske države (Kasna republika i Rani principat). Djelo se metodološki i konceptualno sastoji od dva osnovna dijela: *Fontes* (Izvorna građa) i *Rekonstrukcija*. U prvom dijelu navedene su informacije koje donose antički autori o spomenutom subjektu, dok se u drugom dijelu nalazi više poglavlja u kojima autor na osnovu ranije spomenutih literarnih izvora i relevantnih naučnih radova radi rekonstrukciju događaja.

Djelo je podijeljeno na ukupno sedamnaest tematskih cjelina: Uvod, FONTES, REKONSTRUKCIJA, *Ager publicus*, Zakoni Licinija i Sekstija i agrarno zakonodavstvo do perioda krize sa kraja Srednje Republike, Uzroci agrarne krize sa kraja Srednje Republike, Robovki rad, Oslobođenici, Posljedice krize, Demografska kriza, Političke posljedice krize, Korupcija, Kriza vojske, Pokušaji reforme, Kratice, Korištena izdanja literarnih izvora, Literatura. Centralni dio rukopisa zauzimaju poglavlja 2-14 u kojima se precizno seciraju i analiziraju uzroci, problemi i posljedice agrarne krize iz navedenog perioda. Nemoguće je precijeniti važnost informacija koje pružaju antički autori. Pregledajući upravo ovo poglavlje gdje su donešene i u značajnoj mjeri po prvi put na domaće jezike prevedene autentične informacije antičkih izvora, može se sagledati obim posla koji je autor u tom segmentu uložio. Treće, četvrto i peto poglavlje pružaju pregled ekonomske i socijalne situacije u periodu prije izbivanja agrarne krize, te čitaocu daju na uvid opštu sliku koja je vladala u tadašnjoj rimskoj državi. U šestom, sedmom i osmom poglavlju se obrađuju uzroci koji su doveli do agrarne krize. U sklopu njih autor precizno detektira probleme koji su doveli do nastanka iste. Od devetog do trinaestog poglavlja obrađuju se posljedice te krize i na koji način je ona utjecala na različite aspekte unutar rimske države. Tako je autor kao glavna žarišta izdvojio problem demografije stanovništva, zatim političke situacije u državi, kao i to kako se ona očitovala na situaciju unutar vojske. Posljednje poglavlje obrađuje reforme

kojima se pokušalo riješiti takvo stanje, a što je potom dovelo do neminovnog uspona braće Grakh, Tiberija i Gaja, čija je politička borba imala dalekosežan utjecaj na buduća pokoljenja.

Nakon pročitane rukopisa i svega ovdje iznesenog, može se zaključiti da je riječ o vrlo vrijednom djelu u kojem je naglasak stavljen na ekonomska i socijalna previranja u doba Srednje republike. Vrijednost ovog rada se također ogleda i u tome što se u regionalnoj historiografiji rijetko posvećuje pažnja temama iz opšte rimske historije. Stoga će u naučnoj javnosti ova knjiga sasvim sigurno imati pozitivan odjek. Metodološki aparat korišten pri izradi ovog djela je zaista hvale vrijedan, dok veliki broj prikupljenog izvornog materijala, kao i korištenje moderne literature jasno govore da autor prati savremene tokove i rezultate istraživanja iz oblasti antičke historije. Zbog svega toga, rukopis "Geneza zla – Agrarna kriza: ekonomski i socijalni pad Republike", autora prof. dr. Salmedina Mesihovića, preporučujem za publiciranje kao vrijedan doprinos proučavanju historije Rimske republike.

Dr. sc. Edin Veletovac